मीमांसा दर्शनम् - with the ~~Commen~~ Commentary of शबरस्वामिन् -

10 - 12 Chapters only.

Benares, 1910.

~~40~~

35

5111

Bill No. 5/07-08

102

2008-0561

श्रीहरिः ।

मीमांसादर्शनम् ।

श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् ।

दशमप्रभृति-द्वादशाध्यायपर्यन्तम् । १०-१२ ।

पं० रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

चौखम्भासंस्कृतपुस्तकालयाऽध्यक्ष-
हरिदासात्मजहरिकृष्णदासगुप्तेन
स्वकीये विद्याविलास यन्त्रे
संमुद्रितम् ।

—:o:—

MÎMÂNSÂDARŜANA,

With the commentary of Sabara swami.

TEN TO TWELVE CHAPTERS.

Edited by

Pandita Ratna Gopâla Bhatta.

PRINTED AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS,

BY HARIKRISHNA DÂSA GUPTA.

BENARES CITY.

1910.

श्रीहरिः ।

मीमांसादर्शनाधिकरणसूची ॥ अ० १० । ११ । १२ ॥

अधिकरणसंख्या । पृष्ठसंख्या ।

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

ऊहो वृत्तः । बाधाभ्युच्चयमिदानीं वर्त्तयिष्यामः । बाधो नाम यदेवेदमिति निश्चितं विज्ञानं, कारणान्तरेण मिथ्येति कथ्यते । तथाऽभ्युच्चयो यदिदमिह भवतीति विज्ञायते । अपरमपि भवतीति विज्ञानम् । तत्रायमर्थः प्रथमं परीक्ष्यते । किं सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्त्तव्यम् ? उत किञ्चिद् बाध्यत इति । किं तावत् प्राप्तम् । विधेः प्राकृतस्य प्रकरणान्तरे विकृतौ यतो भवत्यविशेषेणातिदेशः । अतो यच्च यावच्च प्राकृतं धर्मजातं तत्सर्वं विकृतौ कर्त्तव्यं, यद्प्यर्थलुप्तम् । कुतः । वचनेन हीदं सर्वं प्राप्यते । न च वचनस्यातिभारोऽस्ति प्रापयतः । कथं वचनमिति गम्यते । सर्वास्वेव वैकृतीषु देशनासु प्राकृतं धर्मजातमपेक्ष्यते वाक्यशेषत्वेन । तद्यथैव प्राकृत्यां देशनायामनुषज्ज्यते, एवं वैकृत्यामपि । न कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तत्र यथा कृष्णलानां पाकोऽप्राकृतार्थोऽपि वचनप्रामाण्यात् क्रियते, एवमवहन्त्यादि अप्राकृतार्थमपि सर्वं कर्त्तव्यमिति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

अपि वाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत तादर्थ्यात् ॥ २ ॥

अपिवेति पक्षव्यावृत्तिः । नैतदस्ति । सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्त्तव्यमिति । क्वचिदभिधानसंस्कारद्रव्यं निवर्त्तितुमर्हति यल्लुप्तार्थम् । कुत एतत् । अभिधानसंस्कारद्रव्यं हि प्रयोजने सति क्रियते, नाऽप्रयोजनम् । अन्यस्मै प्रयोजनाय तदाम्नायते, न स्वार्थम् ॥ ननु चोक्तं लुप्तार्थमपि क्रियते वचनप्रामाण्याद्यथा कृष्णले पाकः । नेत्याह । नास्ति लुप्तार्थस्य देशकं वचनम् । न वैकृतं कर्म प्राकृतैरङ्गपदार्थैः सहैकवाक्यतां याति । नैवं विज्ञायते, यागेन फलं कुर्य्यात् । कथम् । प्राकृतैरङ्गैरिति । कथन्तर्हि । यथा प्राकृतेन यागेन फलं साधितमभूत् तथेति । कुत एतत् । यागगतो हि व्यापारविशेषस्तेनापेक्ष्यते, न व्यापारमात्रम् । यागगतश्च व्यापारः प्राकृते यागे प्रयोगवचनेन

कल्पितः, सङ्गृहीतश्च विद्यते । स शक्योऽपेक्षितुम् । स चाकाङ्क्षितो निराकाङ्क्षश्च शक्नोति कर्त्तुमिति । अङ्गेष्वप्यपेक्ष्यमाणेषु न यागगतो विकृतौ व्यापारविशेषः कल्प्यः स्यात् । इतरथा लक्षणा स्यात् । यथा, दण्डेन युद्ध्यते इति वचने न दण्डिरूपं शब्देनाभिहितम् । यदि तु तेन लक्षितेन प्रयोजनं स्यात्, शक्यते तेन लक्षयितुम् । एवमिहाप्यङ्गवत्त्वं यागगतो विशेषो नाङ्गेष्वपेक्ष्यमाणेषु शब्दाभिहितो भवति। लक्षणया तु कल्प्यते । लक्षणायाञ्च शब्दो बाध्येत। अथ शब्दो मा बाधीति यागगतो विशेषो नैवापेक्ष्येत, अङ्गान्येवापेक्ष्येरन्। ततः, कथमिति इतिकर्त्तव्यताविशेषं प्रति वैकृतस्य कर्मणश्चोदकशब्दो निवृत्ताकाङ्क्ष एवावतिष्ठेत । अङ्गैरपि चापरेतिकर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्ष्येत । गम्यमाना च प्राकृतयागेतिकर्त्तव्यता उत्सृज्येत । प्राकृतानाञ्चाङ्गानां प्रकरणेऽर्थवतां दुर्लभो वैकृतेन कर्मणा एकवाक्यभावोऽभ्युपगम्येत । सर्वं चैतदन्याय्यम् । तस्मादेवमभिसम्बन्धः क्रियते । यथा प्राकृतेन यागेन फलं साध्यते, तथैवैतेनापीति ॥ किमतो यद्येवम् । एतदतो भवति । प्राकृतान्यङ्गानि यस्मै प्रयोजनाय प्रकृतौ भवन्ति, नासति तस्मिन् प्रयोजने विकृतौ चोदितानि भवन्ति। तस्माल्लुप्तप्राकृतप्रयोजनं न चोदकश्चोदयतीति ॥ २ ॥ सि० ॥

तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अथ यदुक्तं, यथा कृष्णलेषु लुप्तप्राकृतप्रयोजनोऽपि पाको वचनप्रामाण्यात् क्रियते, एवमन्यदपि क्रियेतेति । तन्न । न हि कृष्णलेषु पाकश्चोदकेन प्राप्नोति । प्रत्यक्षं हि तत्र वचनम् । घृते श्रपयतीति । न तत् प्राकृतप्रयोजनं पाकमाह। तत्र वचनप्रामाण्याददृष्टार्थः पाकः। यदि च तत्र प्रत्यक्षवचनं नाभविष्यत्, तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् पाकोऽपि नाभविष्यदेव। तस्मादनुपवर्णनं पाकवदिति।

किं भवति प्रयोजनम् ? कतरद्वा वैकृतमुदाह्रियते ? इति । कचिच्छ्रूयते, स्वयंदितं बर्हिर्भवतीति । तत्र प्राकृतं द्रव्यं निवर्त्तते । स्वयंकृता वेदिर्भवतीति उद्धनन-खनन-परिलेखनानि निवर्त्तन्ते। स्वयंशीर्णा शाखा भवतीति असिद्रव्यं निवर्त्तते । मन्त्राश्चैतेषु निवर्त्तन्ते ॥३॥ आ० नि० ॥ विकृतौ लुप्तार्थानां प्राकृतानां बाधाधिकरणम् ॥ १ ॥ प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

एवं वा—

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

इति। अस्ति प्राजापत्यश्चरुः। प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इति। तत्रैतद्विशिष्टमुदाहरणमङ्गीकृत्य एतदेव सर्वं चिन्त्यते। किं कृष्णलेष्ववहन्ति कर्त्तव्यः? न? इति। विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यादिति पूर्वः पक्षः, कर्त्तव्यः। यथा तेषामेव पाक इति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

अपिवाऽभिधानसंस्कारद्रव्यम् ॥ २ ॥

इति सिद्धान्तो, न कर्त्तव्य इति ॥ २ ॥ सिद्धान्तः ॥

तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

इत्युपवर्णनापरिहारः ॥ ३ ॥ आ० नि० ॥ कृष्णलेऽवहन्तिबाधाऽधिकरणम् ॥ १ ॥ द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

एवं वा। वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद् भ्रातृव्यवाँस्तं बर्हिःषदं कृत्वा शम्यया स्फ्येन व्यूहेदिदमहममुं चामुं च व्यूहामीति यं द्विष्यात् तं ध्यायेत्। यदधोऽवमृद्येत यच्च स्फ्य आश्लिष्येत् तद्विष्णव उरुक्रमायावद्येदिति। तत्र संशयः। किं विष्णुरुरुक्रम आवाहयितव्यः? उत नेति। किं प्राप्तम्?।

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

आवाहयितव्यः। ननु स्फ्ये कदाचिन्न वा आश्लिष्येदपि, न वा अधोऽवमृद्येत। तत्रावाहनं कृतमनर्थकं स्यात्। न च वचनबलादाश्लेषयितव्यमवमर्दयितव्यं वा। न ह्युपादेयत्वेनाश्लिष्टमवमृदितं वा श्रूयते। न च विष्णोरुरुक्रमस्य यागोऽर्थकर्म। किन्तर्हि, आश्लेषणेनाऽवमर्दनेन च लक्षितमनेन प्रकारेण आहवनीये प्रतिपाद्यते। तथा हि दृष्टमपनयने तस्य प्रयोजनं भवति स्फ्यादिसंशोधनम्। इतरथा हि यागाददृष्टं कल्प्येत। ननु यागाददृष्टमवश्यं कल्पनीयम्। द्रव्यप्रतिपादनद्वारं तत् ॥ अत्रोच्यते। लुप्तार्थमपि कर्त्तव्यम्। यथा कृष्णले चरौ पाकः। अपि च कदाचिदाश्लिष्येत, अधश्चावमृद्येत। तत्रान्तरिते आवाहने वैगुण्यमापद्येत। तत्राप्रमाद्यद्भिरावाहयितव्या देवता, यदि स्फ्य आश्लेक्ष्यते अधश्चावमर्दिष्यते। न आवाहनमङ्गम् अन्तरा ईष्यते। स्वकाले हि आवाहनेन देवता स्मर्यमाणा साध्वी

भवतीति, न स्वकालोत्तरकाले। तत्र हि अर्थप्राप्तममन्त्रकं स्मरणम्। अथ स्फयो नोपश्लेक्ष्यते, न वा अधोऽवमर्द्दिष्यते तदा कृतेऽप्या-वाहने न किञ्चिद् दुष्यति । नैवं मन्तव्यम् । यथा राजा अमात्यो वा ब्राह्मणो वा परिचरितुं निमन्त्रित आहूतोऽपरिचर्य्यमाणो विमानि-तमात्मानं मन्यमानोऽपचरिष्यतीत्याशङ्क्यते । एवं देवताऽपीति, न तत्र देवता आहूयते। आहूता सती हविरुपयोक्ष्यते, तप्स्यति च। तृप्ता प्रसत्स्यति । प्रसन्ना सती फलेन संयोक्ष्यतीति। तदेतन्नवमे सिद्धम् । तस्मान्न दोष आवाहितायामनिज्यमानायाम् ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

अपि वाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत तादर्थ्यात् ॥२॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । एषोऽभिधानसंस्कारो निवर्त्तते । कुतः । अभिधानसंस्कारो द्रव्यं वा सति प्रयोजने क्रियते, नान्यथा । तद् वर्णितम् । यदप्युक्तम् । कदाचित् श्लिष्येत अवमृद्येत वा। तत्रा-वाहनं नान्तरा ईष्यते इति । नैष दोषः । अन्तरितमेतदनन्तरितेनैव तुल्यम् । यदा आवाहनस्य कालो, न तदा उरुक्रमयागस्य निमित्त-मापतितम् । आपतिते हि निमित्ते तस्य प्रयोगो भविष्यति । न ह्यनाश्लिष्टम् अनवमृदितं वा तत्र प्रतिपादयितव्यम् । न चारब्धे प्रयोगे कृतमुपकारकं भवति । तस्माद् विष्णुरुरुक्रमो नावाहयित-व्य इति ॥ २ ॥ सि० ॥

तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

इत्युपवर्णनापरिहार उक्तः ॥ ३ ॥ आ० नि० ॥ वैश्वदेवे चरौ विष्णोरावाहनवाधाधिकरणम् ॥ १ ॥ तृतीयवर्णकम् ॥ ३ ॥

इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतान्निवर्त्तेतारम्भस्य प्रधान-संयोगात् ॥ ४ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमो, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र दर्श-पूर्णमासप्रकृतिकानि कर्म्माणि दीक्षणीयादीनि आग्नावैष्णवमेका-दशकपालं निर्वपेदित्येवमादीनि । अस्ति तु प्रकृतौ आरम्भणीयेष्टिः। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारभमाणः सर-स्वत्यै चरुं सरस्वते द्वादशकपालमग्नये भगिने अष्टाकपालं निर्वपेद् यः कामयेत भग्यन्नादः स्यामिति। नित्यवदेके भगिनमामनन्ति । तत्र सन्देहः ! किं दीक्षणीयादिषु आरम्भणीया कर्त्तव्या ? उत नेति । किं

प्राप्तम् । सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्त्तव्यम् । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । इष्टिरारम्भणीया ज्योतिष्टोमाङ्गभूताद् दर्शपूर्णमासप्रकृतिकाद्दीक्षणीयादेः कर्मराशेर्निवर्त्तेत । किं कारणम् । योऽत्रारम्भः स ज्योतिष्टोमस्य, न दीक्षणीयादेः । कुतः । आरम्भो हि प्रथमः पदार्थः स्यात् । प्रथमं वा पुरुषस्य प्रवर्त्तनम् । यदि प्रथमः पदार्थः, स ऋत्विग्वरणं देवयजनजोषणं वा । तदिह ज्योतिष्टोमस्याङ्गं क्रतोरर्थेन कृतं स दीक्षणीयादीनामर्थं साधयति, न पुनस्तेषां कर्त्तव्यम् । लुप्तमेव तत् । तस्मिन् लुप्ते आरम्भे तत्सिद्ध्यर्थो धर्म आरम्भणीयाख्यो लुप्येत । अथ प्रथमप्रवर्त्तनम् आरम्भः । औदासीन्याद् व्यावृत्तिः । पुरुषस्य व्यापृतता । तदा ज्योतिष्टोमं साङ्गं कर्त्तुमसावौदासीन्याद् व्यावृत्तो ज्यौतिष्टोमिकेन प्रथमेन पदार्थेन । स ततः प्रभृति आ साङ्गज्योतिष्टोमसमाप्तेर्व्यापृत एव न पुनरुदासीनो भवति । यतो व्यावृत्तो भवति । साङ्गज्योतिष्टोमारम्भेणैव प्रवृत्तो दीक्षणीयादिष्विति लुप्यत एवैषामारम्भः । तस्मिन् लुप्ते आरम्भणीया पदार्थ आरम्भसिद्ध्यर्थो लुप्येत ॥ नन्वङ्गभूतस्य दीक्षणीयादेरन्य आरम्भो जातः । नेत्याह । ऋत्विग्वरणं देवयजनजोषणादि वा प्रथमं वा पुरुषस्य प्रवर्त्तनमारम्भः । प्रथमश्च प्रवृत्तोऽसौ ज्योतिष्टोमार्थमेव । अथायमन्यः प्रथमः पदार्थो दीक्षणीयादेर्जात इत्युच्यते । तथापि न तस्यारम्भणीया प्रकृतावुक्तेति तस्मादङ्गभूतात् पदार्थादारम्भणीया निवर्त्तेत । अपि च दीक्षणीययैव ज्योतिष्टोमे आरम्भार्थः सिद्ध्यति । एवं हि श्रूयते । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञञ्चारभते अग्निः प्रथमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवताश्चैव यज्ञञ्चोभयतः परिगृह्याऽवरुन्धे इति ॥ ४ ॥ दीक्षणीयादिषु आरम्भणीयाबाधाधिकरणम् ॥२॥

प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात् सर्वारम्भान्निवर्त्तेतानङ्गत्वात् ॥५॥

अस्ति राजसूयः, राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्रेष्टिपशुसोमदर्विहोमाः प्रधानभूताः । ऐष्टिकेष्वनुमत्यादिषु संशयः । किम् आरम्भणीया कर्त्तव्या, न ? इति । किं प्राप्तम् । कर्त्तव्या । विधेः कारणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यादिति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रधानाच्च अपरप्रधानसंयुक्तान्निवर्त्तितुमर्हति । कुतः । सर्वारम्भार्थेन तत्र ज्योतिष्टोमः समाम्नायते । अग्निष्टोमं प्रथममाहरतीति । स प्राकृतानां प्रधानानामेकैकस्य तन्त्रेण समाम्नातो भवितुमर्हति । एकैकस्य ह्यत्र प्रधानस्य तन्त्रेण साधारणं प्रकरणम् । तेनानुमत्यादीनाम् आरम्भार्थे सिद्धे, नारम्भणीया भवितुमर्हतीति ॥ ५ ॥ अनुयज्ञादिषु आरम्भणीयाबाधाधिकरणम् ॥३॥

तस्यां तु स्यात् प्रयाजवत् ॥ ६ ॥

अस्त्यारम्भणीया इष्टिः, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारभमाणः, सरस्वत्यै चरुं, सरस्वते द्वादशकपालम्, अग्नये भगिनेऽष्टाकपालं यः कामयेत भग्यन्नादः स्यामिति नित्यवदेके भगिनमामनन्ति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमारम्भणीयायामारम्भणीया कर्त्तव्या, उत नेति । किं प्राप्तम् । तस्यां तु स्यात् प्रयाजवत् । संशयनिवृत्त्यर्थं तुशब्दः । न खलु संशयोऽस्ति । आरम्भणीयायामारम्भणीया भवितुमर्हति । कुतः । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यादिति । यथा प्रयाजा एवमारम्भणीयापीति । आह । ननु तस्या अप्यर्थे अन्या आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थे अन्या आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थेऽन्येत्येवमारम्भणीया न व्यवतिष्ठेत । व्यवस्थितेन च शास्त्रार्थेन भवितव्यम् । अत्रोच्यते । सर्वास्वेव अनवस्थासु सामर्थ्येन व्यवस्था भविष्यति ॥ ६ ॥ पूर्व० ॥

न वाऽङ्गभूतत्वात् ॥ ७ ॥

न वेति पक्षः प्रतिषिध्यते । न स्यादारम्भणीयायामारम्भणीयेति। कुतः । अङ्गभूता हि सा दर्शपूर्णमासयोः । अङ्गभूतस्य च प्रधानारम्भेणैव सिद्धिरित्युक्तम् ॥ आरम्भणीयाप्रवृत्तेन दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ । अतः प्रकृतिवदारम्भणीयापि आरम्भणीयाप्रवृत्तेन कर्त्तव्येति । तस्मात् किल आरम्भणीयायामारम्भणीया स्यात् । तच्च नैवम्। अकृत्वाप्यन्यामारम्भणीयामारम्भणीयां कुर्वन्नारम्भणीयाप्रवृत्त एव करोतीति गम्यते । तस्मान्नारम्भणीयायामारम्भणीया स्यात् । अपि च जलबुद्बुदवद् अव्यवस्था आरम्भणीयायां वाक्येन गम्यमाना सामर्थ्येन बाध्येत । अस्मत्पक्षे नाऽव्यवस्था, न बाधः । तस्मान्नारम्भणीयायामारम्भणीया इति ॥ ७ ॥ सि० ॥

एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

इतश्च पश्यामः, एवमेवेति । कुतः । एकं हीदं वाक्यं यदा आरम्भणीयां विदधाति, तदा नासौ दर्शपूर्णमासयोर्विहिता । तामविहितामिव दर्शपूर्णमासयोर्विदध्यात् । विहितामिव चारम्भणीयायामतिदिशेत् । नैतत् कर्त्तुमलंभवति सकृदुच्चरितम् । तस्मादप्यारम्भणीयायामारम्भणीया नास्ति ॥ ८ ॥ युक्तिः ॥ आरम्भणीयायाम् आरम्भणीयाबाधाधिकरणम् ॥ ४ ॥

कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावान्निवर्त्तेत तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ९ ॥

तस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्रेदमाम्नायते । यूपमच्छेष्यता होतव्यम् । न हि दीक्षितस्याग्नौ जुहोति । आज्यं चारणिं चादाय यूपस्यान्तिके अग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति । साद्यस्के श्रूयते । खलेवाली यूपो भवतीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं साद्यस्के खलेवाल्यां यूपाहुतिः कर्त्तव्या, न ? इति । किं प्राप्तम् । कर्त्तव्या । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । कर्म चैतद् द्रव्यसंयोगार्थं यूप एवमादिभिः संस्कारैर्भविष्यतीति क्रियते । यूपं प्राप्तुमेष्यत एतच्छ्रूयते । तेनास्य संस्कारस्य श्रुतिसंयोगेन यूपार्थता । अच्छशब्दो हि आप्तुमित्यर्थे वर्त्तते । न चात्र यूपेन प्रयोजनम् । अयूपे हि खलेवाल्यां पशुर्बध्यते । तस्मात् तत्र यूपकरणार्था यूपाहुत्यादयः संस्कारा अर्थलोपान्निवर्त्तितुमर्हन्तीति । तस्मान्नास्ति खलेवाल्यां यूपाहुतिरिति ॥ ९ ॥ खलेवाल्यां यूपाहुतिबाधाऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

स्थाणौ तु देशमात्रत्वादनिवृत्तिः प्रतीयेत ॥ १० ॥

तस्मिन्नेवाग्नीषोमीये पशौ श्रूयते, स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोतीति । ततः साद्यस्केऽयमर्थः सांशयिको भवति । किं साद्यस्के स्थाण्वाहुतिः कर्त्तव्या, न ? इति । तत्र एतत्तावन्नः परीक्ष्यम् । किमारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः, उत यूपसंस्कार इति । यद्यारादुपकारकं कर्म तदा कर्त्तव्या । अथ यूपसंस्कारो निवर्त्तेतेति । कथमारादुपकारकं कर्म स्यात्, कथं वा यूपसंस्कार इति । यद्येवमभि-

संबन्धः क्रियते, यूपमच्छेष्यता स्थाण्वाहुतिः कर्त्तव्येति, ततो यूपसंस्कारः । अथ यूपमच्छेष्यतेति प्रकृतेन न सम्बद्ध्येत, तदा आरादुपकारकं कर्मेति । किं तावत् प्राप्तम् । आरादुपकारकं कर्मेति । एतद्विज्ञातं कर्मणां प्रयोजनम् । भूतं हि तावद् भव्यार्थमिति ॥

अपि च निवृत्तप्रयोजनेन स्थाणुना सम्बद्ध्यमाना आहुतिः किमिव यूपस्य उपकरिष्यति । सम्बद्धं हि क्रियमाणं सम्बन्धिनि उपकुर्यात् । व्यावृत्तो हि यूपात् स्थाणुः । अपिच तन्त्रमेकादशिन्यां यूपाहुतिर्भविष्यति, यद्यारादुपकारकं कर्म स्यात् । तथा हि नाश्रुतोऽभ्यासः कल्पयिष्यते । अपिच अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणौ स्थाण्वाहुतिः श्रूयते । सा च प्रकरणेन यूपव्रश्चनस्थाणुविशेषे कल्प्येत । तस्मादारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः साद्यस्के च कर्त्तव्या चोदकानुग्रहायेति । एवं प्राप्तम् ॥ १० ॥ पूर्व० ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

अपि वा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत ॥ ११ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । यूपसंस्कारः प्रतीयेत । कुतः । प्रकरणविशेषाद् यूपमच्छेष्यतः स्थाण्वाहुतिर्विधीयत इति गम्यते । यो हि मन्यते अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणुदेशमात्रे विधीयत इति, फलं तस्य कल्पनीयं भवति । योऽपि मन्यते प्रकरणादारादुपकारकमग्नीषोमीयस्य भवतीति, तस्यापि प्रकरणसामान्यं प्रकरणविशेषेण बाध्येत । कर्मशेषभूतश्च यूपः प्रयोजनवत्त्वात् । तेन सम्बद्ध्यमाना अदृष्टार्थापि आरादुपकारिका सती कल्प्यप्रयोजना स्यात् । अतः प्रसिद्धिर्न्यायेन बाध्येत । यथा अश्वकर्ण इति । निवृत्तप्रयोजने चापि स्थाणौ यूपाद् व्यावृत्ते च यूपीयोऽसाविति कृत्वा तत्र क्रियमाणा यूपाहुतिर्यूपसम्बद्धा कृता भवतीति तदा व्रश्चने क्रियते । यथा शिरसा धारितायाः स्रजः शिरसोऽवतारितायाः देवदत्तीया असाविति कृत्वा शुचिदेशनिधानादिः संस्कार एषितव्यो भवति । एवं स्थाण्वाहुतिरपि एकादशिन्यां चान्तिकदेशस्याविवक्षितत्वात् तन्त्रं यूपाहुतिर्भविष्यत्येव । तस्मात् संस्कारपक्ष एव ज्यायान् ॥ ११ ॥ सि० ॥

समाख्यानञ्च तद्वत् ॥ १२ ॥

स्थाण्वाहुतिरिति च समाख्यानं स्थाणुप्रधानाया इवाहुतेर्भवती-

ति । कथं षष्ठीसमासोऽयम् । कर्मणि षष्ठी । ईप्सिततमञ्च कर्म । सप्तमीसमासो लक्षणापेत इति कृत्वा नादर्त्तव्यो भवति ॥ १२ ॥

मन्त्रवर्णाश्च तद्वत् ॥ १३ ॥

इतश्च पश्यामः संस्कारकर्मेति । यतो मन्त्रवर्णोऽपि तद्वद् भवति । अतस्त्वं देववनस्पते शतवल्शो विरोह इति । यस्त्वं मया वृक्णः, सोऽत आव्रश्चनाद् बहुप्रकारो विरोहेति यूपमिवाद्रियमाणो मन्त्रवर्णो भवति । तस्मादपि संस्कारकर्म खलेवाल्यां न कर्त्तव्यमिति ॥ १३ ॥ युक्तिः ॥ साद्यस्क्रे स्थाण्वाहुतिबाधाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रयाजे च तन्न्यायत्वात् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते उत्तमः प्रयाजः । स्वाहाकारं यजतीति। तत्र संशयः । किम् उत्तमः प्रयाज आरादुपकारकं कर्म ? उत संस्कारकर्म इति । तत एतत् तावत् परीक्ष्यते । किम् ? आज्यभागादिषु या देवता यष्टव्यास्ता एवात्र देवताः ? उत अन्यास्ताभ्यो देवताभ्य इति । कथमन्या देवताः ? कथं वा प्रकृताः स्युरिति । यदि स्वाहाकारं यजतीति देवताविधानं, ततोऽन्या प्रकृताभ्यो देवता । अथ ये यजामहे, स्वाहाग्निमिति निगदेन मान्त्रवर्णिको देवताविधिस्ततः प्रकृता देवता इति ॥ किं प्राप्तम् । आरादुपकारकं कर्मेति । तदेतद् वर्ण्यते । अन्या देवता स्वाहाकारं यजतीत्यनेन विधीयते । एवं वचनप्राप्ता भविष्यति । इतरथा मान्त्रवर्णिकी कल्पयितव्या भवेत् । नन्वन्या अग्न्यादिशब्दैर्न शक्यते वदितुम् । तत्रायं ये यजामहे स्वाहाग्निमिति मन्त्रवर्णोऽपि विप्रतिषिद्ध्येत । अत्रोच्यते । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । अनेकस्याप्येकः शब्दो भवति वाचकः । तद्यथा मातेति मातरमपि वदति, मातारमपि । माता च परमं दैवतं, समा च पुत्रेष्वित्येतैरुपबद्ध्यमानो जननीवचनोऽवगम्यते । माता समः क्षिप्रश्चेत्येभिरप्यनुबद्ध्यमानो धान्यस्य मातुर्वाचकः । एवं मन्त्रेऽप्यग्न्यादयः स्वाहाकारदेवताके यागे प्रयुज्यमानास्तद्वाचिनोऽवगम्येरन् । तथा सति प्रज्ञातं यागस्य कार्य्यमनुगृहीतम्, आरादुपक्रिया । तस्मादारादुपकारकं कर्म्म उत्तमः प्रयाज इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रयाजे च तन्न्यायत्वाद् उक्तमधस्तात् स्थाण्वाहुतिः संस्कारकर्मेति इहापि चशब्देनान्वादिश्यते, उत्तमः प्रयाजः संस्कारकर्मेति । तत

एतत्तावद्वर्णयन्ति । या आज्यभागादिषु देवता यष्टव्यास्ता एव इह देवता इति । कुतः । स्वाहाकारस्य देवतासंयोगाभावात् । तद्धितेन वा देवतासंयोगो विज्ञायते, चतुर्थ्यन्तेन वा । न चेह तद्धितो न चतुर्थी। अतो न देवताविधिः । यागसामानाधिकरण्यं च द्वितीयया गम्यते । तस्माद् यागवचनः स्वाहाकारशब्दो यथा समिदादय इति ॥ आह । यदि द्वितीयया संयोगात् तं यागवचनं मन्यसे, आरादुपकारकस्तर्हि यागः । ईप्सिततमे हि द्वितीयाविभक्तिर्भवतीति । अत्रोच्यते । एवमेव प्राप्ते वदामः । तन्न्यायत्वादिति । स एव न्याय इह, यः स्थाण्वाहुतौ । अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेत इति । शेषभूताश्चाज्यभागादिष्वग्न्यादयः । तदर्थो यागः सन् प्रयोजनवान् भवति । इतरस्मिन् पक्षे यागो निष्प्रयोजनः स्यात् । तदर्थं देवताऽभिधानमपि निष्प्रयोजनं स्यात् । सत्यां च देवतासंस्कारशङ्कायां यागप्रयोजनं कल्पयितुं न शक्यते । तथाऽग्न्यादीनां सम्भवति स्वार्थे अदृष्टा स्वाहाकारवचनता न शक्या कल्पयितुम् । तस्माद् देवतासंस्कारार्थमुत्तमः प्रयाजः । देवतास्मरणसंस्कारद्वारं चादृष्टमपि तस्माद् यागाद् भवतीति ॥ १४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

लिङ्गमप्यस्मिन्नर्थे भवति । किं लिङ्गम् । संप्रतिपन्नदेवताकश्चाधुर्मास्येषूत्तमप्रयाजस्य निगदो दृश्यते । स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा सवितारं स्वाहा सरस्वतीं स्वाहा पूषणमित्येवँलक्षणकः । स देवतासंस्कारपक्षेऽवकल्पते । इतरस्मिन्नदृष्टार्थः स्यात् । तस्मादपि देवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः स्यात् । प्रयोजनं विप्रतिपन्नदेवताकेषु सौर्यादिकर्मसु प्राकृतानि देवतापदानि न निवर्त्तन्ते पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु निवर्त्तन्ते ॥ १५ ॥ हेतुः ॥ उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मताऽधिकरणम् ॥ ७ ॥

तथाज्यभागाग्निरपीतिचेत् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासौ स्तो, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रेदमाम्नायते । आज्यभागौ यजतीति । इदं चापरं श्रूयते । तौ होचतुः किमावयोस्ततः स्यादिति । यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वपँस्तद्वां पुरस्तादाज्यस्य यजन्निति तस्माद्यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वपन्ति

ते पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति तौ न सौम्येऽध्वरे न पशौ इति । तत्रैतत् सन्दिह्यते । यदाज्यभागयोरग्नीषोमाविज्येते, किं तत्राऽग्नियोगो देवतासंस्कारार्थ उत आरादुपकारक इति । किं प्राप्तम् । इति चेत् सन्देहं पश्यसि, तथा आज्यभागाग्निरपि स्याद् यथोत्तमः प्रयाजः । अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेतेति ॥ १६ ॥ पूर्व०॥

व्यपदेशाद्देवतान्तरम् ॥ १७ ॥

न चैतदस्ति । देवतासंस्कार आज्यभागयोरिति, किन्तर्हि, आरादुपक्रिया । कुतः । व्यपदेशाद् अवगम्यते । प्रधानाग्नेर्देवतान्तरमिह इज्यत इति । कोऽसौ व्यपदेशः । अग्निमग्न आवह सोममावह अग्निमावह इति । कथमस्मिन्नावाहने एतावत्यश्च देवता इज्येरन्निति । एवमावाहनेन देवतासु अव्यामोहार्थं परिगण्यमानासु द्विरग्निशब्देन परिगणनं कृतम् । तद्देवतान्तरेऽवकल्पते । इतरथा हि सङ्ख्यावृद्ध्या व्यामुह्येत । गणनं चोभयोरपि पक्षयोस्तुल्यम् । अपि च त्वत्पक्षे सोमव्यवधानाद् गणने क्रमो बाध्येत । अपि च असकृद्वचनं शब्देनाऽनुबद्ध्यमानमन्यमिव व्यपदिशति । यथा ब्राह्मण आगतो वृषल आगतो ब्राह्मण अगत इति द्वयोरिव ब्राह्मणयोर्भवति गणनावादः । एवमिहापि द्वयोरिव अग्न्योर्भवति वादः ॥ १७ ॥ सि० ॥

स एष व्यपदेशो भवति लिङ्गं, प्राप्तिस्तु वक्तव्या । सोच्यते—

समत्वाच्च ॥ १८ ॥

इयं प्राप्तिः । समोऽत्र देवतया यागः । देवतापि श्रुता प्रधानयागे । यागोऽपि वाक्यान्तरे । आज्यभागौ यजतीति । तदिहोभयोर्यागदेवतयोः प्रयोजनवतोर्देवताया यागार्थता न्याय्या । प्रज्ञातं ह्याराद्उपकारकत्वं यागस्येति । न हि देवतां विना यागो भवति । तेन स देवतामाकाङ्क्षति, न तु प्रधानदेवता यागान्तरमाकाङ्क्षति । यच्च येनाकाङ्क्ष्यते तत् तदर्थं भवति । तस्माद् देवता यागार्था । अपिच आरादुपकारकैः कर्मभिः साम्यं भवति । कथम् । अभीषू वा एतौ यज्ञस्य यदाघारौ चक्षुषी वा एतौ यदाज्यभागौ यत् प्रयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्यस्य अभिभूत्यै इति ॥ १८ ॥ हेतुः ॥ अग्नियागस्यारादुपकारकताधिकरणम् ॥ ८ ॥

पशावपीतिचेत् ॥ १९ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रतितिष्ठन्ति तौ सम्भवन्तौ यजमानमभिसम्भवतो वरुणपाशाभ्यां वा एषोऽभिधीयते यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वरुणपाशाभ्यामेव मुच्यते इति । तत्रेदं समामनन्ति । अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपति । तत्र सन्देहः । किं पशुपुरोडाशयाग आरादुपकारकः ? उत देवतासंस्कारार्थ इति । किं तावत् प्राप्तम् । ततः प्रयाजाधिकरणे पराजितोऽपि हेतुः केनचिदपरेण विशेषेण पुनरनुप्राण्यत इति पुनरुपदिश्यते, पशावपीति चेत् । इति चेत् पश्यसि, किम् आरादुपकारको, देवतासंस्कारः ? इति । पशावप्यारादुपकारकः स्यात् । एतद्धि कर्मणां प्रसिद्धं कार्यम् । अग्निषोमीयमिति च गुणभूतदेवताकस्ताद्धितशब्दो भवति । पशावपि तद्धित एव शब्दो वाक्यशेषेण बलवता ज्वलनवचनो व्यपदिश्यते, न नियोगतस्तद्वचनः पशुपुरोडाशे । अतः प्रसिद्धेरारादुपकारकत्वम् ॥ १९ ॥ पूर्व० ॥

न तद्भूतवचनात् ॥ २० ॥

नेति प्रतिषेधकः शब्दः । आ सोमं वहन्ति अग्निना प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थवादवचन एषः । यद्यर्थवादवचनादन्या पशौ देवता, अन्या पुरोडाशयागे इति गम्यते । अर्थवादवचनादेव सैवेत्यवगन्तव्या । एवं ह्याह । यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पशुपुरोडाश इति । तस्मादर्थवादसाम्ये देवतासंस्कार इति गम्यते ॥ २० ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २१ ॥

इतश्च पश्यामः संस्कारकर्म पशुपुरोडाश इति । कुतः ? । लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति । इन्द्राय वज्रिणे वृषभमालभेतेत्यस्य पशोः पुरोडाशस्य क्रमे सम्प्रतिपन्नदेवताकं याज्यानुवाक्याद्वयं समाम्नातम् । इन्द्रं स्तुहि वज्रिणं स्तोमपृष्ठं स्तुहि शूरं वज्रिणं सुप्रतीतिमिति च तत् संस्कारपक्षेऽवकल्पते, नान्यथा । तस्मात् पशुदेवतासंस्कारार्थः पुरोडाशयाग इति ॥ २१ ॥ हेतुः ॥

गुणो वा स्यात् कपालवद् गुणभूतविकाराच्च ॥२२॥

विशेषविवक्षया पुनस्तमेव हेतुं व्यपदिशति । वाशब्देन पक्षं व्यावर्त्तयति । गुणः स्याद् देवता । एवमारादुपकारकत्वप्रसिद्धिरनु-

ग्रहीष्यते। अनेकगुणभावश्च कपालवद्भविष्यति। यथा कपालं श्रयणेऽपि तुषोपवपनेऽपि। एवमग्नीषोमावप्यभिन्नौ पशुयागे पुरोडाशयागे च गुणभूतौ भविष्यतः। एवञ्चसति दार्शपौर्णमासिकयोरग्नीषोमयोर्गुणभावेन यागे द्वारभूतयोः कर्म आम्नातम्। इह गुणभूतयोरेवाविरोधेन भविष्यति, इतरथा प्रधानभूतयोरन्यकार्ययोर्न प्राप्नुयात्। दृश्यते चानिरुक्तः स्विष्टकृदिति। तस्मादप्याराादुपक्रिया। अपिच सौत्रामण्यामाश्विनसारस्वतसुत्रामदेवताकेषु पशुषु ऐन्द्रावरुणसावित्राः पुरोडाशाः पशुप्रकरणान्नोत्कृष्यन्ते। संस्कारपक्षे उत्कृष्येरन्। छिद्रापिधानार्थतायाश्च उक्तमर्थवादत्वम्। तस्मादप्यारादुपक्रिया॥ २२॥ पूर्व०॥

अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेत स्वाहाकारवदङ्गानामर्थसंयोगात्॥ २३॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः। न आरादुपकारकं कर्म्म। तत्संस्कारः प्रतीयेत, देवतासंस्कार इति। कुतः। शेषभूतत्वाद् देवतायाः प्रयोजनवत्त्वम्। तस्माद्यथा स्वाहाकारयजिर्निष्प्रयोजन इति देवतासंस्कारः प्रतीयते, एवमिहापि। अङ्गानामर्थसंयोगात्। अर्थेन प्रयोजनेन संयोग इह गम्यते वाक्येन। तेन न आरादुपकारकम्। आरादुपकारकेभ्यः सामवायिकानि अङ्गानि वरीयांसि भवन्तीति। यदुक्तम्। गुणभूतदेवताकेन तद्धितशब्देन निर्देश इति। प्रधानभूतदेवताकेनाप्येवञ्जातीयकेन शब्देन सम्बन्धे विधीयमाने निर्देशो भवति। अपिच, दृष्टकार्य्यमदृष्टाद् बलीयः। तस्मात् संस्कारकर्मेति॥ २३॥ उत्तरम्॥

व्यृद्धवचनञ्च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात्॥ २४॥

इतश्च संस्कारकर्मेति। सौत्रामण्यां पशुपुरोडाशदेवताविप्रतिपत्तौ व्यृद्धवचनं देवतासंस्कारे एवावकल्पते। यद्वै सौत्रामण्यां व्यृद्धं तदस्याः समृद्धं यदन्यदेवत्याः पशुपुरोडाशा भवन्ति, अन्यदेवत्याः पशव इति॥ २४॥ युक्तिः॥

गुणेऽपीतिचेत्॥ २५॥

एवञ्चेत् पश्यसि, संस्कारपक्षे व्यृद्धवचनमवकल्पत इति। तन्न। संस्कारपक्षेऽपि व्यृद्धवचनं नावकल्पते। न हि तत्र किञ्चिद् व्यृद्धं,

विप्रतिपन्नदेवताकैरेव पुरोडाशैस्तत्कर्म्म समृद्धतरं भवति । एवं ह्याह । यद् अन्यदेवत्याः पुरोडाशा भवन्ति, अन्यदेवत्याः पशव इति, तदस्यां समृद्धं भवतीति । यश्चोभयोः पक्षयोर्दोषः, न तमेकश्चोद्यो भवति । यथैव हि संस्कारपक्षे व्यृद्धवचनमर्थवाद एवमितरस्मिन्नपि पक्षेऽर्थवादो भविष्यति ॥ २५ ॥ आ० ॥

नासंहानात् कपालवत् ॥ २६ ॥

नैतदेवं, भवदीये पक्षे न किञ्चिदपि हीनम् । यथैवैकेन कपालेन तुषेषु उप्यमानेषु अन्येषां कपालानां न किञ्चिद्धीयते । एवमन्यया देवतया पशुपुरोडाशयागे निर्वर्त्यमाने न किञ्चित् पशुदेवतायां हीयते । तत्राव्यृद्धे एव व्यृद्धवचनं भवति । मदीये तु पक्षे देवताप्रकाशनमङ्गभूतं हीयते । अन्यदेतदुच्यते । यद् व्यृद्धमपि समृद्धं भवतीति । अहीने तु व्यृद्धशब्दे उच्चरिते न शब्दार्थो गृहीत इति ॥ ॥ २६ ॥ आ० नि० ॥

ग्रहाणाश्च सम्प्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

इतश्च संस्कारकर्मेति । सौत्रामण्यां सम्प्रतिपन्नदेवताकेषु ग्रहेषु तद्वचनं भवति । पुरोडाशवचनम् । नैतेषां पशूनां पुरोडाशा विद्यन्ते । ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशव इति । न तावन्न विद्यन्ते । विप्रतिपन्नदेवताकैस्तु संस्काराभावमालोच्य एवमुच्यते । ग्रहा एषां पुरोडाशाः, ग्रहपुरोडाशा ह्येते इति । किं तेषां पुरोडाशैः सामान्यम् । यदेते देवतासंस्कारार्थाः । यदि पुरोडाशा अपि देवतासंस्कारार्था एवमेतदवकल्पते । तस्मात् संस्कारपक्ष एव श्रेयान् ॥ २७ ॥

ग्रहाभावे च तद्वचनम् ॥ २८ ॥

एवं श्रूयते, नैतस्य पशोर्ग्रहं गृह्णन्ति पुरोडाशवानेष पशुरिति । पशुपुरोडाशवत्ताहेतुकं ग्रहाभावं ब्रुवन् ग्रहपुरोडाशयोरेकार्थतां दर्शयति । तत्र ग्रहस्य देवतासंस्कारार्थता विज्ञाता, यदि पुरोडाशोऽपि देवतासंस्कारार्थ एवमेतदवकल्पते ॥ २८ ॥

देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति ॥ २९ ॥

इतश्च पश्यामः संस्कारकर्मेति । एवं ह्याम्नायते, अग्निभ्यः कामेभ्यः पशव आलभ्यन्ते, कामा वा अग्नय आग्नेयाः पुरोडाशा भवन्ति, आग्नेया हि पशव इति । पशुदेवताहेतुकान् पुरोडाशान् ब्रुवन्

देवतासंस्कारार्थतां पुरोडाशानां दर्शयति ॥ २९ ॥ युक्तिः ॥

अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः शृतवद् गुणभूतविकारः स्यात् ॥ ३० ॥

अथ यदुक्तं, गुणभूतयोर्धर्मः प्रधानभूतयोरग्नीषोमयोर्न स्यादिति । उच्यते । अविरुद्धा प्रधानभूतयोरप्यग्नीषोमयोर्धर्माणामुपपत्तिः । कुतः । अर्थापत्तेः । प्रधानभूतावपि प्राकृतं कार्य्यं यागनिर्वृत्तिं कुर्वाणौ द्वारभूताविति धर्मैर्योक्ष्येते शृतवत् । यथा शृते चरुं, दधंश्चरुमिति प्रदानार्थे दधिशृते प्रणीताकार्य्यं कुर्वाते इति धर्मैर्युज्येते । न च दोषो भवति ॥ ३० ॥

स द्व्यर्थः स्यादुभयोः श्रुतिभूतत्वाद् विप्रतिपत्तौ तादर्थ्याद्विकारत्वमुक्तं तस्यार्थवादत्वम् ॥ ३१ ॥

अथ यदुक्तम्, ऐन्द्रवारुणसावित्राणां पुरोडाशानां सौत्रामणीप्रकरणादुत्कर्षः प्राप्नोति । तत्रेदमुच्यते । स द्व्यर्थो यागो देवतासंस्कारार्थश्छिद्रापिधानार्थश्च । उभयोरर्थयोः श्रुतिभूतत्वात् । अतो विप्रतिपन्नदेवताकेषु छिद्रापिधानार्थतया प्रकरणादुत्कर्षो न भविष्यति । तत्प्रकरणगत एवायं विकारो भविष्यति । तस्याप्युक्तम् ॥ ३१ ॥

अर्थवादत्वमिति यदुक्तं, तत्रेदमुच्यते—

विप्रतिपत्तौ तासामाख्याविकारः स्यात् ॥ ३२ ॥

एवं तर्हि अनेन प्रकारेण प्रकरणादनुत्कर्षः । देवतासंस्कारस्तावत् प्रकरणादुत्कर्षेण न शक्यते बाधितुम् । तत्र सौत्रामण्यां सम्प्रतिपन्नदेवताका एव चोदकेन पुरोडाशाः प्राप्ताः । तत्रेन्द्रादयः शब्दाः पशुदेवतानामेव वाचकाः । कथम् । एकदेशा हि तेषामिमे वर्णान्तरसहिता उच्चारिता इति गम्यते । शक्नुवन्ति ह्येकदेशाः समुदायिनः समुदायं प्रत्याय्य समुदायार्थान् गमयितुम् । यथा गाव्यादयः । यथा च सरस्वतीदेवताके निगदे, सरस्वति देवनिदो निबर्हय प्रजां विश्वस्य बृसयस्य मायिन इति । बृसयशब्दो बृहच्छब्दार्थं गमयति । किमर्थं पुनरेवं कल्प्यते ? । यतो देवतान्तराणि पशुदेवतासंस्कारार्थेषु यागेषु प्रत्याय्यमानानि अनर्थकानि भवेयुः । तस्मात् पशुदेवतानामाख्याविकाराः पुरोडाशदेवताशब्दा इति ॥३२॥आ०नि०

अभ्यासो वा प्रयाजवदेकदेशोऽन्यदेवत्यः ॥ ३३ ॥

संस्कारपक्षे एव, वाशब्दो युक्तिं व्यावर्त्तयति । न पक्षे, न वा आख्याविकारः । संस्कारपक्षेऽन्यथानुपपद्यमाने आख्याविकारा भवन्ति । अनाख्याविकारेष्वपि संस्कारपक्षोऽवकल्पत एव । कथम् । अभ्यास एव पुरोडाशयागस्य भविष्यति । तत्र हि चोदकेन पशुदेवता च प्राप्नोति पुरोडाशश्च । पशुदेवताया अन्यद् द्रव्यं विधीयते ग्रहः । पुरोडाशस्यान्या देवता । यागस्त्वविकृत एव तिष्ठति । स पशुदेवतासम्बद्धश्चैव कर्त्तव्यो ग्रहसम्बद्धश्च । तदुभयमभ्यनभ्यस्ते यागे न सम्भवतीत्यर्थादभ्यस्यते यागः । तस्य एकदेशोऽन्यदेवत्यः प्रयाजवत् । तद्यथा, पशौ पञ्चानां प्रयाजानां चोदकेन प्राप्तानामेकदेशसङ्ख्या विधीयते । सा चान्तरेणाभ्यासं नावकल्पत इत्यभ्यस्यन्ते प्रयाजाः । तेषामभ्यस्यमानानामेकदेशे अन्या देवता दुरउषासा इत्येवमादयः । एवमिहाप्यभ्यासः पुरोडाशयागस्य । तस्मादनुत्कर्षः संस्कारपक्षेऽपीति ॥३३॥ युक्तिः॥ पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकताधिकरणम् ॥ ९ ॥

चरुर्हविर्विकारः स्यादिज्यासंयोगात् ॥ ३४ ॥

चरुः श्रूयते । सौर्य्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति । सौर्य्यं आग्नेयविकार इत्येतत्समधिगतम् । सामान्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वाद्विकारो हि इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं चरुः कपालविकारः,हविर्विकारः ? इति। यदा हविर्विकारस्तदा किं स्थाल्या हविर्विक्रियते ? उत ओदनेनेति । किं तावत् प्राप्तम् । हविर्विकारः स्यादिति । कुतः । इज्यासंयोगात् । तद्धितार्थो विधीयते चरोः । सौर्य्यं चरुं निर्वपेदिति । एवमिज्यार्थश्चरुः । तस्माद्धविर्विकार इति ॥ ३४ ॥ सि० ॥

प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ॥ ३५ ॥

एवं स्थिते विशेष उच्यते । हविर्विकारः । प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च स्थाल्या हविर्विकारः क्रियते । प्रसिद्धस्य ग्रहणं न्याय्यम् । प्रसिद्धश्च स्थाल्यां चरुशब्दः, आ हिमवतः, आ च कुमारीभ्यः प्रयुज्यमानो दृष्टः । तस्मात् स्थाल्या हविर्विक्रियते इति ॥ ३५ ॥ पूर्व० ॥

ओदनो वान्नसंयोगात् ॥ ३६ ॥

ओदनेऽपि चरुशब्दः प्रयुज्यते । तत्रौदनस्यैव ग्रहणं न्याय्यं, न स्थाल्याः । कुतः । अदनीयसंयोगात् । अदनीयेन हि द्रव्येण देवतायागमाचरन्ति शिष्टाः, नानदनीयेन । तत्रभवतामाचारात् । तेषां स्मृतिरनुमीयते, स्मृतेः श्रुतिः । तस्माद्दोदनेन हविर्विक्रियते इति ॥ ॥ ३६ ॥ उत्तरम् ॥

न द्व्यर्थत्वात् ॥ ३७ ॥

न ओदनस्य वाचकश्चरुशब्दः । कुतः । द्व्यर्थ एवं स भवेत् । स्थाल्यां हि स प्रसिद्धः समधिगतः । तस्माद्दोदने लक्षणाशब्दस्तत्संयोगादित्येवं मन्तव्यम् । अन्यायो ह्येवञ्जातीयकेष्वनेकार्थभावः । तस्मात् स्थाल्या हविर्विक्रियते इति । यदुक्तम् । अदनीयेन शिष्टा देवतायागमाचरन्तीति ध्रुवमेषां स्मृतिरिति । उच्यते । अनुमानमेतत् प्रत्यक्षेण वचनेन बाध्यते । वचनादवगम्यते स्थाल्या यागः कर्त्तव्य इति । कथम् । तस्यां हि चरुशब्दः प्रसिद्धः । न असौ आचारानुरोधेन लक्षणाशब्दः कल्पनीयः । कल्प्यमाने वा आचारेण शब्दो बाध्येत । न चैतन्न्याय्यम् । शब्दानुरोधेन हि व्यामोहादाचार इति कल्पयितुं न्याय्यम् । यथा शूलैश्च मासरेण चावभृथमभ्यवयन्तीति । प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्काम इति च ॥ ३७ ॥ आ० ॥

कपालविकारो वा विशयेऽर्थोपपत्तिभ्याम् ॥ ३८ ॥

हविर्विकारपक्षो न सिद्ध्यति । स्थाल्या विकारे स्मृतिहेतुराचाराच्छ्रुतिराशङ्क्यते । ओदनेन विकारे स्थालीसंयोगाल्लक्षणाशब्द आशङ्क्यः । अस्ति चान्या गतिः । कपालविकारो भवेदिति । तस्माद्वाशब्देन पक्षं व्यावर्त्त्य कपालविकारश्चरुरिति ब्रूमः । कपालविकारोऽप्यर्थः सूर्य्यस्य । तेन सौर्य्य इति शक्यते व्यपदेष्टुम् । उपपत्तिश्चास्ति । शक्यते स्थाल्यां श्रपयितुम् । तस्माद्धविर्विकारपक्षे संशये कपालविकार आश्रयणीयः ॥ ३८ ॥ पूर्व० ॥

गुणमुख्यविशेषाच्च ॥ ३९ ॥

अस्ति च गुणमुख्ययोर्विशेषः । गुणो बाधितव्यो न्याय्यो, न मुख्यः । तदुक्तम्, अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्याद् इति ॥ ३९ ॥

तच्छ्रुतौ चान्यहविष्ट्वात् ॥ ४० ॥

चरुश्रुतौ चान्यद्धविर्दर्शयति । प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छत-कृष्णलमायुष्काम इति । शतकृष्णलानि हविः । चरुरेषां सम्बन्धी । चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवद्यतीति कृष्णलानां हविष्ट्वम् ॥ ४० ॥

लिङ्गदर्शनाच ॥ ४१ ॥

एवं हि आह । मारुतं चरुं निर्वपेत् पृश्नीनां दुग्धे प्रैयङ्गवं ग्रामकाम इति । मृण्मयो हि चरुर्न प्रियङ्गुविकारः । तस्माद् अन्यद्धविः । चरुरपि कपालविकार इति ॥ ४१ ॥ युक्तिः ॥

ओदनो वा प्रयुक्तत्वात् ॥ ४२ ॥

हविर्विकार एवात्र चरुस्तद्धितसंयोगादवगम्यते । सौर्य्यश्चरुः कर्त्तव्य इति । यदि पुरोडाश उत्सृज्येत, चरुरुत्स्रष्टव्योऽवगम्यमानो बाध्येत । सूर्यसम्बद्धो हि चरुः कर्त्तव्यः । तस्मिन्नशक्ये सौर्य्यसम्बद्धः क्रियेत, न शक्ये । यदा च हविर्विक्रियते, तदा ओदनेन । ओदने हि चरुशब्दः प्रसिद्धः, आ हिमवतः, आ च कुमारीभ्यः । तत्र अदनीयसंयोगो युक्तो भविष्यति ॥

यत्तु, ह्यर्थत्वमन्याय्यमिति । अन्याय्यमेव ह्यर्थत्वम् । तत्र कुत एतत् स्थालीसंयोगेन ओदने भविष्यतीति, न पुनरोदनसंयोगात् स्थाल्यां स्यात् । स्मरन्ति च पाके चरुशब्दम् । अनवस्रावितान्तरूष्मपक्वो विशदसिद्ध ओदनश्चरुरिति । तदुक्तं, न पक्तिनामत्वाद् इति । आचाराच्च स्मृतिर्बलीयसी । तस्मादोदने चरुशब्दः । ओदनेन हविर्विक्रियत इति । तत्रायमप्यर्थोऽनदनीयेन यागो भविष्यतीति । अपि च सूर्य्यस्यान्यद्द्रव्यं नैवास्ति येन चरुः सम्बध्येत । चोदकप्राप्तः पुरोडाश इति चेत् । नैतदेवम् । कर्म्मचोदनायां हि निष्पन्नायां चोदको भवति । प्राक् चरुशब्दवचनान्न यजतिचोदना । द्रव्यदेवतासम्बन्धो हि यज्यर्थः । तेन चोदनाविधिशेषश्चरुशब्दो न पुरोडाशविशेषणं भवति । जघन्यत्वाच्चोदकस्येति ॥ ४२ ॥ आ० ॥ तथा, पूर्व० नि० ॥

अपूर्वव्यपदेशाच ॥ ४३ ॥

इतश्च पश्यामः, ओदनेन हविर्विक्रियत इति । कुतः । अपूर्वव्यपदेशो भवति । एवं ह्याह । पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोक आर्ध्नुवंश्चरुणामुष्मिँल्लोके इति । पुरोडाशेन आर्ध्नोति चरुणामुष्मिन्निति ।

यदि स्थाल्यां चरुशब्दः कपालविकारश्चरुः । ततो यस्मिन्नेव पक्षे पुरोडाशस्तस्मिन्नेव पक्षे चरुः । पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोके आर्ध्नुवन्निति चरुणा अस्मिँल्लोक इति गम्यते । तत्र चरुणामुष्मिन्नित्यन्यवद् व्यपदेशो नावकल्पते । तस्मादप्योदनेन हविर्विक्रियत इति ॥ ४३ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४४ ॥

एवञ्च कृत्वा लिङ्गदर्शनमप्युपपन्नं भविष्यति । कथम् ? । आदित्यः प्रायणीयश्चरुः, आदित्य उदयनीय इति । तत्रैतच्छ्रूयते । आज्यस्यैव चरुमभिपूर्य्य चतुर आज्यभागान् यजति । पथ्यां स्वस्तिमिष्ट्वाग्नीषोमौ यजति । अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति । अदितिमोदनेनेति । चतुर्षु आज्यभागेषु विधिः । अदितेरादित्यश्चरुरिति प्राप्तत्वादनुवादः । तत्र चरुमोदनशब्देन ब्रुवन् ओदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति । तथा इदमपरं लिङ्गं भवति । यदि तण्डुलो विद्यते आमं तद्धविः स्यादिति । तण्डुले हविःशब्दं ब्रुवन्नोदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति ॥ ४४ ॥ युक्तिः ॥ सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र चरुशब्दस्यौदनवाचिताधिकरणम् ॥ १० ॥

स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात् ॥ ४५ ॥

अस्ति चरुः, सौर्य्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति । अत्रैषोऽर्थः समधिगतः । ओदनेन हविर्विक्रियत इति । स इदानीमोदनः क पक्तव्यः ? इति भवति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् । न नियमः स्यात्, कपालेष्वेवेति । अर्थप्राप्ते यस्मिन् कस्मिँश्चिद् द्रव्ये पच्येत । यदि हि कपालं चोदकेन प्राप्येत, कपालवच्चोदकेन सङ्ख्यापि प्राप्येत । न हि प्रकृतौ कपालेषु श्रपयितव्यमित्येव चोदना । किं तर्हि । अष्टाकपालो भवतीति सङ्ख्यायां प्राप्यमाणायामष्टाकपलतास्य चोदिता भवति, नान्यथा । न चैवं सङ्ख्या प्राप्यते । न हि बहुषु कपालेषु पुरोडाशवदोदनः पक्तुं शक्यः । केवले च कपाले प्राप्यमाणे यासावष्टाकपालता चोदिता सा नैव प्राप्येत । अतो यस्मिन् कस्मिँश्चिद् अर्थप्राप्ते द्रव्ये पक्तव्यश्चरुरिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात् । स एष चरुः कपाल एव स्यात् । एवं प्रकृतिवच्छब्दोऽनुगृहीतो भवति । न चान्यत् किञ्चिद् द्रव्य-

माम्नायते । तस्मान्नियमः ॥ ४५ ॥ पूर्व० ॥

सङ्ख्या चापि कपालवदिति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम् ॥

एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् ॥ ४६ ॥

यदि बहुषु कपालेषु न शक्यते चरुः पक्तुं, विप्रतिषेधादेकस्मिन् पक्तव्यः । यदेतदुच्यते, अष्टाकपालो भवतीत्येतदुक्तं भवति—अष्टसु कपालेषु श्रपयितव्य इति। तन्न। यदि अष्टत्वं विरोधान्न प्राप्यते, तत् कपालमविरोधात् प्राप्येत ॥ ४६ ॥ आ० नि० ॥

न वार्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थे चरौ भवति तत्रार्थात् पात्रलाभः स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ ४७ ॥

न वा कपालेषु पक्तव्यः । कुतः। अर्थान्तरसंयोगात् । अपूपपाके यत् कपालमुपादीयते, तद्गतेनोष्मणाऽपूपस्य निर्वर्त्तकः पाको यथा स्यादिति । तत्र कपालं चरोरुपादीयमानं उदकधारणार्थं यदूष्मणा उदकगतेन ओदनपाको निर्वर्त्यते, स ओदनपाको न कपालगतेन ऊष्मणा निर्वर्त्तते । तत्रोदकधारणार्थं कपालमुपादीयमानं न प्राकृतकार्य्यं स्यादिति चोदको नैवानुगृह्यते । तस्माद् अर्थात् पात्रलाभः स्यादिति तद्, अविशेषाद् न नियम्येत, किं तदिति॥४७॥पूर्व०

चरौ वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४८ ॥

स्थाल्यां वा श्रपणं क्रियेत । लिङ्गं हि भवति । यासु स्थालीषु सोमाः स्युस्ते चरवः स्युरिति। सोमस्थालीषु चरुं पक्तव्यं ब्रुवन् विशेषेण स्थालीं चरुस्थापनार्थां दर्शयति॥ आह, दर्शनमिदं व्यपदिश्यते प्राप्तिरुच्यतामिति । अत्रोच्यते । स्थाल्यां स चरुसंज्ञकः पाको निर्वर्त्यते, न कटाहे कपाले वा । तस्मात् स्थाल्यां चरुः पक्तव्य इति । किं भवति प्रयोजनं, यदि कपालविकारश्चरुर्यदि वा ओदनेन हविर्विक्रियते ? इति । यदि कपालविकारः, तस्मिन् पेषणमनर्थलोपात् कर्त्तव्यम् । अथ ओदनेन हविर्विक्रियते, अक्रिया पेषणस्य अपूपहेतुत्वात् । पिण्डार्थत्वाच्च संयवनं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं, न सिद्धान्ते । संवपनमप्येवम् । सन्तापनञ्च अधस्ताच्छ्रपणार्थं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं, न सिद्धान्ते । उपधानञ्चैवमेव । पृथुश्लक्ष्णे च पूर्वपक्षे कर्त्तव्ये, न

सिद्धान्ते । अध्यूहश्चाङ्गाराणां पूर्वपक्षे कर्त्तव्यो, न सिद्धान्ते । उपरिपाकार्थत्वात् । अवज्वलनमप्येवमेव । व्युदूधृत्यासादनं पूर्वपक्षे अर्थात् कर्त्तव्यम् । अर्थो नास्तीति न सिद्धान्ते । अर्थात् कृतं हि व्युदूधृत्यासादनं, न शब्दप्राप्तम् । अर्थाच्च कृतं न चोदकः प्रापयति॥ ॥ ४८ ॥ सिद्धान्तः ॥ सौर्यचरोः स्थाल्यामेव पाकाधिकरणम् ॥११॥

एवं वा, पृथगधिकरणानि पेषणादीनि । अस्ति चरुः । सौर्य्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति । ओदनेन हविर्विक्रियते, इत्येतत् समधिगतम् । तत्रैतत् संदिह्यते । किं चरौ पेषणं कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् ।

तस्मिन् पेषणमनर्थलोपात् स्यात् ॥ ४९ ॥

शक्यते हि तण्डुलेषु पेषणं कर्त्तुम् ॥ ४९ ॥ पूर्व० ॥

अक्रिया वा अपूपहेतुत्वात् ॥ ५० ॥

यद्यपि शक्यते, तथापि न क्रियते । अपूपः पेषणेन विना न निर्वर्त्तते, ओदनस्तु विनैव पेषणेन भवति । कामं पेषणेन व्याहन्यते । पिष्टकं यवागूर्वा स्यात् खलिर्वा । तस्माच्चरोः पेषणं निवर्त्तेत ॥ ५० ॥ सिद्धान्तः ॥ सौर्यचरौ पेषणाभावाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पिण्डार्थत्वाच्च संयवनम् ॥ ५१ ॥

चरुरेवोदाहरणम् । प्रकृतौ श्रूयते, प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति । तदिह चरौ संयवनं कर्त्तव्यं, न ? इति । कर्त्तव्यम् । शक्यते हि कर्त्तुमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः, शक्यमपि न क्रियते, पिण्डार्थं हि तत् । पिण्डेन च अपूपस्य प्रयोजनं, न चरोः ॥ ५१ ॥ सौर्यचरौ संयवनाभावाधिकरणम् ॥ १३ ॥

संवपनश्च तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

सौर्य एव चरुरुदाहरणम् । प्रकृतौ श्रूयते, सवितृप्रसूत इत्येवैनं देवताभिः संवपतीति । इह चरौ सन्देहः । संवपनं कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् । शक्यत्वाच्चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । संयवितुं हि तत् प्रकृतौ क्रियते, न चरोः संवप्तव्येन प्रयोजनम् ॥ ५२ ॥ सौर्यचरौ संवपनाभावाधिकरणम् ॥ १४ ॥

सन्तापनमधःश्रपणात् ॥ ५३ ॥

चरावेव च सन्देहः । प्रकृतौ सन्तापनं कपालानामस्ति, वसूनां

रुद्राणामादित्यानां भृगूणामङ्गिरसां घर्म्मस्य तपसा तप्यध्वमिति । चरौ सन्तापनं कर्त्तव्यं, न ? इति सन्देहः । प्रकृतिवद्वचनात् कर्त्तव्यमिति प्राप्तम् । अधःपाकार्थं हि तत् । तस्मान्न चरौ चोदकः प्रापयति ॥ ५३ ॥ सौर्यचरौ संतापनाभावाधिकरणम् ॥ १५ ॥

उपधानञ्च तादर्थ्यात् ॥ ५४ ॥

चरावेव कपालोपधानं प्रति सन्देहः । कर्त्तव्यं ? न ? इति । प्रकृतिवद्वचनात् प्राप्तम् । अधःपाकार्थत्वान्निवर्त्तते इति ॥ ५४ ॥ सौर्यचरावुपधानाभावाधिकरणम् ॥ १६ ॥

पृथुश्लक्ष्णे वानपूपत्वात् ॥ ५५ ॥

पृथुश्लक्ष्णे च प्रति चरोरेव सन्देहः । प्रकृतौ श्रूयते, उरु प्रथा उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति । सं ते तन्वा तनूः सृज्यतामिति त्रिभिः परिमार्ष्टि । तदुभयं चरौ कर्त्तव्यं, न ? इति । चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यमिति प्राप्ते । अनपूपत्वात् तद् निवर्त्तते ॥ ५५ ॥ सौर्यचरौ पृथुश्लक्ष्णाभावाधिकरणम् ॥ १७ ॥

अभ्यूहश्चोपरिपाकार्थत्वात् ॥ ५६ ॥

प्रकृतौ श्रूयते, वेदेन भस्मनाङ्गारान् अभ्यूहतीति । तत् सौर्य्ये चरौ कर्त्तव्यं, न ? इति सन्देहः । प्रकृतिवद्वचनात् कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । उपरिपाकार्थं हि तत् पुरोडाशस्यावकल्पते, न चरोरिति निवर्त्तते ॥ ५६ ॥ सौर्यचरावभ्यूहाभावाधिकरणम् ॥ १८ ॥

तथाऽवज्वलनम् ॥ ५७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, दर्भपिञ्जूलैरज्वलयतीति । सौर्ये चरौ सन्देहः । किं तत् कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् । प्रकृतिवद्वचनात् कर्त्तव्यम् । उपरिपाकार्थत्वान्निवर्त्तते इति ॥ ५७ ॥ सौर्यचरावज्वलनाभावाधिकरणम् ॥ १९ ॥

व्युद्धृत्यासादनञ्च प्रकृतावश्रुतित्वात् ॥ ५८ ॥

प्रकृतौ श्रूयते, अन्तर्वेद्यां हवींष्यासादयतीति । तत् प्रकृतौ कपालेभ्यो व्युद्धृत्यासादनं क्रियते । सौर्ये चरौ सन्देहः । किं स्थाल्या व्युत्थाप्य चरुरासादयितव्यः ? उत व्युत्थाननकर्त्तव्यमिति । प्रकृतौ कृतत्वाच्चरावपि कर्त्तव्यमिति प्राप्तम् । तदुच्यते । व्युद्धृ-

त्यासादनञ्च प्रकृतावश्रुतित्वात् । प्रकृतौ न श्रूयते । कपालेभ्यो व्युद्धृत्यासादयितव्यः पुरोडाश इति । अर्थात् स व्युद्ध्रियते । यच्चार्थात् कृतं न स चोदनार्थः । तस्माच्चरौ व्युद्धरणं न कर्त्तव्यम् । अपि चोद्धरणे क्रियमाणे कपित्थवत् परिशोष्य उद्ध्रियेत । तत्र पात्रभेदः स्यात् । तस्माद् व्युद्धृत्यासादनं चरौ न कर्त्तव्यमिति ॥ ५८ ॥ सौर्यचरौ व्युद्धृत्यासादनाभावाधिकरणम् ॥ २० ॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १० ॥ १ ॥

अथ दशमे अध्याये द्वितीयः पादः ॥ १० ॥ २ ॥

कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥

प्राजापत्यं चरुं निर्वपेद् घृते शतकृष्णलमायुष्काम इति । तत्र सन्देहः । किं चोदकेन पाकः प्राप्यते कर्त्तव्यश्च । उत न प्राप्यते, न कर्त्तव्यः ? इति । किं तावत् प्राप्तम् । कृष्णलेषु पाको न स्यात् । प्रकृतौ हि पुरोडाशार्थः पाकः । इहान्तरेणापि पाकं, कृष्णालानि कृष्णलान्येव भवन्ति । तस्मान्न प्राप्यते । अतो न कर्त्तव्य इति॥१॥पूर्व०

स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात् प्रदानवत् ॥ २ ॥

स्याद्वा पाकः । चोदकेन तु न प्राप्यते । प्रत्यक्षन्तु अस्य शासनं, घृते श्रपयतीति । प्राकृतस्य कार्यस्यार्थे न भवति, वचनप्रामाण्याददृष्टार्थो भवति । यथा तेषामेवानदनीयानां प्रत्यक्षशासनात् प्रदानम् । एवं पाकोऽपीति ॥ २ ॥ सिद्धान्तः ॥ कृष्णले चरौ पाकाऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥

उपस्तरणाभिघारणयोरमृतार्थत्वादकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

कृष्णलचरावेव सन्देहः । ये प्रकृतावुपस्तरणाभिघारणे, यदुपस्तृणात्यभिघारयत्यऽमृताहुतिमेवैनां करोतीति । ते उपस्तरणाभिघारणे कृष्णलचरौ कर्त्तव्ये, न ? इति एष संशयः । किं प्राप्तम् । उपस्तरणाभिघारणयोर्न क्रिया । कुतः । अमृतार्थत्वात् । अमृतार्थत्वेन हि ते क्रियेते । यदुपस्तृणात्यभिघारयति अमृताहुतिमेवैनां करोतीति अमृतेनोपमिमानः स्वादुभावार्थतां तयोर्दर्शयति । न च कृष्णलेषु स्वादुभावः सम्भवति । तस्माद् अक्रियेति ॥ ३ ॥ सि० ॥

क्रियेत वार्थवादत्वात्तयोः संसर्गहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

क्रियेत वा उपस्तरणमभिघारणञ्च । विधेः प्रकारान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यादिति । यदुक्तं, स्वादुत्वाय ते क्रियेते इति । न स्वादुतार्थः प्रकृतौ श्रुतः । स्वादुः कर्त्तव्य इति । तस्मादर्थवादः । अमृताहुतिमेवैनां करोतीति । संसर्गमात्रमाज्यस्य क्रियते हविषश्च । तच्च कृष्णलेष्वपि शक्यं कर्त्तुम् । तस्मादनिवृत्तिः ॥ ४ ॥ पूर्व० ॥

अकर्म वा चतुर्भिराप्तिवचनात् सह पूर्ण पुनश्चतुरवत्तम् ॥ ५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । अक्रिया तयोरिति । कुतः । चतुर्भिराप्तिवचनात् । चत्वारिकृष्णलान्यवद्यतीति । कोऽभिप्रायः । चत्वारि कृष्णलानि चत्वारि अवदानानि । एकैकं कृष्णलम्, एकैकस्यावदानस्य स्थाने । तेनोपस्तरणाभिघारणयोर्निवृत्तिः । तथा चाप्तिवचनं भवति । चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याप्त्यै इति । अविद्यमानस्यार्थान्तरेणानुग्रहो भवति । तस्मान्निवृत्तिरेतयोः । सह पुनरुपस्तरणाभिघारणाभ्यां पूर्णं चतुरवत्तमेव स्यात् । तत्राप्तिवचनं व्याहन्येत ॥ ॥ ५ ॥ उत्तरम् ॥

क्रिया वा मुख्यावदानपरिमाणात् सामान्यात् तद्गुणत्वम् ॥ ६ ॥

क्रिया वा तयोश्चोदकानुग्रहाय । मुख्यावदानस्य हि प्रकृतौ परिमाणमुक्तम् । अङ्गुष्ठपर्वमात्रं देवतानामवद्यतीति । इहापि कृष्णलशब्दः परिमाणवचनः श्रूयते । स चतुःसङ्ख्ययाऽनुबद्ध्यते, चत्वारि कृष्णलान्यवद्यतीति । न यानि चत्वारि अवदानानि तानि कृष्णलपरिमाणानि भवन्तीति । हिरण्यपरिमाणवचन एष कृष्णलशब्दो नाज्यस्य परिमाणं वदितुमुत्सहते । तच्च परिमाणं न द्रव्यं निवर्त्तयति । न हि द्रव्यकार्येषु गुणो वर्त्तितुमर्हति । परिमाणं यत् प्राकृतं तस्य कार्ये वर्त्तमानं तन्निवर्त्तयेत् । यथा, इदं दधि घृतं शाकम् इमे शालयः, देवदत्तो भोज्यतां देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्तैलेनेति । तैलं हि भोजने स्नेहनेनोपकरोति, तत्स्नेहनार्थप्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति घृतं, न शाकं दधि च ओदनं वा । एवमिहापि परिमाणं मुख्यावदानं परि-

मिमीते, न द्रव्यं निवर्त्तयेत् । प्रकरणात्तु मुख्यपरिमाणं स्याद्, न उपस्तरणाभिघारणयोः । तस्मात्तयोरनिवृत्तिरिति ॥ ६ ॥ पूर्व० ॥

तेषां चैकावदानत्वात् ॥ ७ ॥

चतुर्णां चैकावदानतां दर्शयति । चत्वारि कृष्णलान्येकमवदानमिति। इतरथा चत्वारि अवदानानि अभविष्यन् । तत्रैकावदानवचनमुपरोत्स्यते । तस्माद्प्यनिवृत्तिरिति ॥ ७ ॥ युक्तिः ॥

आप्तिः संख्यासमानत्वात् ॥ ८ ॥

अथ यदुक्तम्, आप्तिवचनं भवतीति, चतुःसङ्ख्यासंस्तुतिरेषा । एवं चतुःसङ्ख्याया माहात्म्यं यदेकस्मिन्नवदाने चत्वारि अवदानानि भवन्तीति । यथा, यद्वैश्वदेवः प्रातःसवने गृह्यते, प्रातःसवने वा एतद्वैश्वदेवयज्ञं संस्थापयतीति वैश्वदेवसंस्तुतिर्न अन्यसवननिवृत्तिः । एवमिहापि चतुःसङ्ख्यासंस्तवो, नोपस्तरणाभिघारणयोर्निवृत्तिरिति ॥ ८ ॥ परिहारः ॥

सतोस्त्वाप्तिवचनं व्यर्थम् ॥ ९ ॥

तुशब्द एनं चतुःसङ्ख्यासंस्तवं व्यावर्त्तयति । न हि विद्यमानयोरुपस्तरणाभिघारणयोस्तदाप्तिवचनेन कश्चित् संस्तवोऽस्ति । यद्यऽविद्यमानमआपयतीत्युच्यते, ततो गुणवानित्युक्तो भवति । तत्र संस्तूयते । अथ विद्यमानमापयतीति अनर्थको भवतीत्युक्तं भवति, न संस्तवः । तस्माद्विद्यमानयोरुपस्तरणाभिघारणयोराप्तिवचनं व्यर्थमेव । अन्यः परिहारो वक्तव्यः ॥ ९ ॥

विकल्पस्त्वेकावदानत्वात् ॥ १० ॥

तुशब्द आप्तिवचनान्निवृत्तिरुपस्तरणाभिघारणयोरित्येतन्निवर्त्तयति । यथा भवान् ब्रूते, आप्तिवचनाल्लिङ्गान्निवृत्तिरेतयोरिति, एवमेकावदानवचनाल्लिङ्गादनिवृत्तिरेतयोरिति लिङ्गविकल्पः । लिङ्गविकल्पाच्च नैकान्ततो निवृत्तिमाप्तिवचनं कर्त्तुमर्हति ॥१०॥ परिहारः ॥

सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो हीतरस्य स्यादपि वा स्विष्टकृतः स्यादितरस्यान्याय्यत्वात् ॥ ११ ॥

तुशब्द आप्तिवचनं बाधते । आप्तिवचने बाधिते सति चतुर्षु कृष्णलेषु सर्वावदानविकारेष्वभ्यासोऽनर्थकः स्यात् । चत्वारि

चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति समृद्ध्यै इति। अस्मत्पक्षे पुनरितरस्य द्वितीयमवदानमपेक्ष्याभ्यासोऽवकल्पिष्यते । अथ मतम्, एतन्ममापि स्विष्टकृतमपेक्ष्याभ्यासे भवतीति । तन्नैवम् । इतरस्य स्विष्टकृतोऽपेक्षणमन्याय्यम् । प्रकरणात् प्रधानमभिसम्बध्यते वचनेन । न च स्विष्टकृतः प्रकरणम् । चोदकेन हि स प्राप्यते । तस्मात् त्वत्पक्षेऽभ्यासोऽनर्थक एव । उपस्तरणाभिघारणे कर्त्तव्ये एव ॥ ११ ॥ परिहारनिरासः ॥

अकर्म वा संसर्गार्थनिवृत्तित्वात् तस्मादाप्तिसमर्थत्वम् ॥ १२ ॥

अक्रिया उपस्तरणाभिघारणयोः। कुतः। संसर्गः स्रुचि पुरोडाशचूर्णानां सूक्ष्माणां मा भूदिति । उपस्तरणेन स्रुक् स्निग्धीक्रियते, अभिघारणेन हविः स्रुचि असंयुक्तं कृत्स्नं यथा अग्नौ पतेदिति । न तु विशदस्य कृष्णलस्य स्रुचि संयोगो भवति, यन्निमित्तमुपस्तरणमभिघारणञ्च स्नेहनार्थं सुवर्णस्य क्रियेत । तस्मात् प्राकृतस्य प्रयोजनस्य निवृत्तत्वात् कृष्णलेषु उपस्तरणाभिघारणे निवर्तितुमर्हतः । एवञ्चाप्तिवचनमुपपन्नं भविष्यति । चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याप्त्यै इति ॥ १२ ॥ पूर्वपक्षोत्तरपक्षौ ॥ कृष्णले उपस्तरणाऽभिघारणयोरभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

भक्षाणान्तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥

शतकृष्णलश्चरुरुदाहरणम् । सन्ति प्रकृतौ भक्षाः, इडाप्राशित्रचतुर्द्धाकरणशंयुवाककालाः । तेषु संशयः । कृष्णलचरौ ते भक्षाः कर्त्तव्याः ? उत न ? । किं प्राप्तम् । न कर्त्तव्याः । प्रीत्यर्थं हि प्रकृतौ ते कृताः, सामर्थ्यं जनयिष्यन्तीति । न तु हिरण्यं प्रीतिमुत्पादयति भक्ष्यमाणम् । अतो न कर्त्तव्याः ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

स्याद्वा निर्द्धानदर्शनात् ॥ १४ ॥

स्याद्वा हिरण्यस्य भक्षः । भक्षणविशेषदर्शनात् । निरवधयन्तो भक्षयन्ति चुक्षुषाकारं भक्षयन्तीति प्राप्ते भक्षे केवलं भक्षोपायं विधास्यति शब्द इति । इतरथा भक्षोपायं भक्षणञ्च विकृतौ विदध्यात् । तत्र वाक्यं भिद्येत । तस्माच्चोदकेन प्राप्यते भक्ष इति ॥ १४ ॥ सि० ॥

वचनं चाज्यभक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥१५॥

न त्वेतदस्ति, प्राप्यन्ते भक्षा इति। अर्थलोपादेषां निवृत्तिः। यत्तु, भक्षणे विशेषवचनं भवतीति। वचनादेतदाज्यस्य भविष्यति। निरवद्यन्तो भक्षयन्त्याज्यमिति, चुक्षुषाकारं भक्षयन्त्याज्यमिति। निर्द्धानं चुक्षुषाकारं चार्थप्राप्तं भक्ष्यमाणस्यानूद्यत इति न वाक्य-भेदः ॥ १५ ॥ आ० ॥

वचनं वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूत-त्वात् ॥ १६ ॥

सत्यम्। वचनमेतद्धिरण्यस्य, न त्वाज्यस्य। कुतः। भक्षयन्तीत्येतावच्छ्रूयते। नेदं वा तद्वा इति। तत्र यन्निर्दिष्टं प्रकृतं, तस्य तेन सम्बन्धो भवतीति। हिरण्यं चात्र निर्दिश्यते, नाज्यम्। कथम्। प्राजापत्यं चरुं निर्वपेद्घृते शतकृष्णलमिति शतकृष्णलश्चरुरत्र कार्य-सम्बन्धार्थमुच्यते। तद्विशेषणार्थेन घृतं, नत्वनिर्देशार्थेन। तस्माच्चरुरेवं शब्दान्तरैः सम्बद्ध्यते, न घृतम्। तद्यथा एष दण्ड इष्टकाकूटे तिष्ठति प्रहरानेनेति; दण्डेनेति गम्यते, नेष्टकाकूटेनेति। एवमिहापि चरुर्भक्षणवचनेन सम्बद्ध्यते, न घृतम्। तस्माच्चरोर्भक्षणं प्रदानवत्। यथा तेषामेव कृष्णलानाम् अनदनीयानां प्रदानं क्रियते, एवमत्राऽपि द्रष्टव्यमिति ॥ १६ ॥ ॥ आ० नि० ॥ कृष्णलचरौ भक्षसद्भावाऽधिकरणम् ॥ ३ ॥

एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणां प्रकृतौ विहतत्वात् ॥ १७ ॥

तत्रैव श्रूयते, एकधा ब्रह्मणे परिहरतीति। तत्र सन्देहः। किमेतत् सहत्वम्? उत सकृत्त्वमिति। किं प्राप्तम्। सकृत्त्वं वा, सहत्वं वा, अनियम इति। कुतः। एकप्रकारवचन एकधेति शब्दः। सकृत्त्वमप्येकः प्रकारः, सहत्वमपि। तद्यथा, यः सकृद् गाः प्रापयति स एकधा प्रापयतीत्युच्यते। योऽपि सह प्रापयति सोऽप्येकधा प्रापयतीति। तस्मात् सकृत्त्वं सहत्वं वा कर्त्तव्यमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः। एकधा ब्रह्मणे परिहरतीति। सहेति गम्यते। एवं ब्रह्मभक्षस्याब्रह्मभक्षस्यापि परिहारः कृतो भविष्यति। इतरस्मिन् पक्षे कस्यचिद् ब्रह्मभक्षस्य परिहारो न क्रियेत। तत्र प्राकृतः प्रयोगवचनो बाध्येत।

विहृताश्चामी भक्षाः प्रकृतौ । ते इह चोदकेन विहृता एव प्राप्ताः । तत्र सहत्ववचन एकधाशब्दोऽवकल्पते । ननु वाचनिक इह भक्षोऽप्राकृतः, न प्राकृता विहृताः प्राप्तुमर्हन्तीति । उच्यते । पुरुषसंस्कारार्थत्वेन न प्राप्नुवन्ति, द्रव्यसंस्कारार्थत्वेन तु प्राप्नुवन्तीति । यदि प्राप्नुवन्ति, किमर्थं तर्हि वचनम् ? इति । भक्षोपायविधानार्थम् । ननु निर्द्धानं चुक्षुषाकरणं वाऽर्थप्राप्तम् । अर्थप्राप्तत्वादनुवादः । उच्यते । न नियमेन प्राप्यते । नियमार्थश्च विधीयते इति ॥ १७ ॥ कृष्णलचरौ एकधा ब्रह्मणे चरतीत्यनेन सहपरिहारविधानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सर्वत्वं च तेषामधिकारात् स्यात् ॥ १८ ॥

कृष्णलचरुरेवोदाहरणम् । तत्र श्रूयते । सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति। तत्र सन्देहः । किं ब्रह्मभक्षाणामेवैष परिहारः, उत पुरुषेभ्यः शेषापनय इति । कथं ब्रह्मभक्षाणां परिहारः ? कथं वा शेषापनय इति । यदि ब्रह्मणे परिहरतीत्यनूद्य सर्वमिति विधीयते, ब्रह्मणे सर्वमिति वानूद्य परिहरतीति विधीयते, ततो ब्रह्मभक्षाणां परिहारः । अथ सर्वमिति लक्षयित्वा ब्रह्मणे परिहरतीति विधीयते, परिहरतीति वा लक्षयित्वा सर्वं ब्रह्मणे इति । ततः शेषापनयः । किं प्राप्तम् । सर्वत्वं ब्रह्मभक्षाणां स्यात् । कुतः । ब्रह्मणे परिहरतीति प्राप्तमेव न विधीयते । सर्वपरिहारस्तु अप्राप्तः । तस्य विधानं भवितुमर्हति ॥

अथ वा अस्त्येव ब्रह्मणे सर्वो भागः । तत्र कस्यचिद्भागस्यप रिहारः प्राप्तः, कस्यचिन्न प्राप्तः । यस्य च न प्राप्तस्तस्य परिहारो विधीयते । तस्मादधिकृतानां ब्रह्मभक्षाणामेष वाद इति ॥ १८ ॥ पूर्व० ॥

पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥ १९ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । पुरुषापनयः स्यात् । यद्येवमुच्येत । यद् ब्रह्मणे परिहरति, तत् सर्वमिति । सर्वमेव हि तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अथ यद् ब्रह्मणे, तत् सर्वं परिहरतीति । विशेष्यस्यानिर्देशाद् न ब्रह्मशब्दो विशेषणम् । अथ यद् ब्रह्मणे, सर्वं तत् परिहरतीति । एवमपि विशेष्यो नैव निर्दिष्टः स्यात् । यत् सर्वं तत् परिहरतीति । नैवं वचनमर्हति । सर्वं हि सर्वम् । ततश्च विशेषयितव्यम् । तस्मात् सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति ब्रह्मसम्बन्धः सर्वस्य विधीयते चरोः । एवं न किञ्चिदनर्थकम् । तस्मात् पुरुषेभ्यः शेषापनय इति ॥ १९ ॥ सि०

कृष्णलचरौ ब्रह्मणे सर्वभक्षभागार्पणाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पुरुषापनयात् स्वकालत्वम् ॥ २० ॥

तत्रैव सन्देहः । समधिगते शेषापनये किमेकस्मिन् काले सर्वे भक्षा भक्षयितव्याः, उत स्वस्मिन् स्वस्मिन् काले ? इति । किं प्राप्तम् । भक्षयितुं तत्परिहरणं क्रियते । अतो यद् भक्षणाय परिहृतं तदनन्तरं भक्षयितव्यमेव ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः, पुरुषापनयात् स्वकालत्वमिति । पुरुषापनयं कृत्वा कृतार्थः शब्दः स्वकालतां भक्षणानां न निवारयति । तस्माद्यथाकालमेव भक्षयितव्या इति ॥ २० ॥ ॥ भक्षभागानां स्वस्वकाले ब्रह्मणा भक्षणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ २१ ॥

तत्रैवेदं चिन्त्यते । प्रकृतौ व्यादेश आम्नातः । इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्य्योरिदमग्नीध इति । स इह कर्त्तव्यो ? न कर्त्तव्य इति संशयः । चोदकप्राप्त्या कर्त्तव्य इति यस्य बुद्धिः स्यात्, तस्य निवृत्त्यर्थं सूत्रम् । प्रकृतौ बहूनां सम्बन्धः कर्त्तव्यः । स विभागमन्तरेण सिद्ध्यतीति विभागो बहुसम्बन्धाय क्रियते । इह तु सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीत्येकस्मै सर्वश्चरुः । तत्र विभागेन न प्रयोजनम् । क्रियमाणोऽपि न प्राकृतार्थः स्यात् । अदृष्टार्थमेव क्रियेत । तस्मात् कृष्णलचरौ न व्यादेश इति ॥२१॥ ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणादीनामभावाधिकरणम् ७

ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं स्याद्ददातिसामर्थ्यात् ॥२२॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रेदं समामनन्ति, गौश्च अश्वश्च अश्वतरश्च गर्दभाश्च अजाश्च अवयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा । इदं चापरं श्रूयते । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति । तत्र संशयः । किं दानं धर्ममात्रम् ? उत ऋत्विगानमनमिति । किं प्राप्तम् । ऋत्विग्दानं धर्ममात्रं स्यात् तस्य हि कर्त्तव्यता श्रूयते । ददातिकर्त्तव्यता अस्माच्छब्दाद् गम्यते । ऋत्विगानमनं कर्त्तव्यं वाक्याद्गम्यते । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । लोकेऽपि अदृष्टार्थतैव ददातेर्गम्यते इति सामर्थ्यादेव नानमनादि । अपि च कर्मानुरूपमपि दाक्षिण्यं क्वचिच्छ्रूयते । त्रैधातव्यायां सहस्रमृतपेये सोमचमसः । अपि च यत्रोच्चनीचपणीपणः क्रियते स परिक्रयो भवति, न यत्र नियतपरिमाणं दान-

म्। तस्माद्धर्ममात्रं दानम् । अपि च नियमवन्मन्त्रवच्च क्रियते । तददृष्टार्थत्वेनावकल्पते । क्वचिच्च श्रूयते । दण्डः, उपानहौ, शुष्का दृतिः, सा हि दाक्षिणा इति । को हि दण्डेनानमेत् ?। तस्माद् धर्ममात्रं दानमिति ॥ २२ ॥ पूर्व० ॥

परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगाल्लोकवत् ॥ २३ ॥

परिक्रयार्थं वा दानम् । कुतः । कर्मसंयोगात् । कर्मसंयुक्तेभ्यः श्रूयते । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति । तत्र दृष्टं प्रयोजनमुत्सृज्य न शक्यमदृष्टं कल्पयितुम् । यदपि नियमाददृष्टं, तदपि दृष्टद्वारमेव । अनेन नियतेन नियतगुणकेन दानेनानम्यमाना ऋत्विजोऽभ्युदयकारिणो भवन्ति । कथम् । आनमने गुणभूतस्त्यागश्चोद्यते, न प्रधानभूतः । वाक्यार्थश्चावश्यं ग्रहीतव्यः । इतरथा ऋत्विग्भ्य इत्येतदेव पदमनर्थकं स्यात् । अगृह्यमाणे सुतरां श्रुतिर्बाध्येत । यच्च, न कर्मानुरूपं दाक्षिण्यमिति । नैतावताऽदृष्टोऽर्थः सन्नपह्नूयेत । नियमाद् दृष्टद्वारमदृष्टमित्युक्तमेव । वचनप्रामाण्याच्च दण्डोऽवगम्यते । अपि च भवति तत्र या च यावती चानमनमात्रा। लोकेऽपि हि काष्ठवाहप्रभृतिभ्यो यद्दीयते, तदसङ्कीर्त्तितेऽपि परिक्रये आनमनार्थमेव भवति । तस्मात् परिक्रयार्थं दक्षिणादानमिति ॥ २३ ॥ सि० ॥

दक्षिणायुक्तवचनाच्च ॥ २४ ॥

दक्षिणायुक्तवचनाच्च लिङ्गात् परिक्रयार्थं दानमिति पश्यामः । दक्षिणायुक्ता वहन्ति ऋत्विज इति ॥ २४ ॥

न चान्येनानम्येत परिक्रयात् कर्मणः परार्थत्वात् ॥ २५ ॥

इतश्च परिक्रयार्थं दानमिति । कुतः । नान्तरेण परिक्रयं, परार्थे परः प्रवर्त्तते । ननु सामादयोऽपि प्रवर्त्तनोपायाः । न ब्रूमो, न प्रवर्त्तनोपाया इति । किन्तर्हि । परिक्रयः प्रत्यक्षमाम्नात इति । अतस्तेनैव परिक्रेतव्या, नान्येनेति ॥ २५ ॥

परिक्रीतवचनाच्च ॥ २६ ॥

परिक्रीतवचनं भवति, तेनायमर्थो द्योत्यते । दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रीता ऋत्विजो याजयन्तीति । तस्मादपि परिक्रयार्थं दानमिति ॥ २६ ॥

सन्निवन्येव भृतिवचनात् ॥ २७ ॥

सन्निवानिप्रातं सनिवन्यं याच्ञाप्राप्तमित्यर्थः । तस्मिन् भृतिवचनं भवति । यज्ञो वै देवतानां न समभवत्, तं भृत्या समभावयन् । यद् भृतिं वनुते, यज्ञस्य भृत्यै द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीतेति । यज्ञार्थं यद् भिक्षितं ऋत्विजः परिक्रेतुम्, अन्यच्च यज्ञार्थं साधयितुं, तस्मिन्नेव भृतिवचनम् । भृतिश्च कर्मकरेभ्य आनत्यर्थं यद्दीयते । तस्मादपि परिक्रयार्थम् ऋत्विग्भ्यो दानमिति ॥ २७ ॥

नैष्कर्तृकेण संस्तवाच्च ॥ २८ ॥

नैष्कर्तृकेण च संस्तवो भवति । यथा वै दारुहारो नैष्कर्तृको निष्कर्त्तनभूतः कर्म्मयोगे वर्त्तते, एवं वा एते यज्ञस्य ऋत्विज इति । नैष्कर्तृको दारुहारः । यथाऽसौ, एवमृत्विज इति ब्रुवन् परिक्रयार्थं दानं दर्शयति ॥ २८ ॥ युक्तिः ॥ ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्दानस्यानत्यर्थता-ऽधिकरणम् ॥ ८ ॥

शेषभक्षाश्च तद्वत् ॥ २९ ॥

सन्ति शेषभक्षा ज्योतिष्टोमे दर्शपूर्णमासयोश्च । यथा वषट्कार-निमित्ता होमाभिषवनिमित्ताश्च । तथा इडाप्राशित्रचतुर्द्धाकरण-शंयुवाककालाः । तेषु संशयः । किं ते परिक्रयार्थाः ? उत न इति । किं प्राप्तम् । शेषभक्षाश्च तद्वद् भवितुमर्हन्ति, यद्वद् दक्षिणादानम् । प्रीतिं हि करोति भक्षणं, प्रीत्या चानमन्ति । तस्मात् परिक्रयार्थाः शेषभक्षा इति ॥ २९ ॥ पूर्व० ॥

संस्कारो वा द्रव्यस्य परार्थत्वात् ॥ ३० ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न परिक्रयार्थं भक्षणम् । द्रव्यसं-स्कारार्थमिति । कुतः । यज्ञार्थेन हि द्रव्यमुत्पन्नं प्रयोजनवत् । यदि तस्य संस्कारार्थं भक्षणं, ततस्तदपि प्रयोजनवत् । दक्षिणार्द्धा-न्मध्याच्चावद्यतीत्येवमादि चैकदेशवचनं प्रकृतशेषापेक्षं भवति, न द्रव्यस्योत्पादकम् । तस्माद् द्रव्यस्य भक्षणमुच्यते, न भक्षणार्थं द्रव्यमुपादीयते । प्रकृतस्य च भक्षणम् । तस्मात् संस्कारार्थमिति गम्यते ॥ ३० ॥ सि० ॥

शेषे च समत्वात् ॥ ३१ ॥

अपि च यच्छेषं द्रव्यं, तद् देवतायै सङ्कल्पितं यजमानेन न

स्वयमुपयोक्तव्यमिति । तस्मान्न तस्योपयोक्तुम् ऋत्विज ईशते, नो खल्वपि यजमानः । साम्यमत्र यजमानस्य ऋत्विग्भिः । परिक्रीणानश्च स्वीकुर्य्याद् द्रव्यम् । तत्रास्य देवतार्थः सङ्कल्प एव नाव॰कल्पते । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति ॥ ३१ ॥

स्वामिनि च दर्शनात् तत्सामान्यादितरेषां तथात्वम् ॥ ३२ ॥

स्वामिनि च भक्षणं दृश्यते । यजमानपञ्चमाः समुपहूता इडां भक्षयन्तीति । यजमानस्य असंशयम् अपरिक्रयः । तत्सामान्यादितरेषामपि न परिक्रयः । कथम् । एवं सति नैव विज्ञायते, इडाभक्षणेन यजमानपञ्चमाः परिक्रीयन्त इति । किं तत् सामान्यम् । द्वितीया विभक्तिः । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति ॥ ३२ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

एवमन्यार्थदर्शनमिदमुपपन्नं भवति । कुण्डपायिनामयने अत्सरुकैश्चमसैः सोमान् भक्षयन्तीति प्राप्ते भक्षे विशेषः श्रूयते– अत्सरुकैरिति । एवं सत्रेषु भक्षणं दृश्यते । तत्परिक्रयार्थत्वे नावकल्पते । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति ॥ ३३ ॥ युक्तिः ॥ ज्योतिष्टोमे भक्षस्य प्रतिपत्त्यर्थताधिकरणम् ॥ ९ ॥

वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात् सत्रे न स्यात् स्वकर्मत्वात् ॥ ३४ ॥

सन्ति द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि, द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरित्येवमादीनि । अस्ति च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वरणम् । अग्निर्मे होता स मे होता होतस्त्वं मे होतासीति होतारमित्येवमादीति । तत् सत्रेषु सन्दिह्यते । किं कर्त्तव्यं, न ? इति । तत एतत् तावन्नः परीक्ष्यम् । किं प्रकृतौ धर्ममात्रं वरणम्, उत परिक्रयार्थमिति । यदि धर्ममात्रं, प्रकृतौ सत्रेषु कर्त्तव्यम् । अथ परिक्रयार्थं, न कर्त्तव्यमिति । किं प्राप्तम् । मन्त्रवन्नियमवच्चेति कृत्वा धर्ममात्रम् । तस्मात् सत्रेषु कर्त्तव्यमिति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । वरणमृत्विजां सत्रेषु न स्यात् । न कर्त्तव्यमिति । स्वार्थं हि तेषां कर्म । न च कश्चिदात्मानं वृणीते । प्रकृतौ चानमनाऽर्थं वरणं दृष्टप्रयोजनमिति न शक्यमदृष्टं कल्पयितुम् । तस्मात् सत्रेषु

वरणं न स्यादिति ॥ ३४ ॥ सत्रे ऋत्विग्वरणाभावाधिकरणम् ॥१०॥

परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ३५ ॥

परिक्रयश्च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे आम्नातः। गौश्च अश्वश्च अश्वतरश्च गर्दभश्च अजाश्च अवयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति। तद्दाक्षिण्यं सत्रे चोदकेन प्राप्तं किं कर्त्तव्यं निवृत्तं वा इति संशयः। किं प्राप्तम्। कर्त्तव्यः परिक्रयश्चोदकानुग्रहाय। अपि च तत्र गवादयः प्रतिषिध्यन्ते, न ह्यत्र गौर्दीयते, न वासो न हिरण्यमिति। तत् सति परिक्रयेऽवकल्पते। एवं प्राप्ते ब्रूमः, परिक्रयश्च तादर्थ्यादिति। परिक्रयश्च न कर्त्तव्यः। उक्तमधस्ताद् वरणं सत्रेषु न कर्त्तव्यमिति। परिक्रयश्चेति च-शब्देनान्वादेशः क्रियते, न कर्त्तव्यः परिक्रयः। कुतः। आत्मार्थत्वात्। न कश्चिद् आत्मानं परिक्रीणीते इति ॥ ३५ ॥

प्रतिषेधश्च कर्मवत् ॥ ३६ ॥

प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधोऽवकल्पते इति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ ३६ ॥ आ० ॥

स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् ॥ ३७ ॥

प्रतिषेध उपपद्यत इत्यर्थः। कस्य। प्रासर्पिकस्य दानस्येति। धर्ममात्रं हि तत् सत्रेषु चोदकप्राप्तं, तन्निवर्त्तते। तस्मादुपपन्नः प्रतिषेध इति ॥ ३७ ॥ पूर्व० ॥

न दक्षिणाशब्दात् तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥३८॥

नायं प्रासर्पिकस्य प्रतिषेधः। दक्षिणा-शब्दात्। दक्षिणाशब्दो ह्यत्र भवति। अदक्षिणानि सत्राण्याहुः। न हि अत्र गौर्दीयते, न वासो न हिरण्यमिति। दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयाऽर्थो भवति। तत्र हि श्रूयते। गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति। ऋत्विग्दानं दक्षिणा, न प्रासर्पिकम्। तस्यैवासौ प्रतिषेधो, न प्रासर्पिकस्य। तस्मान्नित्यप्राप्तस्यैवानुवादोऽसौ न सत्रेषु दक्षिणा इति ॥ ३८ ॥ सिद्धान्तः ॥ सत्रे परिक्रयाभावाधिकरणम् ॥ ११ ॥

उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात् तदङ्गत्वात्तत्र दानं धर्ममात्रं स्यात् ॥ ३९ ॥

अस्ति उदवसानीयः । सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेनज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्निति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । दक्षिणादानं धर्ममात्रम्? उत परिक्रयार्थमिति । तथा इदमपरं द्वैतम् । किं सत्राऽङ्गमुदवसानीयः, न? इति । यदि सत्राङ्गं, धर्ममात्रं दानम् । अथ न सत्राङ्गं, परिक्रयार्थमिति । किं प्राप्तम् । सत्राङ्गमिति । कुतः । सत्रप्रकरणात् । सत्रं परिसमाप्य कर्त्तव्यमिति श्रूयते । सत्रप्रकरणात् सत्रं लक्षयित्वेति गम्यते । उदवसानीयश्च सत्रस्य विधीयते इति । सत्रस्य च फलार्थत्वान्नोदवसानीयार्थता गम्यते । न च सत्रोदवसानकाले उदवसानीयः । लक्षणा हि तथा स्यात् । अनङ्गत्वे च फलं कल्पयितव्यम् । तस्मादानन्तर्य्यादेकवाक्यतासम्बन्धाच्च सत्राऽङ्गमुदवसानीयः । सत्रं यथोक्तं परिसमाप्य न सन्तोष्टव्यम् । न तावत् कृत्वा कृतिता मन्तव्या । इदमपरं तस्याङ्गं कर्त्तव्यमुदवसानीय इत्येवमभिसम्बन्धः क्रियते । यथा अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति । तस्मात् सत्राङ्गम् । एवञ्चेत् साङ्गस्य सत्रस्य स्वयंकर्तृकत्वाद् धर्ममात्रं तत्र दानम् । सत्रधर्मा उदवसानीय इति ॥ ३९ ॥ पूर्व० ॥

न त्वेतत्प्रकृतित्वाद्विभक्तचोदितत्वाच्च ॥ ४० ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवं, धर्ममात्रमत्र दानमिति । किं तर्हि । परिक्रयार्थमिति । कुतः । नैतत् सत्राङ्गम् । विभक्तचोदितत्वात् । नैतद् बृहस्पतिसवेन सौत्रामण्या च तुल्यम् । तत्रैवं श्रूयते । यथोक्ताङ्गं कृत्वा नैव सन्तोष्टव्यमिदमपरं तस्य कर्त्तव्यमिति । इह पुनः सत्रमुत्सृज्य उदवसानीयः कर्त्तव्य इति । सत्रादुदवसाय उत्थायेत्यर्थः । तत्रान्योऽर्थः क्त्वाशब्दस्य । यथोदितं निर्वर्त्य न प्रहातव्यम् । उत्पूर्वस्य अवपूर्वस्य स्यतेः प्रहायेत्यर्थः । प्रहाणे इह क्त्वाशब्दस्तत्र पुनरनुष्ठानानन्तर्य्ये । तस्माद् विभक्तचोदितत्वान्न सत्राङ्गं, न च सत्रप्रकृतिकम् । तस्मादत्र दानं परिक्रयार्थमिति ॥ ४० ॥ सिद्धान्तः ॥ उदवसानीयस्य सत्रानङ्गतया तत्र दानस्य परिक्रयार्थताऽधिकरणम् ॥ १२ ॥

तेषां तु वचनाद् द्वियज्ञवत् सहप्रयोगः स्यात् ॥ ४१ ॥

इदमेवोदाहरणं, सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन

सहस्रदक्षिणेन यजेरन्निति। तत्रैषोऽर्थः समधिगतः। न सत्राङ्गं पृष्ठशमनीय इति। अथेदानीमिदं सन्दिह्यते। किं संहत्य तैस्तत् कर्त्तव्यम्? उत एकैकेनेति। किं प्राप्तम्। संहत्य इति। कुतः। उपादेयत्वेन यागे चोद्यमानस्य बहुत्वस्य श्रवणात्। स चेदेकेन क्रियेत, बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगो न स्याद् द्वियज्ञवत्। यथा, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति। यद्यपि राजपुरोहितौ लक्षणत्वेन श्रूयेते, एवमपि यजेयातामिति याग उपादेयत्वेन। यागे च एततं कर्तृद्वित्वं श्रूयते, यजेयातामिति। तद्वत् पृष्ठशमनीयेन यजेरन्निति। तस्मात् संहत्य पृष्ठशमनीयं प्रयुञ्जीरन्निति ॥ ४१ ॥ पूर्व० ॥

एवं स्थितं तावदपर्य्यवसितम्। अन्तराचिन्तान्तरस्य सूत्रं तावद्वर्णयिष्यामः—

तत्रान्यानृत्विजो वृणीरन् ॥ ४२ ॥

अस्मिन्नेवोदाहरणे एषोऽर्थः सांशयिकः। किं त एव सत्रिण ऋत्विजः? उतान्ये वा वरीतव्या इति। किं प्राप्तम्। त एव। कुतः। समानकर्तृकता हि गम्यते। उदवसाय यजेरन्निति। य एव उदवसातारस्त एव यष्टार इति भवति प्रत्ययः। यथैव वचनप्रामाण्याच्चोदकप्राप्तामेककर्तृकतां बाधित्वा बहुकर्तृकता भवति, एवं चोदकप्राप्तानन्यानृत्विजो बाधित्वा वचनप्रामाण्यात् त एव भवितुमर्हन्तीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः। तत्रान्यानृत्विजो वृणीरन्निति। न हि पृष्ठशमनीये ये सत्रादुदवसातारस्ते कर्त्तारो विधीयन्ते। न तेषामुपादेयत्वेन चोदनेत्युक्तम्। न चाविहितमङ्गं भवति। न चानङ्गे हीने विगुणता काचिद् भवति। सन्ति च चोदकप्राप्ता अन्ये ऋत्विजः। अपि चात्र यावतिं कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलं, तावति त एव कर्त्तारः तदेतदुपग्रहविशेषादवगम्यते। न च ऋत्विजः प्रति यागस्य कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलम्। तस्मान्नार्त्विज्ये त एव कर्त्तारः। प्रधानयागे तावत्कर्तॄन् अवगच्छामः। ऋत्विजः पुनरन्ये वरीतव्या इति ॥ ॥ ४२ ॥ उदवसानीये सत्रिभ्योऽन्येषाम् ऋत्विक्त्वाधिकरणम् ॥१३॥ अन्तराचिन्ता ॥

एकैकशस्त्वविप्रतिषेधात् प्रकृतेश्चैकसंयोगात्॥४३॥

स्थितादुत्तरम्। तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न पृष्ठशमनीयं संह-

स्य प्रयुञ्जीरन् । किं तर्हि । एकैकशः । कुतः । अविप्रतिषेधात् । उदवसानेन हि पुरुषा लक्ष्यन्ते । ये सत्रादुदवस्यन्तीति । तत्र चैकोऽप्युदवसाता भवति । ये चोदवसानलक्षितास्तेषां याग इत्येकैकस्याऽपि यागो विहितो भवति । न च केनचित् प्रतिषिध्यते । तस्मादेकैकोऽपि यजेत । ननु बहूनां प्रयोग उच्यते । तेनैकैकस्य न भवति । नैष दोषः । एकैकस्यापि न वार्यते । तेन चोदकसामर्थ्यादेकैकश एव यजेतेति ॥ आह । बहुसंयुक्तः प्रयोग एकैकेन न शक्यते कर्त्तुमिति । एवमपि न दोषः । नात्र बहुवचनं विधीयते । ये सत्रादुदवसातारस्तेषामेव यागः । ते च बहवः । तेषां बहूनामत्र प्राप्तानामयमनुवादः । एकैकश्येनापि च ते उदवसातारः । तस्मात्तेषां तथैव यागो भविष्यति, यथैवोदवसाने तेषामसंहतानां बहुवचनम्, एवं यागेऽपि असंहतानामेव भविष्यति ॥ अत्रोच्यते । न बहुवचनमनुवादः । अप्राप्तत्वात् । न हि बहुवचनं यागे प्राप्तं, यदनूद्येत । नन्विदानीमेवोक्तमुदवसातॄणां यागः । ते च बहव इति । उच्यते । बहुत्वं तेषामुदवसाने, न यागे । ननु वाक्यसामर्थ्याद्यागेऽपि भविष्यति । नेत्याह । परिपूर्णं हि पदं पदान्तरमाकाङ्क्षति । ततो वाक्यं भवति । अयञ्च यागः । प्रागेव बहुवचनेन सम्बन्धः । न तस्यामवस्थायां वाक्येनोदवसातारः प्राप्ताः । उपादत्ते तु तदा बहुत्वम् । ततो बहुवचनसंयुक्तः पदान्तरगतान् उदवसातॄनपेक्षते । तस्माद् बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा द्वियज्ञे सत्रेषु चेति ॥ आह । नैतदेवम् । यत्र केनचित्प्रकारेणाऽनुवादः सम्भवति तत्रानुवादो वा स्याद्, विधिर्वेति । यद्यप्यपूर्वत्वादन्यत्र विधिर्ज्यायाननुवादात् । तथाप्यत्रानुवाद एव बहुत्वस्य भवितुमर्हति । तथा हि यागसम्बन्धो बहूनां न कृतो भवति । तत्र दृष्टमेव प्रयोजनं, इतरस्मिन् पक्षे बहुत्वस्य यागसम्बन्धे अदृष्टं कल्पनीयं स्यात् । तस्मादनुवाद इति ॥ आह । द्वियज्ञेऽपि तर्ह्येवमेव प्राप्नोति सत्रेषु चेति । अत्रोच्यते । अस्त्यत्र विशेषः । उदवसाय यजेरन्निति । राजपुरोहितौ यजेयाताम्, ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्निति । यत्र क्त्वान्तः शब्दो भवति तत्र द्वौ प्रयोगौ गम्येते । समानाश्च कर्त्तारः श्रवणादेव । तत्रोत्तरप्रयोगवचनेन केवलो धात्वर्थो विधीयते । तदाश्रयः प्रयोगः, कर्त्तारश्च । तद्गता च सङ्ख्या । एवं सर्वमेतत् । धात्वर्थे विधीयमाने प्राप्तमेवानूद्यते । द्वियज्ञे सत्रेषु च

धात्वर्थो विधीयते, प्रयोगोऽपि, कर्त्तारः, तद्गता च सङ्ख्येति सर्वमेव तत्राप्राप्तम् । न हि राजपुरोहितावित्येष शक्नोति प्रयोगं वदितुम् । तत्र च कर्तृत्वं तद्गताश्च सङ्ख्याम् । तथा ऋद्धिकामा इति । तस्मादेवञ्जातीयकेषु संख्या उपादेयत्वेन श्रूयते । अतो द्वियज्ञादिषु नानुवादस्तेषु बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्त्तव्यः । इह तु न तथा । तस्मादेकैकः पृष्ठशमनीयेन यजेतेति ॥ ४३ ॥ सिद्धान्तः ॥ उदवसानीयस्य ऋत्विजामेकैकेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

कामेष्टौ च दानशब्दात् ॥ ४४ ॥

अस्ति सारस्वते सत्रे कामेष्टिः, प्लाक्षं प्रस्रवणं प्राप्याग्नये कामायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपति तस्यामश्वां पुरुषीं च धेनुके दत्वा प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्तीति । तत्र संशयः । किं परिक्रयार्थं दानम् ? उत धर्ममात्रमिति । पृष्ठशमनीये च सत्रस्यानङ्गभूते परिक्रयार्थं दानमित्युक्तम् । अथेदानीमङ्गभूतायां कामेष्टौ चिन्त्यते । तत्र किं तावत् प्राप्तम् । यथा पृष्ठशमनीये परिक्रयार्थम्, एवमिहापीति चशब्देनान्वादिश्यते । कुतः । दानशब्दात् । दानशब्दो भवति । तस्यामश्वां पुरुषीं च धेनुके दत्वा इति । दानशब्दः कर्मकरेषु सत्सु परिक्रयार्थ इत्युक्तम् ॥ न चैतत्सत्रम् । सत्रस्याङ्गभूतमेतत् । प्रकरणाच्च सत्रस्य स्वयङ्कर्तृकता, नाङ्गानाम् । तच्चोदकप्राप्तैर्ऋत्विग्भिः सगुणं सत् सत्रस्योपकारकं भवति । अन्यैर्ऋत्विग्भिर्विना विगुणं सत्रस्य नोपकुर्य्याद् । तस्मादत्र दानं परिक्रयार्थमिति ॥४४॥ पूर्व० ॥

वचनं वा सत्रत्वात् ॥ ४५ ॥

वाशब्दात् पक्षो व्यावर्त्यते । नात्र परिक्रयार्थं दानं धर्ममात्रमिति । कुतः । सत्रत्वात् । सत्रे हि आनतिर्निवृत्ता । आह । नैतत् सत्रं, सत्राङ्गमित्युक्तम् । उच्यते । न सत्रम् । सत्राङ्गं तु सत्रमध्यपतितम् । सत्रस्य च साङ्गस्य स्वयं कर्तृकता । तस्यां क्रियमाणायां सिद्धा अस्या इष्टेः कर्त्तारः । तत्र आनत्या न प्रयोजनम् । श्रूयमाणं तु दानं धर्ममात्रं भवितुमर्हतीति ॥ ४५ ॥ सिद्धान्तः ॥ कामेष्टौ दानस्यादृष्टार्थताधिकरणम् ॥ १५ ॥

द्वेष्ये चाचोदनाद्दक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नायते, यदि पत्नीः संयाजयन् कपाल-

मभिजुहुयाद् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् । तस्यैकहायनो गौ-र्दक्षिणा । तं स द्वेष्याय दद्यादिति। तत्र संशयः। किं परिक्रयार्थमेक-हायनस्य दानम् ? उत धर्ममात्रमिति । किं प्राप्तम् । दक्षिणाशब्दात् परिक्रयार्थमिति । परिक्रयार्थे हि दक्षिणाशब्दो भवति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । द्वेष्ये च धर्ममात्रं दानमिति चशब्देन अन्वादिश्यते । कुतः । अचोदनाद् द्वेष्यस्य ऋत्विजः । न हि द्वेष्य ऋत्विग् भवति। ऋत्वि-गाचार्य्यौ नातिचरितव्यौ इति । यदा परिक्रेतव्येनैव कर्त्रा प्रयोजनं नास्ति, तदा किं दक्षिणाशब्दः करिष्यति । अपि च परिक्रयार्थे सति दक्षिणाशब्दः स्यात् । चोदकप्राप्तोऽन्वाहार्य्योऽपनीयेत, तत्र चोदको बाध्येत । तस्माद्धर्ममात्रमेकहायनस्य दानमनृत्विजे दातव्यमिति ॥ ॥ ४६ ॥ दर्शपूर्णमासयोर्द्वेष्याय दानस्यादृष्टार्थताधिकरणम् ॥ १६ ॥

अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रति-षेधादस्थ्नाम् ॥ ४७ ॥

इदमाम्नायते, यदि सन्दीक्षितानां प्रमीयेत तं दग्ध्वा कृष्णाजिने अस्थीन्युपनह्य योऽस्य नेदिष्ठस्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजे-रन् । ततः संवत्सरे अस्थीनि याजयेदिति । योऽयं संवत्सरे यज्ञः, स सन्दिह्यते किमस्थ्नामुत जीवताम् ? इति । किं तावत् प्राप्तम् । सा-मानाधिकरण्यादस्थ्नामिति । किं सामानाधिकरण्यम् । याजयते-रस्थीनि कर्मभूतानि ॥

नन्वस्थीन्यचेतनानि न शक्नुवन्ति स्वयं तन्त्रयितुं, कथं तानि क्रियायां कर्त्तॄणि भवेयुः ? इति । उच्यते । प्रयोज्यता तेषां श्रूयते । ततोऽन्ये प्रयोजयितारः । ते एतानि क्रियां कारयिष्यन्तीति ॥ आह । न हि अकुर्वति कारयतीति भवति । कर्त्तुर्हि प्रयोजको हेतुः । न चै-तानि कार्त्स्न्येन क्रियामुपसंहर्त्तुं शक्नुवन्तीति । उच्यते । वचन-प्रामाण्याद् यावद् यजमानं कारयितुं शक्यन्ते तावत् कारयिष्यन्ते, औदुम्बरीसम्मानं शुक्रान्वारम्भणमित्येवमादीनि ॥ आह । प्रधानमेव न शक्नुवन्ति, नाङ्गानि कुर्वन्ति याजमानानि भवन्तीति । अत्रो-च्यते । वचनसामर्थ्यात् तच्छवद्रव्यं ऋत्विजः प्रतिग्रहीष्यन्ति त-द्दक्षिणास्तत्परिक्रीताः। तत् त्यक्ष्यन्ति ।ईदृशो द्रव्यत्यागो वाचनिको भविष्यतीति । आह । एवं वर्ण्यमाने याजयितृणामेव कर्तृत्वमुपदिष्टं

भवति, नास्थ्नामिति । उच्यते । यष्टॄणामेवैतेन प्रकारेण कर्तृत्वमुपदिश्यते । न ह्यकर्त्तरि कारयतीति भवति । हेतुकर्तृत्वं चास्थ्नां यागे सति प्राप्तमेवानूद्यते । यथा, ग्रामकामं संयाजयेदिति ग्रामकामो यजेतेति विधीयते । हेतुत्वं च प्राप्तानुवादमात्रम् । तच्च दर्शयति, स्तोत्रे अस्थिकुम्भमुपदधातीति । अस्थ्नामेव यजमानत्वं दृश्यते । तस्माद् अस्थ्नां यज्ञो न जीवताम् ॥ इति प्राप्ते ब्रूमः । अस्थियज्ञ इतरेषां जीवतां स्यात् । तेषामविप्रतिषिद्धो यज्ञः । अस्थ्नां विप्रतिषिध्यते । त्यागो नाम मनसा क्रियते, न चास्थ्नामस्ति मनः । यदुक्तम्, ऋत्विजः शवद्रव्यं दक्षिणां प्रतिगृह्य तत्परिक्रीतास्त्यागं कुर्वन्तीति । ईदृशो वाचनिकस्त्यागो भवतीति । नैतदेवम् । न हि यजेतेत्युक्ते अशक्नुवत्सु वचनप्रामाण्यादन्यो यज्यर्थो भवति । यागं कुर्वीतेति हि तद्वचनं, नान्यो यज्यर्थ इति । न च वचनप्रामाण्यादेतद्भवति, यच्छवद्रव्यं तद् गृह्यते । न हि तद् अस्थिभिर्दत्तं भवति । न चासति दाने परिक्रयः । न च गौणोऽर्थो विधिशब्दादवगम्यते । अन्येन हि प्रमाणेन परिच्छिन्नेऽर्थे गौणः शब्दः सम्बध्यते । यथा, गौरनुबन्ध्य इति गोजातिविशिष्टः पशुरनुबध्यते, न वाहीकः । गौरयं वाहीक इति तु संवादे वाहीके गौणः शब्दः प्रवर्त्तते । तस्मान्न त्यागविधाने अन्यो यज्यर्थः स्यात् । न चास्थ्नां द्रव्यं स्वं सम्भवति, यद् ऋत्विजो गृहीत्वा वयमनेन परिक्रीता इति मन्येरन् । तस्मान्न कथञ्चन अस्थीनि यष्टॄणि भवन्ति । अतो न विवक्षितं सामानाधिकरण्यमिति ॥

आह । सम्बद्धवचनादनर्थकं तर्हीदं वाक्यम् । नेति ब्रूमः । न हि गम्यमाने अर्थे अनर्थकं भवति । ततः संवत्सरे याजयेदित्येतावतो वाक्यात् कश्चिदर्थोऽवगम्यते, स इह विवक्षितः । अस्थीनि याजयेदित्येष सम्बन्धो न विधीयते । आह । किमस्थीनीति प्रमादपाठः ? । न च प्रमादपाठ इति ब्रूमः । न हि स एवाप्रमादपाठो यो विधानार्थो मुख्यार्थश्च । अनुवदन्नप्यर्थं लक्षणयापि ब्रुवन् वाक्ये समवायं गच्छति । न च प्रमादपाठो भवति । तत्र, अस्थीनीत्येष शब्दो विदधत् स्वमर्थं मुख्यया वृत्त्या ब्रुवन् वाक्ये न समवैति । अनुवदंस्तु लक्षणया समवेष्यति । ततः संवत्सरे याजयेदिति जीवतः प्रकृतान् वक्ष्यति । तत्रास्थिशब्दो वर्त्तिष्यते लक्षणया । ततः संवत्सरेऽस्थिमतो याजयेदिति । के तेऽस्थिमन्तः ? । ये तेन सह यष्टुं प्रक्रान्ताः । तस्माद्

यस्य तानि अस्थीनि तैरस्थिभिः स शक्यते लक्षयितुम्। तस्माज्जीवतां यज्ञ इति ॥ ४७ ॥ सि० ॥

यावदुक्तमुपयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥

अथ यदुक्तमस्थ्नां याजमानं दर्शयति, स्तोत्रेऽस्थिकुम्भमुपदघातीति। नैतद् याजमानम् । न हि अस्थीनि यजन्ते इत्युक्तम्। अतो वचनप्रामाण्यादेतत् कर्म याजमानसरूपं भवति। यावति वचनं तावत्येव तद् भवितुमर्हति, न तत् सर्वं याजमानं शक्नोति लक्षयितुम्। तस्माज्जीवतामेव यज्ञ इति। ४८ ॥ आ० नि० ॥ जीवतामस्थियज्ञाधिकरणम् ॥ १७ ॥

यदि तु वचनात्तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्तं सेष्टि तदर्थत्वात् ॥ ४९ ॥

इह जपसंस्कारमिष्टिश्च चिन्त्यते। तत्र सूत्रेतरार्द्धेन जपसंस्कारं चिन्त्यते, शेषेणापीष्टिः। जपाः यत्र जपतीति चोदनाः, संस्काराः केशश्मश्रु वपतीत्येवमादयः। किमस्थ्नां जपसंस्कारं कर्त्तव्यं, न? इति संशयः। ननु नैवास्थ्नां यज्ञो जीवतामसावित्युक्तम्। अत्रोच्यते। कृत्वा चिन्तैषा। अस्थ्नामिति कृत्वा चिन्त्यते । अनेन प्रकारेण पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनं विचार्यते। यदि अस्थ्नां यज्ञः स्यात्, किं जपसंस्कारं क्रियते, न ? इति।

किं तावत् प्राप्तम्। विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यादित्यनेन न्यायेन कर्त्तव्यमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । यदि तु वचनात्तेषामस्थ्नां यज्ञः स्यात्। तेषां जपसंस्कारं लुप्तार्थं निवर्त्तेत। न तैः शक्यं जपितुं, नापि केशश्मश्रु वप्तुम । अशक्यश्च चोदको न प्रापयति। अत्र सूत्रोत्तरार्द्धे, सेष्टिं तदर्थत्वादिति । दीक्षणीया इष्टिः कर्त्तव्या, न ? इति विचारः । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्या ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः। सहेष्ट्या जपसंस्कारं न कर्त्तव्यम्, इष्टिर्लुप्येतेति। कुतः। तदर्थां हि सा। यजमानो दीक्षा ग्रहीष्यतीति। दीक्षां च व्रतानि। नियमाश्च मानसं कर्म्म।न चैषां मनोऽस्ति दीक्षाग्रहणार्था चेष्टिः संयोगाज्ज्ञायते । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति । तस्मादिष्टिरपि निवर्त्तेतेति। क्रत्वर्थं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ ४९ ॥ अस्थियज्ञे अस्थ्नां जपाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

अस्थियज्ञे एवेदं सन्दिह्यते । यजमानेन सम्मितौदुम्बरी भवति। तथा शुक्रं यजमानोऽन्वारभते इति । अस्थ्नां यागे सति किमेवञ्जातीयकं कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् । अचेतनानामस्थ्नां सर्वक्रियासु स्वातन्त्र्यं नास्ति । तस्मादौदुम्बरीसम्माने शुक्रान्वारम्भणे च नास्थीनि कर्त्तॄणि भवेयुरिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । क्रत्वर्थन्तु क्रियेत । गुणभूतत्वात् यत् क्रत्वर्थमेवञ्जातीयकं तत् क्रियेत । गुणभूतत्वात् । गुणभूतस्तत्र यजमानः । यजमानपरिमाणसम्मितया औदुम्बर्या प्रयोजनम् । यजमानान्वारब्धेन च शुक्रेण अचेतनेनैव च परिमीयते। शुक्रश्चान्वारभ्यते । तस्मादेवञ्जातीयकं कर्त्तव्यमिति ॥ ४९ ॥ ॥ औदुम्बरीमानशुक्रस्पर्शानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १९ ॥ कृत्वाचिन्ता ॥

काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानाद् यथेतरस्यानुच्यमानानि ॥ ५० ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र श्रूयते । यदि कामयते वर्षेत् पर्जन्य इति, नीचैः सदो मिनुयादित्येवमादि । तदिह चोदकेन प्राप्तं काम्यं कर्त्तव्यं, न ? इति सन्दिह्यते । चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यमिति ॥ नन्वऽस्थीनि न किञ्चित् कामयन्ते । यजमानकामनिमित्ताश्चैवञ्जातीयाः पदार्थाः । अत्रोच्यते । नात्र यजमानेन कामयमानेन प्रयोजनम् । एषोऽत्रार्थो, नीचैः सदसि मीयमाने वृष्टिर्भवति । तद्यदि वृष्ट्या प्रयोजनं, नीचैः सदो मातव्यं, वृष्टिः प्रयोजनवती भविष्यतीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । काम्यान्येवञ्जातीयकानि न कर्त्तव्यानि । कुतः । यदि यजमानो वृष्टिं कामयेत नीचैः सदसि मीयमाने वृष्टिर्भवति । यजमानफलदं हि उपग्रहविशेषात् साङ्गं कर्म, नान्येषां कामयितॄणां दातुमर्हतीति । न च वृष्टिर्यजमानस्य फलमिति विज्ञायते । यथेतरस्य जीवतो यजमानस्य विद्यमानेऽपि कामोऽनुच्यमानो न भवति । किमङ्ग पुनरस्थ्नां, येषां काम एव नास्ति । तस्मात् काम्यानि न कर्त्तव्यानीति ॥ ५० ॥ अस्थियज्ञे अस्थ्नां काम्यकर्माद्यननुष्ठानाधिकरणम् ॥ २० ॥ कृत्वा चिन्ता ॥

ईहार्थाश्चाभावात् सूक्तवाकवत् ॥ ५१ ॥

सन्ति अस्थियज्ञे दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि चोदकप्राप्तानि प्रायणीयादीनि, तेषु चोदकप्राप्तः सूक्तवाकः । तत्रेमानि, अयं यजमान

आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते विश्वं प्रियमाशास्ते यदनेन हविषाऽऽशास्ते तदश्यात् तदृध्यात् तदस्मै देवा रासन्तामिति । किमिमानि कर्त्तव्यानि, न कर्त्तव्यानि ? इत्येषोऽर्थः सन्दिह्यते । किं तावत् प्राप्तम् । ईहार्था ये कामाः सूक्तवाके श्रूयन्ते, तेऽपि न स्युः । किं कारणम् । अभावात् कामयितुः । न हि अस्थीनि कामयन्ते इत्येतदुक्तम् । तस्मान्न कर्त्तव्यानि । सूक्तवाके इति सूत्रयितव्ये, सूक्तवाकवदिति सूत्रितम् ॥

कथमेवं वर्ण्यते इति । उच्यते । ईहार्थाः सूक्तवाकार्हाः । अर्हे वतिर्द्रष्टव्यः । यथा छन्दो व्यतिक्रमाद्यूढे भक्षपदमानपरिधिकपालम् । मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत् स्यादिति । तस्मान्न सूत्रोपालम्भः ॥५१॥

स्युर्वा अर्थवादत्वात् ॥ ५२ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता अस्थ्नामीहार्थाः कामा न कर्त्तव्या इति । स्युर्वा अर्थवादत्वात् । स्युर्वा एते कामाः । कस्मात् । अर्थवादत्वात् । अर्थवादा एते आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते इति । नैते विधयः, अर्थवादा एते । अर्थवादत्वाच्च तेषां क्रियां चोदकः प्रापयति । एवं चोदकानुग्रहो भवति । तस्मात् पश्यामः । ईहार्थाः कामाः कर्त्तव्या इति ॥ ५२ ॥ पूर्व० ॥

नेच्छाभिधानात् तदभावादितरस्मिन् ॥५३॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता ईहार्थाः कामाः कर्त्तव्या इति । कस्मात् । इच्छाभिधानात् । इच्छाभिधाना एते कामाः । आयुराशास्ते दिव्यं धामाशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते इतीच्छायामुत्पन्नायां प्रयुज्यन्ते । य एतान् कामान् इच्छेत् । स चेह यजमानो नास्ति । अचेतनावन्ति एतानि अस्थीनि । अस्थ्नामिच्छा न विद्यते । तदभावाद् अस्थ्नामिच्छाया अभावाद्, इतरस्मिन् जीवति एते कामा भविष्यन्ति, नास्थिषु । तस्मात् पश्यामोऽस्थ्नामीहार्थाः कामा न कर्त्तव्या इति ॥ ननु एतेऽर्थवादा इत्युक्ताः । अत्रोच्यते । नैते अर्थवादाः । विधय एते । एवञ्चेत् परिहृतमेतद् भवति । तस्माद् यदुक्तं भवता, अस्थ्नामीहार्थाः कामाः कर्त्तव्या इति । नैतदेवम् । न कर्त्तव्याः । नेच्छाभिधानात् तदभावादितरस्मिन् ॥ ५३॥ सिद्धान्तः ॥ अस्थियज्ञे अस्थ्नां सूक्तवाकगताशासनाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ २१ ॥

स्युर्वा होतृकामाः ॥ ५४ ॥

द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि उदाहरणम् । तानि प्रकृत्य श्रूयते । ततः संवत्सरे अस्थीनि याजयेदिति । चोदकप्राप्तानि दीक्षाप्रभृतीनि कर्माणि श्रूयन्ते । सन्ति च प्रकृतौ होतृकामाः । यं कामयेत अपशुमान् स्यादिति, पराचीं तस्यैडामुपह्वयेत, अपशुमानेव भवति यं कामयते प्रमायुकः स्यादिति, तस्योच्चैस्तरां वषट् कुर्य्यात् । यं कामयेत पापीयान् स्यादिति नीचैस्तरां तस्य याज्यया वषट्कुर्य्यात् । यं कामयेत वर्षीयान् स्यादिति उच्चैस्तरां तस्य याज्यया वषट्कुर्यादिति । एवं तत्र संशयः क्रियते । किमस्थ्नां होतृकामाः कर्त्तव्याः ? अथ वा न कर्त्तव्या इति । ननु जीवतां यज्ञ इत्युक्तम् ॥ अत्रोच्यते । अस्थ्नां यज्ञ इत्येवं कृत्वा चिन्ता प्रवर्त्तते । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमः क्रियते । स्युर्होतृकामाः । एतेऽस्थ्नां कर्त्तव्याः स्युः । कस्मात् । चोदकः प्रापयति । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मात् पश्यामो होतृकामाः कर्त्तव्या इति ॥ ५४ ॥ पूर्व० ॥

न तदाशीष्ट्वात् ॥५५ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता होतृकामाः कर्त्तव्या इति । न कर्त्तव्याः । कस्मात् । तदाशीष्ट्वात् । तदाशीरेषा भवति । यजमानाशीरेषा । यां वै काञ्चन यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासते सा सर्वा यजमानस्येति यजमानविषयतामाशिषो दर्शयति । स चेह यजमानो नास्ति । अचेतनानि अस्थीनि । अस्थ्नां कामयितुं सामर्थ्यं नास्ति । अर्थी समर्थश्चाधिक्रियते इत्युक्तम् । कर्त्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद् विधिः कार्त्स्न्येन गम्येतेति । तस्मात् पश्यामोऽस्थ्नां होतृकामा न कर्त्तव्या इति । क्षीणा कृत्वा चिन्ता । प्रयोजनं नोच्यते । न तदाशीष्ट्वात् ॥५५॥ सिद्धान्तः ॥ अस्थियज्ञे होतृकामाभावाधिकरणम् ॥ २२ ॥

सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५६ ॥

अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः शुनःकर्णोऽग्निष्टोमः । मरणकामो ह्येतेन यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियामिति । तत्र संशयः । किं दिष्टगते यजमाने तदन्तं कर्म उत्स्रष्टव्यम् ? उत परिसमापयितव्यमिति । किं तावत् प्राप्तम् । सर्वस्वारे दिष्टगतौ यजमानस्य सत्यां

तदन्तं कर्म उत्स्रष्टव्यम् । कर्मणो जीवसंयोगात् । जीवता हि शक्यं, नाजीवता । तस्मादिदमर्थादापद्यते, सर्वस्वारेण दिष्टगत्यन्तं यजेतेति ॥ ५६ ॥ पूर्व० ॥

स्याद्वोभयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५७ ॥

स्याद्वा तस्य परिसमाप्तिः । उभयं हि प्रत्यक्षशिष्टम् । क्रतुः, परिसमाप्तिश्च । मरणकामो हि एतेन यजेतेत्यारभ्य परिसमापयितव्यमित्याख्यातार्थः । तेन समाप्तिराख्यातेनैवोक्ता भवति । अपि चेदमाम्नायते । आर्भवे प्रस्तूयमाने औदुम्बरीं परितोऽदशेन वाससा परिवेष्ट्य ब्राह्मणाः परिसमापयत मे यज्ञमिति सम्प्रेष्याग्निं विशतीति । यदि प्रैषमात्रं स्यात्, अदृष्टार्थं भवेत् । तस्मात् सम्प्रेषणद्वारलक्षणया परिसमाप्तिरेव विधीयते । यथा, यदि सोममपहरेयुः विधावतेच्छतेति ब्रूयादिति । अथ यदुक्तं, जीवन् कर्त्ता भवति, न मृत इति । नेत्युच्यते, जीवता वचनं प्रोक्तम् । आरब्धं परिसमापयतेति । अतस्तत्कृतैवासौ परिसमाप्तिः ॥ अत्राह । यदासौ प्रयुक्तवांस्तदा तावत् परिसमाप्तिस्तेन न कृता । यदा परिसमाप्तिस्तदासौ नास्ति । कः परिसमाप्तेः कर्त्ता ? इति । अत्रोच्यते । मुक्तसंशयेनैतत् तुल्यम् । यद्भवान् मुक्तसंशयं जीवन्तं कर्त्तारं मन्यते । तेनैतत् तुल्यम् । योऽपि परिसमापयतेति प्रेष्य परिसमाप्तिकाले जीवति, तस्यापि जीवनं परिसमापनकालेऽनुपकारकं, पूर्वप्रैषादेवास्य कर्तृत्वमुपपद्यते इति । स च पूर्वप्रैषो जीवतोऽजीवतश्च तुल्यः । तस्माज्जीवन्निव अयमपि कर्त्तेति । अथोच्येत । जीवतः सत्त्वात् कर्तृत्वमुपपद्यते इति । एतदपि तुल्यमेव । जीवतोऽपि पुरुषः कर्त्ता, न शरीरम् । स च पतितेऽपि शरीरे पुरुषोऽस्ति । तस्मात् स एव परिसमाप्तौ कर्त्तेति । अथोच्येत । याजमानासम्भवादशक्यं हि दिष्टगतौ उत्तरं तन्त्रं कर्त्तुम् । अतस्तच्चोदको न प्रापयतीति । नैतदेवम् । याजमानवर्ज्जं प्रापयिष्यति सः । तस्माददोषः । अथ वा, प्रत्यक्षमेव परिसमाप्तेर्वचनं, ब्राह्मणाः संस्थापयत मे यज्ञमिति । तत्सामर्थ्यादेव याजमानं भविष्यति ॥५७॥ सिद्धान्तः ॥ यजमानस्य दिष्टगतावपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणम् ॥ २३ ॥

गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ ५८ ॥

अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः शुनःकर्णोऽग्निष्टोमः। मरणकामो हि एतेन यजेत, यः कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकमियामिति। तत्र दिष्टगतौ यजमानस्य सत्यां किं कर्त्तव्यम्, ? इति प्रश्नः। भवति चादर्शयित्वापि द्वौ पक्षौ, प्रश्नेनोपक्रमः। पक्षद्वयेऽपि प्रतिभाति भवति संशयः। सर्वाप्रसिद्धावपि भवति। यथा को नामायं पर्वतः ? का नामेयं नदी ? किमिदं फलम? इति। तदभिधीयते। गते कर्म, अस्थियज्ञवत्। दिष्टां गतिं गते यजमाने अस्थियज्ञवत् कर्म भविष्यति। यथा अस्थियज्ञे क्रत्वर्थं क्रियते, नान्यद् अस्थिभिः। एवं दिष्टामपि गतिं गते क्रत्वर्थं शवेन कारयितव्यं, नान्यत्। यथा, शुक्रं यजमानोऽन्वारभते, यजमानेन सम्मिता औदुम्बरी भवतीति॥ ५८॥ यजमानस्य दिष्टगतौ सर्वस्वारस्य शुक्रस्पर्शादियोग्याङ्गाद्यनुष्ठानाधिकरणम्॥ २४॥

जीवत्यवचनमायुराशिषस्तदर्थत्वात्॥ ५९॥

सर्वस्वारे एव जीवति यजमाने भवत्येव संशयः। आशास्ते यजमान इति किमायुराशीर्वक्तव्या ? उत नेति। किं प्राप्तम्। जीवति अवचनमायुराशिषः। कुतः। तदर्थत्वात्। यत्रायुराशास्ते यजमानस्तत्र प्रस्तरं प्रयच्छत। एवङ्कामो यजमान इत्यावेदयितव्यं भवति। तद् यजमानः कथं प्राप्नुयादिति। स चायमत्र यजमानो विपरीतकामो, मरणकामः। तस्मादायुराशीस्तत्र न वक्तव्या॥ ५९॥ पूर्व०॥

वचनं वा भागित्वात् प्राग् यथोक्तात्॥ ६०॥

उच्यते। वक्तव्या आयुराशीः। भागी हि आयुराशीर्वादः। आर्भवे प्रस्तूयमाने यजमानस्य दिष्टा गतिः प्रार्थयितव्या भवति। प्रागार्भवकालादायुराशास्ते यजमानः। आर्भवकालं यावज्जीव्यासमिति। चोदकश्चैवमनुग्रहीष्यते। तस्मादत्रापि आयुराशीर्वक्तव्येति॥ ६०॥ सिद्धान्तः॥ सर्वस्वारे यजमानस्य दिष्टगतावपि आयुराशंसनाधिकरणम्॥ २५॥

क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम्॥ ६१॥

अस्ति द्वादशाहः। द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति। अस्ति तत्र चोदकप्राप्तं धर्ममात्रं किञ्चित्। यथा ऋतुयाज्या, वरणम्, आत्रेयहिरण्यदानञ्च। तत्र संशयः। किं धर्ममात्रं कार्यं, न ? इति। किं प्राप्तम्। स्वयङ्कर्तृकत्वात् सत्रस्य, वरणं दानञ्च निवर्त्तेत इत्यु-

कम् । न चान्यद्वचनमस्ति, कर्त्तव्यमिति । यावानेव श्रुतस्योत्सर्गे दोषस्तावान् अश्रुतकल्पनायाम् । तस्मान्न कर्त्तव्यमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् । यद्धि वरणं दानं वा, न भवत्यानर्थक्यं, तत् स्वयङ्कर्तृकेऽपि न विरोधमुपैति । तस्माच्चोदकानुग्रहाय क्रिया स्यादिति॥६१॥द्वादशाहे ऋतुयाज्याद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥२६॥

गुणलोपे च मुख्यस्य ॥ ६२ ॥

सन्ति अग्न्याधाने पवमानेष्टयः । योऽग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्नये पावकायाग्नये शुचये इति । तत्र चोदकेन प्राप्तमग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपेदिति । तन्न तावदग्निहोत्रस्य कालः । तस्मादग्निहोत्रहवणी नास्ति पवमानेष्टिषु । तदभावे किं निर्वापोऽपि न कर्त्तव्य ? उत कर्त्तव्य इति । किं प्राप्तम् । यथाश्रुतोऽसौ न शक्यते कर्त्तुम् । न चायथाश्रुतेन कृतेन किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् । तस्माद्विगुणत्वान्न कर्त्तव्य इति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति । गुणोऽग्निहोत्रहवणी । प्रधानं निर्वापः । यदि निर्वापो न सम्भवेत्, ततस्तदसम्भवादग्निहोत्रहवण्यपि न सम्भवतीति निवर्त्तेत । न तु गुणलोपे मुख्यं न सम्भवतीति । तस्मान्निर्वापः कर्त्तव्यः । अग्निहोत्रहवणीसाधनता च तस्य न सम्भवतीति निवर्त्तते ॥ ६२ ॥ पवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २७ ॥

मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वात् स्यात् ॥ ६३ ॥

अस्ति वाजपेयः । शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्र श्रूयते । नैवारः सप्तदशशरावः क्षीरे चरुर्भवतीति । अस्ति तु प्रकृतौ सङ्ख्या मुष्टयश्च । चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति । उभयं चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किं सङ्ख्यानुग्रहो मुष्टिलोपः, उत मुष्ट्यनुग्रहः सङ्ख्यालोपः? अथवा किं संख्यालोपः? अथवा किं सङ्ख्याया मुष्टीनाञ्च लोपः? । अथवा अन्यतरलोपः ? इति । किं प्राप्तम् । अन्यतरलोप इति यदि वा मुष्टिषु, यदि वा सङ्ख्यायाम् । कुतः । नियमकारिणः शब्दस्याऽभावादनियम इति॥एवं प्राप्ते ब्रूमः । मुष्टिलोपः स्यात्, सङ्ख्यानुग्रहश्चेति । कुतः । मुख्यत्वात् सङ्ख्यायाः । पूर्वं हि सङ्ख्या निपतति। सा पूर्वमेवावगम्यते, न तदवगमकाले सङ्ख्याविज्ञानस्य परिपन्थि

किञ्चिद्विज्ञानमस्ति । तस्मिन्निष्प्रतिबन्धे सङ्ख्याविज्ञाने प्राप्ते मुष्टिविज्ञानमापतति । तत् सङ्ख्याविज्ञानपरिपन्थितां नाचरितुमर्हति। तस्माज्जघन्यत्वान्मुष्टीनां लोपः । मुख्यार्थत्वात् सङ्ख्यानुग्रहः । तदुक्तं, मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवद् इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । मुष्टिलोपेन सङ्ख्या लोपमर्हतीति । कुतः । तद्गुणत्वात् । मुष्टिगुणो हि सङ्ख्या श्रूयते । चतुरो मुष्टीरिति । चतुःसङ्ख्याविशिष्टा मुष्टयः कथं भवेयुरिति सङ्ख्या उच्चार्य्यते, न स्वार्थं । तस्मात् सङ्ख्या पूर्वनिर्दिष्टा अनिर्दिष्टेव । सा हि परविशेषणार्थमेवोच्चार्य्यते। तेन नैव तस्या अनुग्रहः कार्यः । मुष्टिलोपे सति तदधिकरणा सङ्ख्या अधिकरणाऽभावान्निवर्त्तते । अन्याधिकरणायां क्रियमाणायां न प्रकृतिवत् कृता स्यात् । सङ्ख्यालोपे पुनर्मुष्टयो निर्वापाधिकरणाः श्रूयमाणा अधिकरणानिवृत्त्या न निवर्त्स्यन्ति। तस्मान्मुष्टिगुणत्वात् सङ्ख्या निवर्त्तेत, न मुष्टयः । तदुक्तम् । गुणविरोधे च तादर्थ्यादिति ॥ ६३ ॥ पूर्व० ॥

न निर्वापशेषत्वात् ॥ ६४ ॥

नैतदेवम् । न सङ्ख्या मुष्टिषु श्रूयते । यदि मुष्टिषु श्रूयेत, तद्गुणत्वान्निवर्त्तेत । क तर्हि श्रूयते । निर्वापे । कथम् । नैवमभिसम्बन्धः क्रियते, चतुरो मुष्टीरिति । कथं तर्हि, चतुरो निर्वपतीति । मुष्टिगुणः सङ्ख्यागुणश्च निर्वापो निर्दिश्यते । क्रियासम्बन्धे हि द्वितीया विभक्तिर्भवति । कथम् । कारकविभक्तिर्हि सा । कारकं क्रियाया एव भवति, न द्रव्यस्य । अतश्चतुःसङ्ख्या श्रुत्या अवगता निर्वापस्य, वाक्येन मुष्टिनाम् । वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसी । तस्मान्मुख्यानुग्रहान्मुष्टिलोप एवेति ॥ ६४ ॥ सि० ॥

संख्या तु चोदनां प्रति सामान्यात् तद्विकारः संयोगाच्च परं मुष्टेः ॥ ६५ ॥

तुशब्द एतं पक्षं व्यावर्त्तयति । न सङ्ख्यानुग्रहो मुष्टिलोप इति । किं तर्हि । सङ्ख्यया सङ्ख्या निवर्त्तते, शरावैश्च मुष्टयः । कथम् । सामान्यात् । निर्वापसाधनं द्रव्यं प्रकृतौ मुष्टयः । तासां परिच्छेदिका चतुःसङ्ख्या, इह सप्तदशसङ्ख्याकः शरावद्रव्यकश्चरुर्भवतीति श्रूयते । तत्र मापनार्थं मुष्टिद्रव्यं मापनार्थैः शरावैर्निवर्त्स्यते । तत्परिच्छेदनार्था चतुःसङ्ख्या परिच्छेदार्थया सप्तदशसङ्ख्यया निवर्त्स्यते ।

तद्यथा इदं दधि घृतं शाकमिमे शालयः, देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्तैलेनेति भोजने यद् घृतेन शक्यते कर्त्तुं तत् तैलेन क्रियते। तस्माद् यद्यपि न श्रूयते तैलेन स्नेहयितव्यमिति, तथापि समानकार्यत्वात् तैलं घृतस्य विनिवर्त्तकं भवति। एवं सङ्ख्यापरिच्छेदं कुर्वती परिच्छेदिकाया एव सङ्ख्याया निवर्त्तिका भवितुमर्हति। परं च शरावद्रव्यं मुष्टेर्निवर्त्तकं संयोगात्। तस्मात् प्राकृती सङ्ख्या प्राकृतं च द्रव्यं निवर्त्तते ॥ ६५ ॥ पूर्व० ॥

न चोदनाभिसम्बन्धात् प्राकृतौ संस्कारयोगात् ॥६६॥

नैतदेवम् । चोदनेति यागं ब्रूमः । यागसम्बद्धा हि सप्तदशसङ्ख्या शरावद्रव्यञ्च । प्रकृतौ निर्वापसंस्कारसम्बद्धा चतुःसङ्ख्या मुष्टिद्रव्यञ्च। न चान्यत्र क्रियमाणं समानकार्यमप्यन्यत्र निवर्त्तकं भवति। यस्य हि प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तस्य कार्यमभिनिर्वर्त्यते, तेन च यागे क्रियमाणे निर्वापकार्यं निवर्त्यते। तस्मान्निर्वापप्राप्तं किञ्चिदपि अनेन न निवर्त्त्यत इति। विरोधात्तु चतुर्भिर्मुष्टिभिर्निरूप्यमाणं द्रव्यं न सप्तदशशरावं भवति । तस्माद्विरोधाद् अन्यतरं निवर्त्यते द्रव्यं संख्या वा । तत्र चतुःसङ्ख्यानुग्रहान्मुष्टिलोपो न्याय्यतर इति ॥ ६६ ॥ सिद्धान्तः ॥ वाजपेये मुष्टिलोपाधिकरणम् ॥ २८ ॥

औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्यादकार्यत्वात् ॥६७॥

क्वचिच्छ्रूयते, द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत मारुतं वत्समैन्द्रम् ऋषभमिति । तदत्र संशयः । किमजाधेनुवत्सर्षभाः ? उत गाव इति। किं प्राप्तम्। चोदकानुग्रहाय अजा इति। गुणनिमित्तास्ते शब्दाः। स गुणश्चोदकेन प्राप्ते द्रव्ये आवेशयितव्यः। ननु गवि गुणमाहुस्ते शब्दाः। सत्यं गवि आहुः। न तु गौरत्र प्रत्यक्षेण वचनेन, चोदकेन वा। स एष गुणवचनो यद्यपि श्रुत्या गोऽधिष्ठानं गुणं वदति, वाक्येन आलम्भद्रव्यमास्कन्दति।तथापि गोद्रव्यस्याभावाद् आलभतिवाक्यमेव गृह्यते, न श्रुतिः ॥ अपि च धानवयोवचना एते शब्दाः। गुणाश्चामूर्त्तत्वाद् न क्रियया सम्बद्ध्यन्ते । द्रव्येणैषां सम्बन्धो भवति। चोदकप्राप्तश्च द्रव्यम् । तेनैषां सामानाधिकरण्यम् । यथा अवी द्वे धेनू ददाति, तस्य पुरुषी धेनुर्दक्षिणा । तथा अजर्षभस्य अजिनमवस्तृणातीति । भानवयोवचनः शब्दस्तदेकवाक्यगतेनैव द्रव्येण

सम्बद्ध्यते । एवमिहापि चोदकप्राप्तेन द्रव्येण सम्भन्त्स्यत इति । तस्मादजा धेनुवत्सऋषभा इति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । औत्पत्तिके एतस्मिन्नुत्पत्त्यैव जातिविशिष्टे गुणशब्दे द्रव्यतो विकारः स्यात् । द्रव्यमपि विकुर्य्याद्, न गुणमात्रम् । यदेतज्जातिविशिष्टं धानं वयश्च, न तद् अजपशुषु शक्यं कर्त्तुम् । गोपशुष्वेव तद् भवति । नन्वत्र यदपि स्याच्छक्यमावेशयितुं, तद् आवेशयिष्यते । यन्न शक्यं, तत् प्रमादिष्यते । यथा अजा धेनुवत्सर्षभा इति । उच्यते । विस्पष्टस्तत्र अजशब्देन धेन्वादीनामेकवाक्यभावः । इह चोदकेन अजद्रव्यम् । चोदकश्च विरोधे सति नाजद्रव्यं प्रापयति । न च धेन्वादीनां द्रव्येण सम्बन्धः । कारकविभक्तिरेषा आलम्भेन सम्बन्धं करोति । गवि सा च श्रुतिः । द्रव्यसम्बन्धो वाक्येन स्यात् । तच्च दुर्बलं श्रुतेः । तस्मिंश्च जातिविशिष्टे गुणे आलम्भसंयुक्ते सति न शक्यमजाद्रव्येण भवितुम् । न च चोदकापेक्षया प्रत्यक्षा जातिरुत्स्रष्टुं शक्यते । तस्माद् गावो धेन्वादयो भविष्यन्तीति ॥ ६७ ॥ धेनुमालभेतेत्यादिश्रुतौ धेन्वादिशब्दानां गोवाचिताधिकरणम् ॥ २९ ॥

नैमित्तिके तु कार्यत्वात् प्रकृतेः स्यात्तदापत्तेः ॥ ६८ ॥

इदमामनन्ति, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । अत्र संशयः । किमिहापि नाजः पशुः कर्त्तव्यः ? उत अजः पशुरिति । उच्यते । औत्पत्तिकोऽयं श्वेतगुणसम्बन्धे श्वेतशब्दः । अतो यः कश्चिच्छ्वेतगुणसम्बद्धः, स आलभ्यः । न हि श्वेतशब्दः प्रत्यक्षः सन् कुतश्चिच्छ्वेतद्रव्याच्चोदकेन निवर्त्तयितव्यः । तस्मादजो गौरन्यो वा श्वेत आलब्धव्य इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । नैमित्तिके एतस्मिञ्छ्वेतगुणनिमित्तके द्रव्ये श्वेतशब्दे सति गुणमात्रं विक्रियते । न ह्यत्र जातिविशिष्टं द्रव्यं प्रतीयते । यदेवालम्भसाधनभूतं तदेव परिच्छेत्तव्यम्, इत्येतद्वाक्यादवगम्यते । यच्चास्य चोदकप्राप्तं द्रव्यं साधनमविरुद्ध्यमानं श्रुत्वा प्राप्नोति, तदयं श्वेतशब्दः परिच्छेत्स्यति । नन्वजादन्यान्यपि द्रव्याणि परिच्छेत्तुमयं शक्नोति । न ब्रूमो– न शक्नोति । न तेन परिच्छिन्नेन प्रयोजनमस्ति । तस्मात् प्रत्यक्षोऽपि श्वेतशब्दश्छागमेव परिच्छिन्द्यान्नान्यं पशुमिति ॥ ६८ ॥ वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यनेन अजस्यैवालम्भनाधिकरणम् ॥ ३० ॥

विप्रतिषेधे तद्वचनात् प्राकृतगुणलोपः स्यात् तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ६९ ॥

साद्यस्क्रे श्रूयते, खलेवाली यूपो भवतीति । तत्र सन्देहः । किं खादिरश्चोदकेन प्राप्यते, स खलेवाली कर्त्तव्यः ? अथ न प्राप्यते, खादिरी अखादिरी वा खलेवाली स्याद् ? इति । तथा चित्रायां श्रूयते । दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं भवतीति । तत्रापि सन्देहः । किं व्रीहयश्चोदकेन प्राप्यन्ते, व्रैहास्तण्डुलाः कर्त्तव्याः ? उत न प्राप्यन्ते, व्रैहा अव्रैहा वा तण्डुला उपादातव्याः ? इति ॥ किं तावत् प्राप्तम् । खादिरादिः खलेवाली कर्त्तव्या, व्रैहास्तण्डुलाः कर्त्तव्याः । चोदकेन खादिरादयो व्रीहयश्च प्राप्नुवन्ति । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । तेषां प्राप्तानां खलेवालीत्वं विधीयते । यो यूपः स खलेवाली कर्त्तव्य इति । शक्यते हि यूपः खलेवाली कर्त्तुं, न खलेवाली केनचित् प्रकारेण यूपो भवति । खादिरादीनां हि काष्ठानां संस्कारैर्यूपः क्रियते छेदनादिभिः, न त्वन्येषाम् । तत्र यूपो भवतीति यूपकार्यं भवतीत्युक्तं स्यात् । तथा लक्षणाशब्दो भवेत् । व्रीहीणामपि तण्डुलाश्चोदकेन प्राप्ता एव । तेषां तद्भूतानां पिष्टभावं प्रत्याख्याय देवतासम्बन्धः क्रियते । तस्मात् खादिरादयः खलेवालीत्वमापादयितव्याः । व्रीहयश्च तण्डुलभावमापादयितव्या इति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । विप्रतिषेधे एतस्मिन् प्राकृतस्य गुणस्य लोपः स्यात् । कथं विप्रतिषेधः । तद्वचनात् । खलेवाल्या यूपता विधीयते, न यूपस्य खलवालीता । तथा अव्यवहितेन भवतिना सम्बन्धात् प्रत्यक्षं वाक्यम् । इतरथा व्यवहितेन परोक्षं स्यात् । खलेवालीशब्दश्च यः खले वारणे प्रवर्त्तते तस्य वाचकः । तथाभूतश्च यूपकार्ये विनियुज्यते । या खलेवाली स यूप इति । शक्यते च यूपकार्ये विनियोक्तुम् । यत्तु यूपशब्दः कार्यलक्षणार्थ इति । व्यवधानाल्लक्षणापि ज्यायसी । प्रत्यक्षं हि लक्षणायां, परोक्षं व्यवधाने वाक्यम् । तस्माद् यज्जातीयस्य वृक्षस्य खलवाली कृता, तज्जातीयस्य यूपकार्ये विनियोक्तव्या । नैनां चोदको विशेषेऽवस्थापयितुं शक्नोति । प्रत्यक्षा हि श्रुतिः । तथा चोदकेन बाधिता स्यात् । तस्मान्न खादिरादिनियम इति ॥ ६९ ॥ साद्यस्क्रे चित्रायां च खलेवाल्यास्तण्डुलस्य

च यथाक्रमं खादिरत्वव्रैहत्वानियमाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ७० ॥

खलेवाल्यामेव संशयः । किं तक्षणं जोषणमुच्छ्रयणमित्येवमादयः पदार्थाः कर्त्तव्याः, न ? इति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्या इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः, परेषां प्रतिषेधः स्यादिति । तथाभूतस्य हि यूपकार्ये विनियोगे कृते कृतः शास्त्रार्थो भवति । कृते शास्त्रार्थे स अपरस्मै गुणाय यतितव्यम् । अपिच तक्षणादीनि यूपकारणानि । न चात्र यूपे योजनम् । अयूपो हि यूपकार्य्ये विनियोजयितव्यः । तस्मात् तक्षणादयो न कर्त्तव्या इति ॥ ७० ॥ सि० ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ७१ ॥

इतश्च न कर्त्तव्याः । विप्रतिषेधः कृतो भवेत्, क्रियमाणेषु तस्याः खलेवाल्याः । यत् काष्ठं खले वारणप्रवृत्तं, सा खलेवाली । तादृश्येवोपादातव्या । तक्षणे क्रियमाणे सा विनश्येत्, द्रव्यान्तरं जायेत । यद् न खले वारणे प्रवृत्तम् । जोषणं तु भ्रष्टावसरमेव । जोषितं तद् अन्यार्थेनैव । वृक्षाणां हि जोषणं, न तु विकारस्य । उच्छ्रयणं चोच्छ्रिताया अशक्यमेव । तस्मात्तक्षणादयो न कर्त्तव्या इति ॥ ७१ ॥ हेतुः ॥ खलेवाल्यां तक्षणाद्यननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३२ ॥

अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ७२ ॥

खलेवाल्यामेव सन्देहः । किं मैत्रावरुणदण्डेन भूमेः समक्रिया, अद्भिरवसेचनं, बलवदवधानमञ्जनमित्येवमादयः पदार्थाः कर्त्तव्याः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् । न कर्त्तव्या इति । परेषां प्रतिषेधः स्यादित्युक्तम् । यादृशः खले वारणे वर्त्तते, तादृश एव यूपकार्ये विनियोक्तव्यः अयूपः । यूपार्थाश्च चोदकप्राप्ताः संस्कारास्तस्मान्निवर्त्तेरन्निति

एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थाभावे कार्याभावे यदि खले वाल्यास्तैः संस्कारैः कार्यं न भवति, ततो यूपत्वमेव तेषां निमित्तं स्यात्, खलेवाल्यां न भवेयुः । इह पुनर्भूमेः समक्रियया अद्भिरवसेचनेन बलवदवधानेन च कार्यमस्ति दार्ढ्यम् । शिथिला हि सा खले वारणे न भवति । न च खलेवालीत्वमुपघ्नन्ति । तस्मात् कर्त्तव्याः । अञ्जनमपि अनुपघातकं चोदकप्राप्तं, क्रियमाणमधिकाय गुणाय स्यान्न दोषाय । तस्मात् तदपि कर्त्तव्यमिति ॥ ७२ ॥ खलेवाल्यां पर्यूहणादि-

संस्काराणामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३३ ॥

अर्थेन च विपर्यासे तादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात् ॥ ७३ ॥

आस्ति महापितृयज्ञः, सोमाय पितृमते षट्कपालं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थमिति । धाना इत्यत्र सन्देहः । किं धानासु हन्तिः कर्त्तव्यः ? उत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्त्तव्य इति । कुतः । विघातात् । क्रियमाणे हन्तौ धानात्वं विहन्येत, सक्तवो हि भवेयुः । तस्मान्न कर्त्तव्या इति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । उक्तमविघातकमधिकाय गुणाय कर्त्तव्यम्, अञ्जनवदिति । आह । अञ्जनमविघातकं, हन्तिस्तु धानात्वं विहन्तीति । अत्रोच्यते । यथा न विघातकं भवति, तथा करिष्यते । विपर्य्यसिष्यते तथा, न विहानिष्यते । विपर्यासे क्रममात्रं न कृतं भवति, पदार्थस्तु न निवर्त्तते । तदुक्तं, गुणलोपे च मुख्यक्रिया भवतीति । तस्मात् पूर्वं हन्तिं कृत्वा पाकः कार्यः । तत्र हि हन्तिः पाकार्थो भविष्यति, न धानात्वं विहनिष्यते इति ॥ ७३ ॥ महापितृयज्ञे धानासु अवघातानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३४ ॥ इति भट्टश्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १० ॥ २ ॥

अथ दशमे अध्याये तृतीयः पादः ॥ १० ॥ ३ ॥

विकृतौ शब्दवत्त्वात् प्रधानस्य गुणानामधिकोत्पत्तिः सन्निधानात् ॥ १ ॥

अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्रेदं समाम्नायते । एकादश प्रयाजान् यजत्येकादशानुयजान् यजतीति । तथा चातुर्मास्यानि चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति । तत्राप्याम्नायते, नव प्रयाजान् यजति नवानुयाजानिति । तथा वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । तत्राप्याम्नायते । हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्याघारमाघारयति । तथा अवभृथे श्रूयते, अप्सु तृणां प्रास्याघारमाघारयतीति । तदेतेषु संशयः । किं प्राकृतेतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते, अप्राप्तायां कर्मान्तराण्येतानि चोद्यन्ते ? अथ वा प्राप्यते, प्राप्तायां गुणविधयः ? इति । किं प्राप्तम्। न प्राप्यते इति । विकृतौ तस्यां तस्यां शब्दवत् प्रधानं नाङ्गानि ।

तस्मादग्नीषोमीयादिषु गुणकर्मणामधिकानामुत्पत्तिः । यजति, आघारमाघारयतीति च कर्मान्तराण्येतानि विधीयन्ते । तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति । तैरेव च तानि साङ्गानि जायन्ते । तस्मात् प्राकृती इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते । सन्निहिता हि सा प्रकृतौ, न प्रकृतिं सन्निहितामतिक्रमिष्यतीति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

प्रकृतिवत्तस्य चानुपरोधः ॥ २ ॥

एवञ्च नोपरोधो भविष्यति । क उपरोधः । प्रकृतिवदिति कल्पना । स चोदकशब्दो न दूरे सतीमिमामनेकवाक्यव्यवहितां प्रकृतिमपेक्षिष्यते । तस्मात् कर्मान्तराणि चोद्यन्ते । प्रयाजयागान् करोति, नव करोति, आघारं करोति, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इति करोतीति ॥ २ ॥ युक्तिः ॥

चोदनाप्रभुत्वाच्च ॥ ३ ॥

इदं परिचोदनोत्तरं सूत्रम् । नन्वेषां कर्म चोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति । कथमिति । नैतस्माद्वाक्यादिदमवगम्यते, यागं करोतीति । कथं तर्हि । यागे एकादशसङ्ख्यां करोतीति । यागे गुणवत्तां भावयतीति गुणशब्दश्रवणात् । यागसत्तायां भाव्यमानायां गुणशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । तस्माद् गुणविधिस्वरूपा एते शब्दा इति ॥ अत्रोच्यते । अस्त्येतेषां चोदनाप्रभुत्वे सामर्थ्यम् । प्रभवन्त्येते कर्म चोदयितुम् । कुतः । आख्यातशब्दा ह्येते । आख्यातशब्दाश्च कर्मणश्चोदकाः समधिगताः भावार्थाः कर्मशब्दाः, इति । त एते सगुणं कर्म चोदयिष्यन्ति । यागः कर्त्तव्यः, एकादशसङ्ख्या चेत्येवं सर्वत्र । तस्मात् कर्मणश्चोदका एते शब्दाः । इतिकर्त्तव्यता न प्राप्नोतीति ॥ ३ ॥ आ० नि० ॥

प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वं स्यात् तस्य विध्युपलक्षणात् सर्वो हि पूर्ववान् विधिरविशेषात् प्रवर्त्तितः ॥ ४ ॥

न त्वेतदस्ति, इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते कर्मान्तराणीति । प्रधानं प्राकृतमङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वमपि वैकृतं स्यात । उक्तमेतद्विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्त्तेत तथाहि लिङ्गदर्शनम् इति । तस्य प्राकृतस्य कर्मणो विधिर्वैकृतेषु कर्मसु केषुचिदुपलक्ष्यते । त-

स्मात् सर्वो वैकृतो विधिः पूर्ववान् प्रकृतिपूर्वकः । अविशेषात् प्रवर्त्तितश्चोदकादवगम्यते । तस्मादिहापि प्राकृती इतिकर्त्तव्यता प्राप्यते । यदुच्यते, प्रयाजादिभिर्निराकाङ्क्षत्वात् प्राकृती इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते इति । स्यादेतदेवं, यदि यागो विधीयते । यागे हि विधीयमाने एकादश, नव, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्येतानि पदान्यनर्थकानि भवेयुः । न च शक्यते वदितुमेकादशादीनि अनूद्यन्ते इति । अपूर्वाणि हि तानि अवश्यं विधातव्यानि । तानि च वाक्येन यागे । अथ यागो विधीयते, यागे च सङ्ख्या, तथा वाक्यं भिद्येत । तस्माद् इतिकर्त्तव्यतायां प्राप्तायां गुणविधय एते इति ॥ ४ ॥ सि० ॥

न चाङ्गविधिरनङ्गे स्यात् ॥ ५ ॥

इतश्च गुणविधय इति । न ह्यनङ्गे कर्मणि अङ्गस्य विशेषविधिः स्यात् । भवति च विशेषविधिः । आश्ववालः प्रस्तर इति । न हि असति प्रस्तरे प्रस्तरविशेषः शिष्येत । यथा यस्य नास्ति पुत्रो, न तस्य पुत्रस्य क्रीडनकानि क्रियन्ते । एवमिहापि प्रस्तरस्याश्ववालता न विधीयेत । तस्माद् गुणविधय इति ॥ ५ ॥

कर्मणश्चैकशब्द्यात् सन्निधाने विधेराख्यासंयोगो गुणेन तद्विकारः स्याच्छब्दस्य विधिगामित्वाद् गुणस्य चोपदेश्यत्वात् ॥ ६ ॥

अयं त्वपरो विशेषः, प्रधानकर्मणो गुणकर्मणश्चैकशब्द्यात् । प्रयोगवचनेन हि एकेन शब्देनाङ्गप्रधानान्युच्यन्ते । तस्मात् प्रधानवचने सन्निहितानि अङ्गानि । तेषु सन्निहितेषु गुणविधेर्नाम गृहीत्वा अभिसम्बन्धो भवति । यः प्रयाजसंज्ञको यागः, तत्र गुण इति । एवं सर्वत्र यागे गुणेन तद्विकारः स्यात् । संख्यया मन्त्रेण च संख्यान्तरं मन्त्रान्तरञ्च विक्रियेत । प्रयाजादिविधिगामी हि शब्दः । गुणश्चोपदेष्टव्यः । नानर्थकं पुनर्वचनम् । तस्माद् इतिकर्त्तव्यता प्राप्यते । प्राप्तायां गुणविधय इति ॥ ६ ॥

अकार्यत्वाच्च नाम्नः ॥ ७ ॥

न च शक्यते वदितुं, नामनामिसम्बन्धोऽयं विधीयते इति । अन्या हि वचनव्यक्तिः शब्दार्थसम्बन्धे विधीयमाने भवति । एकादश यागान् करोति । ते च प्रयाजानुयाजसंज्ञका भवन्तीति । वाक्यं हि

अस्यां वचनव्यक्तौ भिद्येत । अथ पुनरेषां प्रसिद्धनामकानामुच्चारणं गुणविधानार्थं, तस्मादपि इतिकर्त्तव्यता प्राप्यते, गुणविधयश्चैते इति ॥ ७ ॥ युक्तिः ॥

तुल्या च प्रभुता गुणे ॥ ८ ॥

इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम् । कानि तानि पदानि ? यदुक्तं, प्रयाजानुयाजा असन्निहिताः, न शक्यते तेषां गुणो विधातुमिति । तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते । तुल्या ह्येषा प्रभुता गुणान् प्रति चोदकस्य, प्राकृतान् गुणान् इह प्रापयिष्यति । ते च प्राप्ता गुणविधानपरे वाक्ये इह सङ्कीर्त्यन्ते । यद्वा उत्पाद्य प्रापयिष्यति । ते गुणवचनेन सम्भन्त्स्यन्ते इति । तत्रोत्पन्नानां प्राप्तिर्लघीयसी । प्राकृतान् प्राप्य कृतार्थः शब्दो नापूर्वान् उत्पादयितुं शक्नोति । इदमधुनातनवचनमुत्पादकमिति चेत् । नैतदेवम् । गुणसम्बन्धार्थमेव तद् । गुणवचनस्य श्रवणात् । तस्मादपि प्राप्तेषु गुणविधय इति ॥ अथ यदुक्तम्, आख्यातशब्दा एते कर्मणो विधायकाः । भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत इति ।तुल्या एषां प्रभुता आख्यातशब्दानाम् । ये हि शक्नुवन्ति गुणवचनसहिता गुणं कर्म च विधातुं, शक्नुवन्तितरां ते केवलं गुणं विधातुम् । यो हि पाषाणान् भक्षयति, ईषत्करास्तस्य मुद्गशष्कुल्य इति ।तस्मादपि गुणविधयइति॥८॥

सर्वमेवं प्रधानमितिचेत् ॥ ९ ॥

इति चेत् पश्यसि, आख्यातशब्दोऽयं गुणं विधास्यतीति । एवं सति सर्वं प्रधानम् । आख्यातशब्दवाच्यत्वादिति ॥ ९ ॥ आ० नि०॥

तथाभुतेन संयोगाद्यथार्थविधयः स्युः ॥ १० ॥

न हि आख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो गुणभूतो वा अर्थो भवति । यः स्वभावतो गुणभूतोऽर्थः, नासौ आख्याताभिधानेन प्रधाने भूतो भवति। तथाभूतेन संयोगे सतिआख्यातशब्दभूतेन यथार्थविधयो भवेयुः । यत् प्रधानं तत् प्रधानमेव, यद् गुणभूतं तद् गुणभूतमेवेति ॥ १० ॥ आशङ्कानिरासे युक्तिः ॥

विधित्वं चाविशिष्टमेवं प्राकृतानां वैकृतैः कर्मणा योगात्तस्मात् सर्वं प्रधानार्थम् ॥ ११ ॥

इतश्च पश्यामो गुणविधय इति । कुतः । विधित्वं चाविशिष्टम् ।

प्राकृतानां वैकृतैरर्थवादकर्म्मणा योगो न विशिष्यते। अग्निं स्विष्टकृतं यजति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै इति । प्रकृतौ य एव, स एव विकृतावर्थवादो भवति । अग्निं स्विष्टकृतं यजति यज्ञमेव प्रतिष्ठापयतीति । तथा चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ इति प्रकृतौ, आज्यभागौ यजति चक्षुषी एव नान्तरेति इति विकृतौ । तस्मात् सर्वमेवञ्जातीयकं प्रधानार्थं, विकृतौ गुणभूतमिति ॥ ११ ॥

समत्वाच्च तदुत्पत्तेः संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥ १२ ॥

इतश्च पश्यामो न सर्वं प्रधानं, प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति । समा हि उत्पत्तिक्रमता प्रयाजानुयाजानाम् । येनैव क्रमेण प्रकृतौ प्रयाजानुयाजानां संस्काराणामधिकारस्तेनैव क्रमेण विकृतौ दृश्यते। कथम् । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यं पुरस्तादसृजत पशुं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चादिति । तस्मादाज्येन पुरस्तात् प्रयाजा वर्त्तन्ते पशुना मध्यतः पृषदाज्येन पश्चादनुयाजा वर्त्तन्ते इति प्रयाजानुयाजानां स्वक्रमाणां दर्शनं प्रधानार्थत्वे सति उपपद्यते, न प्रधानत्वे। तस्मान्न सर्वं प्रधानं, प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति ॥ १२ ॥ युक्तिः ॥ पश्वादौ सामिधन्यादिप्राकृतेतिकर्तव्यताऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ॥ १३ ॥

अस्ति वायव्यः पशुः, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति। तत्र श्रूयते । हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्याघारमाघारयतीति । तत्रायमर्थः समधिगतः । प्राप्ते एवाघारे गुणविधिरयमिति । इदन्तु चिन्त्यते । किं पूर्वस्मिन्नाघारे गुणविधिः? उत, उत्तरस्मिन्निति । किं प्राप्तम् । हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् । पूर्वस्य आघारस्य गुणविधिरयम् । कुतः । मन्त्रलिङ्गात् । एवं मन्त्रार्थो भवति । हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्याघारमाघारयतीत्यत्र मन्त्रे इदमस्ति वचनं, भूतस्य जातः पतिरेक आसीदिति । एक इति च प्रजापतेरभिधानमिति । स हि प्रजोत्पत्तिसम्भवात् प्राक्, प्रजोत्पत्तेरेकसङ्ख्यायुक्त इति गम्यते । स एष मन्त्रः प्रजापतिमभिवदितुं शक्नोति। प्राजापत्यश्च पूर्व आघारः। तत्रायं समर्थः कार्यं निर्वर्त्तयितुं, नोत्तरस्मिन् । अतः पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १४ ॥

प्रकृतिवदिति चोदकस्यानुपरोधो भविष्यति । उत्तरस्य आघारस्य मन्त्रानपनयात् । इतरथा अपनीयेत, ऊर्ध्वोऽध्वर इति मन्त्रः । तस्मादपि पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥ १४ ॥ युक्तिः ॥

. उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात् ॥ १५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न पूर्वस्य गुणविधिरिति। किं तर्हि। उत्तरस्य गुणो विधीयते। तस्य मन्त्रेणार्थो, न पूर्वस्य। कथम्। एवमाम्नायते। हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्याघारयतीति । कोऽर्थः। आघारे एतामृचमुच्चारयतीति। सा उच्चारिता विशिष्टं श्रौतं विज्ञानमङ्गभूतं करोति। कस्मै देवाय हविषा विधेम इति । एकस्मै देवायेत्यर्थः। एकारलोपेन एतच्छब्दविज्ञानाद् एतदर्थप्रत्ययो भवति, एकस्मै देवाय हविर्दातव्यमिति। न च पूर्वस्मिन्नाघारे श्रौतं विज्ञानमङ्गभूतमस्ति । तत्र कल्पयितव्यं स्यात्। श्रौतं विज्ञानमङ्गभूतं भवतीति। तच्च हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्येतेन कर्त्तव्यमिति। कल्पनायां न प्रमाणमस्ति। इदं हि वाक्यं मन्त्रकार्यविशेषस्य विधायकं, न मन्त्रकार्यसामान्यस्य नियामकम्। सामान्यं मन्त्रकार्यं पाक्षिकम्। तस्मिन् पाक्षिके मन्त्रकार्ये विशेषविधानमिति चेत् । आनर्थक्यम्, अस्मत्पक्षपरिग्रहश्च, उपदेशस्य चार्थवत्त्वम्। जौहवाघारविषयत्वात्। तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ॥

यदुक्तं, प्रजापतिवचनोऽयं मन्त्र इन्द्रमभिवदितुं न शक्तो भविष्यतीति। नैतदेवम्। यथा हि प्रजापतिरेक इति संस्तुतः प्रजापतिशब्दत्वात्। एकोऽसौ प्राक् प्रजोत्पत्तेरिति प्रजापतिरेक आसीदित्युच्यते।एवमिन्द्रोऽपि, ऐश्वर्य्यवचनत्वादिन्द्रशब्दस्य, सर्वमुत्पादयितुमयम् अजमिति संस्तूयते। क ईंस्तवत् कः पृणात् को यजाते यदुग्रमिन्मघवा विश्वहावेत् । पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः (ऋ० ६ म० ४७ सू०) इति। तथा, क उ नु ते महिमनः समस्यास्मत् पूर्व ऋषयोऽन्तमापुः। यन्मातरञ्च पितरञ्च साकमयजनयथाः स्तन्वा स्वायाः (ऋ० १० म० ५४ सू०) इति । क ईंस्तवत् कः पृणात् को यजाते इति। ऐन्द्रे सूक्ते वचनादैन्द्री ऋक्। क एनं शक्नोति स्तोतुं, को वाऽस्मै ददाति, को वा यजतीति सर्वत्राऽनवक्लृप्तिः । अयमेव सर्वमिदं करोति। यथा गच्छन् कश्चित् पूर्व-

पादमपरं करोति, अपरञ्च पूर्वम् । एवमयमिदं सर्वं करोतीति । अयं चेत् सर्वं करोतीति, प्राक् करणादेकः । तथा, क उ नु ते महिमनः समस्य इति, कोऽस्य सकलस्य महिम्नः अस्मत्पूर्वेऽप्यृषयोऽन्तं प्राप्तुं शक्नुवन्ति, यन्मातापितरावपि स्वस्माच्छरीराज्जनयसीति मातापितृभ्यामपि पूर्वः, किमुत अन्यस्माज्जनादिति सिद्धमेकत्वमस्येति । सोऽपि प्राक् सर्वोत्पत्तेः, एक एव । अत इन्द्राभिधायिन्येषा ऋक्, तस्मादविरोधः ॥ १५ ॥ सि० ॥

विध्यतिदेशात्तच्छ्रुतौ विकारः स्याद् गुणानामुपदेश्यत्वात् ॥ १६ ॥

गुणविधिरयमुपदिश्यते, आघारश्रुतौ । स तन्मन्त्रस्य विकारः स्यात् । उपदेश्यो हि मन्त्रविशेषोऽत्र उत्तरस्मिन्नाघारे, यच्छ्रौतं मन्त्रविशेषविज्ञानम्, ऊर्ध्वोऽध्वरो दिविस्पृशमह्रुतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान् बृहद्भावी हि मधोर्घृतस्य स्वाहा इति । तदङ्गभूतमुपकारकस्य विज्ञानस्य साधनमिति इन्द्राय हविर्दातव्यम् । इह तु हिरण्यगर्भ इति विज्ञानं श्रौतं, श्रौतस्य प्राकृतस्य विज्ञानस्य कार्यं विधातुमर्हति सामर्थ्यात् । इदं दधि घृतं शाकमिमे शालयः, देवदत्तो भोजयितव्यः । देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्तैलेनेति भोजने तैलमुपकारकं श्रूयमाणं, यस्य प्राकृतस्य कार्यमभिनिर्वर्त्तयितुं शक्नोति, तस्य कार्य्यं विनियुज्यते घृतस्य । सामान्यं हि अस्य स्नेहनसामर्थ्यं घृतेनेति । इहाऽपि मन्त्र उच्चार्यमाणः प्राकृते श्रौतविज्ञाने विशेषमुत्पादयति । तच्चोत्तरस्मिन्नङ्गभूतं तदर्थविज्ञानस्य साधकं, न पूर्वस्मिन् । तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ॥ १६ ॥

पूर्वस्मिँश्चामन्त्रत्वदर्शनात् ॥ १७ ॥

पूर्वस्मिंश्चाघारे अमन्त्रत्वमेव दर्शयति, स्वाहेति करोति, मन्त्रश्च न आहेति । तस्मादप्युत्तरस्य गुणविधिरिति ॥ १७ ॥

युक्तिः ॥ वायव्यपशौ हिरण्यगर्भ इत्यादिमन्त्रस्योत्तरस्मिन्नाघारे गुणत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ॥ १८ ॥

सन्ति चातुर्मास्याः सोमाः । तत्र श्रूयते, उत्करे वाजिनमासादयन्ति, परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमेत-

दासादनान्तरं नियोजनान्तरञ्च ? उत प्राकृतयोरासादननियोजनयोर्गुणविधिः, इतरश्चेतरश्चेति। तत्रैतत्तावन्नः परीक्ष्यम्। किं धर्ममात्रमासादनं नियोजनञ्च, उत दृष्टकार्य्यमिति। यदि धर्ममात्रं, ततः क्रियान्तरम्। अथ दृष्टकार्यं, ततो गुणविधिरिति। तत उभयं सन्दिग्धमित्युभयं संहृत्य परीक्ष्यते। किं धर्ममात्रमितरश्चेतरश्च क्रियान्तरम्, उत दृष्टकार्यं गुणविधिः ? इति॥ किं प्राप्तम्। तुङ्गत्वात् तीक्ष्णाग्रत्वाच्चोत्करस्य दृष्टं कार्यमासादनं न शक्यं कर्त्तुम्। तथोपशयत्वात् परिधेर्दृष्टकार्यकं नियोजनमशक्यं कर्त्तुम्। तस्माद् धर्ममात्रम्। यथा सौत्रामणीप्रकरणे, ब्राह्मणस्य मूर्द्धनि आसादयतीति धर्ममात्रमासादनम्। एवमिहापि धर्ममात्रं चेत् क्रियान्तरम्। तथा च सति आसादानं नियोजनञ्च विधायिष्यते। तत्र श्रुत्या विहितं भविष्यति। इतरथा वाक्यं विधायकं स्यात्। अपि च अस्मत्पक्षे आसादननियोजने गुणविधिलक्षणार्थे न भविष्यतः। भवत्पक्षे तु गुणविधिं लक्षयेयाताम्। तस्मात् क्रियान्तरम् इतरदितरच्च। तस्य विधायकत्वात् स्वपदगतस्य भावप्रत्ययस्य पदोत्तरस्य न यथा आघारे गुणविधिस्तथाऽस्मिन् संस्कारे आसादननियोजनाख्ये॥१८॥ पूर्व०॥

प्रकृत्यनुपरोधाच्च॥ १९॥

एवञ्च प्राकृतस्य धर्मस्य प्रापकश्चोदको नोपरोत्स्यते। वेद्यां हवींष्यासादयति, यूपे पशुं नियुञ्जन्तीति। तस्मादपि क्रियान्तरमिति॥ १९॥ युक्तिः॥

विधेस्तु तत्र भावात् सन्देहे यस्य शब्दस्तदर्थः स्यात्॥ २०॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नासादनान्तरं नियोजनान्तरं चेति। किं तर्हि। प्राकृतयोरासादननियोजनयोर्गुणविधिः। तत्रैतद्वर्ण्यते। दृष्टकार्यके आसादननियोजने इति। कुतः। कार्यस्य दृष्टत्वात्। आसादनं समीपानयनम्। तस्य होमनिर्वृत्तिर्दृष्टं प्रयोजनम्। नियोजनस्यापि पश्वनपगमः। एवं चेत्, तस्माद् गुणविधिरितरश्च इतरश्च। कुतः। विधेरासादननियोजनविधेस्तत्र दृष्टत्वात्, चोदकेन तत्र प्राप्तत्वात्। संदेहे, तत्र गुणविधिः कर्मान्तरमिति। न कर्मान्तरविधानं युक्तम्। अज्ञातस्य हि ज्ञापनं विधिः। ज्ञाते च चोदकेन

आसादननियोजने । तस्माद् यस्य गुणस्य चोदकः शब्दस्तदर्थतया उच्चारणं स्यात् । तस्माद् गुणविधिरिति । अथ यदुक्तं, श्रुतिरेवं विधायिका, त्वत्पक्षे तु वाक्यमिति । उच्यते । यद्यपि वाक्यं, तथापि अल्पीयसी अदृष्टानुमानकल्पना भविष्यतीति । यावता केवलस्य गुणस्य विधीयमानस्य, न गुणस्य कर्मसहितस्येति ॥ २० ॥ सि० ॥

संस्कारसामर्थ्याद्गुणसंयोगाच्च ॥ २१ ॥

अथ यदुक्तं, तीक्ष्णाग्रत्वादुत्करस्य, उपशयत्वाच्च परिधेः, दृष्टकार्ये आसादननियोजने न शक्येते कर्त्तुमिति । अत्रोच्यते । यथा शक्येते उत्करे च परिधौ च आसादननियोजने कर्त्तु, तथा करिष्यते । पृथ्वग्रमुत्करं करिष्यामः । महान्तश्च परिधिम् । अतः पृथ्वग्रतया स्थविम्ना च गुणेन संयोगादासदननियोजनसंस्कारसामर्थ्यं भविष्यति । तस्मान्न कर्मान्तरमिति ॥ २१ ॥ आ० नि० ॥

विप्रतिषेधात् क्रियाप्रकरणे स्यात् ॥ २२ ॥

अथ यदुक्तं, यथा सौत्रामणीप्रकरणे धर्ममात्रमासादनम्, एवमिहापीति । तत्परिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते । सौत्रामणीप्रकरणे विप्रतिषेधान्न शक्यं दृष्टकार्यकमासादनं कर्त्तुम् । तस्मात् क्रियामात्रमदृष्टकार्यकं सौत्रामणीप्रकरणे स्यात्, न त्विह दृष्टकार्यकमशक्यम् । तस्माद् गुणविधिः ॥ २२ ॥ युक्तिनिरासः ॥ चातुर्मास्येषु सोमेष्वासादननियोजनयोः प्राकृतगुणविधित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

षड्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥ २३ ॥

अस्ति अग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुते इति । तत्र दीक्षाहुतयः प्राकृत्यो वैकृत्यश्च । आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा, मनो मेधामग्निं प्रयुजं स्वाहा, चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजं स्वाहा, वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा, प्रजापतये मनवे स्वाहा, अग्नये वैश्वानराय स्वाहा, विश्वे देवस्य नेतुर्मर्त्तो वृणीत सख्यम् । विश्वे राय इषुध्यसि द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा इति प्राकृत्यः । तथा वैकृत्यः । आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा, मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा, दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा, सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा, आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नो हविषा विधातु स्वाहा, विश्वे देवस्य नेतुर्मर्त्तो वृ-

णीत सख्यं विश्वे राय इषुध्यसि द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा इति । एताः प्रकृत्य समामनन्ति, षड्भिर्दीक्षयतीति । तत्र संशयः । किं वैकृतीनां प्रयोगः, प्राकृतीनां निवृत्तिः । अथ वा समुच्चयः प्राकृतीनां वैकृतीनाञ्च ? इति । किं प्राप्तम् । षड्भिर्दीक्षयतीति तासां प्राकृतीनां आहुतीनां मन्त्रविकारः स्यात् । वैकृतैर्मन्त्रैः प्राकृता निवर्त्तेरन् । श्रुतिसंयोगात् । प्रत्यक्षश्रुतिसंयोगो विकृतानाम् । षड् वैकृता मन्त्राः षट्शब्देन वैकृता गृह्यन्ते । तस्मात् प्राकृतानां बाधो न समुच्चय इति ॥ २३ ॥ पूर्व० ॥

अभ्यासात्तु प्रधानस्य ॥ २४ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । प्राकृतानां बाध इति । न बाधः । समुच्चयः । कुतः । सम्भवात् । यत्र हि प्राकृतवैकृतयोर्युगपद् न सम्भवः, तत्र वैकृतेन प्राकृतं बाध्यते । समुच्चये हि आवृत्तिः स्यात् प्रधानस्येति । यत्र पुनरावृत्तिः श्रुता कर्त्तव्यैव, तत्र नैष दोषो भवति । आवृत्तिः प्राप्नोतीति । इह चावृत्तिः श्रूयते प्रधानस्य होमस्य। द्वादश जुहोतीति। अतः सम्भवात् समुच्चय इति ॥२४॥ सि० ॥

आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् ॥ २५ ॥

नैतदस्ति, समुच्चय इति । प्रत्यक्षश्रुतैर्वैकृतैश्चोदप्राप्ताः प्राकृता बाध्येरन् । अथ यदुक्तं, सम्भवे सति न बाधितव्या इति । अत्रोच्यते । नास्ति सम्भवः । कथम् । वैकृताः षड् मन्त्रा अग्नौ प्राकृतेषु होमेषु प्रत्यक्षेण श्रवणेन विधीयन्ते । ते चेद्धोमाः, वैकृतैर्मन्त्रैर्भवितव्यम् । अभ्यासे सति पुनस्त एव होमा भवन्ति । ते चेद्धोमाः, वैकृतैरेव मन्त्रैर्भवितव्यम् । तस्माद् आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् । अतः प्राकृता बाध्येरन्नेवेति ॥ २५ ॥ आ० ॥

अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानामहानिः स्यादन्यायश्च कृतेऽभ्यासः ॥ २६ ॥ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । प्रतिमन्त्रम् आहुतयो भवन्ति । अभ्यासाच्च द्वादशता प्राकृता अपि मन्त्राश्चोदकेन प्राप्ताः । वैकृता अपि श्रवणेन । सर्वाङ्गग्राही च प्रयोगवचन उभयान् सङ्गृह्णाति । समुच्चयासम्भवे च बाधविकल्पौ, न सम्भवति समुच्चये । बाधे हि चोदकप्राप्तिरपह्नूयेत । न च होमनिर्वृत्तौ निष्कृष्टा वैकृताः श्रूयन्ते । तेन

होमश्चेदापतितस्ततो वैकृताश्च साधका इत्यध्यवसेयम् । दीक्षणे हि ते वैकृताः श्रूयन्ते । षड्भिर्दीक्षयतीति । होमप्रयोगवचनस्तु प्रदानार्थान् स्वाहाकारान्तान् सामर्थ्येन सन्निहितान् गृह्णाति । उभये च प्राकृता वैकृताश्च सन्निहिताः । तस्मान्न विनिगमनायां हेतुरस्ति । इमान् सङ्गृह्णाति, इमान्नेति । न च प्रधानावृत्तिरिह दोषो भवतीत्युक्तमेव । तस्मात् प्राकृतानां मन्त्राणामहानम् । अपि च अन्यायश्च कृतेऽभ्यासः । सकृद्वैकृता मन्त्राः पठ्यन्ते । तैर्दीक्षितः सम्पादयितव्य इति । सकृत्सम्पादिते तैर्दीक्षिते कृतेऽर्थे पुनरभ्यासो न न्याय्यः । तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति ॥ २६ ॥ आ० नि० ॥

पौर्वापर्यञ्चाभ्यासे नोपपद्यते नैमित्तिकत्वात् ॥ २७ ॥

अपि च पूर्वापरशब्दौ भवतः । षट् पूर्वाञ्जुहोति षडुत्तराञ्जुहोतीति । न च वैकृतानां केवलानामभ्यस्यमानानां पूर्वापरता उपपद्यते । नैमित्तिकत्वात् । पूर्वनिमित्तो हि उत्तरशब्दः, उत्तरनिमित्तश्च पूर्वशब्दः । तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति ॥ २७ ॥

तत्पृथक्त्वञ्च दर्शयति ॥ २८ ॥

इतश्च पश्यामो– न निवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः । तासामाहुतीनां पृथक्त्वं दर्शयति । उभयीर्जुहोति आग्निकीश्चाध्वरिकीश्चेति । यद्युभयेषां मन्त्राणां समुच्चयस्ततस्तेषामाग्निकत्वात् आध्वरिकत्वाच्च भवत्येष निर्देशः । इतरथा सर्वा एवाग्निक्यो भवेयुः । तत्र पृथक्त्वं नोपपद्येत । भवति च पृथक्त्वम् । तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥ २८ ॥

न चाविशेषाद् व्यपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥

इतश्चानिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः । व्यपदेशात् । व्यपदेशो भवति । अध्वरस्य पूर्वमथाग्नेरुपाग्नि ह्येतत्कर्म यदग्निकर्म इति । पूर्वमध्वरस्य अथाग्नेरिति व्यपदेशः समुच्चयेऽवकल्पते, नासति विशेषे । तस्मात् समुच्चय इति ॥ २९ ॥ युक्तिः ॥ अग्निचयने प्राकृतवैकृतोभयदीक्षाहुतीनामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणादानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ३० ॥

अस्ति पुनराधानं निमित्ते श्रूयते । भाग्ययशःश्रीकामानां पुनरादधीत । योऽग्नीनाधाय भाग्यज्यानिं पुत्रज्यानिं वा जीयेत स पुनरा-

दधीतेति । तत्र श्रूयते । पुनरुत्स्यूतं वासो दक्षिणा पुनरुत्सृष्टोऽनड्वानिति । तथा, आधाने दक्षिणा–एका देया षड् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति । तत्र संशयः । किं पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानामनिवृत्तिः, समुच्चयः । अथाग्न्याधेयदक्षिणानां निवृत्तिः ? इति । किं प्राप्तम् । अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके पुनराधेये दक्षिणादानमधिकं स्यात् । प्राकृतीनामनिवृत्तिः समुच्चय इति । कुतः । एकस्मिन् वाक्ये उभय्यो दृश्यन्ते । उभयीर्ददाति, अग्न्याधेयिकीश्च पुनराधेयिकीश्चेति । तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥ ३० ॥ पूर्व० ॥

शिष्टत्वाच्चेतरासां यथास्थानम् ॥ ३१ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । कथं चोदकप्राप्तस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य समुच्चयो भविष्यति ? अत्रोच्यते । शिष्टत्वादितरासां, प्राकृतीनां वचनप्रामाण्याद् यथास्थानं समुच्चयो भविष्यतीति । प्रत्यक्षं हीदमनुशासनम् । आग्न्याधेयिकीर्दत्वा पुनराधेयिकीर्ददातीति । तस्मान्न बाधः प्राकृतीनां, समुच्चय इति ॥ ३१ ॥ युक्तिः ॥

विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि ॥ ३२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न तु समुच्चयो विकार इति । कुतः । काम्यं ह्येतत् पुनराधेयं श्रूयते । तद् असति प्राकृते प्रकरणे आम्नानमवकल्पते, न सति । यत्तत्रोच्यते वैकृतं, तत् प्राकृतं बाधत इत्यर्थः । काम्यो वा नैमित्तिको वा अर्थो नित्यमर्थं विकृत्य निविशते । यथा अक्ष्यामये मुद्गौदनभोजनं निवातशय्या चेति नित्यं शय्यासनं भोजनञ्च विकरोति । प्रत्यक्षं हि वैकृतम् । आनुमानिकञ्च प्राकृतम् । तस्माद् वैकृतेन बाध्यते । अथ यदुक्तं, वचनप्रामाण्यात् प्राकृत्यो भविष्यन्तीति । अत्रोच्यते । ता उभयीर्ददातीति नात्र विधिविभक्तिरस्ति । वर्त्तमानापदेशोऽयम् । प्रमाणान्तरमादायापि अयमर्थः प्रापितः । उभयीर्दक्षिणा ददाति, अग्न्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्च । अग्न्याधेये अग्न्याधेयिकीः, पुनराधेये पौनराधेयिकीः । तदेतद् भूतानुवादमात्रम् । तस्मात् प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ॥ ३२ ॥ सि० ॥

शङ्कते च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते ॥ ३३ ॥

इतश्च प्राकृतीनां निवृत्तिः । कुतः । निवृत्त्याशङ्कादर्शनात् शङ्कते

हि निवृत्तिरिति गम्यते । कथम् । उभयत्वं हि श्रूयते । यद् वैकृतीर्दं दाति दक्षिणा उभय्योऽपि तेन दक्षिणाः प्रत्ता भवन्ति । ननु उभय्योऽपि प्रदीयन्ते, यत उभय्योऽपि प्रत्ता भवन्तीत्याह । अग्न्याधेयिकी हि अग्न्याधेये, पुनराधेयिक्यः पुनराधेये । तस्मात् प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ॥ ३३ ॥ युक्तिः ॥ पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानां निवृत्त्यऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

वासो वत्सश्च सामान्यात् ॥ ३४ ॥

आग्रयणं भवति, हुताद्याय यजमानस्यापराभवाय, नवानामैन्द्राग्नः पुराणानामाग्नेयः सौम्यः श्यामाको वैश्वदेवः पयसि चरुः द्यावापृथिवीय एककपाल इति । तत्र श्रूयते । वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणा इति । अस्ति तु प्रकृतौ अन्वाहार्य्यो दक्षिणेति । स इह चोदकेन प्राप्यते । तदत्र संशयः । किं वासो वत्समन्वाहार्य्यस्य निवर्त्तकम् ? उतानिवर्त्तकमिति । किं प्राप्तम् ? । चोदकानुग्रहाद् विरोधाभावाच्चानिवर्त्तकमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । वासो वत्सश्च सामान्यात् । उक्तमधस्तात् । आधानदक्षिणानां पुनराधेये निवृत्तिरिति । च-शब्देनान्वादेशः क्रियते । अन्वाहार्य्यस्य निवृत्तिः । कुतः । कार्यसामान्यात् । दक्षिणाकार्यं अन्वाहार्य्यः प्रकृतौ । इह वासो वत्सं तस्मिन् कार्यें । दक्षिणाशब्दश्रवणात् । तस्मान्न समुच्चयो, निवृत्तिरिति । प्राप्तिर्वा उत्तरविवक्षया क्रियते इति ॥ ३४ ॥ आग्रयणे वासोवत्साभ्यामन्वाहार्यस्य निवृत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

अर्थापत्तेस्तद्धर्म्मा स्यान्निमित्ताख्याभिसंयोगात् ॥३५॥

तत्रैव वाससि वत्से च संशयः । अन्वाहार्य्यधर्म्माः कर्त्तव्याः ? उत न ? इति । किं प्राप्तम् । न तावद् न्याय उच्यते । कर्त्तव्या इति । तेनाकर्त्तव्या इति मन्यामहे इति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थापत्तेस्तद्धर्म्मा वत्सः स्यात् । तद्धर्म्मकश्च वासः साधनविशेषनिबन्धना हि ते धर्माः, नान्वाहार्य्यनिबन्धनाः । तस्माद् अन्यस्मिन्नपि तत्कार्यापन्ने भवितुमर्हन्तीति । कथं पुनर्वासो वत्सं तत्कार्यापन्नम् ? इति । निमित्ततयाऽऽख्याय परिक्रयेण दक्षिणेति तयाऽभिसंयोगो भवति । वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणा इति । तस्माद्वासोवत्सावन्वाहार्य्यधर्मकौ स्यातामिति ॥ ३५ ॥

आग्रयणे वासोवत्सयोरन्वाहार्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ३६ ॥

तत्रैव, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा इति। तत्रैतत् समधिगतं, अन्वाहार्य्यधर्माः कर्त्तव्या इति । तदत्र संशयः । किं वत्से पाकः कर्त्तव्यः, उत न ? इति। किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाच्छक्यत्वाच्च कर्त्तव्य इति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । वत्सस्य दाने पाको न कर्त्तव्यः । अपक्वो हि वत्सो वत्स एव । वत्सश्च श्रूयते, न मांसम् । परिक्रयाय च श्रूयते, न पुरुषसंस्काराय । तस्माच्चोदकः पाकं न प्रापयति । तद्यदि पाकः क्रियेत, अश्रुतः प्राणिवध आचारविरुद्धोऽनुष्ठीयेत । तस्मात् पाको न कार्यः ॥ ३६ ॥ आग्रयणे वत्से पाकाभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पाकस्य चान्नकारितत्वात् ॥ ३७ ॥

तत्रैव श्रूयते, वासो दक्षिणा इति । तत्रायमर्थः समधिगतः । अन्वाहार्यधर्माः कर्त्तव्या इति । अथ पाकः कर्त्तव्यः, न ? इति संशयः । अर्थापत्तेः कर्त्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः । न कर्त्तव्यः । अन्नकारितत्वादिति । अन्नकारितो हि पाकः । न च वासोऽन्नम् । न तत्र पाकः शक्यते कर्त्तुम । तस्मात् तत्र पाको न कर्त्तव्य इति ॥ ३७ ॥ आग्रयणे वाससि पाकाभावाधिकरणम् ॥ ९ ॥

तथाभिघारणस्य ॥ ३८ ॥

आग्रयणे श्रूयते, वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणा इति । तत्रायमर्थः समधिगतः । अन्वाहार्यधर्मा वाससि वत्से च कर्त्तव्या इति । अथायमर्थः सांशयिकः, किमभिघारणं कर्त्तव्यं, न ? इति । किं तावत् प्राप्तम् । अर्थापत्तेः कर्त्तव्यमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । तथाऽभिघारणस्य । किम् । अक्रियेति, अभिघारणं हि अन्वाहार्ये स्वादिम्ने क्रियते । स्वादिमा हि ओदनस्य परिक्रये उपकरोति । न च वाससि वत्से च स्वादिम्ना प्रयोजनम् । तस्मात् तत्राभिघारणं न स्यादिति ॥ ३८ ॥ आग्रयणे वासोवत्सयोरभिघारणाभावाधिकरणम् ॥ १० ॥

द्रव्यविधिसन्निधौ सङ्ख्या तेषां गुणत्वात् स्यात् ॥३९॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रैवाम्नायते, गौश्चाश्वश्च अश्वतरश्च गर्दभश्च अजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति । तत्र संशयः। किमे-

कैकस्य गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशशतम्, उतैकस्य द्रव्यस्य। यदा एकस्य, तदा किमनियमो यस्य कस्यचित्? उत माषाणाम् । अथ वा सर्वसम्पादनी इयं सङ्ख्या? उतैकजातीयस्य । यदा एकजातीयस्य, तदा किमनियमः, यस्य कस्यचित् ? उत पशूनाम् । यदा पशूनां, तदा किमनियमः, येषांकेषाञ्चित् ? उत गवामिति । एते पक्षा भविष्यन्तीति । किं तावत् प्राप्तम् । द्रव्याणां विधीयमानानां सन्निधौ । केषां द्रव्याणाम् । गवादीनाम् । क विधीयमानानाम् ? । दक्षिणासंबन्धे संख्या समाम्नाता । तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति । तेषां गवादीनामेकैकस्य सङ्ख्या स्यात् । कुतः ? । गुणतः सङ्ख्या विधीयते, गवादीनि प्रधानतः । कथम् । नैवमभिसम्बन्धः क्रियते, द्वादशशतं स्यादिति । कथं तर्हि द्वादशशतं तस्येति । एवं तस्य ग्रहणमर्थवद् भवति । इतरथा तद् अनर्थकं चानुवादो वा स्यात् । एकवचनमपि प्रकृतापेक्षं लक्षणया अनूद्येत । प्रधानसन्निधौ च गुणः शिष्यमाणः प्रतिप्रधानं भिद्येतेति । अस्ति चैतया सङ्ख्यया प्रयोजनम् । गवादीनि द्रव्याणि तत्संख्यानि कर्तव्यानि । तत्र न गम्यते विशेषः । किमेतत्सङ्ख्यं कर्त्तव्यं, किं न ? इति । यदेव द्रव्यं नैतत्सङ्ख्यं स्यात्, तत् प्रतिश्रुति बाध्येत । तस्मादेकैकमेतया सम्बद्धव्यमिति ॥ ३९ ॥

समत्वात्तु गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ४० ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । तस्य तस्य द्वादशतमिति, नैतदेवमेकस्य कस्यचिद् द्वादशशतं स्यात् । कुतः । समत्वाद् गुणानाम् । गवादयोऽपि हि दक्षिणासम्बद्धाः, सङ्ख्यापि । न गवादीनां सङ्ख्या विधीयते । दक्षिणा तु सङ्ख्याविशिष्टा चोद्यते, न गवादयः ॥ कुतः । सङ्ख्याया दाक्षिण्येन अनभिसम्बन्धे सति अनियतसङ्ख्यानां गवादीनां दक्षिणासम्बन्धेनानर्थक्यमेव सङ्ख्यायाः स्यात् । सङ्ख्येयसामानाधिकरण्याच्च तच्छब्दस्य बहुवचनं प्रसज्ज्येत । गवादिषु तस्य द्वादशशतमिति चैकवचनं न स्यात् । तस्माद् यस्य कस्यचित् परिक्रयसाधनस्य द्रव्यस्यैतस्यां सङ्ख्यायां कृतायामेतत्सङ्ख्यः परिक्रयः कृतो भवति । तस्मादेकस्य सङ्ख्या, नैकैकस्य । एवमेकवचनश्रवणं युक्तरूपं भविष्यति ॥ ननु लक्षणत्वात् तस्य शब्दस्याविवक्षितं वचनम् । उच्यते । अविवक्षितेऽपि वचने या

सङ्ख्यानूद्यते, तेन वचनेन भवितव्यम् । यथा लक्षणत्वेनाप्युच्यमाने ब्राह्मणजातीयो न हन्तव्य इति न द्विवचनान्तेन निर्देशो भवति- ब्राह्मणौ न हन्तव्यौ इति । आह । जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनं भवति । बहुषु वा एकवचनं भवति, न त्वेकस्मिन् बहुषु च द्विवचनं भवति । तेनात्र बहुवचनान्तेन निर्देशः, एकवचनान्तेन वा बहुषु निर्देशो भवति । अत्रोच्यते । जात्याख्यायामेतदेवं भवति । न च त-च्छब्देन जातिरभिधीयते । सन्निहितव्यक्तिवचन एव भवति । तस्मा-देकस्य कस्यचित्सङ्ख्या इति ॥ ४० ॥

यस्य वा सन्निधाने स्याद्वाक्यतो ह्यभि-सम्बन्धः ॥ ४१ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । यदा एकस्य सङ्ख्यासम्बन्धः, तदा अनिय-मः । यः कश्चिद्, विशेषाश्रवणादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । यस्य वा सन्निधाने स्यात् । यस्य शब्दस्य सन्निधाने सङ्ख्याशब्द उच्चरितः, सोऽर्थः सङ्ख्याविशिष्टः प्रतीयेत । अनन्तरमुच्चरितेन हि सहैकवा-क्यता भवति । कुतः । अनन्तरसम्बद्धं हि विशेषणं विज्ञानं विशेष्टुं शक्नोति, न हि व्यवहितम् । व्यवहिताश्च गवादयो माषैः । वाक्य-ञ्च प्रकरणाद् बलीयः । तस्मान्माषाः सङ्ख्यया सम्बध्येरन्निति ॥४१॥

असंयुक्ता तु तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते तस्मात् सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । माषाः सङ्ख्यायुक्ता इति । नैतदेव-म् । सर्वव्यापिनी सङ्ख्या स्यात् । सर्वैर्गवादिभिः सम्पाद्येत । असं-युक्ता केवलैर्माषैः सङ्ख्या । तुल्यवदितराभिर्द्रव्यश्रुतिभिर्माषाः श्रू-यन्ते । कथम् । तिलाश्च माषाश्चेति च-शब्देन तिलैः सहिता माषा इति गम्यते । गवादिभिः सहितानां सङ्ख्यासम्बन्धः । च-शब्दश्रुति-रर्थान्तरसम्बन्धमेषामाह । च-शब्दश्रवणस्यैतत्सामर्थ्यम् । यस्मा-च्च-शब्दः पर उच्चार्यते । तस्यार्थान्तरसम्बन्धं श्रुत्यैवाह, न वाक्येन । यदि हि वाक्येन स्यात्, पुरस्तादप्युच्चार्यमाण एतमर्थं कुर्यात् । सङ्ख्या तु वाक्येन सम्बद्ध्यते । यदि च पूर्वं न चार्थोऽवकल्पेत, च-शब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । न हि असावुत्तरकाले सम्बद्ध्यते, सङ्ख्या-सम्बन्धे अभिनिर्वृत्ते । तस्य द्वादशशतं चेति अन्य एवावगम्येत ।

द्वादशशतमन्यच्च किञ्चिदिति । न च तदन्यत् किञ्चिदुच्चार्य्यते । तस्मात् पूर्वं च-योगः, पश्चात् सङ्ख्यासम्बन्धः । समर्थतराणि समानविभक्तीनि, दुर्बलो विविभक्तिः ॥

अपि च समानविभक्तीनि समर्थतराणि । तेषां हि आशुतरा आवृत्तिः । विलम्बिता विविभक्तीनाम् । स्वार्थे समानविभक्तीनि समर्थतराणि प्रथमान्तानि भवन्ति । परपदार्थे षष्ठ्यन्तो विशिनष्टि । तस्मात् समुच्चितानि वा इतरेतरयुक्तानि वा सङ्ख्येयानि सङ्ख्यया सम्बद्ध्यन्ते । समाहारो वैषां सङ्ख्यया युक्तः । तस्मात् सर्वैः संख्या सम्पादयितव्या । किमेवं भविष्यति । सङ्ख्यासम्बन्धे न कश्चिद्वर्जितो भविष्यति । विनिगमनायां हेत्वभावे यमेव सङ्ख्यासम्बन्धो वर्जयेत्, तत्रैव प्रत्ययो बाध्येत । तस्माद्गवादिराशिः सङ्ख्ययैतया सम्बद्ध्येतेति ॥ ४२ ॥

असंयोगाद्विधिश्रुतावेकजाताधिकारः स्याच्छ्रुत्याकोपात् क्रतोः ॥ ४३ ॥

नैतदस्ति, सर्वसम्पादनीया सङ्ख्या इति । असंयोगाद्विधिश्रुतौ सर्वसम्पादने सम्बन्धो नास्ति । न श्रूयते, गवादिराशेः सङ्ख्या भवतीति । न गवादिराशिः शब्देन निर्दिश्यते, यः सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्येत । गवादयस्तु शब्देनोक्ताः । तेन ते सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देशमर्हन्ति, न चात्र गवादीनां प्राधान्यमित्युक्तम् । दाक्षिण्येन हि सङ्ख्या सम्बध्यत इति संख्याविशेषणं सर्वनामशब्दः सङ्ख्यां विशेष्टुमुपादीयते । तत्रैकवचनं विवक्षितमेव । तत्रैषां नानाजातीयानां निर्दिष्टानामन्यतमदेकं प्रतिनिर्देशेन सङ्ख्याविशेषणमुपादीयते । तस्मान्नानाजातीयानां निर्दिष्टानामेकं स्यात् । स एकजातीय एव भवति । तस्माद्, एकजाताऽधिकारः इति सूत्रितम् । किमेवं भविष्यति । एवमेकश्रुतिर्न कोपिता भविष्यति । इतरथा वाक्येन द्रव्यस्य भवन्ती प्रवृत्तिविशेषमकुर्वती नाप्रवृत्तिविशेषकरा प्रकरणवशेन क्रतोः कल्पिता भविष्यति । तस्य क्रतोर्द्वादशशतं दक्षिणा इति । तस्माद् एकजातीयस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति ॥४३॥ सि० ॥

शब्दार्थश्चापि लोकवत् ॥ ४४ ॥

अपि च लोकवदेतद् द्रष्टव्यम् । लोके हि निर्विशेषिते सङ्ख्या-

शब्दे उच्चरिते, एकजातीये प्रत्ययो भवति । कुतः ? । अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः। असति एकस्मिन् जातिविशेषे, सर्वत्रान्यैः सह परार्द्धसङ्ख्या निविष्टा । परार्द्धस्य चावान्तरसङ्ख्याभिः संव्यवहारः क्रियते । येषामेकेन केनचित् सम्बन्धस्तेषां तमेकं सम्बन्धिनमपेक्ष्य सङ्ख्या निविशते । स तत्रैकः सम्बन्धी वक्तव्यः । प्रकृतो वा ग्रहीतव्यः । अर्थाद्वा य आपद्येत, स उपादेयः । इह च प्रकृता नानाजातीयाः। तेषामन्यतमः सङ्ख्यया सम्बद्धः स्यादिति । यथा, शतमाष्यां दीयतामिति एकजातीयानां शतं, न भिन्नजातीयानाम् । यथा द्रव्यं गुणः कर्मावयव इत्येवमादीनाम् ॥ ४४ ॥ युक्तिः ॥ ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणात्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सा पशूनामुत्पत्तितो विभागात् ॥ ४५ ॥

एकजातीयस्य सङ्ख्येत्येतत्समधिगतम् । सा पशूनाम् ? उत माषाणामिति अनियमे प्राप्ते उच्यते । पशूनामिति । कुतः । उत्पत्तितो विभागात् । औत्पत्तिकेन विभागेन पशवः संव्यवहारेषु सङ्ख्यायन्ते । पञ्चभिरश्वैः क्रीतः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीत इति । न व्रीह्यादीनामौत्पत्तिकेन विभागेन संव्यवहारेषु संख्या सङ्कीर्त्यते । निगदाऽभिप्राया मानाभिप्राया वा भवति । न हि भवति, पञ्चभिर्माषैः क्रीत इति । पञ्चभिर्माषाणामाढकैर्द्रोणैर्वा कुडवैर्वा खारीभिर्वेति भवति। तत्र आढकादिभिरनुच्चार्यमाणैः साकाङ्क्षमेव वाक्यमपरिपूर्णमप्रमाणमर्थस्य कस्य चित् ॥ अथ माषाणामपि औत्पत्तिकेन विभागेन कस्मादिह परिक्रयो न क्रियते ? इति । अत्रोच्यते । मूलस्य सतः परिक्रये विशेष उच्यते, द्वादशशतं दक्षिणा इति । न च द्वादशशतं व्रीह्यादिबीजानां, भृतित्वेन ऋत्विजामवकल्पते । त्रिभिः प्रकारैर्भृतिर्भवति–व्यापारतः, फलतो, वचनत इति । व्यापारस्तावन्न माषबीजानां द्वादशशतं भृतिः । कर्म कुर्वाणा हि कर्मकराः पादिकमप्यहर्लभन्ते । फलानुरूप्यं नैव ज्ञायते । वचनं तु भृतौ सत्यां परिमाणविशेषपरं भवति । यत्र हि पादिकमप्यहर्न लभ्यते, न सा दक्षिणा भवति । न हि सा तस्मिन् कर्मणि दक्षं करोति । स्नेहाद्वा अन्येन वा प्रकारेण कृत्स्नमहः कर्म कुर्य्याद्, न व्रीहीणां द्वादशशतेन प्रोत्साहितः ॥ आह । यः कश्चित् कस्याञ्चिदवस्थायां व्रीहीणां द्वादशशतेन प्रोत्साह्यते, तस्य किं सा दक्षिणा भवेत् ? । नेति ब्रूमः । दक्षकरणी

हि दक्षिणा। दक्षश्च बलम्। या न आशितम्भवं करोति, नासौ बल-करणी। तस्माद् या न आशितम्भवा, नासौ दक्षिणा। आशितम्भ-वाया आधिक्यं वचनस्य विषयः॥ आह। व्रीहिबीजानामपि द्वादश-शतं याश्च यावतीं बलमात्रां करोति। अत्रोच्यते। आपेक्षिकमिदं बलं नाम। स एव हि पुरुषः कश्चित् प्रति बलीयान्, कश्चित् प्रति अबलः। तत्र यावदाशितम्भवं नास्ति, तावद् अबलता। बलवत्तरो हि आशितेन भवतीति आशितम्भवादूर्ध्वं बलकरणम्। तस्मादाशित-म्भवं यद् द्रव्यं, सा भृतिः, सा दक्षिणा। ततोऽधिकं दक्षिणात्वे सिद्धे वचनप्रामाण्याद् भवति। विकृतौ ऋतपेये वचनप्रामाण्या-दल्पबलकरणमपि दक्षिणायाः स्थाने विधीयते सोमचमसः। स आ-श्रयात् सिद्ध्यति। पशवस्तु सर्वे मुख्यबलकरणे समर्थाः। तेषु सत्सु न व्रीह्यादिबीजानि सङ्ख्यया सम्भन्त्स्यन्ते इति॥ ४५॥ सि०॥

अनियमोऽविशेषात्॥ ४६॥

यदा पशूनां द्वादशशतं, तदा अनियमो गवादीनां, अन्यतमस्य कस्यचिद् द्वादशशतम्। एवमनियमे लाघवं भविष्यति। प्रयोग-प्राशुभावश्च। तत्राधिकारशास्त्रं महाविषयं भविष्यतीति॥४६॥ पूर्व०

भागित्वाद्वा गवां स्यात्॥ ४७॥

वाशब्दोऽनियमं व्यावर्त्तयति। गवां द्वादशशतं स्यात्। कुतः?। भागित्वात्। भागवत्यो हि गावो महाभागाः। महति उपकारे वर्त्तन्ते इत्यर्थः। एवमृत्विजामुपकारभूयस्त्वं भविष्यति। ऋत्विजाश्च उप-कारः कर्त्तव्यः। महत्तमे हि त उपकारे वर्त्तन्ते, उपकुर्वतां चोपक-र्त्तव्यमिति सदाचारः। एवं सदाचारोऽनुगृहीतो भविष्यति। यदि महाभागानां भूयसी सङ्ख्या दीयते। गावश्च महाभागाः। तस्मात् तासां द्वादशशतम्। अश्वा उपकारकतरा भवेयुः। यद्येषां दान-प्रतिग्रहविक्रया न प्रतिषिद्ध्येरन्। न केसरिणो ददाति, नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति श्रुतिः। स्मर्यते च, नाश्वं विक्रीणीते इति। तस्माद् द्वादशशतं गवां स्यात्॥ ४७॥ सि०॥

प्रत्ययात्॥ ४८॥

अतश्च गवां सङ्ख्या। कुतः?। प्रत्ययात्। सङ्ख्यासम्पादना-ऽर्थमुपादीयमानेषु प्रकृतेषु अन्येन उपायेन स्मर्य्यमाणेषु पूर्वं गावः

प्रतीयन्ते । अतस्ताः सङ्ख्यया सम्बद्ध्यन्ते । न च तत्र विरोधः कश्चिदस्ति । गोषु सम्बद्धासु न पुनरश्वादयः सम्बद्ध्यन्ते । एकजातीयो हि सम्बद्धव्यः । स च सम्बद्ध इति । तस्माद् गवां सङ्ख्या ॥ ४८ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४९ ॥

लिङ्गं खलु एतमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह, सहस्रं दक्षिणा । सहस्रं स्तोत्रीया यावदस्य साहस्रस्य उत्तराधरा गौर्गवि प्रतिष्ठिता तावदस्माल्लोकादसौ लोक इति गाः प्राप्ता दर्शयति । तथा तां वा एतां शबलीं समामनन्ति । इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतिरदिति सरस्वति महि विश्रुति, एता ते अघ्न्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं कृतादिति गवामेतानि नामानि । सहस्रतमीञ्च दक्षिणामेवमाह । एतानि ते नामानि इति । यदि सा गौः, एवमेतदवकल्पते । तस्मादपि गवां सङ्ख्या इति ॥४९॥ युक्तिः ॥ तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इत्यनेन पशुगवसंख्याभिधानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

तत्र दानं विभागेन प्रदानानां पृथक्त्वात् ॥ ५० ॥

ज्योतिष्टोमे गवादयो दक्षिणा । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः । गवां सङ्ख्या इति । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते । किं यस्य यावान् भाग आभजति, स्वयमेव यजमानेन विभज्य तस्य तावान् कल्पयितव्यः, उत परिषदैव विभज्यत इति । किं प्राप्तम् । अनियमो विभज्याविभज्य वा दातव्यम् । एतावद्धि श्रूयते, दातव्यमिति । न, विभज्याविभज्य वेति । तस्मादनियम इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । विभज्य दातव्यमिति । दातव्यस्यैव तद्रूपं, यत् स्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादनम् । तच्च यजमानेन स्वयं कर्त्तव्यम् । तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यादिति । यो यस्यांश आभजति, स तस्मै अनिर्दिष्टो न शक्यते तेन सम्बन्धयितुम् । तेन यस्तं निर्दिशति स दानमभिनिर्वर्त्तयति । यजमानेन च दानं निर्वर्त्तयितव्यम् । तस्माद् यजमानो विभज्य निर्दिशेत्, प्रदानानां पृथक्त्वात् । असति विभागे न शक्यः स्वेन भागेन सम्बन्धः कर्त्तुम् । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति ॥ ५० ॥ सि० ॥

परिक्रयाच्च लोकवत् ॥ ५१ ॥

अस्ति च परिक्रयार्थं दानं, न धर्ममात्रम् । परिक्रयार्थश्च भर्त्रा भृत्येन सह पणितव्यम् । यदि च परिषदं प्रत्युच्येत, परिषच्च वि-

भजेत, न स्वामिना सह अपणिष्यत । तत्र परिक्रय एव नाभविष्यत्। यथा लोके काष्ठवाहप्रभृतिभ्यो यद्दीयते, तत्र काष्ठवाहाः स्वामिना सह पणन्ते । तेभ्यः स्वामी विभज्य निर्दिशति, इदं तुभ्यमिदं तुभ्यमिति । तद्वदिहापि द्रष्टव्यम् । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति॥५१

विभागश्चापि दर्शयति ॥ ५२ ॥

अपि च दर्शयति विभागं, यद् विभागाभिधायिनं मन्त्रमामनन्ति । तुथो वो विश्ववेदा विभजतु इति । कृष्णाजिनेन वित्रास्य दक्षिणां ददातीति । तथा अग्नीधेऽग्रे ददाति, अग्निमुखानेव पितॄन् प्रीणाति । ब्रह्मणे ददाति प्रस्तृतेभ्यो ददाति प्रसृत्यै । होत्रे ददाति । नेष्ट्रे ददाति । हविर्द्धान आसीनेभ्य अध्वर्युभ्यो ददाति । उद्गातृभ्यो ददाति । अन्तःसदसि आसीनेभ्यो यथाश्रद्धं प्रासर्पकेभ्यो ददातीति । एवं विभागदर्शनमुपपद्यते । तस्माद्विभज्य दातव्यमिति ॥ ५२ ॥ युक्तिः ॥ विभज्य गोदक्षिणाया दानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

समं स्यादश्रुतित्वात् ॥ ५३ ॥

ज्योतिष्टोमे समाम्नायते, गौश्चाश्वश्च अश्वतरश्चेति । तत्रायमर्थः समधिगतः । विभज्य दातव्यमिति । इदमिदानीं सांशयिकम् । किं समो विभागः, उत कर्मकृतं वैषम्यम् । उत शब्दकृतम् ? इति । किं प्राप्तम् । समो भागः स्याद् अश्रुतित्वाद् विशेषस्य । यत्र विशेषो न श्रूयते, तत्र समो विभागो भवितुमर्हति । कथमिव ! एकस्मै सर्वं दातव्यं प्राप्नोति । यद्यपरस्मै दातव्यं न भवति । तत्र यावति एकस्मै दीयमाने नान्यः संविभज्यते, तावत् तस्मै एकस्मै न दातव्यम् । अविशिष्टं दातव्यम् । एवमेकैकस्मै । तस्माद्विशेषाश्रवणात् समं देयमिति ॥ ५३ ॥

अपि वा कर्मवैषम्यात् ॥ ५४ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । न समं स्यात् । कर्मकृतं वैषम्यं भवेत् । यो बहु कर्म करोति, तस्मै बह्वी भृतिर्दीयते । तस्मात् कर्मानुरूप्येण वैषम्यमिति ॥ ५४ ॥ पूर्व० ॥

अतुल्याः स्युः परिक्रये विषमाख्या विधिश्रुतौ परिक्रयान्न कर्मण्युपपद्यते दर्शनाद्विशेषस्य तथाभ्युदये ॥ ५५ ॥

न चैतदस्ति, कर्मकृतं वैषम्यमिति । किं तर्हि । उपकारकृत् । स उपकारः श्रुत्या विज्ञायते । तस्माच्छ्रुतिकृतं वैषम्यम् । तेन अतुल्याः परिक्रये भवेयुः । विषमा हि एषामाख्या । केचिदर्द्धिनः, केचित् तृतीयिनः, केचित् पादिनः । येषामर्द्धं ते अर्द्धिनः । कथं च तेषामर्द्धं भवति ? । यदि तेभ्यः अर्द्धं दीयते । एवं तृतीयिनः, पादिन इति च दीक्षा विधिश्रुतौ समाख्यायन्ते । सा परिक्रयात् कर्मकृते वैषम्ये नोपपद्यते । क पुनरयं विशेषो दृश्यते । अभ्युदये । अभ्युदय इति अभ्युदयफलम् । ऋद्धिफलं द्वादशाहं ब्रूमः । अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारम् । ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्द्धिनो दीक्षयति । ब्रह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति । अग्नीधं ब्रह्मणः, प्रतिहर्त्तारमुद्गातुः, अच्छावाकं होतुः । ततस्तम् उन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति । पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, ग्रावस्तुतं होतुः । ततस्तमन्यो दीक्षयति ब्रह्मचारी वा आचार्यप्रेषित इति । अर्द्धिनस्तृतीयिनः, पादिन इति द्वादशाहे अनुवादः । यदि प्रकृतौ यथासमाख्यममीषामिमे भागास्ततो द्वादशाहे दर्शनमुपपद्यते । तस्मादर्द्धादिभिः समाख्यानात् समाख्याश्रुतिकृतं वैषम्यं भवितुमर्हतीति ॥५५॥ सिद्धान्तः ॥ ज्योतिष्टोमे समाख्याऽनुसारेण दक्षिणाविभागाधिकरणम् ॥ १४ ॥

तस्य धेनुरिति गवाम्प्रकृतौ विभक्तचोदितत्वात् सामान्यात्तद्विकारः स्याद्यथेष्टिर्गुणशब्देन ॥ ५६ ॥

इदमामनन्ति, अथैष भूर्भुवस्वदेवास्त्रिवृदेव सर्वस्तस्य विश्ववत्यस्तोत्रीया धेनुर्दक्षिणा इति । अत्र सन्देहः । किं धेनुर्गवां निवर्त्तिका, उत कृत्स्नाया दक्षिणाया इति । तत्रेदं तावत् परीक्ष्यम् । किं प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यम्, उत समस्तमिति । तत इदं तच्च संहत्याधिकरणं क्रियते । किं प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यं, धेनुर्गवां निवर्त्तिका ? उत अविभक्तं, कृत्स्नाया दक्षिणाया निवर्त्तिका ? इति किं प्राप्तम् । तस्य धेनुरिति श्रूयमाणे ब्रूमः । धेनुर्गवां निवर्त्तिका इति ॥

तत एतत्तावद् विचार्यते । प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यमिति । किमिदं विभक्तमिति । गवादीनामेकैकं द्रव्यं दक्षिणा इति । कथम् ।

गौश्च अश्वश्च अश्वतरश्च दक्षिणा इति प्रकृतौ गवादिभिर्दक्षिणाशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते। निर्दिष्टा हि गवादयो, न तेषां समुदायः। चशब्दः समुच्चयार्थो भवति, न तु समुच्चयस्य निर्देशकः। परपदविशेषणार्थं तु समुच्चयमुपादत्ते। यदि हि निर्दिशेत्, क्रियागुणैः समुच्चयः सम्बद्ध्येत। समुच्चयः शोभनः, समुच्चयो द्रष्टव्य इति यथा भवति; एवं, च शोभनः, च द्रष्टव्य इति वा भविष्यति। तथा यथेह समुच्चेययोः षष्ठी भवति, धवखदिरयोः समुच्चय इति। एवं धवः खदिरश्चेत्यत्रापि अभविष्यत्। न तु भवति। तस्मान्न चशब्दः समुच्चयं निर्दिशति। श्रुत्या निर्दिष्टेन च एकवाक्यता न्याय्या, न गवादिलक्षितेन समुदायेन। तस्माद् गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणेत्येवं सम्बन्धः। लक्षयित्वा हि गवादींस्तेषां दक्षिणात्वं विधीयते। तच्च गुणभूतं प्रतिप्रधानं भिद्येत। चशब्दश्चैवं समर्थितो, भविष्यति गौर्दक्षिणा अश्वश्च दक्षिणा इति। न गौरश्वादिसहितो गवादीनां वा समाहार इति॥ यदि विभक्तं दाक्षिण्यं, तदा प्राप्ता गौर्दाक्षिण्ये। पुनर्विशेषाऽर्थमुच्चार्यते, धेनुर्दक्षिणा इति। याऽसौ गौर्दक्षिणा सा धेनुरिति अन्यासां दक्षिणानामविकारेण, यथाप्रकृतिभावेन चोदकानुग्रहो भविष्यति। शब्देनैव गवि एष गुण उच्यते धेनुत्वं नाम। गौरेव हि धेनुर्नान्या। यथेष्टिर्गुणशब्देन, सौर्यं निर्वपेदिति सूर्यसम्बन्धं कुर्यात्। द्रव्यस्येति विवक्षिते निर्वपणाश्रय एव प्रयोगः शब्देन निर्दिश्यते इति। सनिर्वपणकात् प्रयोगादनेन निर्वपणशब्देन ऐष्टिको विध्यन्तो नियम्यते। एवमिहापि गोर्गुणवचनेन धेनुशब्देन गोदक्षिणाविकारः क्रियते, नान्या दक्षिणा विक्रियते इति॥ ५६॥ पूर्व०॥

सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वं दक्षिणार्थस्य गुणानां कार्यैकत्वादर्थे विकृतौ श्रुतिभूतं स्यात् तस्मात् समवायाद्धि कर्मभिः॥ ५७॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। सर्वस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तिका धेनुरिति प्रतिज्ञायते। तत्रैतद्वर्ण्यते समस्तं दाक्षिण्यमिति। किमिदं समस्तं दाक्षिण्यम्? इति। न प्रतिद्रव्यं दक्षिणाशब्दः सम्बद्ध्यते, गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणा, अश्वतरो दक्षिणा इति। कथं तर्हि गवादयो दक्षिणेति। न हि गवादीनुद्दिश्य, दक्षिणासम्बन्धो वि-

धीयते । ये गवादयस्ते दक्षिणा इति । तथा हि दक्षिणाशब्दो गवादीन् दक्षिणासम्बन्धविधानार्थं यौगपद्येन अन्तर्गतसम्बन्धमभिवदन् बहुवचनान्तः स्यात् । गवादयो दक्षिणा इति । यथा अग्नीषोमौ देवते प्राणापानौ अभिसमभवतामिति । गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । कथं तर्हि, दक्षिणामुद्दिश्य गवादयो विधीयन्ते । का दक्षिणा । गवादय इति । दक्षिणा नाम दक्षतेरुत्साहकर्मणः । दक्षिणा उत्साहिका इति । एकः स गुणः । स च प्राधान्येन विवक्षितः । तद्विशेषणत्वेन गवादयः । गुणवचनानाञ्च शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति, न द्रव्यवचनानामाश्रितगुणवशेन । यथा विश्वे देवा देवता इति । का पुनर्दक्षिणा । गौश्च अश्वश्च अश्वतरश्चेति दक्षिणाशब्दो दाने सम्बद्ध्यते । ऋत्विग्भ्यो ददातीति, न गवादयः । एको हि दक्षिणानामर्थः । ऋत्विजामानमनम् । सकृच्च आनतास्ते भवन्ति, भूय आनमनेन अर्थो नास्ति, गवादीनामपि गुणानामेकं कार्यं दक्षिणात्वम्॥यदा समस्तं दाक्षिण्यं, तदा विकृतौ भुवि तस्मिन् प्राकृते अर्थे धेनुः श्रुतिभूता । सा च प्राकृतं कार्यमभिनिर्वर्त्तयति । क्रतुसंयोगेन हि श्रूयते तस्य क्रतोर्धेनुर्दक्षिणा इति । तस्मिन्निर्वृत्ते सर्वं चोदकप्राप्तमानुमानिकं निवर्त्तते । तया समवायाद्धि कर्मभिर्ऋत्विजः सम्बद्ध्यन्ते श्रुतिभूतया ॥अपि च चशब्दश्रुत्या ससहायं गोद्रव्यमिति प्रतीयते । दक्षिणासम्बन्धोऽस्य वाक्येन । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । तस्मात् पूर्वं चयोगः, पश्चात् दक्षिणासम्बन्धः इतरेतरयुक्ता दक्षिणात्वेन सम्बद्ध्यन्ते गवादयोऽर्थाः । तस्मात् कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तिका धेनुरिति ॥५७॥ सि० ॥

चोदनानामनाश्रयाल्लिङ्गेन नियमः स्यात् ॥ ५८ ॥

यदुक्तं, यथेष्टिर्गुणशब्देनेति । अत्रोच्यते, आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयानां प्राकृतानां सौर्य्यार्यमणप्राजापत्यनैर्ऋतीनां चोदनानां न किञ्चिद् एकं कार्य्यं, यद्वैकृती चोदना आश्रयेत् । तत्र वक्ष्यते, एकस्य कर्मणो वैकृतं कर्म विध्यन्तं गृह्णातीति । तत्र कस्य ग्रहीष्यति ? इति सन्देहे युक्तो लिङ्गेन नियमः । इह तु अदिष्टो हेतुः । गवादीनामेकं कार्य्यं दक्षिणात्वम्, । तस्मिँश्च धेनुः श्रुतिभूता चोदकप्राप्तान् निवर्त्तयितुमर्हतीति ॥ ५८ ॥ आ० नि० ॥ भूनामैकाहे, तस्य धेनुरित्यनेन कृत्स्नक्रतुदक्षिणाबाधाधिकरणम् ॥ १५ ॥

एका पञ्चेति धेनुवत् ॥ ५९ ॥

यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्याद्भिदग्धे पञ्च गा इति। अत्र सन्देहः । एका पञ्च च गावः श्रूयमाणाः किं कृत्स्नस्य क्रतु-दाक्षिण्यस्य निवार्त्तिकाः ? उत गवामिति । किं प्राप्तम् । एका पञ्चेति धेनुवत् । यथा धेनुः कृत्स्नस्य निवर्त्तिका, एवमेका पञ्च च भवेयुः । दक्षिणासम्बन्धो हि तासां प्रत्यक्षः श्रूयते । तेन ताः प्राकृतीनां कार्यमभिनिर्वर्त्तयन्ति, प्राकृत्यश्च आनुमानिक्यो निवर्त्तन्त इति ॥ ५९ ॥ पूर्व० ॥

इदं तावदपर्य्यवसितं तिष्ठतु । अथाधिकरणान्तरं प्रस्तूयते—

त्रिवत्सश्च ॥ ६० ॥

अस्ति साद्यस्के साण्डस्त्रिवत्सः सोमक्रयणः स्पर्द्धमानानामिति । सन्ति क्रयार्थानि द्रव्याणि चोदकप्राप्तानि । अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, ऋषभेण क्रीणाति, अश्वशफेन क्रीणाति, वाससा क्रीणाति इत्येवमादीनि । तत्र संशयः । किं त्रिवत्स ऋषभस्य निवर्त्तकः ? अथ वा सर्वेषां क्रयार्थानां द्रव्याणामिति । किं प्राप्तम् । ऋषभस्य निवर्त्तक इति । कुतः । पुङ्गवत्वात् । पुङ्गवत्वेन सामान्येन, पुङ्गवोऽसौ विधीयते । कुतः पुङ्गवत्वम् ? । साण्डश्रवणात् । तस्माद् ऋषभस्य निवर्त्तक इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ त्रिवत्सश्च ॥ किम् ? । कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तक इति । प्रत्यक्षः स क्रीणातिना सम्बद्ध्यते, तेन चोदकप्राप्तं निवर्त्तयति । तस्मात् कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तक इति ॥ ६० ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ६१ ॥

एवञ्च कृत्वा लिङ्गं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह । अपरस्मिन् साद्यस्के स्त्री गौः सोमक्रयणी व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्द्धा इति । यदि सर्वस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तिका स्त्री गौः, ततः सैव एकाकिनी केन सह स्पर्द्धिष्यते ? इति । इतरथा सर्वस्यानिवर्त्तिकायां सङ्घस्य स्पर्द्धा भवेत् । तत्रास्यां वर्त्तमानायां स्पर्द्धायां व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्द्धा इति नोपपद्यते । तस्मात् सर्वस्य निवार्त्तिकेति । त्रिवत्सोऽपि तत्समानश्रुतिः । सोऽपि च सर्वस्य निवर्त्तक इति ॥

एवं वा, यदि त्रिवत्सः सर्वेषां निवर्त्तकस्तदा तमपबाधमाना

साद्यस्कान्तरे स्त्रीगवी श्रूयमाणा केवला स्यात्। तत्र व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्द्धा इति दर्शनमुपपद्यते। इतरथा हि केवलस्य ऋषभस्यापबाधितारं त्रिवत्सं निवर्त्तयन्ती सङ्घमध्यपतिता स्पर्द्धेताऽपि। तत्र व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्द्धा इति वचनं नावकल्पते। अतः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकस्त्रिवत्स इति ॥ ६१ ॥ युक्तिः ॥ साद्यस्के त्रिवत्सेन सर्वेषां क्रयार्थानां बाधाधिकरणम् ॥ १६ ॥

तत्र एवमन्तरागर्भिणीन्यायो भवतीति अन्यथा सूत्रं वर्ण्यते। इतश्च एका पञ्च च कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तिका त्रिवत्सश्च। तथा च लिङ्गदर्शनम्। एवमेतत्समानश्रुतिस्त्रिवत्सोऽपि सर्वस्य निवर्त्तकः प्राप्नोति। तदैतद्दर्शनमुपपत्स्यते। व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्द्धा इति॥

एके तु श्रुतिभूतत्वात् सङ्ख्यया गवां लिङ्गविशेषेण ॥ ६२ ॥

स्थितादुत्तरम्। यदुक्तम्, एका पञ्च च कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तिकेति। एतन्न। एके तु अर्था निवर्त्तन्ते, एके गावो निवर्त्तन्ते, अश्वादयो न निवर्त्तन्ते। एका देया पञ्च देया इति य एष नियमः, स गोविषयः। कुतः। गोविशिष्टया सङ्ख्यया सम्बन्धात्। यदेतद् एकां ददाति पञ्च ददातीति। नैवमभिसम्बन्धः क्रियते। एकां दक्षिणां ददातीति। कथं तर्हि एकां गामिति। गोसङ्ख्यासम्बन्धो हि मुख्यत्वाद् बलीयान्॥

अपिच गोशब्देन सह संख्यायाः प्रत्यक्षः सम्बन्धः। गोशब्दव्यवधानात् परोक्षो दक्षिणाशब्देन। गोशब्दश्चैवं मुख्यार्थो भवति। इतरथा लक्षणा स्यात्। एकां गामश्वादि चेति। तेन गवां लिङ्गविशेषेण सङ्ख्या गोषु निविशते। एवञ्च सर्वेषामनिवृत्तावश्वादीनां यथा प्रकृतिभावे चोदकानुग्रहो भविष्यति। तस्मादेका पञ्च च गवां निवर्त्तिका इति ॥ ६२ ॥ सिद्धान्तः ॥ यस्य सोममपहरेयुरित्यादौ, एकां गामित्यादिना गोगतसंख्याबाधाधिकरणम् ॥ १७ ॥

प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ ६३ ॥

अश्वमेधे श्रूयते, हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्य्यवे ददातीति। तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः। किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकौ? उताध्वर्युभागस्य निवर्त्तकाविति। कुतः संशयः। इह प्राकाशा-

वित्येव यदि ददातिना सम्बद्ध्यते, ततः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकः । अथाध्वर्युणा, तदा अध्वर्युभागस्य । किं प्राप्तम् । कृत्स्नस्येति । तत्र एतद्वर्ण्यते, प्राकाशाविति शब्दो ददातिना सम्बद्ध्यत इति । कुतः । एवं ददातिसम्बन्धविधाने श्रुतिरनुगृहीता । अध्वर्युणा सम्बन्धे वाक्यम् । अपि च प्राकाशाविति द्वितीया कारकविभक्तिः सामर्थ्याद्वाख्यातेन सम्बद्ध्यते, न नाम्ना । तस्माद् ददातिना सम्बन्धः । अध्वर्युसम्बन्धे चाध्वर्युशब्दात् षष्ठी अभविष्यत् । तस्मादपि ददातिना सम्बन्धः । ददातिं लक्षयित्वा प्राकाशौ विधीयेते । तत्र न शक्यो ददातिरध्वर्युणा विशेष्टुम् । वाक्यं हि तदा भिद्येत । अपि च विशेषणे सत्यपि यदि ददातिरविशिष्टः पदान्तरेण सम्बद्ध्यते, अविशिष्ट एव कार्ये प्राप्नोति । प्रयुज्यमानमपि हि विशेषणमशक्तं न विशेष्यं विशिनष्टि । तस्माद् योऽध्वरं युनक्ति, सोऽध्वर्य्युरिहाभिप्रेतः । अतः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकौ प्राकाशाविति ॥ ६३॥पूर्व०॥

अपि त्ववयवार्थत्वाद् विभक्तप्रकृतित्वाद् गुणेदन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥

अपि त्विति पक्षव्यावृत्तिः । दक्षिणावयवकार्यार्थौ प्राकाशौ, न कृत्स्नदक्षिणाकार्यार्थौ । विभक्ता हि तेषां भागा अध्वर्य्वादीनाम् । अयमध्वर्योर्भागः, इमे अन्येषामिति । तस्माद् गुणेदन्ताविकारः स्यात् । किमिदं गुणेदन्ताविकार इति । गुणस्य इदन्ता गुणेदन्ता । इदम्भाव इदन्ता । गुणेदन्ताया विकारो गुणेदन्ताविकारः । अध्वर्योर्भागस्य निवर्त्तकौ प्राकाशौ । कथमिव । एकमिदं हि वाक्यम् । हिरण्मयौ प्राकाशौ इति । नेयं प्रथमा, नापि दक्षिणाशब्देन सम्बन्धो, येन दक्षिणाकार्ये वर्त्तेयाताम् । का तर्ह्येषा । द्वितीया, ददातिनैव सम्बद्ध्यते । तदेकं वाक्यं, हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्यवे ददातीति । अध्वर्युसम्प्रदानकेन ददातिना एतयोः सम्बन्धः । तस्मात्तत्राध्वर्युददातिभागं निवर्त्तयतः । यद्वा सर्वविशेषणविशिष्टो ददातिरपूर्वो विधीयते । दृष्टार्थत्वादध्वर्योरन्यान् आनत्यर्थान् प्रत्याख्यास्यति ॥

अथ यदुक्तं, प्राकाशयोर्ददातिसम्बन्धो विधीयत इति । तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भविष्यतीति । नासौ वाक्यानपेक्षिणी श्रुतिः । असति ददातिना आनन्तर्ये नावकल्पते । यदप्युच्यते, कारकविभक्ति-

राख्यातेन सम्बन्धयोग्या इति । योग्यत्वं दर्शनेन बाध्यते । दृश्यते त्वानन्तर्यं प्राकाशयोरध्वर्युशब्देन । यदप्युक्तं, तत्सम्बन्धे षष्ठी अभविष्यदिति । सत्यं प्राप्नोति षष्ठी, न तु तदभावे सम्बन्धो नास्ति अध्वर्य्युणा । गम्यते हि स वाक्येन । आह । चतुर्थीश्रुतिरत्र या, सा वाक्यमपबाधिष्यते इति । न अविधीयमाना बाधितुमुत्सहते । कथं तर्हि अविधित्सिते सम्प्रदाने श्रूयते ? इति । सामर्थ्यप्राप्तस्यानुवादेनेति । तस्माददोषः । उक्तं वा सर्वविशेषणविशिष्टं दानं विधीयत इति । एवमन्येषामनिवृत्तौ यथाप्रकृतिभावे चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्त्तकौ प्राकाशाविति ॥ ६४ ॥ सिद्धान्तः॥अश्वमेधे प्राकाशावित्यनेनाध्वर्युभागबाधाधिकरणम्॥१८॥

धेनुवच्चाश्वदक्षिणा, स ब्रह्मण इति पुरुषापनयो यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥

अस्ति उपहव्यः, उपहव्यो अनिरुक्तस्तेनाभिशस्यमानं याजयेत् । अग्निष्टोमो यज्ञः पञ्चदशस्तोमो रथन्तरसामाश्वः श्वेतो दक्षिणा । उपहव्यो निरुक्तः । तेनाभिशस्यमानं याजयेत् । उक्थ्यो यज्ञः सप्तदशस्तोमो बृहत्पृष्ठः अश्वः श्यावो रुक्मललाटो दक्षिणा । तत्र श्रूयते, स ह्यनिरुक्तः स ब्रह्मणे देय इति । तत्र सन्देहः । किमश्वो ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः ? उत कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्येति । किं प्राप्तम् । ब्रह्मभागस्य निवर्त्तक इति । कुतः । कर्तृसम्बन्धाद् अवयवाऽर्थत्वाद् विभक्तप्रकृतित्वाच्च गुणेदन्ताविकारः स्यात् । स्रग्वत् । यथा, स्रजमुद्गात्रे ददातीति उद्गातृभागस्य निवर्त्तिका स्रक्, न कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य । एवमिहापीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । धेनुवद् अश्वदक्षिणा स्यात्, कृत्स्नस्य निवर्त्तिका इति। कुतः । दक्षिणाशब्दसम्बन्धात् । अश्वः श्यावो रुक्मललाटो दक्षिणा इति प्रत्यक्षश्रुतेनाश्वेन आनमनं कर्त्तव्यम् । एवञ्चेद् आनुमानिकं निवर्त्तितुमर्हति । ननु कर्तृसम्बन्धोऽस्य श्रूयते, स ह्यनिरुक्तः स ब्रह्मणे देय इति । उच्यते । एकेन वाक्येन देशकप्राप्तानां निवृत्तिः । द्वितीयेन वाक्येन विनिवृत्तौ सत्यां पुरुषापनयः क्रियते । यथा, हिरण्यस्य सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति । तस्मात् कृत्स्नस्य निवर्त्तकोऽश्व इति ॥६५॥सि०

एके तु कर्तृसंयोगात् स्रग्वत्तस्य लिङ्गविशेषेण ॥ ६६॥

अथ यदुक्तम्- एके अर्थां निवर्त्तन्ते, कर्तृसंयोगाल्लिङ्गविशेषेण स्रग्वदिति । तत्र परिहर्त्तव्यम् ॥ ६६ ॥ आ० ॥

अपि वा तदधिकाराद्धिरण्यवद्विकारः स्यात् ॥ ६७ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । तदधिकाराद्दक्षिणाधिकाराद्दक्षिणाशब्देन दक्षिणामधिकृत्याश्वसम्बन्धः कृतः । तस्मात् कृत्स्नदाक्षिणाविकारोऽश्वः । अतो हिरण्यवदेव भवति, न स्रग्वत् ॥६७॥ आ० नि० उपहव्ये अश्वेन कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्यस्य बाधाधिकरणम् ॥ १५ ॥

तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥

ऋतपेये श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय इति । तत्र सन्देहः । किं ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमसः, उत कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य ? । किं प्राप्तम् । तथा सोमचमसः स्यात् । यथा स्रग् उद्गात्रे तद्भागस्य निवर्त्तिका, उद्गातृसंयोगात् । एवं ब्रह्मसंयोगाद् ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमसः ॥ ६८ ॥ पूर्व० ॥

सर्वविकारो वा क्रत्वर्थे प्रतिषेधात् पशूनाम् ॥६९॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः । किं तर्हि कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य । कथमवगम्यते । पशुप्रतिषेधानुवादात् । एवमाम्नायते, ऋतं वै सोमोऽनृतं पशवो यत् पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्यात् । औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा इति । पशुदानमपोद्य सोमचमसो विधीयते । यः पशून् दद्यात् तस्यैष दोषो भवेत् । एतस्मान्न पशवो दातव्या इति वक्तव्ये तमेवार्थमुक्तं मन्यमानः । सोमचमसो दक्षिणा इत्याह । सोमचमसदानेन पशवो न दीयन्त इति गम्यते । तदेवं कृत्स्नस्य निवर्त्तकोऽवकल्पते । ब्रह्मदानस्य निवर्त्तके सति अन्येभ्यः पशवो दीयेरन् । तस्मात् कृत्स्नस्य निवर्त्तक इति ॥ ६९ ॥ सि० ॥

ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत् ॥ ७० ॥

इति चेत् पश्यसि पशुदानविप्रतिषेधात् कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तक इति । ब्रह्मदानेऽप्येतदवकल्पते । ब्रह्मणे सोमचमसो देयः । यः पशून् दद्यात् स ब्रह्मणे इति गम्यते । तस्मान्न नियोगतः कृत्स्नस्यैव क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तके पशुप्रतिषेधानुवादोऽवकल्पते ।

ब्रह्मणे दानेऽपि तदुपपद्यते इति ॥ ७० ॥ आ० ॥

उत्सर्गस्य क्रत्वर्थत्वात् प्रतिषिद्धस्य कर्म स्यान्न च गौणः प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् ॥ ७१ ॥

न चैतदस्ति, ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमस इति । कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकः स्यात् । अस्य सोमचमसस्य य उत्सर्गः, स क्रत्वर्थः स्यात्। दक्षिणाशब्देन हि सम्बद्ध्यते, सोमचमसो दक्षिणा इति । न च प्रकृतावेकैको गवादिर्दक्षिणा । उक्तमेवेदं, गवादीनां समुदाये दक्षिणाशब्द इति । तदेवं सोमचमसदानेन प्रतिषिद्धेषु पशुषु यदि ब्रह्मदानेऽप्येतदविशिष्टमिति कृत्वा अन्येभ्यः पशवो दीयेरन् प्रतिषिद्धं क्रियेत । यो हि ब्रह्मभागो न सा दक्षिणा । दक्षिणावयवो हि सः । दक्षिणावयवे दक्षिणाशब्दो निविशमानो गौणः स्यात् । न च विद्यमाने मुख्ये गौण उपादीयते । सोमचमसस्य हि प्रयोजनं दक्षिणानिवृत्तिः । सर्वेषाम् ऋत्विजाम् आनमनं प्रयोजनं दक्षिणानां न ब्रह्मदानम् । तस्मात् कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकः सोमचमस इति ॥ ७१ ॥ आ० नि० ॥

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥

सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥ ७३ ॥

प्रयोजनसूत्रद्वयमिदम् । यदि तु ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमसः, ततो ब्रह्मभागोना सा दक्षिणा । एतेन विकारेण अन्या दीयेरन् यथा पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा सर्वं निवर्त्तते । तस्मिन् निवर्त्तिते, ततः पुरुषापनयः क्रियते । स ब्रह्मणे देय इति । तासां दक्षिणानां क्रतुप्रधानत्वं भवति । सर्वर्त्विगानमनेन हि क्रतुः सिद्ध्यति, न ब्रह्मानत्या केवलया। सोमचसेन च सा सर्वानतिः कृतेति नान्यत् किञ्चन दीयेत । एतत्प्रयोजनं भवत्येव पक्षोक्तं यथोपवर्णितमिति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्यबाधाधिकरणम् ॥ २० ॥ प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

एवं वा—

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥

ऋतपेये श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स प्रियाय

सगोत्राय ब्रह्मणे देय इति। तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं ब्रह्मभागेनोनं दातव्यम् ? उत सोमचमस एव केवलो दातव्य इति । ननु सोमचमसो दक्षिणेत्येष सम्बन्ध इत्युक्तम् । तत्रोच्यते । सोमचमसो ब्रह्मण इत्येष सम्बन्ध इति कृत्वा चिन्ता। यद्येवं, ब्रह्मणः सोमचमस इति सम्बन्धो विवक्षितः, सोमचमसेन ब्रह्मभागो निवर्त्तितोऽवशिष्टं दातव्यं तदूनो विकारः स्यादिति ॥ ७२ ॥ पूर्व० ॥

सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥ ७३ ॥

सर्वं वा सोमचमसेन निवर्त्येत । कुतः । सोमचमसो दक्षिणा इत्येष सम्बन्धः प्रत्यक्षः । तेन निवर्त्तिते सर्वस्मिन् दाक्षिण्ये पुरुषापनय एव क्रियते। तासां क्रतुप्रधानत्वात् । दक्षिणानां सोमचमसो यः क्रतुदक्षिणा, स सर्वं क्रतुदाक्षिण्यं निवर्त्तयतीति ॥ ७३ ॥ सिद्धान्तः ॥ सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरयोर्बाधाधिकरणम् ॥२०॥ वर्णकान्तरम् ॥

यजुर्युक्ते त्वध्वर्योर्दक्षिणा विकारः स्यात् ॥ ७४ ॥

अस्ति वाजपेयः । तत्रेदं समाम्नायते, यजुर्युक्तं रथमध्वर्य्यवे ददातीति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं यजुर्युक्तोऽध्वर्य्योर्भागस्य निवर्त्तकः ? किं भागे नियम इति । किं प्राप्तम् । यजुर्युक्ते दक्षिणा तु अध्वर्योर्विकारः स्यात् । तुशब्दः संशयव्यावृत्त्यर्थः । न खलु संशयोऽस्ति । यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति, नान्यदिति गम्यते । स रथोऽध्वर्युभागं निवर्त्य कृतार्थोऽवशिष्टानां चोदकप्राप्तानां निवृत्तिं न शक्नोति कर्त्तुम् । नैवमभिसम्बन्धः क्रियते। यजुर्युक्तं रथं वाजपेये ददातीति । येन क्रतुसंयोगो गम्यते । कुतः । प्रकृतो हि वाजपेयः । अध्वर्युः पुनर्वाक्येन श्रूयते । वाक्यं पुनः प्रकरणाद् बलीयः । तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्त्तको रथ इति ॥ ७४ ॥

अपि वा श्रुतिभूतत्वात् सर्वासां तस्य भागो नियम्यते ॥ ७५ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः। श्रुतिभूता हि सर्वे रथाः सामान्येन वचनेन। सप्त सप्तदशकानि ददातीति । सप्तदश रथाः, सप्तदश निष्काः सप्तदश दास्यः, सप्तदश च युग्मानि, सप्तदश गवां शतानि, यवसो वयस्यश्च सप्तदश इति । तेनाविशेषेण सप्तदश रथाः

सर्वेषां प्राप्ता विभक्तव्याः । तत्र न ज्ञायते कस्य को रथः ?, तत्राध्वर्योर्यजुर्युक्तः पक्षे प्राप्तः स नियम्यते । यजुर्युक्तमध्वर्यवे ददाति, न अन्यं, न चान्यस्मै । एवम् ऋग्भिर्युक्तं होत्रे, नान्यं, न चान्यस्मै । सामभिर्युक्तमुद्गात्रे ददाति, नान्यं, न चान्यस्मै । तत्र पक्षे विधानार्थं यजुर्युक्तग्रहणं, न अध्वर्य्योर्भागं निवर्त्तयितुमुत्सहते । तस्याऽनिवृत्तौ चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मादध्वर्य्योर्भागे रथो नियम्यते, न तद्भागं निवर्त्तयतीति ॥ ७५ ॥ वाजपेये रथस्य भागनियामकताधिकरणम् ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीभट्टशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १० ॥ ३ ॥

अथ दशमाध्याये चतुर्थः पादः ॥ १० ॥ ४ ॥

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं स्यात् ॥ १ ॥

अस्ति अग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुते इति । तत्र नक्षत्रेष्टिः । अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । सोऽनु जुहोति । अग्नये स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, अम्बायै स्वाहा, नियतये स्वाहा, अभ्रयन्त्यै स्वाहा, निवर्गयन्त्यै स्वाहा, निपुणिकायै स्वाहा इति । सन्ति तु प्रकृतौ नारिष्ठहोमाः । नारिष्ठान् होमाञ्जुहोतीति । तत्र संशयः । किं नारिष्ठहोमानां निवृत्तिः, अथवाऽनिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति । तथा श्येने श्रूयते, लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति । अस्ति प्रकृतौ, निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किमुपवीतस्य निवृत्तिः ? उतानिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति । तथा पृष्ठ्ये षडहे श्रूयते । मध्वाशयेद् घृतं वेति । अस्ति तु प्रकृतौ, पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किं तस्य निवृत्तिः ? उतानिवृत्तिः समुच्चयः ? इति ॥ किं प्राप्तम् । तस्य निवृत्तिरिति । प्रत्यक्षश्रुता उपहोमादयश्चोदकप्राप्तानामानुमानिकानां निवर्त्तका इति । अपि च प्रकृतिलिङ्गसंयोगो भवति, जुहोति, निवीताः, प्रचरन्ति, आश-

येदिति । यथा, शरमयं बर्हिर्भवतीति शराः कुशान्निवर्त्तयन्ति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अनिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः । प्रकृतिलिङ्गाऽसंयोगात् । प्रकृतेन लिङ्गेन कार्येण संयोग एषामुपहोमादीनां नास्ति । स हि प्रत्यक्षदर्शनेन वा भवति । यथा नैवारश्चरुरिति । अभावे विधानेन वा भवति । यथा, जुहूषा वा एतर्हि वाग्भवति यर्हि पृष्ठ्यः षडहः सन्तिष्ठते । न बहु वदेन्नान्यं पृच्छेन्नान्यस्मै प्रब्रूयाद् मधु आशयेद् घृतं वा इति । विकारेण वा । यथा, नैर्ऋतश्चरुर्नखावपूतानामिति । स्वशब्देन वा भवति । यथा, परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति । प्रतिषेधेन वा भवति । यथा, न गिरा गिरेति ब्रूयात् । यो गिरा गिरेति ब्रूयादात्मानं तदुद्गाता गिरेदिरं कृत्वोद्गेयमिति । अन्येन वा, येनावगम्यते प्राकृते कार्यमभिनिर्वर्त्तयतीति । तदिह न किञ्चिदप्यस्ति । न चैतावता निवृत्तिः । इदं प्रत्यक्षश्रुतम्, इदं चोदकेन प्राप्तमिति । प्रकृतिलिङ्गसंयोगे निवृत्तिर्भवति, नान्यथा ॥

नन्विदानीमेवोक्तम् । भवतीह प्रकृतिलिङ्गसंयोगः जुहोति, निवीताः, प्रचरन्ति, आशयेदिति । उच्यते । प्रकृतानां जुहोत्यादीनां जुहोत्याद्यन्तराणि इमानि विधीयन्ते । तत्र तावज्जुहोतिरदृष्टार्थः । कथमसौ गम्येत प्राकृतस्यार्थे वर्त्तेत इति । तथा, उपवीतमदृष्टार्थं, कथं तस्य कार्ये निवीतं वर्त्तेत इति गम्यते । तथा व्रतं वृत्त्यर्थम् । मध्वशनं घृताशनञ्च तस्मिन्नर्थे वर्त्तेत इत्येतन्न ज्ञायत एव । तस्मान्नास्ति प्रकृतिलिङ्गसंयोगः ॥ अथोच्यते, नैवोपहोमा जुहोत्यन्तरं, प्रकृते होमे मन्त्रो विधीयते इति । तच्च न । विधायकस्याभावात् । सोऽनु जुहोतीति परिसमाप्ते वाक्ये केवलस्य मन्त्रस्याम्नानं, नास्ति वचनम् । एवं जुहोतीति । भिन्नान्येतानि वाक्यानि । सोऽनु जुहोतीति विधिवाक्यम् । अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा इत्येवमादीनि मन्त्रवाक्यानि । तस्माच्च मन्त्रविधानार्थं जुहोतेः पुनःश्रवणम् । होमविधानार्थे श्रुतिर्विधायिका भवति, मन्त्रविधाने वाक्यम् । तस्मादपि न मन्त्रविधानम् । अतः समुच्चयः । उभयमपि प्रमाणेन प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रवणं प्रमाणं, चोदकोऽपि प्रमाणम् । नानाकार्यत्वाच्चैतयोर्विरोधः । तस्माद्यथा, प्रयाजादीन्न बाधन्ते, एवं नारिष्टहोमानपि न बाधेरन् । अत एवञ्जातीयकं कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं स्यादिति ॥ १ ॥ सि० ॥

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृतिसन्निधानात् ॥ २ ॥

अथ यदुक्तं, शरमयं बर्हिर्भवतीति यथा शराः कुशान् निवर्त्तयन्ति, एवमिहापीति । अत्रोच्यते । युक्तं शरमये । भवति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन संयोगः । बर्हिःशब्देन, एवंविशिष्टं वा बर्हिर्भवति । शरा वा बर्हिषः कार्ये वर्त्तन्त इति । इह तु प्रकृतिलिङ्गासंयोगः । तस्माद्विषमं बर्हिषेति ॥२॥ आ० नि० ॥ अग्न्यादौ नारिष्टहोमादिभिर्नक्षत्रेष्ट्यादीनां समुच्चयाधिकरणम् ॥ १ ॥

एवं वा—

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं स्यात् ॥ १ ॥

इदमाम्नायते, सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन् इति । तत्रेदं श्रूयते । शरमयं बर्हिर्भवतीति । तत्र संशयः । किं कौशं निवर्त्तते, न ? इति । किं प्राप्तम् । उभयस्य प्रमाणावगतत्वात् समुच्चयः ॥ १ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृतिसन्निधानात् ॥ २ ॥

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत इति । अस्ति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन बर्हिःशब्देन संयोगः । तस्मात् प्राकृतस्य निवृत्तिरिति ॥ २ ॥ ॥ सिद्धान्ताशङ्कानिरासौ ॥ शरमयबर्हिषा कौशबर्हिर्बाधाधिकरणम् ॥ १ ॥ प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

एवं वा—

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं स्यात् ॥ १ ॥

अस्ति वाजपेयः । शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्र श्रूयते । रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति । दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोतीति । अस्ति च प्रकृतौ, उपावर्त्तध्वमिति दर्भाभ्यां स्तोत्रमुपाकरोतीति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किं रथघोषेण दुन्दुभिघोषेण यो नादः स मन्त्रस्य निवर्त्तकः, यद्

द्रव्यं तद् दर्भयोः ? उतोभयमुभयस्य निवर्त्तकमिति । किं प्राप्तम् । शब्दत्वेन सामान्येन नादो मन्त्रस्य निवर्त्तकः, द्रव्यत्वेन द्रव्यं दर्भयोः । ननु तत्पुरुषनिर्देशोऽयम् । तेन परार्थेन रथस्य घोषविशेषणत्वेनोच्चारणं, न स्वकार्येण निर्देशः ॥ अत्रोच्यते । द्वन्द्वनिर्देशोऽपि ईदृशो भवति । तत्रायमप्यर्थः, न रथः परार्थ उच्चरिष्यते । श्रुतिर्हि तथा हीयेत, लक्षणा च स्यात् । चोदनालिङ्गसंयोगश्च बाध्येत । तस्माद् घोषो मन्त्रस्य निवर्त्तको द्रव्यं दर्भयोरिति ॥ १ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः —

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृतिसन्निधानात् ॥ २ ॥

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत, उभयस्य चोदनालिङ्गसंयोगो नैककस्य । रथघोषेणेति श्रूयते, न रथेन घोषेण चेति । रथविशिष्टो घोषो लक्षणं स्तोत्रोपाकरणस्य । प्रकृतौ दर्भौ लक्षणं, मन्त्रश्च । ननु इदानीमेवोक्तं द्वन्द्वनिर्देशो भविष्यतीति । नैतदेवं, द्विवचनं हि तथा स्यात् । एकवचनेन च निर्देशः । तेनैको लक्षणं, स च घोषः । तेन हि समभिव्याहारस्तृतीयायाः । ननु समुदायेन समभिव्याहारो भविष्यति । न हि समुदायस्य । अशब्दार्थत्वात् । अथ समुदायो निर्दिश्येत, ततोऽभ्युपगतमुभयस्य निवर्त्तकमिति । ननु मन्त्रो वाचक एव उपावर्त्तध्वमिति । नेत्युच्यते । उपावर्त्तनमात्रस्याऽभिधायको मन्त्रः । न चोपावर्त्तनमात्रं स्तोत्रोपाकरणम् । अथाप्यभिधानं स्यात्, तथापि तस्य निवर्त्तकः । लक्षणेनोपाकर्त्तव्यमिति प्रत्यक्षा श्रुतिः । अभिधानेनोपाकर्त्तव्यमिति चोदकः । श्रुतिश्च चोदकाद् बलीयसी । तस्मादुभयस्य निवर्त्तको रथघोषो दुन्दुभिघोषश्चेति । किं भविष्यति प्रयोजनम् । यदि रथो न घोषविशेषणम्, अरथविशिष्टोऽपि घोषस्तत्रोपाकरणं लक्षयेदिति ॥ २ ॥ सिद्धान्ताशङ्कानिरासौ ॥ वाजपेये रथघोषदुन्दुभिघोषाभ्यां दर्भमन्त्रयोरुभयोरेव बाधाऽधिकरणम् ॥ २ ॥ द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

सर्वत्र तु ग्रहाम्नानमधिकं स्यात् प्रकृतिवत् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिसवे श्रूयते । बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति, विषुवत्यर्के ग्रहं गृह्णातीति । महाव्रते शुक्रग्रहं गृह्णातीति । अश्वमेधे सौवर्णराज-

ताभ्यां महिमानौ ग्रहौ गृह्णातीति । सन्ति तु प्रकृतौ ऐन्द्रवायवादयो ग्रहाः । त इह चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः । वैकृतैस्ते निवर्त्येन्ते, उतानिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति । किं प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रुता वैकृताश्चोदकप्राप्तान् प्राकृतान् निवर्त्तयितुमर्हन्ति । अस्ति हि तेषां प्रकृतिलिङ्गेन ग्रहशब्देन संयोग इति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । तत्र तत्र सर्वत्र ग्रहाख्यानमधिकं भवितुमर्हति । प्राकृतस्यानिवृत्तिरिति । कुतः । उभयेषां प्रमाणावगतत्वात् । चोदकोऽपि प्रमाणं, प्रत्यक्षश्रवणमपि । ग्रहशब्दः प्रकृतिलिङ्गमितिचेत् । नैवम् । यदि ग्रहशब्दमुच्चार्य्य गुणो विधीयते, ततः प्राकृता एव ग्रहा गुणविकृता भवेयुः । अथ ग्रहसम्बन्धेनाऽग्रहो विधीयते, ततो ग्रहकार्ये वर्त्तते इति प्राकृतं निवर्त्तयेत् । यथा, खलेवाली यूप इति । अन्यः पुनरेष ग्रहशब्दो ग्रहणवचनः । अर्कं नाम ग्रहं गृह्णाति, महिमानौ नाम ग्रहौ गृह्णातीति । अत्रापूर्वा ग्रहणक्रिया विधीयते । तस्मान्न ग्रहशब्दश्चोदनालिङ्गमेकार्थानां हि विकल्पो वा बाधो वा भवति । न चैषां वैकृतैरेकार्थता॥ ननु यागनिवृत्त्यर्थाः सर्वे, तेनैषामेकार्थतेति । उच्यते । यागं प्रति संहत्यकारिण एते, न निरपेक्ष एकैक एषां साधकः । न ह्येषां पृथक्त्वेन यागसम्बन्धः, अर्केण यजेत, शुक्रेण यजेतेति । कथन्तर्हि । प्रयोगवचन एषां ग्राहकः । स च सन्निहितानाम् । न च सन्निधाने विशेषोऽस्ति । तस्मात् सर्वेषां प्राकृतानां वैकृतानाञ्च संग्राहकः प्रकृतिवत् । यथा प्रकृतौ ऐन्द्रवायवग्रहणं चोदितं, मैत्रावरुणग्रहणं पुनश्चोद्यते । विभागश्चादृष्टार्थः संस्कारो देवतोद्देशश्च । अदृष्टत्वात् कार्यस्य, न ज्ञायते पूर्वं उत्तरस्य कार्ये भवतीति । प्रयोगवचनग्रहणाच्च समुच्चयो, न केवलं मैत्रावरुणादिभिः सह अप्रकरणाधीताभ्यामंश्वदाभ्यामपि । एवं विकृतावपि समुच्चयो भवितुमर्हति॥ आह । ननु ग्रहं सङ्कीर्त्य गुणो विधीयते, अश्वमेधे सौवर्णराजताभ्यामिति । अत्रोच्यते । न तौ प्राकृतौ ग्रहौ संज्ञा वोत्पत्तिसंयोगादिति ग्रहकर्मणी भिद्येते ॥ आह । इह तर्हि बार्हस्पत्यं गृह्णातीति देवताविधानार्थं स्यात् । उच्यते । ग्रहे विधीयमाने श्रुतिरनुगृहीता । देवतायां वाक्यम् । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी ॥

आह । आग्नेयवत् । यथा अग्निष्टुति आग्नेया ग्रहा भवन्तीति देवताविधानं भवति, एवमेकवचनान्तेनापि । तस्याविवक्षितत्वात् । यथा ग्रहं सम्मार्ष्टीति सर्वग्रहाणां सम्मार्गोऽभिधीयते, एवमिहापि

सर्वग्रहाणां देवता विधीयते। अत्रोच्यते। उक्तमेतच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वादिति। आग्नेया ग्रहा भवन्तीति तु वाक्यमविरुद्धं श्रुत्या। न हि तत्राग्नेयं ग्रहं गृह्णातीति। आग्नेयसत्ता तत्र वाक्येन श्रुत्यविरुद्धेन चोद्यमाना युक्तैवेति। तस्मात् प्राकृतेभ्यो व्यतिरिक्तो बार्हस्पत्यः समुच्चीयते। यथा प्रकृतौ अंशुं गृह्णाति,अदाभ्यं गृह्णातीति अप्राकरणिकौ प्राकरणिकैःसमुच्चीयेते, एवमिहापि वैकृताः समुच्चीयेरन्निति ॥३॥ सि०

अधिकैश्चैकवाक्यत्वात् ॥ ४ ॥

इतश्च पश्यामः समुच्चय इति। कुतः। निःसन्दिग्धैश्च अधिकैः सुराग्रहैरेकवाक्यत्वं भवति। कथम्। सप्तदश एते ग्रहा गृह्यन्ते द्वये प्राजापत्याः सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च। अत्र व्यक्तमधिकाः सुराग्रहाः। तेषु गृह्यन्ते इति ग्रहणं चोद्यते, नानूद्यते। सकृदुच्चरितो गृह्यन्ते–इति शब्दः सोमग्रहैरपि सम्बध्यते। तस्माच्चोदनान्तरं ग्रहाणामनेन असन्दिग्धेन अन्यदप्येवमेवावगम्यते ॥ ४ ॥ युक्तिः ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति। किम्। विरण्यो वा एष यज्ञक्रतुर्यद् वाजपेयः। अतीव ह्यग्निष्टोमं क्रामत्युक्थ्यमति षोडशिनं नातिरात्रमाप्नोतीति। विरण्यशब्दो विस्तीर्णे भवति। यथा, विरण्यानि अरण्यानि, विस्तीर्णानीति गम्यते। यदि समुच्चयः। एवं विस्तीर्णता, बाधायां नोपपद्यते। तस्मादपि समुच्चय इति ॥ ५ ॥ हेतुः ॥ बृहस्पतिसवादौ बार्हस्पत्यग्रहादिभिः प्राकृतेन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्राजापत्येषु चाम्नानात् ॥ ६ ॥

अस्ति वाजपेयः,वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति। तत्र प्राजापत्याः पशवः, सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते इति। सन्ति तु प्रकृतौ क्रतुपशवः। ते इह चोदकेन प्राप्ताः। तत्र संशयः। किं ते प्राजापत्यैः क्रतुपशवो बाध्यन्ते, उत समुच्चीयन्ते इति। किं प्राप्तम्। प्रत्यक्षाः प्राजापत्याश्चोदकप्राप्तान् क्रतुपशून् बाधेरन्निति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः। प्राजापत्येषु च समुच्चयः स्यात्। चशब्दोऽन्वाचयार्थः। आम्नायन्ते हि क्रतुपशवः। ब्रह्मवादिनो वदन्ति, नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न षोडशी नातिरात्र इति। अथ कस्माद् वाजपेयेन सर्वे यज्ञक्रतवो-

ऽवरुद्ध्यन्ते,पशुभिरिति ब्रूयात् । यदाग्नेयं पशुमालभतेऽग्निष्टोमे तेनावरुन्धे ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम्, ऐन्द्रेण षोडशिनं, सारस्वत्याऽतिरात्रं मारुत्या बृहत्स्तोत्रमेतावन्तो वै यज्ञक्रतवस्तान् पशुभिरेवावरुन्धे इति समुच्चयं दर्शयति । ननु दर्शनमिदमुपादिश्यते, कोऽत्र न्यायः ? इति। उच्यते । प्रकृतिलिङ्गासंयोगः । ननु पशुशब्दः प्रकृतिलिङ्गम् । नेत्याह । नात्र पशुमनूद्य देवता विधीयते,सङ्ख्याश्रवणात्। सङ्ख्यादेवताश्रवणात् कर्मान्तरं चेदमुक्तम् । पृथक्त्वनिवेशात् सङ्ख्यया कर्मभेदः स्यादिति । अतो ग्रहाणामिव समुच्चयो भवितुमर्हतीति ॥ ६ ॥
वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः क्रतुपशूनां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ७ ॥

अस्ति साङ्ग्रहणीष्टिः, वैश्वदेवीं साङ्ग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम इति । तत्र श्रूयते । आमनमस्या देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति । सन्ति तु प्रकृतौ त्रयोऽनुयाजाः, तेऽत्र चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः किमामनहोमैरनुयाजा निवर्त्तन्ते, उत तैः समुच्चीयन्ते इति । किं प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रुतैरामनहोमैरानुमानिका अनुयाजा निवर्त्येरन् । अपि च त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गयोगो भवति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । आमने समुच्चयः स्यात् । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हि इममर्थं दर्शयति । किं लिङ्गम्। बहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजा आत्मा देवता यत् प्रयाजाऽनुयाजानां पुरस्ताद्वा उपरिष्टाद्वा जुहुयाद्बहिरात्मानं सजातानामादधीत, अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मानं धत्ते इति अनुयाजानाम् अनिवृत्तिं दर्शयति । आह । ननु त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । नेत्याह । न हि सङ्ख्यामात्रमनूद्य शक्यते गुणो विधातुम् । न हि कस्यचित् काचित् सङ्ख्या न भवति । तस्मान्न सङ्ख्या प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । लिङ्गदर्शनं त्विदमपदिष्टं, प्राप्तिरत्र वक्तव्येति । उच्यते । आहुतीर्जुहोतीति श्रुत्या आहुतिसत्ता, वाक्येन मन्त्राविधानं, त्रिसङ्ख्या चानुवादत्वेनावकल्पते । सङ्ख्यामन्त्रवन्ति तु यागान्तराणि विधीयन्ते । तेषां चोभयप्रमाणावगतत्वात् समुच्चयो न्याय्य इति ॥ ७ ॥ सांग्रहणीष्टौ आमनहोमैरनुयाजानां समुच्चयाऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

उपगेषु शरवत् स्यात् प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥ ८ ॥

महाव्रते श्रूयते, पत्न्य उपगायन्ति, पिच्छोलाभिरुपगायन्ति, काण्डवीणादिभिरुपगायन्ति, आपाटलिकाभिरुपगायन्तीति। अस्ति तु प्रकृतौ ऋत्विज उपगायन्तीति । तदिह चोदकेन प्राप्यते । तत्रायमर्थः सांशयिको भवति । किं पत्नीभिः, उपगायन्तीति ऋत्विज उपगायन्तो निवर्त्यन्ते, उत न निवर्त्यन्ते ? इति । तत्रैतत् तावच्चिन्त्यते । किं गानोपगानमेतत्, उत वादित्रोपगानम् ? इति । तत्रापि द्वैतं, किं गानस्योपगानं गानोपगानम् । उत गानमेवोपगानं गानोपगानम् ? इति । किं तावत् प्राप्तम् । प्राकृतं निवर्त्यते इति । तत इदं वर्ण्यते । गानस्योपगानमिति । पत्न्यो गायतां गानमुपचिन्वन्ति इति, गानं प्राप्तमेव प्राकृतम् । उपचय उपसर्गार्थो विधीयते । तस्माद् गानस्योपगानमिति ॥

अथ वा गानमेवोपगानं, गानशब्दो हि शारीर्य्यां गीतौ प्रसिद्धः। तस्माद् गानमेतदुपगानं, गानस्य वोपगानमिति । यदा एतयोरन्यतरं, तदा ऋत्विक्कार्य्ये पत्न्यो वर्त्तन्ते । अतः प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निवर्त्यते शरवत् । यथा शरमयं बर्हिर्भवतीति शराः प्रत्यक्षश्रुताश्चोदकप्राप्तान् दर्भान् निवर्त्तयन्ति, एवमिहापीति ॥ ८ ॥ पूर्व० ॥

आनर्थक्यात् त्वधिकं स्यात् ॥ ९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न निवृत्तिरिति । समुच्चयः स्यात् । तत एतच्चिन्त्यते । वादित्रस्यैतदुपगानम् । अस्ति ह्यत्र वादित्रम् । दिक्षु दुन्दुभयो नदन्तीत्येवमादि । तस्योपगानं वादित्रस्योपगानम् । कथम् । प्रत्ययेन हि श्रुत्या धात्वर्थस्य सत्ता उच्यते । विप्रकृष्टा उपसर्गार्थस्य सत्ता अर्थविप्रकर्षाद् दुर्बला भवति । तस्मादुपसर्गोऽर्थसत्ताविधानं धात्वर्थसत्ताविधानेन बाध्यते ॥

अथ वा वादित्रमिदमुपगानम् । एवं ह्याह । पत्न्य उपगायन्ति काण्डवीणादिभिरुपगायन्तीति । काण्डवीणादिभिर्वादित्रमुपगानं भवति, भवति च तन्त्रीगाने गानशब्दः । तस्माद् वादित्रमुपगानम् । तत्र यद्येवं वादित्रस्योपगानं, यदि वा वादित्रमुपगानम् । उभयथा प्राकृतादर्थान्तरे भवति । तस्मात् समुच्चयः । कुतः । आनर्थक्यात् । एवं चोदकानर्थक्यं न भविष्यति । चोदकोऽनुग्रहीष्यतीत्यर्थः । तस्मात् समुच्चय इति ॥ ९ ॥ सिद्धान्तः ॥ महाव्रते ऋत्विगुपगानस्य

एत्न्युपगानेन समुच्चयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ १० ॥

अस्ति अञ्जनाभ्यञ्जनो नाम एकोनपञ्चाशद्रात्रः । तत्रेदं समाम्नायते । गौग्गुलवेन प्रातःसवने समञ्जते अभि वाञ्जते पैलुदारवेण माध्यन्दिने सवने सौगन्धिकेन तृतीयसवने इति । अस्ति तु प्रकृतौ नवनीतेनाभ्यञ्जनम् । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किं तद् वैकृतेन बाध्यते, उत नेति । किं प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रुतत्वाद्, वैकृतेषु अञ्जते अभि वाञ्जते इति च, प्रकृतिलिङ्गसंयोगाद्बाध्यते इति । आह । ननु सुत्याकालमञ्जनमभ्यञ्जनञ्च सत्रे, दीक्षाकाले नवनीतेनाभ्यञ्जनं प्रकृतौ, अन्यकालत्वात् प्रयोजनान्तरे वर्त्तते इति बाधो न स्यात् । उच्यते । प्रयाजवदन्यकालमपि तत्कार्य्यमेव द्रष्टव्यम् । कालमात्रमन्यत्, पदार्थस्तु स एव । यथा तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति तिष्ठति पशौ प्रयाजा वर्त्तमानाः प्राकृतकार्य्यका एव भवन्ति, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ संस्कारे अञ्जनेऽभ्यञ्जने च प्राकृतेन सह समुच्चयः स्यात् । कुतः । अन्यसंयोगात् । अन्यकालमिदं कार्य्यान्तरे वर्त्तते, एवं चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्मात्समुच्चय इति ॥१०॥सि०

प्रयाजवदिति चेत् ॥ ११ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यम् ॥ ११ ॥ आ० ॥

नार्थान्यत्वात् ॥ १२ ॥

न च प्रयाजवद् भवितुमर्हतीति । कुतः । अर्थान्यत्वात् । स्नेहनार्थमादौ नवनीतं सुखप्रचाराय । प्रवृत्ते कार्य्ये सुत्याकालं गौग्गुलवेनाभ्यञ्जनं विरूक्षीकरणार्थं प्रत्यक्षं कार्य्यान्तरं वर्त्तत इति, न प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति ॥ १२ ॥ आ०नि०॥ अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीताऽभ्यञ्जनस्य गौग्गुलवाभ्यञ्जनादिभिः समुच्चयाधिकरणम् ॥ ७ ॥

आच्छादने त्वैकार्थ्यात् प्राकृतस्य विकारः स्यात् ॥ १३ ॥

*महाव्रते श्रूयते, तार्प्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी इति । अस्ति तु प्रकृतौ, अहतवासः परिधत्ते इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किम् अहतस्य वाससो निवृत्तिः, न ? इति । किं प्राप्तम् । आच्छादने तु प्राकृतस्य विकारः स्यात् । कुतः । ऐकार्थ्यात् ।

एको ह्यर्थः प्राकृतस्य वैकृतस्य च कौपीनमाच्छादयितुं, प्रकृतौ विकृतौ च प्रच्छादनं क्रियते। तस्मात् प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निवर्त्तेत ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

अधिकं वान्यार्थत्वात् ॥ १४ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। अधिकमिदं प्राकृताद्वाससो भवितुमर्हतीति। कुतः। तद् हि निवर्त्तकं भवति, यदनिवर्त्त्य न शक्नोति निवेष्टुम्। यत्तु अनिवर्त्त्यापि शक्नोति भवितुं, न तद् निवर्त्तयति। तद् हि निवर्त्तयदप्रतिषेधकं सच्चोदकं प्राप्तं बाधेत। ननु कौपीनप्रच्छादने परिधत्ते इति भवति, नान्यकार्य्यके। उच्यते। नैतदेवम्। उपरिवाससोऽपि कार्य्ये परिधत्ते इति भवति। तद्यथा, कम्बलं परिधत्ते, रौरवं परिधत्ते इति। सर्वतो धत्ते परिधत्त इति अवयवप्रसिद्ध्या भवति। तस्मादहतस्य वाससो न निवृत्तिः, समुच्चय इति ॥ १४ ॥ सि० ॥

समुच्चयञ्च दर्शयति ॥ १५ ॥

समुच्चयञ्च वासःशब्देन बहुवचनान्तेन दर्शयति, वासांसि वाराही चोपानहौ विमुञ्चतीति, कृष्णाविषाणया वासांसि विभ्रंसयति, ततोऽध्वर्युः परिधत्ते इति। तस्मादपि पश्यामः, अनिवृत्तिः समुच्चय इति ॥ १५ ॥ युक्तिः ॥ महाव्रते अहतवाससस्तार्य्यादिभिः समुच्चयाऽधिकरणम् ॥ ८ ॥

सामस्वर्थान्तरश्रुतेरविकारः प्रतीयेत ॥ १६ ॥

महाव्रते श्रूयते, श्लोकेन पुरस्तात् सदसः स्तुवते अनुश्लोकेन पश्चात् सदसः क्रौञ्चेन चात्वालमवेक्ष्यमाण इति। सन्ति तु प्राकृतानि सामानि इह चोदकेन प्राप्तानि। तत्र संशयः। किं प्राकृतानां साम्नां निवृत्तिः, उत अनिवृत्तिः, समुच्चयः? इति। किं प्राप्तम्। स्तुवते इति प्रकृतिलिङ्गसंयोगे प्रत्यक्षश्रुते चोदकप्राप्तानि सामानि निवर्त्त्यन्ते इति। यथा, कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्गयशसी भवतः। क्रौञ्चानि भवन्तीति श्रुतेषु चोदकप्राप्तानि निवर्त्त्यन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम्॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः। सामसु श्लोकेन पुरस्तात् स्तुवते इत्येवमादि श्रूयमाणेषु प्राकृतानामविकारः प्रतीयेत। कुतः। अर्थान्तरश्रुतेः। अर्थान्तरेण हि सम्बन्धः

श्रूयते,पुरस्तात् सदसः स्तुवते इत्येवमादिषु। यच्च पदं केनचित्पदेन सम्बद्ध्यते विशेषणत्वेन, न तत् पदान्तरेण सहसम्बन्धमर्हति सकृदुच्चरितम् । यथा, भार्य्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येति भार्य्याविशेषणत्वेनोच्चार्य्यमाणो राज्ञ इति शब्दो न पुनः पुरुषशब्देन सम्बद्ध्यत इति । एवं, पुरस्तात् सदसः स्तुवते इत्यनेन सम्बद्ध्यमानो न पुनः श्लोकेन स्तुवते इति सम्बन्धमर्हति ॥

यदि स्तुतौ देशसत्ता विधीयते, श्लोकेन चेति अनूद्येत, तत उपपद्येत एकं वाक्यमिति । यदा तु पुनर्देशसत्ता विहिता तदा परिपूर्णं वाक्यं, श्लोकेन चेत्येतदपि विधातव्यम्, तदा पुनर्विधिप्रत्ययो हृदयमानेतव्यः। हृदयमानेतुमुच्चारयितव्यः । न चोच्चारितः। तस्मादनुच्चारितो वा कल्पयितव्यः, उच्चारणं वा कल्पयितव्यम् । कल्पनायाञ्च शब्दो बाध्येत । तस्मान्नैवम् । कथं तर्हि ? देशसामविशिष्टा स्तुतिः श्रुत्या विधीयते । न चैकेन केनचित् सम्बन्धे विहिते, परिपूर्णे वाक्ये पुनरपरं वाक्यं कल्पयितव्यं भवति । उभयविशेषणविशिष्टा हि स्तुतिः श्रुत्या यदा विहिता तदा परिपूर्णं वाक्यम् । न तदा पुनरपरेण केनचित् सम्बन्धः कल्पयितव्यो भवति, यदर्थं किञ्चिद् द्विरुच्चार्य्येत । तस्मात् स्तुत्यन्तरमिदं विधीयते, न प्राकृतं निवर्त्यते, समुच्चय इति ॥ १६ ॥

अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्य विकारः स्यात् ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वर्णितं, यथा कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वशिष्ठस्य जनित्रे भवत इत्येवमादिभिरिव प्राकृतानां निवृत्तिरिति । तत् परिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते, युक्तमत्र यत् प्राकृतं निवर्त्यते । अत्र हि अर्थान्तरं न श्रूयते, प्राकृतस्यैव शेषः श्रूयते।तस्मात् तत्र वैकृतेन प्रत्यक्षश्रुतेन प्राकृतस्य निवृत्तिरिति । इह तु अर्थान्तरश्रवणाद् वाक्यभेदप्रसङ्गादनिवृत्तिरित्युक्तम् ॥१७॥ युक्तिः॥ महाव्रते रथन्तरादिसाम्नां श्लोकादिसामभिः समुच्चयाधिकरणम् ॥ ९ ॥ प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

एवं वा– क्वचिच्छ्रूयते, कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्गयशसी भवतः, क्रौञ्चानि भवन्तीति । सन्ति तु प्रकृतौ सामानि तत्र चोदकेन प्राप्ता-

मि । किं तानि निवर्त्यन्ते, न ? इत्येषोऽर्थः सन्दिह्यते । किं प्राप्तम् । अनिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः । साममात्रं विधीयते, न स्तुवते इति प्रकृतिलिङ्गसंयोगोऽस्ति । तस्मादधिकमिति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्य विकारः स्यात् ॥ १७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, अश्रूयमाणेऽप्यर्थे प्राकृतस्य विकारः स्यात् । शेषभूतं हि प्रकृतौ साम । इदमपि साम श्रूयते । तत् सामत्वेन सामान्येन साम्नः कार्यं भवितुमर्हति । तद्यथा— दधि घृतं शाकं शालयः, देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्तैलेनेति । यद्यपि तैलेन स्नेहयितव्य इति न श्रूयते, तथापि स्नेहने एव तैलं भवति । तत्समर्थत्वात् । एवं यद्यपि साम्ना ऋक् संस्कर्त्तव्येति न श्रूयते, एवमपि तत्समर्थत्वात् साम ऋक्संस्कारे एव भवितुमर्हति ॥ १७ ॥ विकृतिविशेषे प्राकृतसाम्नां कौत्सादिभिर्बाधाधिकरणम् ॥ ९ ॥ द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

सर्वेषामविशेषात् ॥ १८ ॥

क्वचिच्छ्रूयते— कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्गयशसी भवतः, क्रौञ्चानि भवन्तीति । सन्ति तु प्राकृतानि सामानि । तत्र चोदकेन प्राप्तानि । तानि प्राकृतानां निवर्त्तकानीत्येतत् समधिगतम् । अथैषोऽर्थः सन्दिह्यते । किं सर्वाणि सर्वेषां निवर्त्तकानि, अथ किमेकमेकस्य, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति । किं तावत् प्राप्तम् । सर्वाणि सर्वेषामिति । कुतः । विशेषाभावात् । न हि विशेषः कश्चिदस्ति येनावगम्यते, इदमस्य निवर्त्तकं, नान्यस्येति । तस्मात् सर्वं सर्वस्य निवर्त्तकमिति ॥ १८ ॥ पूर्व० ॥

एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात् प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ १९ ॥

न चैतदस्ति, सर्वाणि सर्वेषां निवर्त्तकानीति । एकमेकस्य, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति । कुतः । श्रुतिसामर्थ्यात् । कौत्सं भवति काण्वं भवतीति एकैकस्य निवृत्तिं कृत्वा श्रुतिः समर्था अर्थवतीति । एवं वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतो, भर्गयशसी भवत इति द्वयोर्निवृत्तौ कृतायां श्रुतिसामर्थ्यमनुगृहीतं भवति । तथा

क्रौञ्चानि भवन्तीति त्रिभिस्त्रीणि निवर्त्य कृतसामर्थ्या श्रुतिर्भवति । यद्येकस्मिन् श्रुते एकमेव निवर्त्यते, ततो यावत्येव असौ अङ्गीकृता प्राकृती सामसङ्ख्या तावत्येव भवति, एवं सर्वत्र । किमेवं भविष्यति ? । प्रकृतेरविकारः प्राकृतानामवशिष्टानां साम्नां ग्रहणं भविष्यति । तत्र चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्मादेकम् एकस्य निवर्त्तकं, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति ॥ १९ ॥ सिद्धान्तः ॥ कौत्सादिभिर्व्यवस्थया एकादिबाधाधिकरणम् ॥ १० ॥

स्तोमविवृद्धौ त्वधिकं स्यादविवृद्धौ द्रव्यविकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ २० ॥

सन्ति विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतवः । एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत् त्रिणवेनौजस्कामं, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममिति । तथा द्वात्रिंशाः पवमाना अभिषेचनीयस्य । तत्र नव राजसामानि, एकादश राजसामानि, बलौधश्रवसे वशिष्ठस्य जनित्रे च साकम्प्रवेदनान्याहुः । शुद्धाशुद्धीये च संश्रवोपपदे चोभे । तथा रथहविर्धाने पुनःस्तोमस्य यज्ञस्य, तथा अपचितिवत्यः पुनःस्तोमस्य यज्ञस्य ॥

पुनःस्तोमस्य सवनं मध्यमं द्वादशं स्मृतम् ।
कार्य्यौ नवदशस्तोमावभितः सवने उभे, इति ॥

तदत्र क्वचित् प्राकृती स्तोत्रसङ्ख्या विवृद्धा, क्वचिद्धीना । तत्र सन्देहः । किं विकृतौ विवृद्धौ हानौ च प्राकृतानां साम्नां निवृत्तिः ? उत हानौ निवृत्तिः, विवृद्धावनिवृत्तिरिति । किं प्राप्तम् । उभयत्र निवृत्तिः । प्रत्यक्षश्रुतेन हि चोदकप्राप्तं निवर्त्यते । साम्नां चोत्पत्तिरर्थवती भविष्यति अपूर्वेषु क्रियमाणेष्विति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । स्तोमविवृद्धौ अनिवृत्तिराधिक्यं स्यात् । कुतः ॥ आगमेन हि साम्नां सङ्ख्यापूरणं वक्ष्यते । आगमेन वा स्यादभ्यासस्याश्रुतित्वाद् इति । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । अविवृद्धौ तु प्राकृतं निवर्त्येत । यावता निवृत्तेन सा सङ्ख्या पूर्यते, तावत् प्राकृतं बाधितव्यम् । अन्यत् प्राकृतमेव स्यात् । कुतः । इतरस्य अश्रुतित्वात् । इतरं न श्रूयते, आगमः कर्त्तव्य इति । सङ्ख्यामात्रं श्रूयते । तस्मादविवृद्धस्तोमकेषु अनिवृत्तिः । हीनस्तोमकेषु यावदर्थं निवर्त्तयितव्यम् । अथ यदुक्तं,

साम्नामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यतीति । उच्यते । बाध्यताम् आर्ष दकेन, गुणमात्रमविशिष्टार्षम् । गुणश्चोदक, इति ॥ २० ॥ विवृद्धाऽविवृद्धस्तोमकक्रतुषु यथाक्रमं प्राकृतसामबाधाधिकरणम् ॥

पवमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्वापदर्शनात् ॥ २१ ॥

इह विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतव उदाहरणम् एव ये पूर्वस्मिन्नधिकरणे उदाहृताः । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः । वृद्धस्तोमकेष्वनिवृत्तिरविवृद्धस्तोमकेषु निवृत्तिरिति । अथेदानीं रः सन्दिह्यते । किं यस्मिन् कस्मिँश्चिदावापो यतः कुतश्चिदुद्वापः ? म- पवमानेष्वेवावापोद्वापाविति । किं प्राप्तम् । अविशेषादनियम इति एवं प्राप्ते ब्रूमः । पवमाने आवापोद्वापौ स्यातामिति । कुतः । अस्ति । त्रैव हि तौ दृश्येते, त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहती अ ष्टुप् । अत्र ह्येवावपन्ति, अत एवोद्वपन्तीति ॥ २१ ॥

ननु दर्शनमिदं, प्राप्तिरुच्यताम् । उच्यते—

वचनानि त्वपूर्वत्वात् ॥ २२ ॥

असति न्याये वचनान्येव एतानि कल्प्यन्ते । तस्मात् पवमान एवावापोद्वापस्थानमिति ॥ २२ ॥ पवमान एव विवृद्धाविवृद्धस्तोमक- क्रतूनां सामावापोद्वापाधिकरणम् ॥ १२ ॥

विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना ॥ २३ ॥

तौ दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति । तत्रेदमाम्नायते "यदाग्नेयोऽष्टाकपालो अमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति । सन्ति चाग्नेरभिधानानि, अग्निः शुचिः पावकः धूमकेतुः कृशानुर्वैश्वानरः शाण्डिल्य इत्येवमादीनि । तत्र सन्देहः । वाक्येषु निगमेषु किं येन केनचिदग्नेः शब्देनाभिधानं कर्त्तव्यम् ? उत विधिशब्देनाग्निशब्देनेति । किं प्राप्तम् ॥ येन केनचिदिति । कुतः । अग्न्यर्थनिर्देशात् । अग्न्यर्थेन पुरोडाशः संबद्धव्यः । अग्न्यर्था देवता कर्त्तव्या, त्यागकाले उद्देष्टव्या । सा येन शब्देन शक्यते उद्देष्टुं, तेनोद्देशनीया । सा एषां शब्दानामन्यतमेन शक्या उद्देष्टुम् । तस्माद् येन केनचिद् वाक्येषु निगमेषूद्देशः कर्त्तव्य इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । विधिशब्देनैव अग्निशब्देनोद्देष्टव्या, नान्येन

न...प्यादिना इति । कुतः । तेन चोदना, तेन विधिशब्देनास्य हविषः यद्यपन्धश्चोदना भवति । कथमिव ? । आग्नेयः कर्त्तव्य इत्यग्नि- प्राक् देवता कर्त्तव्येत्यर्थः ॥

ति ? का पुनरियं देवता नाम ? । एकं तावन्मतं, या एता इतिहास- ति ।णेऽवग्न्याद्याः सङ्कीर्त्यन्ते नाकसदस्ता देवता इति ॥ उच्यते । ता- द्ययोर्देवतासु अहरादीनां शार्दूलादीनां वा न संग्रहः । स्मर्यते च या ...लवाचिनां देवतात्वं, कालेभ्यो भवति, मासो देवता संवत्सरो ...वता इति ॥

अपरं मतं, येषु देवताशब्दो मन्त्रब्राह्मणे श्रूयते, अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता इत्येवमादिषु, तेऽत्र देवता- शब्देनोच्यन्ते इति ॥ तत्राप्यहरादीनामनुपसंग्रह एव । किञ्च सा- मान्यवचनस्य शब्दस्य लौकिके व्यवहारे अभावादर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । तस्मात् सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवताः । काः सूक्तभाजः ? । इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सम्महेमा मनीषया । भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव(ऋ० १९।४म०)इति । हविर्भाजः, आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नीषोमीयमेकादशकपाल- मिति । आह । यदि हविर्भाजो देवताः कपालानामपि देवतात्वं प्राप्नोति । तान्यपि हविर्भाञ्जि । एवं तर्हि सा हविर्भाग् देवता, यां प्रति तादर्थ्यं हविषः । सूक्तस्याप्येवमेव । अत्र हि देवताशब्दः स्म- र्यते । अग्निदेवत्यं सूक्तम्, अग्निदेवत्यं हविरिति । तथा अतिथि- देवत्यं पितृदेवत्यमिति । एवं मूर्त्तानाममूर्त्तानां चेतनानामचेतनानां श्रुत्या कञ्चिदर्थं प्रति तादर्थ्येन सङ्कल्पनीयानां देवतात्वं भविष्यति । सामान्यवचनत्वं चोपपत्स्यते ॥ किमतः ? । यद्येवं, यस्या वाचकं शब्दमुद्दिश्य स्मृत्वा वा हविस्त्यक्ष्यामीति सङ्कल्पः क्रियते, सा देवता भवति तत्र ॥

नन्वेवं सति सुतरां येन केनचिदग्नेः शब्देन निर्देशः करणीयः । अत्रोच्यते । भवेदेतदेवं, यद्यग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्येत । अर्थो- ऽपि हविःसम्बन्धार्थं प्रत्याय्येत । न त्वत्राग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थ- मुच्चार्यते । यत्र ह्यर्थे कार्यमासाद्यते, तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो भ- वति, यत्रार्थे न प्रयोजनम् । यत्र पुनः शब्दे एव कार्यं, तत्र कार्य- सम्बन्धार्थः शब्द एव प्रत्यापयितव्यः देवतायाश्च यज्ञसाधनभावो न

रूपेण भवति । केन तर्हि । सम्बन्धिना शब्देन । यथा अध्वर्युर्हस्ताभ्यामुपकरोति, एवं देवता शब्देनोपकरोति । यथा होतुः पाणौ द्विर्लेपेनोपस्तृणातीति पाणिसम्बन्धेऽपि होतैवोपकरोति, एवं सम्बन्धिना शब्देन उपकुर्वती देवता उपकारिणी गम्यते । देवतायामप्युपकारिण्यां चोदितायां शब्दस्यैव यज्ञे समवायः । तस्मान्न शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चारितः । स चार्थः पुनः शब्दं प्रत्याययेदिति लक्षितलक्षणा हि तथा स्यात् । किं तर्हि । शब्द एव हविषा सम्बद्ध्यते । तत्सम्बन्धादर्थोऽपि देवता भविष्यति । यस्य हि शब्दो हविषा तादर्थ्येन सम्बद्ध्यते, सा देवता । शब्दे कार्यस्यासम्भवादर्थे कार्यं विज्ञायते । इह तु शब्द एव कार्यं सम्भवति । तस्मान्नार्थप्रत्ययनार्थः शब्द इति । तदुक्तं वृत्तिकारेण । न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थसम्प्रत्ययस्तस्मादर्थनिष्पत्तिरिति । एवं चेदग्निशब्देन हविषः सम्बन्धो, नास्ति प्रसङ्गः शुच्यादीनां शब्दानामिति । तस्मान्मन्त्रत्वे विधिशब्द उपादातव्य इति ॥ उच्यते । नन्वेवं शब्द एव देवता प्राप्नोति। अत्रोच्यते । नैतदस्माभिः परिहर्त्तव्यम् । न हीदमुच्यमानमस्मत्पक्षं बाधते, सुतरां शुच्यादीनामप्रसङ्ग इति ॥ २३ ॥

शेषाणां चोदनैकत्वात्तस्मात्सर्वत्र श्रूयते ॥ २४ ॥

इतश्च विधिशब्देन वाचिषु वचनं कर्त्तव्यम् । कुतः । शेषाणां मन्त्राणामेकः शब्दः । य एवासौ विधिशब्दः, स एव सर्वत्र श्रूयते अपाट्कारे उज्जित्यां स्वाहाकारे च । अपाळग्नेः प्रिया धामानि अपाट् सोमस्य प्रिया धामानि अपाळिन्द्रस्य प्रिया धामानि इति अपाट्कारे । अग्नेरुज्जितिमनूज्जेषं सोमस्योज्जितिमनूज्जेषमित्युज्जित्याम् । स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोममित्येवमादि स्वाहाकारे । एवञ्च नित्यवच्छ्रूयमाणा अपाक्षिका भविष्यन्ति, यथाऽस्माभिर्न्यायोऽपदिष्टः । तस्माद् विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति ॥ २४ ॥ युक्तिः ॥ यागादौ विधिशब्देनैव देवताभिधानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वात् ॥ २५ ॥

अस्ति चरुः, सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति । सन्ति सूर्यस्याभिधानानि । सूर्य आदित्यो भास्करः सविता दिवाकर इति तत्र किं वाचिषु निगमेषु येन केनचिच्छब्देनाभिधानं कर्त्तव्यम्, उत

...शब्देन सूर्यशब्देनेति । किं प्राप्तम् । अग्निशब्दसंयुक्तास्ते प्रकृतौ निगमा इह चोदकेन प्राप्ताः, न सूर्यशब्देनेति । सूर्यशब्दो हि चरौ, न उज्जित्यादिषु । ते यथार्थं विपरिणमयितव्याः । सूर्यार्थश्च तेषु सङ्कीर्त्तयितव्यः । स च येन केनचित् सूर्यवाचिना शब्देन सङ्कीर्त्यते । तस्मादनियमः । ये च प्रकृतावग्निशब्दसंयुक्ता निगमास्ते इह-उदाहरणं, न असंयुक्ताः ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वादिति । यथा प्रकृतौ, तथा उत्तरस्यां ततौ विकृतौ कर्त्तव्याः । तत्प्रकृतित्वात् तेषाम् । चोदकानुग्रहाय प्रकृतौ च विधिशब्दाभिप्रायोऽग्निशब्दः प्रयुक्तो, नाग्न्यभिधानपरः । इहापि तत्प्रकृतित्वाद् विधिशब्दाभिप्रायेणैव निगमाः प्रयोक्तव्याः । न चायं चरुणा सूर्यशब्दस्य सम्बन्धः । किं तर्हि । प्रयोगेण । सौर्यं निर्वर्त्तयेदिति प्रयोगेण सम्बन्धो, न सौर्यश्चरुरिति । कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । सा आख्यातेन सम्बद्ध्यते । तस्मात्तत्रापि सूर्यशब्देन संयुक्ताः कर्त्तव्या इति ॥२५॥

अतिदेशस्थलेऽपि विधिशब्देनैव देवताऽभिधानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात् ॥ २६ ॥

अस्ति आधानं, य एवं विद्वानग्निमाधत्ते इति । तत्र पवमानहवींषि श्रूयन्ते । अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकायाग्नये शुचये इति । तत्र संशयः क्रियते । किं सगुणमग्नेरभिधानं कर्त्तव्यम्, उत निर्गुणमिति । किं प्राप्तम् । प्राकृतस्य निर्गुणस्य सगुणेनाभिधानं कर्त्तव्यमिति ॥ २६ ॥ सि० ॥

अविकारो वा अर्थशब्दानपायात् स्याद् द्रव्यवत् ॥ २७ ॥

अविकारो वा स्याद्, निर्गुणमभिधानम् । कुतः । अर्थशब्दानपायात् । एवं शब्दोऽर्थश्चानपेतो भवति । य एव असौ अग्निः, स एव पवमानः, पावकः शुचिश्च । या देवता निर्देष्टव्या, सा निर्दिष्टैव भवति । असत्यपि गुणवचने, द्रव्यवत् । यथा, सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजावशा, वायव्यामालभेत भूतिकाम इति । अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागाशब्देन वाचिषु निगमा भवन्ति । अर्थः शब्दोऽनपेत इति कृत्वा । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मान्निर्गुणेन अभिधानं कर्त्तव्यमिति ॥ २७ ॥ पूर्व० ॥

तथारम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्यादर्थस्य श्रुतिसमवायित्वादवचने च गुणशास्त्रमनर्थकं स्यात् ॥ २८ ॥

अथ वा, चोदितेन, सगुणेनाभिधीयेत । कुतः । आरम्भासमवायात् । न हि आरम्भेण देवता कर्मणि समवैति, न स्वेन रूपेण देवतायाः कर्मणि साधनभाव इत्युक्तम् । यदि हि रूपेण समवेयात्, तथा सति अग्निशब्देन पवमानोऽपि प्रत्याय्यते इति गुणाभिधानं न क्रियेत । कथं तर्हि साधनभावः । श्रुतिसमवायित्वाद् देवतार्थस्य। देवताशब्दस्य च हविषश्च सम्बन्धः साक्षादुच्यते । यस्य शब्दस्य सम्बन्धः, स शब्दो वदितव्यः । एवमसौ सम्बन्धः कृतो भवति । यदि च गुणाभिधानं न क्रियते, गुणशासनमनर्थकं स्यात् । एवमर्थे हि तत्र शब्द उच्चार्यते, कथमसौ कर्मणि सम्बध्येत इति । तत्र यदि गुणो न सम्बध्नीयात्, गुणवचनवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् सगुणेनाभिधानं कर्त्तव्यमिति ॥ २८ ॥ उत्तरम् ॥

द्रव्येष्वारम्भगामित्वादर्थे विकारः सामर्थ्यात् ॥ २९ ॥

अथ यदुक्तं द्रव्यवदिति, सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजावशा, वायव्यामालभेत भूतिकाम इति । अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागाशब्देन निगमा वाचिषु भवन्तीति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते । युक्तं द्रव्येष्वारम्भसमवायः । रूपेण समवायं गच्छति द्रव्यम् । तत्र छागाशब्देन या असौ आलब्धा यदि वशा यद्यवशा, तत्र साऽभिधीयत इति गम्यते । तस्मादर्थे साधने सति अविकारेऽप्यर्थे वचनसामर्थ्यमुपपद्यत इति विना गुणवचनेन, अभिधानं स्याच्चोदकानुग्रहाय । इह श्रुतिसमवायित्वादवश्यं चोदकप्राप्तस्य विकारः कर्त्तव्य इति ॥ २९ ॥ आधानेऽग्नेः सगुणेनाभिधानाधिकरणम् ॥ १५ ॥

बुधन्वान् पवमानवद्विशेषनिर्देशात् ॥ ३० ॥

अस्ति आधानं, य एवं विद्वानग्निमाधत्ते इति । तत्र पवमानेष्टयः । अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाऽग्नये शुचये इति । तत्राज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते, बुधन्वान् आग्नेयः कार्यः, पावकवान् सौम्य इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं स-

गुणमग्नेरभिधानं कर्त्तव्यम्,उत निर्गुणमिति॥ तत्रैवं तावत् परीक्ष्यते किं देवतानिर्देशोऽयं ? मन्त्रनिर्देशः ? इति । देवतानिर्देशे सति सगुणमभिधानं, मन्त्रनिर्देशे निर्गुणमिति। किं तावत् प्राप्तम् । सगुणमभिधानमिति । तत्रैतद्वर्ण्यते, देवतानिर्देश इति। कुतः । रूपत एव मन्त्राणां प्राप्तत्वाद् विधानमनर्थकं देवता पुनर्न प्राप्नोति । तस्या विधानमर्थवद् भवति।बुधन्वान् आग्नेयः कर्त्तव्य इति देवतया बुधन्वद्गुणयुक्ता भवति बुधन्वान् आग्नेयः । तस्मात् सगुणमभिधानम् । यथा पावमानेष्टिषु अग्निः पवमान इति। एवमत्रापि अग्निर्बुधन्वानिति विशेषनिर्देशोऽर्थवान् भविष्यति । तस्मात् सगुणमभिधानमिति ॥ ३० ॥ पूर्व० ॥

मन्त्रविशेषनिर्देशान्न देवताविकारः स्यात् ॥ ३१ ॥

न चैतदेवं, सगुणमभिधानमिति । निर्गुणं कर्त्तव्यम् । तत्रैतद् वर्णयन्ति, मन्त्रविशेषनिर्देशोऽयमिति।कुतः। मन्त्रविशेषरूपोऽयं शब्दः।आग्नेयो यो विशिष्टाग्निविशिष्टः स बुधन्वान् कर्त्तव्यो, नाग्निः। अथाग्निर्बुधन्वान् क्रियते,तत्र बुधन्वानग्निर्देवता स्यात्।तत्राग्नेय इति सापेक्षे तद्धितनिर्देशो न स्यात्। न हि सविशेषणानां वृत्तिर्भवति। न खल्वपि वृत्तस्य विशेषणं प्रयुज्यते। तस्मान्नाग्नेर्विशेषणं बुधन्वत्ता। कस्तर्हि बुधन्वत्तया विशेष्यते। आग्नेयः। तस्य बुधो मन्त्रः, तेनाऽसौ बुधन्वान् भवति यागः।अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यमिति । अथ वा मन्त्र एवाभिसम्बध्यते, बुधन्वान् आग्नेय इति॥

अथ यदुक्तं, रूपादेव मन्त्रः प्राप्नोति, न विधातव्य इति। उच्यते यः कश्चिदग्न्यभिधानो मन्त्रः प्राप्नोति । तन्निषेधार्थमिदमुच्यते । बुधन्वान् कर्त्तव्यः, अग्निं स्तोमेन बोधयेति । एवं चेद् न देवताविशेषणम् । तस्मान्निर्गुणमभिधानं देवतायाः कर्त्तव्यम् । एवं चोदकाऽनुग्रहो भविष्यति ॥ ३१ ॥ सिद्धान्तः ॥ आधानाज्ययोरग्नेर्निर्गुणेनाऽभिधानाधिकरणम् ॥ १६ ॥

विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वाद्विकृतावपि भेदः स्यात् ॥ ३२ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र श्रूयते, गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति। सन्ति तु गोरभिधानानि- उस्रा उस्रिया अह्री मही अदितिरिला

इति। तत्र संशयः। किं निगमेषु केनचिदेव शब्देन गोरभिधानं कर्त्तव्यम् ? अथ वा विधिशब्देन कर्त्तव्यमिति ॥ तथा पृषदाज्येन वनस्पतिं यजतीति । सन्ति वनस्पतेरभिधानानि, वृक्षः पादपो द्रुमो नग इति । तत्र संशयः । किं निगमेषु केनचिदेव शब्देन वनस्पतेरभिधानं कर्त्तव्यम् ? अथ वा विधिशब्देनेति । किं प्राप्तम् । केनचिदेवेति । कुतः । विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ, विधिनिगमभेदः कृतः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति विधौ । मन्त्रे, छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति । इहापि चोदकेन यत् प्राकृतं, तत् प्राप्यते । विधिनिगमभेदश्च प्रकृतावास्ति । तस्मात् स प्राप्यते छागशब्दः । प्रकृतौ कृतः स न शक्यते गवि कर्त्तुम् । विधिनिगमभेदस्तु शक्यते । तस्माद् उस्रादीनामन्यतमेन वाचिषु वचनं कर्त्तव्यम् ॥ तथा, अग्निं स्विष्टकृतं यजतीति विधौ निगमेऽपि, प्रीहि देवमुशतो यविष्ठ विद्वन् ऋतूः ऋतुपते यजेह । ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वं होतृणामस्या यजिष्ठ इति । विधिनिगमभेदः प्रकृतौ कृतः । स्विष्टकृद्विकारश्च वनस्पतिरिति सङ्कर्षे वक्ष्यते । तस्मात् तत्रापि विधिनिगमभेदः कर्त्तव्यः । अतो येन केनाचिद् वनस्पत्यभिधानेन निर्देशः कर्त्तव्यः । तत्प्रकृतित्वादिति ॥ ३२ ॥ पूर्व० ॥

यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेर्न चोदना ॥ ३३ ॥

यथोक्तेन वा शब्देन वचनं कर्त्तव्यं, गोरुस्राशब्देन । स हि तत्राम्नातः । उस्रायै वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति । आह । मन्त्राम्नानमेतद्, न वचनमस्ति । अनेन कर्त्तव्यमिति । वचनं पुनश्चोदको विधिभिन्नेन वक्तव्यमिति । नैतदेवम् । न विप्रतिपत्तिं चोदकः प्रापयति । न हि यत् प्रकृतावस्ति तद्विकृतौ कर्त्तव्यमिति केनचित् प्राप्यते । किन्तु यत् प्रकृतौ चिकीर्षितं शब्देनाभिहितं, न अर्थात् प्राप्तं, तत् चोदकः प्रापयति । न च प्रकृतौ विधिनिगमभेदो विवक्षितः । छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीत्येतद्वक्तव्यमिति विधीयते । तत्रार्थाद् विधिनिगमभेदो जातः । छागशब्दविधानं श्रुत्या गम्यते । विधिनिगमभेदो लक्षणया । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा । तस्मान्न येनकेनचिदभिधानम् । आम्नानसामर्थ्यादुस्राशब्देन । तथा पृषदाज्ये देवतायां यो विधिशब्द उक्तः, तेन वचनं कर्त्तव्यम् । विधिनिगम-

विप्रतिपत्तिर्न चोद्यते । तस्माद् वनस्पतिशब्देन निर्देशः कर्त्तव्य इति ॥३३॥ सिद्धान्तः ॥ गवानुबन्धनपृषदाज्यहोमयोर्विधिशब्दाभ्यामेव उस्रावनस्पतिशब्दाभ्यामभिधानाधिकरणम् ॥ १७ ॥

स्विष्टकृद्देवतान्यत्वे तच्छब्दत्वान्निवर्त्तेत ॥ ३४ ॥

अस्ति अवभृथः, वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्तीति । तत्रेदमाम्नायते, अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं निगमेऽस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम् ? उत सस्विष्टकृच्छब्दकमिति । तत्रैवं तावत् परीक्ष्यते । किं सांविज्ञायिकः स्विष्टकृच्छब्दः ? उत स्विष्टं करोतीति एतेन गुणेन प्रवृत्त इति गौणो न रूढः ? इति । यदि रूढः, अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम् । अथ व्युत्पाद्यते, ततः सस्विष्टकृच्छब्दकम् । किं प्राप्तम् । सांविज्ञायिकः, न व्युत्पाद्यते इति । कुतः । न तावत् स्विष्टं कृतवान् । अथ च तस्मिन्नेव काले स्विष्टकृदित्युच्यते, स्विष्टकृतं यजतीति । न ह्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ भवतः । अग्निरेव स्विष्टकृच्छब्देनोच्यते । तयोर्यः स्विष्टं कृतवान् । यदा सांविज्ञायिकः, तदा अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम् । कुतः । अग्नेर्हि देवताया असौ वाचको, नाग्नीवरुणयोः । विकृतौ अग्नेर्देवताया अभावादग्नीवरुणाभ्यां निवर्त्येत । तस्मादस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यमिति ॥ ३४ ॥ पूर्व० ॥

संयोगो वा अर्थापत्तेरभिधानस्य कर्मजत्वात् ॥ ३५ ॥

न चैतदस्ति, अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यमिति । किं तर्हि सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम् ? इति । तत एतद् वर्ण्यते । गौणमिदमभिधानमिति । स्विष्टकरणात् स्विष्टकृद् इति गम्यते । गम्यमानं न न्याय्यम् अविवक्षितं कल्पयितुम् । क्रियानिमित्तत्वमत्रयवशब्देभ्यो गम्यते । समुदायस्य चाग्नौ अप्रयोगाल्लोकेऽन्यभिधानत्वं नाध्यवसीयते । तस्मान्न सांविज्ञायिकः । एवं चेत् सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम् । अर्थापत्तेः । अग्नेरर्थे अग्नीवरुणौ श्रूयेते । अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति । क्रियासंयोगित्वाच्च शक्नोति स्विष्टकृच्छब्दोऽग्निवरुणौ वक्तुम् । तस्मात् सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यमिति । अथ यदुक्तं—स्विष्टंकृतवतिचैष शब्दो, न चाग्निः स्विष्टं कृतवानिति । अत्र ब्रूमः मत्पक्षे भूतकालता हीयेत,

त्वत्पक्षे सा च सोपपदश्च धात्वर्थः । अपि च ततः पूर्वान् यागानपेक्ष्य स्विष्टं कृतवानग्निः ॥ ३५ ॥ सिद्धान्तः ॥ अवभृथे अग्नीवरुणयोः सस्विष्टकृच्छब्देनाभिधानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं स्यात् ॥ ३६ ॥

अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयः । तत्र श्रूयते । अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति । तत्र स्विष्टकृति गुणलोपः श्रूयते । अग्निं यजतीति । तदत्र संशयः । किं याग एव स्विष्टकृतो गुणलोपः,अवशिष्टेषु निगमेषु यथा प्रकृतिभावः? उत सर्वत्रैव गुणलोप इति । किं प्राप्तम् । स्विष्टकृतोऽग्नेः सगुणस्य गुणलोपे श्रूयमाणे ब्रूमः।यत्रैवोच्यते, गुणलोपस्तत्रैव स्यात्।यागे चोच्यते, अग्निं यजतीति । यागे गुणलोपे उच्यमाने यदि सर्वनिगमेषु गुणलोपोऽध्यवसीयेत, अश्रुतं कल्प्येत । यावांश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषः, तावान् अश्रुतकल्पनायाम् । तस्माद् याग एव लोपः स्याद्, न सर्वेषु निगमेष्विति ॥ ३६ ॥ पूर्व० ॥

सर्वस्य वैककर्म्यात् ॥ ३७ ॥

सर्वस्य वा निगमस्थस्यापि स्विष्टकृतोऽग्निशब्दस्य गुणो लुप्येत । कुतः । ऐककर्म्यात् । नैष स्विष्टकृद्याग एव गुणो लुप्येत, किं तर्हि यागप्रयोगे । कथम् । अग्निं यजतीति प्रयोगवचन एष शब्दः, सर्वस्मिन् स्विष्टकृद्यागप्रयोगे लुप्येत, अन्येऽपि हि स्विष्टकृन्निगदाः स्विष्टकृद्याग एव । तस्मात् सर्वत्र लोप इति ॥ ३७ ॥ सिद्धान्तः ॥ अग्नीषोमीयपशौ सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेनाग्निशब्देनाग्नेरभिधानाऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

स्विष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात् प्रयोजनवदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ ३८ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र स्विष्टकृत् । अनुयाजेष्वग्निं स्विष्टकृतं यजतीति । तत्र सन्देहः । किं स्विष्टकृद्यागोऽनुयाजेष्वाराादुपकारकः, उत संस्कारक इति । किं प्राप्तम् । आरादुपकारक इति । कुतः । एतद्धि कर्मणां प्रसिद्धं कार्यं, यद् आरादुपक्रिया । तथा हि भूतस्य भव्यार्थता भविष्यति, श्रुत्या च विधानम् । इतरथा भव्यस्य भूतार्थता स्याद्, वाक्येन च विधानम् । तस्मादारादुपक्रियेति ॥ एवं

प्राप्ते ब्रूमः । स्विष्टकृदावापिकः स्याद्, न बाह्यः । किमिदम् आवापिक इति । आज्यभागस्विष्टकृतौ अन्तरा आवापः स्थानम् । तत्र भव आवापिकः । बहिरावापादनुयाजस्तान्त्रिकः । या तु स्विष्टकृद्देवता तत्र, सैवासौ प्रधानदेवता आवापिकी । तस्मादावापिक इत्युच्यते । यदा चैवं, तदा संस्कारकर्म स्यात् । तथा प्रयोजनवद् भवति, प्रयोजनवतोऽग्नेरुपकरोतीति । अपि च द्विविधानि अङ्गानि । आरादुपकारकाणि, सामवायिकानि च । आरादुपकारकेभ्यः सामवायिकानि गरीयांसि । तत्र हि साक्षाद्वाक्यम् । आरादुपकारकेषु प्रकृतेन परोक्षेणैकवाक्यता स्यात् । तस्मात् संस्कारकर्मेति ॥ ३८ ॥ अनुयाजेषु स्विष्टकृद्यागस्य संस्कारकर्मताधिकरणम् ॥ २० ॥

अन्वाहेति च शस्त्रवत् कर्म स्याच्चोदनान्तरात् ॥३९॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, याज्यामन्वाह पुरोनुवाक्यामन्वाह इति । तत्र संशयः । किं याज्यापुरोऽनुवाक्यानुवचनं प्रधानकर्म ? उत संस्कारकर्म ? इति । किं प्राप्तम् ? । अन्वाहेति प्रधानकर्म स्यात् । कुतः ? । चोदनान्तरात् । यदि संस्कारकर्म ततोऽस्वरूपादेव तयोर्वचनं प्राप्नोति । पुनरन्वाहेति वचनमनर्थकम् । प्रधानकर्मत्वे तु वक्तव्यम् । न ह्यन्यथा तस्य कर्त्तव्यता गम्यते इति । अतः श्रुत्या कर्त्तव्यतावगमात् प्रधानकर्मेति । शस्त्रवत् । यथा स्तोत्रशस्त्रे स्तौति शंसतीति कर्त्तव्यतावगमात् प्रधानकर्मणी, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥३९॥ पूर्व० ॥

संस्कारो वा चोदितस्य शब्दवचनार्थत्वात् ॥ ४० ॥

संस्कारकर्म वा स्यात् । कुतः । चोदितस्य अर्थस्य यः शब्दः, स तद्वचनार्थो भवति । स तस्य दृष्टोऽर्थः । तस्मिन् सति अदृष्टकल्पनायां हेतुर्नास्ति । तस्मात् संस्कारर्मेति । अवाच्यत्वान्नेति चेदिति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ ४० ॥ सि० ॥

स्याद्गुणार्थत्वात् ॥ ४१ ॥

स्याद् उपपद्येत अन्वाहेति वचनम् । कुतः । गुणार्थत्वात् । तिष्ठन् याज्यामन्वाह, आसीनः पुरोनुवाक्यामन्वाहेति स्थानासनगुणार्थं पुनर्वचनमुपपद्यते । तस्मात् संस्कारकर्मणी याज्यापुरोऽनुवाक्ये इति ॥ ४१ ॥ आ० नि० ॥ दर्शपूर्णमासयोर्याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः सं-

स्कारकर्मताधिकरणम् ॥ २१ ॥

मनोतायां तु वचनादविकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

अस्ति वायव्यः पशुः, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति। अस्ति तु प्रकृतावग्निषोमीये पशौ मनोतामन्त्रः । त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता अस्याधियो अभवोद्स्महोता इति । स इह चोदकेन प्राप्यते । तत्र सन्देहः । किं यथादेवतमूहितव्यो मनोतामन्त्रः, अथ वा अविकारेण प्रयोक्तव्य इति । उच्यते । ननु प्रकृतावन्या देवता इत्यूह्यः। अग्नीषोमौ हि प्रकृतौ देवता, अयमप्याग्नेयः । असमवेतार्थत्वाद् अविकारेण प्रयोक्तव्यः। अत्रोच्यते सत्यमग्नीषोमौ देवता प्रकृतौ, तौ तु अग्निश्च सोमश्च । तत्राग्निरदेवता, न त्वसमवेतः । अग्निप्रत्ययेन या अत्र देवता सा प्रतीयते । अयमिह वायुर्देवताकार्ये श्रूयते । स देवताकार्ये श्रूयमाणोऽग्निकार्यमपि करोति देवताप्रत्ययम् । तस्मात्तदर्थापत्तेस्तद्धर्मा स्यात् (१० । ३ । ३५ सू०) । तस्माद् यथादेवतं मनोतामन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । मनोतायां तु वचनादविकारः स्यादिति । वचनमिदं भवति । यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुः । आग्नेय्येव मनोता कार्या इति । किमिव वचनं न कुर्य्यात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्मादविकारेण मनोतामन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ॥ ॥ ४२ ॥ मनोतायामूहाभावाधिकरणम् ॥ २२ ॥

पृष्ठार्थेऽन्यद्रथन्तरात् तद्योनिपर्वत्वात् स्यादृचां प्रविभक्तत्वात् ॥ ४३ ॥

अस्ति वैश्यस्तोमः, वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेतेति । तत्र श्रूयते, कण्वरथन्तरं भवतीति । उभयविकारः कण्वरथन्तरमित्युक्तम् । अप्राकृते तद्विकाराद् विरोधाद् व्यवतिष्ठेरन्निति । तत्र संशयः । किं रथन्तरयोनौ बृहद्योनौ वा अनियमेन कण्वरथन्तरं गेयम् ? उत रथन्तरयोनौ, अथ वा स्वयोनौ ? इति । किं प्राप्तम् । चोदकेन अनियमः। लाघवं हि तथा भवति । ततः प्रयोगप्राशुभावः ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । पृष्ठार्थे यदेतद् अन्यद् रथन्तरात् कण्वरथन्तरं श्रूयते, तद् रथन्तरयोनौ स्यात् । ज्योतिष्टोमपूर्वको हि वैश्यस्तोमः। ज्योतिष्टोमे रथन्तरयोनौ पृष्ठं कृतम् । ननु बृहद्योनावपि तत्र कृतम् । नैवम् । ऋचां प्रविभक्तत्वाद् ऋचां प्रविभाग इह गम्यते। यथा रथन्तरयोनि-

भवतीति । कुतः । कण्वरथन्तरे रथन्तरशब्दः श्रूयते । तेन गम्यते रथन्तरविशेषः कण्वरथन्तरमिति । अर्थान्तरे कण्वरथन्तरशब्दो भवेद्, यदि रथन्तरधर्मा न भवेयुः । तेषु सत्सु यूपवदुपपद्यते । यथा औदुम्बरो यूपो भवतीति । न हि औदुम्बरो यूपद्रव्यं प्रकृतौ संकीर्त्तितम् । धर्मनिमित्तस्त्वयं शब्द उपपद्यते । एवमिहापि धर्म्मनिमित्तः कण्वरथन्तरे रथन्तरशब्दो भवति, नान्यथेति ॥ ४३ ॥ पूर्व०

स्वयोनौ वा सर्वाख्यत्वात् ॥ ४४ ॥

न चैतदस्ति, रथन्तरयोनौ गीयेतेति । किन्तर्हि, स्वयोनौ । कुतः सर्वाख्यत्वात् । सर्वविशेषणविशिष्टस्य हि रथन्तरशब्दो वाचकः । प्रस्तोवोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवतः सर्वस्य सस्तोभस्वरकालाऽभ्यासस्य कण्वरथन्तरमित्याख्या भवति । तस्माद् योनिरपि विशेषणम् । अपि च अर्थान्तरे कण्वरथन्तरे रथन्तरशब्दः कल्प्यः स्यात् । तस्मात् स्वयोनौ गेयमिति ॥ ४४ ॥ सि० ॥

यूपवदिति चेत् ॥ ४५ ॥

इति चेत् पश्यसि, स्वयोनौ गेयमिति रथन्तरशब्दः तेनोपपद्यते। स हि रथन्तरधर्मेषु सत्सु यूपवदुपपद्यते इति ॥ ४५ ॥ आ० ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ४६ ॥

नैतदेवम् । कर्मसंयोगात् काष्ठस्य यूपता । न हि लोके यूप इति संज्ञातः कश्चिद् वृक्षोऽस्ति । यत्र ते संस्काराः, स यूपः । तस्माद् औदुम्बरो यूपो भवतीति संस्कारनिमित्तः । इह पुनरेवंविशेषणविशिष्टः कण्वरथन्तरशब्दो लोक एवास्ति । नासौ कण्वानां रथन्तरं कण्वरथन्तरमित्येवं कृत्वा उच्यते । रथन्तरत्वे कण्वसम्बन्धे वा अस्य विधीयमाने वाक्यभेदः प्रसज्ज्येत । तस्मात् सांविज्ञायिकः कण्वरथन्तरशब्दः । अत एव स्वयोनौ गीयते ॥ ४६ ॥ आ० नि० ॥ कण्वरथन्तरस्य स्वयोनौ गानाधिकरणम् ॥ २३ ॥

कार्यत्वादुत्तरयोर्यथाप्रकृति ॥ ४७ ॥

कण्वरथन्तर एव भवति संशयः । उत्तरयोर्गायन्तीति । किं रथन्तरयोन्युत्तरयोः, बृहद्योन्युत्तरयोर्वा गेयम् ? उत स्वयोन्युत्तरयोरिति । किं प्राप्तम् । बृहद्योन्युत्तरयोर्वा रथन्तरयोन्युत्तरयोर्वा इति । कुतः । चोदकानुग्रहात् । न तत्रैष दोषो भवति स्वयोनि-

विशिष्टं कण्वरथन्तरमिति। उत्तरयोर्हि यत्कार्यं, तत्र स्वयोनिरप्यस्यं ज्ञातव्या भवति। तस्मात् प्रकरणमपेक्षितव्यमिति ॥ ४७ ॥ पूर्व० ॥

समानदेवते वा तृचस्याविभागात् ॥ ४८ ॥

न चैतदस्ति, बृहद्योन्युत्तरयोः, रथन्तरयोन्युत्तरयोर्वा गेयमिति। किं तर्हि। स्वयोन्युत्तरयोः। कुतः। तृचशब्दात्। समानच्छन्दसि समानदेवताके च अविशेषितस्तृचशब्दो भवतीत्युक्तम्। अतः श्रुत्या चोदको बाध्यत इति स्वयोन्युत्तरयोर्गेयमिति ॥ ४८ ॥ सिद्धान्तः ॥ कण्वरथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरयोर्गानाधिकरणम् ॥ २४ ॥

ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात् ॥ ४९ ॥

अस्ति अग्निष्टुदेकाहः। तत्र श्रूयते, आग्नेया ग्रहा भवन्तीति। तत्र सन्देहः। किं प्राकृतयोः स्तोत्रशस्त्रयोर्यथादेवतमूहः, उत अविकार इति। ऊहबुद्धिं व्यावर्त्तयितुमिदमभिधीयते। ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात्, प्रधानकर्मत्वादिति। कस्य पुनरेषा बुद्धिः स्याद्, यं निवर्त्तयेत्?। यो मन्दधीर्मन्यते अभिधानं सरस्यतीति। मन्दधियामपि चोपदेशः क्रियमाणः फलवान् भवति। अपि च कश्चिदपेक्ष्य सर्वे मन्दधियः। अथ तु न परितोष एवं, ततोऽन्यथा वर्ण्यते। यत्तद् वृत्तमधिकरणं द्वितीयेऽध्याये। तस्येदं प्रयोजनसूत्रं, ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्याद् इति। यदि संस्कारकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे किं भवति प्रयोजनम्?। अग्निष्टुदेकाहे यथादेवतमूहः। अथ प्रधानकर्मणी, ततो ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति ॥ ४९ ॥ सि० ॥ अग्निष्टुति स्तुतशस्त्रयोरविकाराधिकरणम् ॥ २५ ॥

उभयपानात् पृषदाज्ये दध्नः स्यादुपलक्षणं निगमेषु पातव्यस्योपलक्षणात् ॥ ५० ॥

सन्ति चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति। तत्रानुयाजान् प्रकृत्य समामनन्ति, पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति। अस्ति तु प्रकृतौ आवाहनं, देवान् आज्यपान् आवह इति। तदिह चोदकेन प्राप्तम्। तत्र संशयः। किमविकारेणावाहनं कर्त्तव्यम्? उत ऊहेनेति। यदा ऊहेन, तदा किम् आज्यपान् दधिपानिति कर्त्तव्यम्? उत

दधिपानिति ? अथ वा पृषदाज्यपानिति ? । किं प्राप्तम् । दध्नोऽपि उपलक्षणं स्याद् आज्यस्यापि । कस्मात् । उभयपानात् । उभयं हि तद् देवतामुद्दिश्य त्यज्यते । यच्च त्यज्यते, तत् पीयत इति मन्त्रेणोक्तम् । यच्च पातव्यं तदुपलक्षितं, प्रकृतौ आज्यपानिति । इह आज्यस्यार्थे दधिसर्पिषी श्रूयेते । अथ पृषदाज्यं गृह्णाति, द्वयं वा इदं सर्पिश्चैव दधि च, द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं, मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते इति । तुल्यं दधि आज्येन उच्चार्यते । तस्माद् उभयमप्युपलक्षयितव्यं दधि च आज्यं चेति ॥ ५० ॥ पूर्व० ॥ १ ॥

न वा परार्थत्वाद्यज्ञपतिवत् ॥ ५१ ॥

न वा एतदेवं, दधि उपलक्षयितव्यमिति । कुतः । परार्थत्वात् । परार्थं हि पातव्यं द्रव्यं, पातृणामुपलक्षणम् । तत्राज्येन चेदुपलक्ष्यते कृतोऽर्थ इति न पुनर्दध्ना उपलक्षयितव्यम् । यज्ञपतिवत् । यथा इमं यज्ञमान्ये च यज्ञपतिं वर्द्धानिति । यज्ञपतिर्मनुष्याणां होतृणां प्रशंसार्थो, न स्वार्थं कीर्त्यत इति अविकारेण प्रयुज्यते । न सर्वान् यजमानान् प्रत्याहरः । एवमिहापि पातव्यं पातुर्लक्षणार्थं प्रयुज्यते न स्वार्थम् । तत्रैकेनापि येन केनचिल्लक्षिताः पातार इति कृत्वा न द्वितीयः प्रयोक्तव्य इति ॥ ५१ ॥ पूर्व० नि० ॥ १ ॥

स्याद्वा आवाहनस्य तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

स्याद् दध्न उपलक्षणं, न यज्ञपतिवत् । यज्ञपतिशब्दो हि न स्वार्थमुच्चार्यते, इडास्तुत्यर्थेन स उच्यते । आवाहनं पुनः स्मरणार्थम् । तत्र पातापि स्मर्त्तव्यः, पेयमपि । तस्माच्चोदकानुग्रहाय पेयान्तरमुपलक्षयितव्यमिति ॥ ५२ ॥ आ० ॥

न वा संस्कारशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥

न वा दधि उपलक्षयितव्यम् । संस्कारशब्दोऽत्र विद्यते आज्यस्य, पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति । पृषदाज्येन चित्रेणेत्यर्थः । संस्कारेण हि मिश्रणे संस्कृतं चित्रमाज्यं भवति । तां च चित्रतामस्य प्रत्यक्षतो दधि उत्पादयति । तस्मात् परार्थं चित्रासञ्जननार्थं न पातव्यम् । अतो नोपलक्षयितव्यमिति ॥ ५३ ॥ आ० नि० ॥

स्याद्वा द्रव्याभिधानात् ॥ ५४ ॥

स्याद्वा दधि उपलक्षणम् । द्रव्यं हि दधि तुल्यमाज्येन प्रधानभूतमुपदिश्यते इत्युक्तमस्माभिः । अथ पृषदाज्यं गृह्णाति, द्वयं वा इदं सर्पिश्चैव दधि च, द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं, मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते इति । किं पृषदाज्यं गृह्यते ?, सर्पिश्चैव दधि चेति सर्पिषा दध्ना च यागः कर्त्तव्य इत्यर्थः । पृषदाज्यमिति न द्रव्यान्तरमुच्यते । तस्माद् दधि उपलक्षयितव्यमिति ॥ ५४ ॥ आ० ॥

दध्नस्तु गुणभूतत्वादाज्यपा निगमाः स्युर्गुणत्वं श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥

न चैतदस्ति, तुल्यं दधि आज्येन, प्रधानभूतमिति । ग्रहणे हि तत्तुल्यमाज्येन, न यागे । यागो हि आज्येन चित्रेण श्रूयते, तस्माच्छ्रुतेराज्यप्रधानत्वाद् यागं प्रतिगुणभूतं दधि स्यात् । न हि, ग्रहणे श्रूयमाणं यागे श्रुतं भवतीति । दधि ग्रहणे श्रूयमाणं न यागाङ्गं भवति । तत्र श्रुत्या आज्यं करणं, दधि वाक्येनेति । किमर्थं तर्हि तत्र दधिग्रहणम् । गृह्यमाणेन प्रत्यक्षताश्चित्रमाज्यं भवतीति । तस्माद्वाज्यपा निगमाः स्युर्न दध्न उपलक्षणं कर्त्तव्यमिति ॥ ५५ ॥ सि० ॥

दधि वा स्यात् प्रधानमाज्ये प्रथमान्त्यसंयोगात् ॥ ५६ ॥

न चैतदस्ति, आज्यपा निगमा भवेयुरिति न दध्न उपलक्षणं कर्त्तव्यमिति । दधिपानित्येव कर्त्तव्यं, दधि एवात्र प्रधानम् । कुतः । आज्ये प्रथमान्त्यसंयोगात् । प्रथमसंयोग उपस्तरणम्, अन्त्यसंयोगोऽभिघारणम् । यदि च सत्रे यजेत द्विरुपस्तृणीयात् सकृदभिघारयेद् ओषधयो वै प्रियङ्गव ओषधिष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयतीति । यदि प्रावृषि यजेत सकृदुपस्तृणीयाद् द्विरभिघारयेद् वृष्टचैव पशून् अभिजिघर्त्तीति, उपस्तरणमन्यत् तत्र निधापयितुं क्रियते । परार्थेन एव तत्र शब्दार्थौ, न ग्रहणमात्रम् । ग्रहणेनान्यस्याधिकरणसंस्कारे उपस्तृणातीति शब्दो वर्त्तते । तथा, अभिघारयतीति न ग्रहणमात्रमभिघारणम् । अन्यस्याभिमुखेनाभिघारयतीति गम्यते । सोऽन्य आज्यसंयुक्तः कथं स्यादिति । तदुपस्तरणाभिघारणशब्दाभ्यां दधि प्रधानभूतं गम्यते । आज्यमपि तस्य गुणभूतम् । तस्माद्दध्न एवोपलक्षणं कर्त्तव्यं, न आज्यस्येति ॥ ५६ ॥ पूर्व० ॥ २ ॥

अपि वाज्यप्रधानत्वाद्गुणार्थे व्यपदेशो भक्त्या संस्कारशब्दः स्यात् ॥ ५७ ॥

अपि वा नैतदेवं- दधि प्रधानं तदुपलक्षयितव्यमिति । आज्यमेव प्रधानं, तद्धि प्रयोजनवत् । यागसम्बन्धात् । पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति । यत् तेनोपस्तीर्यते तत्रद्वयं निष्पद्यते । तच्चैवावत्तं भवति, दधि चोपस्तीर्णम् । तत्र शब्दादाधेयस्याधारसंस्कारोऽवगम्यते दधिसंस्कारः, न तु संस्कृतस्य प्रयोजनं दध्नः । प्रत्यक्षा तु चित्रता निर्वर्त्यमाना लक्ष्यते । तया च प्रयोजनम् । पृषद्धि तदाज्यं श्रूयते । न च यागे दधि करणं भवितुमर्हतीति वाक्यप्राप्तम्, आज्ये श्रुतिप्राप्ते प्रत्यर्थिनि । तस्मादुपस्तरणमाज्यग्रहणार्थमेव । ततो दधिग्रहणं भविष्यतीति अर्थादाधेयाधारसम्बन्धे उपस्तरणमिव तद् भवतीति भाक्त उपस्तृणातिः प्रयुक्तः । तथाभिघारयतिः । तस्मात् सकृद् भिघारयेत्तस्य गुणस्यार्थे व्यपदेशो भक्त्या एव संस्कारशब्द उपस्तृणाति, अभिघारयति, ओषधिष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति, दृष्टयैव पशूनभिजिघर्त्तीति च । तस्माद् आज्यपा निगमा एव भवेयुरिति ॥ ॥ ५७ ॥ पूर्व० नि० ॥ २ ॥

अपि वाख्याविकारत्वात्तेन स्यादुपलक्षणम् ॥ ५८॥

अपि वा इति पक्षव्यावृत्तिः । न आज्यपा निगमा भवेयुः, पृषदाज्यपानिति वक्तव्यम् । कुतः । आख्याविकार एव भवति । दधिसर्पिषोरत्र संसर्गः क्रियते । तत्र यो गुण उपजायते तद्गुणयुक्तस्य संसृष्टस्य आख्याविशेषो भवति पृषदाज्यमिति । तथा रागः खाडवः सुरा इति । तत्र हि उपचरितमेकं शब्दमुपलक्षयामः । उपचाराद्ध अभिधानाभिधेयसम्बन्धो गम्यते, तेन च यागनिर्वृत्तिः श्रूयते, पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति । तस्मादेवमुपलक्षयितव्यं, पृषदाज्यपानिति ॥ ५८ ॥ पूर्व० ॥ ३ ॥

न वा स्याद् गुणशास्त्रत्वात् ॥ ५९ ॥

नैतदेवं स्यात्, संसृष्टस्य रागवत् पृषदाज्यशब्दो वाचक उपचारादिति । सत्यमुपचरितोऽयं तत्र । स तूपचारो लोकादेवावगतः । स गुण आज्ये भवतीति गम्यते । कुतः । आज्यशब्दः सर्पिषो वाचकः । पृषच्छब्दश्चित्रस्य । तद्यथा पृषद्रज्जुः पृषन्मणिः पृषन्मृग

इति । तयोरुच्चरितयोश्चित्राज्याभिधानं गम्यते । तस्मात् तत्रैव स उपचार उपपन्नः । अतश्चाज्यस्यैवोपलक्षणं चित्रमचित्रं वा आज्यम् आज्यशब्देनाभिधीयत एवेति ॥ ५९ ॥ पूर्व० नि० ॥ ३ ॥ चातुर्मास्येषु आज्यशब्दस्याविकारेणावाहनाधिकरणम् ॥ २६ ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमस्य अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १० ॥ ४ ॥

अथ दशमाध्याये पञ्चमः पादः ॥ १० ॥ ५ ॥

आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वागमवदन्त्यलोपः स्यात् ॥ १ ॥

द्यावापृथिवीयमेककपालम्, आश्विनं द्विकपालं, वैष्णवं त्रिकपालमित्यादि एकदेशवचनम् । समस्तवचनमपि भवति । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदिति । तथा द्विरात्रेण यजेत, त्रिरात्रेण यजेत चतूरात्रेण यजेत, पञ्चरात्रेण यजेत, षड्रात्रेण यजेत, सप्तरात्रेण यजेत अष्टरात्रेण यजेत, नवरात्रेण यजेत, दशरात्रेण यजेत, एकादशरात्रेण यजेतेत्येकदेशग्रहणम् । समस्तग्रहणमपि भवति, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत् । तथा, एकां सामिधेनीमन्वाह तिस्रः सामिधेनीरन्वाह इति एकदेशग्रहणम् । समस्तग्रहणमपि भवति, पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह इति । तदत्र संशयः । किं सर्वेष्वेव आद्योपादानम् ? अन्त्यलोपश्च, उत विकल्प इति । किं प्राप्तम् । आनुपूर्व्यवतां क्रमवतामेकदेशग्रहणे ब्रूमः । अन्त्यलोप आद्योपादानश्चेति । किं कारणम् । मुख्यमाद्यं, जघन्यमन्त्यम् । मुख्यजघन्ययोरन्यतरस्मिन् लोप्तव्ये जघन्यो लुप्येत । मुख्यो हि अनुग्रहीतव्यः । तदुक्तं, मुख्यं वाऽपूर्वचोदनाल्लोकवद् इति । आगमवत् । यथा, समाजेषु समासेषु च ये आगन्तवो भवन्ति । ते पूर्वोपविष्टाननुपमृद्यैव निविशन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

इतश्च आद्योपादानमन्त्यलोपश्चेति । कुतः । लिङ्गमप्येवं भवति । लुप्येत वा एतत् षष्ठमहो यत् पञ्चाहानुपयन्ति, लुप्येत वा एतत् षष्ठं कपालं यत् पञ्चकपालं निर्वपन्तीति षष्ठस्य लोपं दर्शयति, न प्रथमस्य ॥ २ ॥ युक्तिः ॥

विकल्पो वा समत्वात् ॥ ३ ॥

नैतदस्ति, आद्योपादानमिति, किन्तर्हि विकल्पः । आद्यमन्त्यं वा उपादातव्यमिति । कुतः । समत्वात् । समो हि अन्त्यलोप आद्यलोपेन । न हि आदिलोपे श्रुतिः, नो खल्वपि अन्त्यलोपे । मुख्ये जघन्ये वा उपादीयमाने प्राकृतमुपात्तं भवति । न हि विशेषश्रुतिरस्ति, मुख्यमुपादातव्यमिति । तस्मादनियम इति ॥ ३ ॥ पूर्व० ॥

क्रमादुपजनोऽन्ते स्यात् ॥ ४ ॥

अथ यदुक्तं, समाजेषु समासेषु चागन्तुर्जनो यथा वास्तव्यान् अनुपमृद्यैव निविशते एवमिहापीति । युक्तं, यद्वास्तव्यैराक्रान्ते देशे आगन्तुर्जनोऽसंभवादन्ते निविशते । इह तु अनाक्रान्ते चिन्त्यते, के प्रथममाक्रमेयुरिति । तेनात्र न केषाञ्चित् क्रमो विरुद्ध इति ॥४॥आ०नि०

लिङ्गमविशिष्टं सङ्ख्याया हि तद् वचनम् ॥ ५ ॥

अथ यल्लिङ्गमुक्तं, लुप्येत वा एतत् षष्ठमहः–इति षष्ठस्य लोपं दर्शयति, नाद्यस्येति । तद् अविशिष्टं विकल्पेऽपि । सङ्ख्याया हि षष्ठमिति पूरणवचनं भवति, यस्मिन् कस्मिँश्चिदपगते येन प्रथमेन मध्येन अन्त्येन वा सङ्ख्या पूर्य्यते, तत् षष्ठम् । यथा षष्ठो भ्रातॄणां न दृश्यते इति, कनीयसि ज्येष्ठे मध्ये वा अदृश्यमाने भवति । एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ आ० नि० ॥

आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य तदादित्वाद् वचनादन्त्यविधिः स्यात् ॥ ६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, आदितः प्रवृत्तिर्भवितुमर्हति । कुतः । आरम्भस्य तदादित्वात् । आरम्भो हि तेषाम् आनुपूर्व्यवताम् आदितो न्याय्यः । पूर्वेण हि उपक्रान्तो द्वितीयादिः कर्त्तव्यः । स इह प्रथममेव क्रियमाणोऽनुपक्रान्तः केनाचित् क्रियेत । पूर्वो हि पदार्थः क्रियमाण उत्तरं पदार्थमभिनियच्छति । यः पुनराद्यः पदार्थः सोऽनुपक्रान्त एवान्येन कर्त्तव्यः । तस्मिन्नेव प्रथममुपादीयमाने नानुपक्रमदोषो भविष्यति । तस्मात् सर्वत्रैवं, ये क्रमवन्तः आरब्धव्याः, ते प्रथमादुपक्रमितव्या इति ॥ अपि च, प्रथमस्य निमित्तमुपसम्प्राप्तम् । न च विरोधोऽस्ति तदादिषु कृतेषु । अन्त्यानां निमित्तेऽपि

प्राप्ते, परिपूर्णत्वात् पदार्थानां, लोपो न विरुद्धः । तस्मादाद्योपादान-मन्त्यलोपश्चेति । अथैवं न्यायेन प्राप्ते, यत्र वचनं भवति, तत्राऽपनीय मध्यममपि, विधिर्भवति । यथा, अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति । अपबर्हिषावनुयाजौ यजतीति । विना वचनेन, अन्त्यलोप एव न्याय्य इति ॥ ६ ॥ पूर्व० नि० ॥ एकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणाऽधिकरणम् ॥ १ ॥

एकत्रिके तृचादिषु माध्यन्दिने छन्दसां श्रुति-भूतत्वात् ॥ ७ ॥

अस्ति एकत्रिकः क्रतुः, अथैष एकत्रिकः । तस्यैकस्यां बहिष्पवमानं, तिसृषु होतुराज्यम् । एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः । एकस्यामच्छावाकस्य, तिसृषु माध्यन्दिनः पवमान इति । तदत्र माध्यन्दिने पवमाने संशयः । किं तृचाद्यासु गानं कर्त्तव्यम् उत आद्ये तृचे ? इति । किं प्राप्तम् । एकत्रिके क्रतौ माध्यन्दिने पवमाने तृचाद्यासु स्तोत्रियासु गानं स्यात् । कुतः । छन्दसां श्रुतिभूतत्वात्, श्रुतिभूतानि हि त्रीणि छन्दांसि प्रकृतौ, त्रिच्छन्दा आवापः, माध्यन्दिनः पवमानः पञ्चसामेति । तानि इह चोदकेनैव प्राप्तानि । तानि एवमुपसंहर्त्तुं शक्यन्ते । यदि तृचाद्यासु गानम् । तस्मात् तृचाद्यासु इति ॥ ७ ॥ पूर्व० ॥

आदितो वा तन्न्यायत्वादितरस्यानुमानिकत्वात् ॥८॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । आद्ये तृचे गानं कर्त्तव्यम् । एष हि न्यायः, क्रम एवमनुगृहीतो भवति । इतरस्य छन्दोऽनुग्रहस्य प्राकृतत्वादिह आनुमानिकत्वं भवति ॥ आह । ननु क्रमोऽपि प्राकृतत्वादानुमानिकः । उच्यते । उभयोरानुमानिकयोः क्रमानुग्रहो ज्यायान् भवति । कथम् । तत्र हि प्रथमे गायत्रे छन्दसि अभिनिर्वृत्ते द्वितीया स्तोत्रीया प्रारब्धा, प्रथमारम्भेण हि पदार्थः क्रियमाण उत्तरं पदार्थमभिनियच्छति । अप्रवृत्ते कस्मिँश्चित् पदार्थे सर्वं वैकल्पिकं प्राप्नोति, न प्रवृत्ते । प्रवृत्ते हि ततोऽन्यदशक्तत्वादप्राप्तम् । प्रारब्धस्य च क्रिया प्राप्ता । तस्यामवस्थायामुभयप्राप्त्यभावादविकल्पः । अत्र किं तदेव प्रारब्धं परिसमाप्यताम्, अथान्यद् अप्राप्तमारभ्यतामिति । तत् परिसमापयञ्छ्रुतं करोति, परित्यजञ्छ्रुतं

जहातीति प्रारब्धं परिसमापनीयं गम्यते। अथेदानीं तस्मिन्निर्वृत्ते वैकल्पिकं कृतार्थत्वाद् अप्राप्तम् । तस्मात् क्रमानुग्रहो न्याय्यो न छन्दोऽनुग्रह इति ॥ तत्राह । ननु गायत्रेण छन्दसा पूर्वं क्रियमाणेन उत्तरकालं त्रैष्टुभमप्युपक्रान्तं भवति। उच्यते । सत्यमुपक्रान्तं भवति, न तु द्वितीयां तृतीयामकृत्वा। अथ तयोः पूर्णे तृचे नैव छन्दसां प्रयोजनम्। तस्मात् प्रत्यक्षत्वात् पूर्वया स्तोत्रीयया उत्तरयोः स्तोत्रीययोः क्रमस्य, क्रमानुग्रहो ज्यायान्न छन्दोऽनुग्रह इति ॥८॥सि०

यथानिवेशश्च प्रकृतिवत् सङ्ख्यामात्रविकारत्वात्॥९॥

इतश्चाद्ये तृचे गेयमिति । कुतः । यथानिवेशं प्रकृतिवत्, शब्देन प्राप्तासु स्तोत्रीयासु तिसृषु माध्यन्दिन इति सङ्ख्यामात्रस्य प्रत्याम्नायो न क्रमस्य । आह । ननु यथा क्रमस्य न प्रत्याम्नायः, एवं छन्दसामपि । उच्यते । सत्यमेवमेतत् । मुख्यस्तु क्रमानुग्रहः, जघन्यश्छन्दसाम् । तस्मादपि आद्ये तृचे गातव्यमिति ॥ ९ ॥ युक्तिः ॥ एकत्रिके आद्ये तृचे गानाधिकरणम् ॥ २ ॥

त्रिकस्तृचे धुर्ये स्यात् ॥ १० ॥

अस्ति एकत्रिकः क्रतुः, अथैष एकत्रिकः। तस्य एकस्यां बहिष्पवमानं, तिसृषु होतुराज्यम् । एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः । एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पवमान इति । सन्ति तु धुरि सामानि । तेषु संशयः । किं, तृचे गेयानि, उतैकस्याम् ऋचि ? इति । किं प्राप्तम् । त्रिकः स्तोमस्तृचे स्याद् धुरि सामसु । एवं तृचप्रापकश्चोदकोऽनुग्रहीष्यते। तस्मात् तृचे गेयमिति॥१०॥पूर्व०

एकस्यां वा स्तोमस्यावृत्तिधर्मत्वात् ॥ ११ ॥

एकस्यां वा ऋचि गेयं, स्तोमस्य हि तत्रावृत्तिधर्मता भवति। वचनप्रामाण्यात् । इदं भवति वचनम्—आवृत्तं धूर्षु स्तुवते, पुनरावृत्तं पृष्ठैरुपतिष्ठते इति । किमिव वचनं न कुर्यात् । तस्माद् धुरि सामसु एकस्यामृचि गेयमिति ॥ ११ ॥ सिद्धान्तः ॥ एकस्याम् ऋचि धूर्गानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

चोदनासु त्वपूर्वत्वाल्लिङ्गेन धर्मनियमः स्यात् ॥ १२ ॥

सन्ति द्विरात्रादयोऽहर्गणाः, द्विरात्रेण यजेतेत्येवमादयः । तेषु किं कृत्स्नस्य द्वादशाहस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तते, उत प्रायणीयोदयनीयौ

वर्जयित्वा दशरात्रस्य ? इति । किं प्राप्तम् । अविशेषात् कृत्स्नस्येति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । चोदनासु तासु प्रायणीयोदयनीययोः पूर्वत्वेनासम्भवाद् दशरात्रस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तते । केन हेतुना । लिङ्गेन विध्यन्तो नियम्येत । किं लिङ्गं भवति । एवमाह- यत् प्रथमं तद् द्वितीयं, यद् द्वितीयं तत् तृतीयं जगतीमन्तर्गच्छतीति । एवं ज्ञापयति, यत् प्रथमं द्विरात्रस्य, तद् द्वितीयं द्वादशाहस्य गायत्रम् । यद् द्वितीयं द्विरात्रस्य, तत् तृतीयं त्रैष्टुभं जगतीमन्तर्गच्छतीति षडहतृतीयं जागतम् अहः अन्तरीयमाणं दर्शयन् दशरात्रस्य प्रवृत्तिं दर्शयति । यत् प्रथममिति द्विरात्रस्य वादः, प्रकरणात् । तत् तृतीयमिति द्वादशाहस्य, द्विरात्रे तृतीयाभावात् । अपि चेदमपरं लिङ्गं, गायत्रं प्रथममहस्त्रैष्टुभं द्वितीयं जगतीमन्तर्गच्छतीति, अन्तराये षडहतृतीयं जागतं दर्शयति । तस्माद्दशरात्रस्य प्रवृत्तिः ॥ १२ ॥ सि० ॥

प्राप्तिस्तु रात्रिशब्दसम्बन्धात् ॥ १३ ॥

द्विरात्रेण यजेतेति रात्रशब्दः । इहापि दशरात्र इति स एव । तदेतस्मात् प्रकृतिलिङ्गाद्दशरात्रस्य विध्यन्त इति प्राप्ते लिङ्गदर्शनम् ॥१३॥ उपसंहारः ॥ द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठानाधिकरणम् ॥४॥

अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु विकल्पः स्यात् सर्वासामर्थवत्त्वात् ॥ १४ ॥

अग्नौ तु आधूननार्था मन्त्राः, वेशीनां त्वापत्मन्नाधूनोमीत्येवमादयः । तान् प्रकृत्य श्रूयते, सप्तभिराधूनोतीति । तथा अग्नौ वपनार्था मन्त्राः, या ओषधीरित्येवमादयः । तानपि प्रकृत्य श्रूयते, चतुर्दशभिर्वपतीति । तत्र संशयः । किमाद्योपादानम्?उत अनियम इति । किं प्राप्तम् । आद्योपादानम् । आदितो वा तन्न्यायत्वाद् इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु अप्रकृतिपूर्विकासु श्रूयमाणासु ब्रूमः । विकल्पः स्यात् । एवं सर्वासां सङ्ख्यानामर्थवत्त्वं भविष्यति । आद्योपादाने हि केषाञ्चिन्मन्त्राणामुत्पत्तिरनर्थिकैव स्यात् । गम्यते च ताभिर्वपनम् । प्रकरणात् । या हि प्रकृतिपूर्विका भवन्ति, तासां प्राकृतप्रयोगेणार्थवत्ता । आनर्थक्येन च कारणेन मुख्यातिक्रमः सङ्ख्यायाः ॥ १४॥ सप्तभिराधुनोतीत्यनेनाग्नौ धूननाद्यर्थानां मन्त्राणामनियमेनोपादानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

स्तोमविवृद्धौ प्राकृतानामभ्यासेन सङ्ख्यापूरणमविकारात् सङ्ख्यायां गुणशब्दत्वादन्यस्य चाश्रुतित्वात् ॥ १५ ॥

इह विवृद्धस्तोमकाः क्रतव उदाहरणम् । एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामं, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममिति। तत्रायं संशयः। किं प्राकृतानां साम्नामभ्यासेन सङ्ख्या पूरयितव्या ? उत अप्राकृतानामागमेनेति । किं प्राप्तम् । अनियमः । अविशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः । स्तोमविवृद्धौ अभ्यासेन सङ्ख्या पूर्यते । एवं हि प्रकृतग्रहणम् । इतरथा अप्रकृतक्रियेति । सङ्ख्या हि प्राकृतानां प्रधानभूतानां साम्नां गुणभावेनोच्यते, न प्राधान्येन । न चान्यत् सामद्रव्यं श्रुत्या विधीयते । यावांश्च श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गे दोषस्तावान् अश्रुतकल्पनायाम् । तस्मादभ्यसितव्यानि प्राकृतानि सामानि। यथा धुरि सामानीति ॥ १५ ॥

आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतित्वात् ॥ १६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। अप्राकृतानां साम्नामागमेन सङ्ख्या पूरयितव्या इति । कुतः । अभ्यासो न हि श्रूयते, एतावच्छ्रूयते, एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति । यावांश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषः । तावानश्रुतकल्पनायाम् ॥ ननु आगमोऽपि न श्रूयते । उच्यते। उभयस्मिन्नश्रूयमाणे आगमो न्याय्यः । एवमागमपूरिता सङ्ख्या समञ्जसा भविष्यति । इतरथा अभ्यासपूरिता असमञ्जसा स्यात् । तस्मादागमेन पूरयितव्येति ॥ १६ ॥ सि० ॥

सङ्ख्यायाश्च पृथक्त्वनिवेशात् ॥ १७ ॥

इतश्चागमेनेति । कुतः । पृथक्त्वनिवेशिनी हि सङ्ख्या । यथा अष्टौ घटा इति । अभ्यासेनापृथक् स्यात् । तस्मादागमेन पूरयितव्या इति ॥ १७ ॥

पराक्शब्दत्वात् ॥ १८ ॥

इतश्चागमेनेति । कुतः । पराक्शब्दो हि भवति। पराग् बहिष्पवमानेन स्तुवन्तीति । स च अनभ्यासस्य वाचकः । यथा पराचीः सामिधेनीरन्वाह इति, अनभ्यस्ता इति गम्यते। तस्मादप्यागमः॥१८॥

उक्ताविकाराच्च ॥ १९ ॥

इतश्चागमः । एवमुक्तस्याविकारो भवति । किमिदम् अविकार इति ? । अपुनर्वचनम् । तत्र जामितादोषो न भविष्यति । अभ्यासे हि स स्यात् । जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदेकं भूयः क्रियेतेति ॥ १९ ॥ युक्तिः ॥

अश्रुतित्वान्नेति चेत् ॥ २० ॥

इति चेत्, इति पुनर्यदुक्तम् आगमोऽपि नैव श्रूयते इति । तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ २० ॥ आ० ॥

स्यादर्थचोदितानां परिमाणशास्त्रम् ॥ २१ ॥

अर्थेन सामानि चोद्यन्ते । कतमेनार्थेन । एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदित्येवमादीनां वाक्यानामर्थेनेति । न हि अनागम्यमानेषु सामसु एताः सङ्ख्याः सामञ्जस्येन सम्भवन्ति । तस्मात् अर्थचोदितानामिदं परिमाणशासनं कृतार्थः शब्द एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति अर्थप्राप्तमागमं न शक्नोति वारयितुम् । तस्मादागमेन पूरणमिति ॥ २१ ॥ आ० नि० ॥

आवापवचनं चाभ्यासे नोपपद्यते ॥ २२ ॥

इतश्चागम इति पश्यामः । आवापवचनं हि भवति । त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहती अनुष्टुप् । अत्र हि एवावपन्ति, अत एवोद्वपन्तीति । एतदभ्यासे नावकल्पते । तस्मादप्यागम इति ॥ २२ ॥

साम्नां चोत्पत्तिसामर्थ्यात् ॥ २३ ॥

इतश्चागमः । कुतः । साम्नां हि एवमुत्पत्तिरर्थवती भवति—

दश सामसहस्राणि शतानि च चतुर्दश ।
साङ्गानि सरहस्यानि यानि गायन्ति सामगाः ॥
अशीतिशतमाग्नेयं पवमानं चतुःशतम् ।
ऐन्द्रं स्यात् सप्तविंशानि यानि गायन्ति सामगाः, इति ॥ इतरथा एषां साम्नामुत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । तस्मादप्यागम इति ॥२३॥ युक्तिः ॥

धूर्ष्वपीति चेत् ॥ २४ ॥

अथ यदुपवर्णितं, यथा धूरिसामस्वपि । तत् परिहर्त्तव्यम् ॥२४॥आ०॥

नावृत्तिधर्मत्वात् ॥ २५ ॥

नैतदेवं युक्तं, धुरि सामसु आवृत्तिधर्मकाणि हि तानि । वचनप्रामाण्यात् । इदं तत्र वचनम् । आवृत्तं धूर्षु स्तुवते, पुनरावृत्तं पृष्ठैरुपतिष्ठते इति । वचनात् तत्र क्रियते । तद्वदिह वचनं नास्ति । तस्माद् विषममेतदुपवर्णनम् । अत्र आगमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति सम्यगेतदिति ॥ २५ ॥ ॥ आ० नि० ॥ विवृद्धस्तोमके अप्राकृतानां साम्नामागमाधिकरणम् ॥ ६ ॥

बहिष्पवमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात् ॥ २६ ॥

विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु संशयः । बहिष्पवमाने किं साम्नामागमः ? अभ्यासः ? इति । पूर्वेण न्यायेनागम इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । बहिष्पवमाने तु नैवम् । ऋगागमस्तत्रेति । कुतः । सामैकत्वात् । कथम् । यदुत्तरयोः पवमानयोस्तृचाय तृचाय हिङ्करोति । अथ कस्माद् बहिष्पवमाने सकृदेव हिङ्करोतीति ॥ एकं हि तत्र सामेति स्यात् । स्वारमेव गायत्रमिति वचनात् । सामैकत्वे ज्ञाते ऋगागमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति । सामापि अभ्यसितव्यमिति ॥ २६ ॥ बहिष्पवमाने ऋगागमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अभ्यासेन तु सङ्ख्यापूरणं सामिधेनीष्वभ्यासप्रकृतित्वात् ॥ २७ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र काम्याः सामिधेनीकल्पाः । एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य । चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद् ब्रह्मवर्चसकामस्य । एकविंशतिश्चानुब्रूयाद् अन्नकामस्य, द्वाविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य । षड्विंशतिमनुब्रूयात् पशुकामस्येत्येवमादयः । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं सामिधेनीष्वागमेन सङ्ख्या पूरयितव्या, उत अभ्यासेन, उत यावदुक्तमभ्यस्य शेषमागमेन ? इति । किं प्राप्तम् । पूर्वेण न्यायेनागम इति । अपि च अविशेषोऽर्थः । अभ्यासेन हि पूर्यमाणा न सामञ्जस्येन स्यात् । तस्मादागम इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । अभ्यासेन तु सङ्ख्यापूरणमिति । तुशब्दः पक्षव्यावर्त्तकः । नागमः । किं तर्हि अभ्यासः । कुतः । अभ्यासप्रकृतित्वात् । प्रकृतौ अभ्यासेन सङ्ख्यापूरिता । त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति । कथम् । पञ्चदश सामिधेन्य इति श्रुतिः । एकादश च समाम्नाताः । तत्र अभ्यासेनागमेन वा सङ्ख्यायां पूरयितव्यायाम् अभ्यास उक्तः ।

त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमामिति । अनेन नियमेन प्रथमोत्तमयोरभ्यासः कर्त्तव्य इति । यावत्कृत्वस्तयोरभ्यासे क्रियमाणे पञ्चदशसङ्ख्या पूर्य्यते, तावत्कृत्वोऽभ्यसितव्यम्, इत्येतदभिप्रायं त्रित्वम् । तथा हि दृष्टार्थता । त्रिसङ्ख्याभिप्राये अदृष्टं कल्प्यं स्यात् । तस्माद् इहापि तत्प्रकृतित्वाद्यावत्कृत्वोऽभ्यस्यमानयोर्यथोदिता सङ्ख्या पूर्यते, तावत्कृत्वोऽभ्यसितव्यमिति ॥ २७ ॥ पूर्व० ॥

अविशेषान्नेतिचेत् ॥ २८ ॥

इति यदुक्तं तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ २८ ॥ आ० ॥

स्यात्तद्धर्मत्वात् प्रकृतिवदभ्यस्येत आ सङ्ख्यापूरणात् ॥ २९ ॥

स्यादभ्यासः । कुतः । प्रकृतिधर्मत्वं हि विकृतेः । तस्माद् आ सङ्ख्यापूरणादभ्यसितव्यम् । एवं प्रकृतिवत् कृतं भविष्यति । चोदकानुरोधेन अभ्याससामञ्जस्यमभ्युपगन्तव्यम् । तस्मादभ्यास इति ॥ २९ ॥ आ० नि० ॥

यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात् ॥ ३० ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैवम् । आ सङ्ख्यापूरणात् प्रथमोत्तमे अभ्यसितव्ये इति । यावदुक्तमभ्यस्य अवशिष्टानामागमेन पूरयितव्या सङ्ख्येति । कुतः । कृतपरिमाणत्वादभ्यासस्य । कृतं ह्यभ्यासस्य परिमाणम् । त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमामिति । त्रिसङ्ख्या चाभ्यासेन विवक्षिता, न पूरणी सङ्ख्या । तथा श्रुतिः परिगृहीता स्यात् । इतरथा लक्षणा ॥

अथ यदुक्तं, दृष्टार्थता चैवं भवतीति । नैतदेवम् । आदर्त्तव्यो हि त्रित्वानुरोधः । द्विचतुष्केणापि हि सङ्ख्या पूर्यते । तथापि प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासोऽनुष्ठेयः । तेन सङ्ख्या पूरयितव्येति । इहापि तेनैव अभ्यासेन सङ्ख्या पूर्यते । भवति हि सोऽन्यत्र सङ्ख्यापूरणः । प्रकृतौ प्रथमोत्तमे च त्रिरभ्यस्ते । सङ्ख्या च पूरिता । इहापि तद्वदेव कर्त्तव्यम् । प्रथमोत्तमे च त्रिरभ्यसितव्ये । सङ्ख्या च पूरयितव्या । न प्रकृतावेष शब्दार्थो गम्यते, अनेनाभ्यासेन सङ्ख्या पूरयितव्येति । अभ्यासः कर्त्तव्य इति वचनादवगम्यते । सङ्ख्या पूरयितव्येति सामर्थ्यात् । सा च प्रकृतौ अर्थादनेन पूरिता । यश्चार्थात् कृतो, न

स चोदनार्थः । तस्मान्नानेनाभ्यासेन सङ्ख्या पूरयितव्येति चोदक आह । एवं चेद् यावदुक्तमभ्यस्य अवशिष्टानामागम इति॥३०॥ सि० ॥

अधिकानाञ्च दर्शनात् ॥ ३१ ॥

इतश्चागम इति । अधिकदर्शनं हि भवति । न जगत्या परिदध्यात् । यज्जगत्या परिदध्यात् । तच्छन्दांसि गमयेत् । त्रिष्टुभा परिदधातीति । अभ्यासे च जगतीपरिधानाशङ्का नावकल्पते । तस्मादप्यागम इति ॥ ३१ ॥ युक्तिः ॥

कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२ ॥

इति चेत् पश्यसि, यावदुक्तमभ्यस्य अधिका आगमयेदिति, धुरि सामकर्मस्वपि एवमेव स्यादिति ॥ ३२ ॥

न चोदितत्वात् ॥ ३३ ॥

नैतदेवं, धुरिसामकर्मसु युक्तम् । चोदितस्तत्राभ्यासः । आवृत्तं धूर्षु स्तुवते, पुनरावृत्तं पृष्ठैरुपतिष्ठते इति । इह तद्वचनं नास्ति । तस्माद्यावदुक्तम् अभ्यस्य अवशिष्टानामागमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति ॥ ३३ ॥ आ०नि०॥ सामिधेनीष्ववशिष्टानामागमेन संख्यापूरणाधिकरणम् ॥८॥

षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृत्स्नविधानात् ॥ ३४ ॥

अस्ति षोडशी ज्योतिष्टोमं प्रकृत्याम्नातः- य एवं विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णाति, भवत्यात्मना, परास्य भ्रातृव्यो भवतीति । तत्र संशयः । किमेष प्राकृतो, वैकृतः ? इति । कथम् । प्राकृतः । ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य आम्नानाद् वैकृतो, विकृतौ वचनात् । मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य गृह्यते इति । प्रकृतावपि वचनमस्त्येवेत्याशङ्क्य, अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादतिरात्रे ब्राह्मणस्येति । विकृतावपि वचनसामर्थ्याद्विकृतौ अतिरात्रे स्यादित्याशङ्क्यते । प्रकृतावाम्नानात् । प्रकृतौ चातिरात्रस्य भावात् प्राकृत इत्याशङ्का । तस्मात् संशयः ॥ किं प्राप्तम् । षोडशिनो वैकृतत्वं स्यात् । कुतः । तत्र कृत्स्नविधानात् । विकृतावसौ कृत्स्नो विधीयते । कथम् । य एवं विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णीत इत्यभिधाय मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य गृह्यते इति विधीयते । प्रकरणाच्च वाक्यं बलीयः । एवं वाक्येन प्रकरणे बाधिते, अतिरात्रे ब्राह्मणस्येति वचनं वैकृते अतिरात्रे इति गम्यते । तेन यद्यपि ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य विधानाद्विकृतावसौ न कृत्स्न आम्नातः, तथापि कृत्स्न एव विकृतौ वि-

हितो भवति । तस्माद् विकृतिषु परिगणितासु षोडशी ग्रहीतव्यो, न प्रकृताविति ॥ ३४ ॥ पूर्व० ॥

प्रकृतौ चाभावदर्शनात् ॥ ३५ ॥

इतश्च वैकृत इति । कुतः । प्रकृतौ अभावो दृश्यते । कथम् । द्वे संस्तुतानां विराजमतिरिच्येते इति अभावे षोडशिनः । द्वे स्तोत्रीये विराजमतिरिच्येते इति वर्णितं द्वितीयेऽध्याये (२अ०४पा०२६ सू० तस्मादपि वैकृतः षोडशीति ॥ ३५ ॥

अयज्ञवचनाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च वैकृत स्यात् । एवं हि भवति वचनम् । न षोडशी नाम यज्ञोऽस्तीत्याहुरिति । न तावद् नास्ति षोडशी ज्योतिष्टोमे प्रकृतौ । इदं भवति वचनम् । यदि ज्योतिष्टोमे नास्ति, एवमुपपद्यते । तस्मादपि वैकृत इति गम्यते ॥ ३६ ॥ युक्तिः ॥

प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् ॥ ३७ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति वैकृतः षोड़शीति। प्राकृतः स्यात् । कुतः । प्रकृत्यां हि ज्योतिष्टोमे आम्नातः । प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमेनैकवाक्यता स्यात् । सा विकृतावप्युच्यमानस्य नापैति । न हीदं वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकम् । किं तर्हि विकृतावुपदेशकम् । तस्मात् प्रकृतौ शिष्टाप्रतिषिद्धत्वात् षोडशी भवितुमर्हतीति ॥

अपि च न केवलं प्रकरणमस्य साधकम् । किं तर्हि वाक्यमपि तथेति । अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादतिरात्रे ब्राह्मणस्येति । न चेदं प्रकृतौ सम्भवद् वैकृतेऽतिरात्रे शक्यते कल्पयितुम् । तस्मात् प्राकृतः षोडशीति ॥ ३७ ॥ सि० ॥

प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥

प्रकृतौ भवति दर्शनमस्य षोड़शिनः । तिस्रः संस्तुतानां विराजमतिरिच्यन्ते इति। उक्तमेतत् । षोडशिनि गृह्यमाणे तिसृणां स्तोत्रीयाणां दर्शनमवकल्पत इति । तस्मात् प्राकृतः षोडशीति॥३८॥ युक्तिः

आम्नातं परिसंख्यार्थम् ॥ ३९ ॥

अथ यदुक्तं, वैकृतस्तत्र कृत्स्नविधानादिति । तदुक्तम् । प्रकृतावप्रतिषेधकं तद्वचनमिति । अथ चोदकेन प्राप्तौ किमर्थं पुनरुच्यते इति । अविशेषेण हि तद्वचनं प्रकृतावभिधाय अग्निष्टोमे राजन्य-

स्य, ब्राह्मणस्य चातिरात्रे इति वाक्येनोक्तम्। तद्विकारार्थमेवं प्राप्नोति परिसङ्ख्यानम्। तदर्थमुच्यते। अनतिरात्रेऽप्यनग्निष्टोमेऽपि कथं गृह्येत? मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य गृह्यते इति॥ ३९॥

उक्तमभावदर्शनम्॥ ४०॥

अथ यदुक्तं, प्रकृतौ षोडशी न दृश्यते, द्वे संस्तुतानां विराजमतिरिच्येते इति। तदुक्तम्। अभावदर्शनाद् वैकल्पिकः षोडशी, न विहितप्रतिषेधात् पक्षेऽतिरेक इति॥ ४०॥

गुणादयज्ञत्वम्॥ ४१॥

अथ यदुक्तम्। अयज्ञवचनाद् न प्रकृतौ षोडशीति। तदुक्तम्। शिष्टत्वात् प्रकृतौ गृह्यत इति। कथं त्वयज्ञवचनम्। वैकल्पिकत्वात्। पक्षे स यज्ञो नास्तीति भक्त्या अयज्ञ इत्युच्यते। तस्मात् प्राकृतः षोडशीति। प्रयोजनं, पूर्वपक्षे प्रकृतौ न गृह्यते, गृह्यते सिद्धान्ते ४१॥ आ० नि०॥ षोडशिनां प्राकृतत्वाधिकरणम्॥ ९॥

तस्याग्रयणाद् ग्रहणम्॥ ४२॥

अस्ति षोडशी। य एवं विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णाति, भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवतीति। तत्रायमर्थः समधिगतः। प्राकृतः षोडशीति। अथेदानीमिदं सन्दिह्यते। किमसौ आग्रयणादुक्थ्याच्च ग्रहीतव्य इति? उत, आग्रयणादेवेति। किं प्राप्तम्। तस्याग्रयणाद् ग्रहणम्। कुतः। वचनात्। आग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनमिति॥ ४२॥

उक्थ्याच्च वचनात्॥ ४३॥

गृह्णीम एतत्, आग्रयणाद् ग्रहीतव्यः षोडशीति। किन्तु उक्थ्याच्च ग्रहीतव्यः। कुतः। वचनात्। वचनमिदं भवति। उक्थ्याद् गृह्णाति षोडशिनमिति। किमिदं वचनं न कुर्य्यात्। तस्मादुक्थ्याग्रयणाभ्यां ग्रहीतव्य इति॥ ४३॥ पूर्व०॥

तदेतदपर्य्यवसितं तिष्ठतु तावत्। अथेदानीमेतच्चिन्त्यते–

तृतीयसवने वचनात् स्यात्॥ ४४॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः। तत्र श्रूयते। यः षोडशी गृह्यते इन्द्रियमेव वीर्य्यमात्मं धत्ते इति। तत्र संशयः। किं सवने सवने ग्रहीतव्यः? उत, तृतीयसवने इति। किं प्राप्तम्। सवने सवने इति। कुतः। प्रतिसवनं हि श्रूयते, गृह्णाति षोडशिनमिति। शब्दलक्षणे च

कर्मणि शब्दो नः प्रमाणम् । तस्मात् सवने सवने षोडशी गृह्यते इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । तृतीयसवने स्यादस्य ग्रहणमिति । कुतः । वचनात् । भवति हि वचनम् । तृतीयसवने आग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनमिति वचनं नः प्रमाणम् । तस्मात् तृतीयसवने ग्रहीतव्य इति । अथ यदुक्तं, प्रतिसवनं षोडशिग्रहणमिति । तृतीयसवनग्रहणस्तुत्यर्थं तत् । कथम् । प्रातःसवने गृह्यः । तेजो वै प्रातःसवनम् तेजस एव वज्रं निर्म्मिमीते । माध्यन्दिने सवने गृह्यः । तेजो वै माध्यन्दिनं सवनम् । तेजस एव वज्रं निर्म्मिमीते तृतीयसवने गृह्यः । पशवो वै तृतीयसवनम् । पशुभ्य एव वज्रं निर्म्मिमीते । यत् प्रातःसवने गृह्णीयाद् वज्र उत्तरे सवने व्यतिरिच्येत । यन्माध्यन्दिने मध्यतः, वज्रं निहन्यात् । तृतीयसवने गृह्यः । तत् सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति न पूर्वे सवने आर्त्तिं नीत इति ॥ ४४ ॥ तृतीयसवन एव षोडशिग्रहणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अनभ्यासे पराक्शब्दस्य तादर्थ्यात् ॥ ४५ ॥

स्थितादुच्यते । इतश्च पश्यामः । उक्थ्याच्च ग्रहीतव्य इति । कुतः । यत् पराञ्चमुक्थ्यान्निगृह्णाति षोडशिनमिति । उक्थ्यान्निगृह्णातीति सम्बन्धो, नोक्थ्यात् । पराञ्चमिति । कुतः । अनभ्यासे पराक्शब्दो वर्त्तते । कुतः । तादर्थ्यात् । तादर्थ्यं हि अस्यावगम्यते । पराचीः सामिधेनीरन्वाह । अनभ्यस्ताः सामिधेनीरन्वाहेति । यथा, अनभ्यासवचनः सन् नोक्थ्येन सम्बद्ध्यते । न हि भवति सम्बन्धः । उक्थ्यादनभ्यस्तमिति । कथं तर्हि । उक्थ्यान्निगृह्णातिं तमनभ्यस्तामिति । तस्मादप्युक्थ्याग्रयणाभ्यां ग्रहीतव्य इति ॥ ४५ ॥ १० दशमाधिकरणपूर्वपक्षयुक्तिः ॥ १ ॥

उक्थ्यविच्छेदवचनत्वात् ॥ ४६ ॥

इतश्चोक्थ्यादपि ग्रहीतव्य इति । कुतः । उक्थ्यविच्छेदवचनं भवति । विच्छिन्दन्ति ह वा एतदुक्थ्यं यदुक्थ्यानि षोडशिनञ्च ततः प्रणयन्तीति । प्रणयतिना सम्बन्धाद्विस्पष्टमपादानं दर्शयति । तस्मादप्युभाभ्यां ग्रहीतव्य इति ॥ ४६ ॥ युक्तिः ॥ २ ॥

आग्रयणाद्वा पराक्शब्दस्य देशवाचित्वात् पुनराधेयवत् ॥ ४७ ॥

आग्रयणाद् एव वा ग्रहीतव्यः । नोक्थ्यात् । कुतः । यदाग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनमिति वचनाद्, न शक्य आग्रयणात् कृत्स्नो गृह्यमाण उक्थ्याद् ग्रहीतुमिति । अगतिका ह्येषा गतिः । यत् कृत्स्नसंयोगे सति विकल्पसमुच्चयौ स्याताम् । सत्यां हि गतौ न तौ आश्रयणीयौ स्तः । अस्ति चात्र गतिः । कथम् । पराक्शब्दस्य देशवाचित्वात् । दिग्देशकालवचनो हि पराक्शब्दो भवति । तथा सति उक्थ्यात् पराञ्चमिति सम्बन्धो भविष्यति, न कृत्स्नसंयोगो विरोत्स्यते । यथा, पराञ्चमग्न्याधेयात् पुनरादधातीति कालसंयोगे पञ्चमी, नापादाने । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मादप्याग्रयणादेव ग्रहीतव्य इति ॥ ४७ ॥ १० दशमाधिकरणपूर्वपक्षोत्तरम् ॥

विच्छेदः स्तोमसामान्यात् ॥ ४८ ॥

अथ यदुक्तं, विच्छेदवचनादपादानदर्शनमिति । नैतदेवम् । विच्छेदः स्तोमसामान्याद् भवति । विच्छिन्दन्ति वा एतदुक्थ्यं यदुक्थ्यानि षोडशिनश्च ततः प्रणयन्तीति । एकविंशस्तोमत्वादुक्थ्यविग्रह इव षोडशी इति । तत्र पूर्वयोर्विच्छिन्न एवोच्यते । ततः प्रणयन्तीति । इयमपि कालसम्बन्ध एव पञ्चमी, नापादाने । तस्माद् आग्रयणादेव ग्रहीतव्यः षोडशी ॥ ४८ ॥ आ० नि० ॥ आग्रयणादेव षोडशिग्रहणाधिकरणम् ॥ १० ॥

उक्थ्याऽग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात् सति हि संस्थान्यत्वम् ॥ ४९ ॥

षोडशिनि प्रकृते इदमाम्नायते, अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्थ्ये ग्राह्य इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किमस्तोत्रशस्त्रः षोडशी ? उत सस्तोत्रशस्त्र इति । किं प्राप्तम् । अस्तोत्रशस्त्रः स्यात् कुतः । उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगात् । उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगो भवति । अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्थ्ये ग्राह्य इति । अग्निष्टोमसंस्थे उक्थसंस्थे च षोडशी ग्रहीतव्य इत्युच्यते । एवमग्निष्टोमसंस्थोऽसौ क्रतुर्भवति । यद्यत्र स ग्रहो गृह्यते, यदि च तत्र स्तोत्रं शस्त्रं वा क्रियते । सति हि स्तोत्रे शस्त्रे वा षोडशिना स्तोमेन सन्तिष्ठेत । तत्राग्निष्टोमसंस्थो न स्यात् । उक्थ्यसंस्थश्च । तत्रेदं वचनमुपरुध्येत । अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्थ्ये ग्राह्य इति । अग्निष्टोम-

विशिष्टे ज्योतिष्टोमे स उच्यते, अग्निष्टोमस्यैवाङ्गम् । न हि यागः स्तुतशस्त्रयोरङ्गं भवति । फलवत्त्वाद् यागस्य । अफलत्वाच्चेतरयोः अग्निष्टोमश्चासौ ज्योतिष्टोमसंस्थोऽनेन भवति, नान्यथा । तस्मादस्तोत्रशस्त्रः स्यादिति ॥ ४९ ॥ पूर्व० ॥

सस्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात् ॥ ५० ॥

सस्तुतशस्त्रो वा षोडशी । कुतः । तदङ्गत्वात् । यागस्य हि स्तोत्रशस्त्रे अङ्गभूते ग्रहग्रहणनिमित्ते । कथम् । ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीत्युपसम्प्राप्ते निमित्ते भवितव्यं नैमित्तिकेन । तस्मात् सस्तुतशस्त्रः षोडशी स्यात् ॥ ५० ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति, सस्तुतशस्त्रः षोडशीति । कथम् । ऊर्ध्वा वा अन्ये यज्ञक्रतवः सन्तिष्ठन्ते तिर्य्यञ्चोऽन्ये । ये होतारमभिसन्तिष्ठन्ते, ते ऊर्ध्वाः । ये वा अच्छावाकं, ते तिर्यञ्चः । कथं कृत्वा एतल्लिङ्गम् । एतदुक्तं भवति । द्वये एव यज्ञक्रतवो भवन्ति ये होतारमभिसन्तिष्ठन्ते ये चाच्छावाकम् । यदि सस्तोत्रशस्त्रः षोडशीति तत एवम् । अन्यथा अयं षोडशी अध्वर्य्युमभिसन्तिष्ठेत । तस्मादपि सस्तोत्रशस्त्रः षोडशी ॥ ५१ ॥ हेतुः ॥

वचनात् संस्थान्यत्वम् ॥ ५२ ॥

अथ यदुक्तं, सति हि संस्थान्यत्वमिति । वचनादेवं भविष्यति । अग्निष्टोमान्तं यदुक्तं तस्य वचनादयमन्योऽन्तो विधीयते । किमिव वचनं न कुर्य्यात् । तस्मादपि सस्तोत्रशस्त्र इति ॥ ५२ ॥ आ० नि० ॥ षोडशिग्रहस्य सस्तोत्रशस्त्रताधिकरणम् ॥ १२ ॥

अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ ५३ ॥

अस्ति आङ्गिरसां द्विरात्रः । तत्रेदमाम्नायते, वैखानसम्पूर्वेद्युः साम भवति षोडश्युत्तरे इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किमत्र षोडशिनो विधानम् ? उत प्राप्तस्य परिसङ्ख्यानमिति । किं प्राप्तम् । अप्राप्तस्य विधानम् । आनुमानिकश्चोदकः । स विहिते न प्रापयति । विहितश्च, उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इत्यनेन वचनेन । तस्माच्चोदको न प्रापयतीति अप्राप्तस्य विधानमिति गम्यते ॥ ५३ ॥ पूर्व० ॥

अन्वयो वानारभ्यविधानात् ॥ ५४ ॥

अन्वयो वा षोडशिनोऽन्यस्मिन् क्रतौ परिसङ्ख्यार्थमिदं श्रवणं, वैखानसं साम पूर्वेद्युर्भवति षोडश्युत्तरे इति। कथमन्वयः। अनारभ्य-विधानात् । कतमोऽनारभ्यविधिः । उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इति। तेन प्राप्ते उपसंहारः क्रियते। यदेतद् द्विरात्रस्योत्तरे गृह्यते इति। एतदाङ्गिरसां द्विरात्रस्य गृह्यते, नान्यत्रेति।

अथ वा एवं प्राप्तम्, अभावादतिरात्रेषु गृह्यते इति । यदेतत् प्राकृतमतिरात्रेषु षोडशिग्रहणं, वैकल्पिकं तद् विकल्पेनैव सर्वद्वि-रात्रेषु प्राप्तं नियम्येत, उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इति। तस्योपसं-हारे कृतेऽन्यद्विरात्रेषु अभावः । अभावादाङ्गिरसां द्विरात्रे नियतो गृह्यते षोडशी उत्तरे इति । अन्वयो वा अनारभ्यविधानात्, अ-न्वितानि षोडशिना सर्वद्विरात्रेषूत्तराणि अहानि । प्रत्यक्षश्रवणा-दुत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इति अनारभ्यविधानेन । ननूपसं-हारः परिसङ्ख्या वा षोडशी उत्तरे इति। उच्यते। न शक्यं प्रत्यक्ष-श्रवणं परिसङ्ख्यातुं विशेषवचनेन । त्रयो हि दोषाः प्रादुःष्युः- अस्वार्थग्रहणं, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च। न चोपसंहारः। भिन्न-त्वाद्वाक्ययोः। किमर्थं तर्हीदं षोडश्युत्तरे इति। नैवैतद्विधानं षोड-शिनः। किन्तर्हि वैखानसस्य साम्नः। वैखानसं तत् साम पूर्वेद्युर्भ-वतीति विधीयते । उत्तरे षोडशीत्यनूद्यते। अनारभ्यविधानेन प्राप्त-त्वात् । तस्मात् प्राप्तस्य षोडशिनो ग्रहणमिति ॥ ५४ ॥ सिद्धान्तः ॥ अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिसंख्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यत इत्यभ्यासेन प्रतीयेत भोजनवत् ॥ ५५ ॥

षोडशिनं प्रकृत्य आमनन्ति, चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यते इति । अत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमेकस्मिन्नहीने चतुर्थे दिवसे षोडशी अभ्यसितव्य ? उतैकस्मादहीनादहीनान्तरे चतुर्थेऽहनि गृह्य-ते इत्येवमभ्यसितव्य इति। किं प्राप्तम्। एकस्मिन्नभ्यसितव्य इति। कुतः। अहीनस्यैकस्येत्युच्यते, नानाऽहीनेषु चेदिष्यते, सा लक्षणा भवति। अस्मिन् पक्षे श्रुतिः। अपिच वीप्सानर्थक्यं नानाहीनेषु चे-त् स्यात्। चतुर्थेऽहनि अहीनस्येत्येतावतैव तत् सिद्ध्यति। एकस्मिँ-स्तु वीप्सा अर्थवती भवति । तस्मादेकस्मिन्नहीने अभ्यसितव्यः।

भोजनवत् । यथा चतुर्थेचतुर्थेऽहनि देवदत्तो भुङ्क्ते इति चतुर्थे भुक्त्वा ततश्चतुर्थे गम्यते एकस्मिन् पक्षे इति । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्माद् एकस्मिन्नहीन इति ॥ ५५ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा सङ्ख्यावत्त्वान्नानाऽहीनेषु गृह्यते पक्षवदेकस्मिन् संख्यार्थभावात् ॥ ५६ ॥

नानाहीनेषु वा चतुर्थेऽहनि गृह्यते, एवं सङ्ख्यावद्ग्रहणं भवति, चतुर्थेऽहनि इति । एकस्मिन्नहीने एकं चतुर्थमहः, अन्यदष्टमं भवति । यदुक्तं, श्रुतिशब्दो भविष्यतीति अहीन इति । भवति सा हि श्रुतिः । न च तया श्रुत्या किञ्चित् सिद्ध्यति । चतुर्थस्याभावात् । अस्मत्पक्षे लक्षणा । तया तु सिद्ध्यति । अपि च, न लक्षणा, सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । यदुक्तं, वीप्सानर्थक्यमिति । न आनर्थक्यमापततीत्यशब्दार्थः कल्पनीयः । तस्माद् नानाहीनेषु ग्रहीतव्य इति पक्षवत् । यथा, पञ्चम्यां पञ्चम्यां भुङ्क्ते इति पक्षान्तरं गम्यते एवमिहापि द्रष्टव्यः । तस्मान्नानाहीनेषु ग्रहीतव्य इति ॥ ५६ ॥ सि० ॥

भोजने तत्सङ्ख्यं स्यात् ॥ ५७ ॥

यत्तु भोजनवदित्युक्तम्, अर्थात् तत् तस्माच्चतुर्थादप्यन्यच्चतुर्थं तत्र कल्प्यते । चतुर्थादारभ्य यान्यहानि, तेषां चतुर्थमहीनस्य तदष्टमम् । शब्दलक्षणे कर्मणि शब्दाभिहितं गम्यते, न लोकाभिप्रायः । तस्माद् युक्तं भोजने लोकाभिप्रायानुष्ठानम् । अहीने तु शब्दाभिहितं गम्यते ॥ ५७ ॥ आ० नि० ॥ नानाऽहीने षोडशिग्रहणाधिकरणम् ॥१४॥

जगत्साम्नि सामाभावाद् ऋक्तः साम तदाख्यं स्यात् ॥ ५८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाऽग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्, यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रानिति । आग्रयणाग्रानित्येतदुदाहरणम् । तत्र संशयः । किमाग्रयणाग्रतायाः प्रकृतौ निवेशः ? उत विकृताविति । किं प्राप्तम् । प्रकरणानुग्रहात् प्रकृतौ इति । यदि जगत्सामा इति ज्योतिष्टोम एवोच्यते, येन केनचिदभिसम्बन्धेन गुणेन क्रियया वा ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः, जगत्साम्नि श्रूयमाणेऽपि ऋक्तः साम तदाख्यमिति

अध्यवसीयते । कुतः । सामाभावात् । न हि, कृत्स्नेऽपि सामवेदे जगन्नाम सामास्ति । तस्माद्यत्र जगत्यामुत्पन्नं साम स जगत्सामा । स विषुवान् । ननु शुक्राग्रो विषुवानित्युच्यते । नैष दोषः । स कामाय भविष्यति । तस्माद्विकृतौ विषुवति निवेश इति ॥ ५८ ॥ विकृतौ ग्रहाणामाग्रयणाग्रताया अधिकरणम् ॥ १५ ॥ प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

एवं वा–

जगत्साम्नि सामाभावाद् ऋक्तः साम तदाख्यं स्यात् ॥ ५८ ॥

यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद् इत्येतदेवोदाहरणम् । तत्र संशयः । किमन्यतरसामा जगत्सामा, रथन्तरसामा बृहत्सामा वा ? किमुभयसामा जगत्सामा ? किं रथन्तरसामा जगत्सामा ? किं यत्र जगत्यामुत्पन्नं साम जगत्सामा ? इति । किं प्राप्तम् । अन्यतरसामा इति । कुतः । विशेषानवगमात् । ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतत्वात् । तस्य च अन्यतरसामत्वात् । एवं प्राप्तम् । अथवा उभयसामा जगत्सामा, जगच्छब्दः कृत्स्नवाची । कृत्स्नपृष्ठता च ज्योतिष्टोमे उभयसामत्वे, अन्यतरसामत्वे जगच्छब्दस्याविशेषणत्वादऽविवक्षा प्रसज्ज्येत । तस्मादुभयसामा । अथ वा रथन्तरसामा जगत्सामा । तत्र हि ऋचि जगच्छब्दो विद्यते । ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमिति । यदि चोभयसामा जगत्सामा भवेत्, कृतकरो विधिरनर्थकः स्यात् । तेन नैतयोः समुच्चयः प्रकृतौ । तस्माद् रथन्तरसामैव जगत्सामा इति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । यत्र जगत्यामुत्पन्नं साम स जगत्सामा इति । तथा हि श्रुतिः, इतरथा रथन्तरसामनि अध्यवसीयमाने ऋचा पदं लक्ष्यते, पदेन साम, सैषा लक्षितलक्षणा स्यात् । तस्माज्जगत्यां यत्र साम, स जगत्सामा । ऋक्तो जगदाख्यं साम, स्याद्विषुवति । ननु शुक्राग्रो विषुवानित्युच्यते । नैष दोषः । स कामाय भविष्यति । तस्माद्विषुवति विकृतौ निवेश इति ॥ ५८ ॥ जगत्सामेति शब्देन विषुवतो ग्रहणाधिकरणम् ॥ १५ ॥ द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वात् स्यात्॥५९॥

सन्ति उभयसामानः क्रतवः, संसव उभे कुर्यात् । अपचि-

तावज्ज्योतिष्टोमे श्रूयते, उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादिति । तत्रास्ति रथन्तरनिमित्तकं बृहन्निमित्तकञ्च, उपवतीं रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यादग्रियवतीं बृहत्पृष्ठस्येति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं रथन्तरनिमित्तकं बृहन्निमित्तकं वा कार्यं, विकल्पः ? अथ वा रथन्तरनिमित्तकं कर्त्तव्यम् ? अथ वाऽन्यनिमित्तकमेव कर्त्तव्यम् ? । किं प्राप्तम् । अन्यतरनिमित्तकं कर्त्तव्यं, विकल्पः ? इति । कुतः । समा प्राप्तिः, विरुद्धश्च समुच्चयः । न हि विनिगमनायां हेतुरस्ति– एवन्निमित्तकं कर्त्तव्यं, नैवन्निमित्तकम् इति । न च द्वे प्रतिपदौ शक्येते कर्त्तुम् । तस्माद्विकल्पः ॥ ५९ ॥ पूर्व० ॥ १ ॥

मुख्येन वा नियम्येत ॥ ६० ॥

यदुक्तं– समा प्राप्तिः, नास्ति विनिगमनायां हेतुरिति । अस्तीति ब्रूमः । मुख्यत्वं नाम रथन्तरस्य प्रथमाधीतत्वम् । तदुक्तं, मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवद्, इति ॥ ६० ॥ पूर्व० ॥ २ ॥

निमित्तविघाताद् वा क्रतुयुक्तस्य कर्म स्यात् ॥ ६१॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । द्वयोरपि निमित्तयोर्विघातः स्यात्, क्रतुनिमित्तमेवाश्रीयते । तथा सति नैतद्रथन्तरपृष्ठं, न बृहत्पृष्ठं बृहद्रथन्तराभ्यामुभाभ्यां तत्र पृष्ठनिर्वृत्तिः । तस्माद् नोपवती प्रतिपत्, नाग्रियवती अन्यैव क्रतुनिमित्ता भवितुमर्हतीति ॥ ६१ ॥ सि०॥ संसवे उपवत्यग्रियवत्योरभावाधिकरणम् ॥ १६ ॥

ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥६२॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, वाग् वा ऐन्द्रवायवो यद् ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवावरुन्धे इति । तत्र संशयः । किमैन्द्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात्, उपांश्वन्तर्यामाभ्यामपि पूर्वं ग्रहीतव्यः ? उत शुक्रामन्थिभ्यां पूर्वं ग्रहणमिति । किं प्राप्तम् । ऐन्द्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्ष इति । कुतः । अग्रवचनात् । अग्रताऽत्र विधीयते, ऐन्द्रवायवाग्रं गृह्णातीति ऐन्द्रवायवमग्रे कुर्यादेषामिति । अविशेषात् सर्व एव ऐन्द्रवायवाग्राः कर्त्तव्याः । यदि आदितः प्रतिकर्षो न क्रियेत, उपांश्वन्तर्यामौ ऐन्द्रवायवाग्रौ न स्याताम् । आदितस्तु प्रतिकर्षे क्रियमाणे सर्वे ऐन्द्रवायवाग्राः कृता भवन्ति । न चात्र ऐन्द्रवायवस्याग्रता विधीयते । यदि विधीयेत,

यान् कांश्चित् प्रति ऐन्द्रवायवस्य अग्रतायां कृतं कर्त्तव्यं स्यात् । अथ पुनरन्येषां ग्रहाणामैन्द्रवायवाग्रता धर्म उच्यते, तस्मात् सर्वेषां धर्मः कर्त्तव्य इत्यादितः प्रतिकर्षः स्यात् । कथं पुनरवगम्यते, सर्वेषामेवायं धर्मः ? इति । ऐन्द्रवायवाग्रान् कुर्य्यादिति निर्देशात् । नात्र ग्रहस्य कर्त्तव्यता उच्यते । तदग्रा कर्त्तव्या इति श्रूयते । अग्रता परार्था, न स्वार्था विज्ञायते । तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥ ६२ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा धर्माविशेषात् तद्धर्माणां स्वस्थाने प्रकरणादग्रत्वमुच्यते ॥ ६३ ॥

अपि वा इति पक्षव्यावृत्तिः । न सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् । किं तर्हि, स्वस्थानस्य ग्रहणम् । कुतः । नात्र तदग्रता विधीयते, वाक्यं हि तदा अनुगृह्यते । किन्तर्हि, तदग्राणां ग्रहणं विधीयते । तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति । यदि रथन्तरसामा सोमः स्याद् ये ऐन्द्रवायवाऽग्रा ग्रहाः समाम्नातास्तेषामनेनानुपूर्व्येण ऐन्द्रवायवादितया धर्मविशेषेण तद्धर्माणां प्रकृतानां ग्रहणं विधीयते, स्वे स्थाने ये ग्रहा ऐन्द्रवायवाग्राः, तान् प्रकृत्य ग्रहणविधिरिति न सर्वादितः प्रतिकर्ष इति ॥ ६३ ॥ सि० ॥

धारासंयोगाच्च ॥ ६४ ॥

अपि च, धारासंयोगो भवति ऐन्द्रवायवादिवाक्ये, अण्वा अव्यवच्छिन्नया धारया गृह्णातीति । तस्माद्धाराग्रहास्ते । तदग्रान् अधिकृत्य ग्रहणं विधीयते इति ॥ ६४ ॥ युक्तिः ॥ ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ १७ ॥

कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥६५॥

अथ यत्र कामसंयोगे वचनमैन्द्रवायवस्य, ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद्, यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः प्रकल्पेरन्निति । तत्र किं, सर्वादितः स प्रतिकर्षः ? उत तत्रापि स्वक्रमस्थस्य ग्रहणमिति । किं प्राप्तम् । पूर्वेणाधिकरणेन स्वक्रमस्थस्येति ॥ तथा प्राप्ते ब्रूमः । कामसंयोगे तु सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् । कुतः । वचनात् । वचनं हि भवति, ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः प्रकल्पेरन्निति । तत् सर्वादितः प्रतिकर्षेऽर्थवदग्रतायां

विधीयमानायाम् । अप्रवृत्तिविशेषकरं तद् अग्राणां ग्रहणे विधीयमाने। तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्ष इति ॥ ६५ ॥ पूर्व० ॥

तद्देशानां वाग्रसंयोगात् तद्युक्तं कामशास्त्रं स्यान्नित्यसंयोगात् ॥ ६६ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं सर्वादितः प्रतिकर्ष इति । स्वक्रमस्थस्य ग्रहणे क्रमानुग्रहो भविष्यति । तस्मात् स्वक्रमस्थस्येति । यदुक्तम्, अग्रताभिधानादादितः प्रतिकर्ष इति । तन्न । तद्देशानां धारादेशानामैन्द्रवायवाग्राणामयमुपदेशः । तद्युक्तानां तदग्राणां ग्रहणेन कामः साध्येत । श्रुतिरेवमनुगृह्यते । त्वत्पक्षे वाक्यम् । श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी । अथ यदुक्तम्, अप्रवृत्तिविशेषकरं ग्रहणविधाविति । तत्र संयोगपृथक्त्वात् । एकोऽत्र नित्यस्य कामसंयोगः । ग्रहणेन कामं साधयेत् । अपरो नित्यसंयोगः । ये ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहास्तान् गृह्णीयादिति । तस्मादस्ति प्रवृत्तिविशेषः । अतस्तद्देशसंयुक्ते कामसाधनमेतत् । तस्मात् स्वक्रमस्थस्य ग्रहणमिति ॥ ६६ ॥ सिद्धान्तः ॥ कामसंयोगेऽपि ऐन्द्रवायवस्यादावप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ १८ ॥

परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात् तदादिषु ॥ ६७ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र ऐन्द्रवायवात् परे ग्रहाः कामाय श्रूयन्ते– आश्विनाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः, शुक्राग्रान् गृह्णीयादभिचरतः, मन्थ्यग्रान् गृह्णीयादभिचर्य्यमाणस्येति । तत्र संशयः । किमेतेष्वपि स्वक्रमस्थानां ग्रहणम्, उत सर्वादितः प्रतिकर्षः कर्त्तव्य इति । किं प्राप्तम् । परेषु च ऐन्द्रवायवात्, परेष्वेवमादिषु ग्रहणेषु अग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात् स्वक्रमस्थग्रहणमिति । यस्य यस्याग्रता श्रूयते, तदग्राणां कामसंयोग इति ॥ ६७ ॥

प्रतिकर्षो वा नित्यार्थेनाग्रस्य तदसंयोगात् ॥ ६८ ॥

प्रागैन्द्रवायवात् प्रतिकर्षः स्यात् । कुतः । न हि अत्र नित्यार्थेन कामस्य संयोगो भवति । यदि हि नित्ये कामो भवेत्, आश्विनाग्रान् मन्थ्यग्रानित्यग्रशब्दोऽस्य नोपपद्येत । न हि, तस्मिन् वचने सति प्रवृत्तेः कश्चिद्विशेष उपलभ्यते, प्रागैन्द्रवायवात् पुनः प्रतिकर्षे वचनमर्थवद् भवति । अपि च प्रकृतास्ते ग्रहाः । तेषामाश्विनाग्रता शुक्राग्रता विधीयते । तस्माद् आदितः प्रतिकर्ष इति ॥ ६८ ॥

प्रतिकर्षञ्च दर्शयति ॥ ६९ ॥

धारयेयुस्तं यं कामाय गृह्णीयुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत् तं यं कामाय गृह्णीयुरिति कामाय गृहीते धार्य्यमाणे ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति । तस्मात् सर्वादितः प्रतिकृष्टव्य इति ॥ ६९ ॥ युक्तिः ॥ आश्विनाग्रादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्षाऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य कृतदेशत्वात् ॥ ७० ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्रैन्द्रवायवात् परे ग्रहाः कामाय श्रूयन्ते, आश्विनाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः । शुक्राग्रानभिचरतः । मन्थ्यग्रानभिचर्य्यमाणस्येति । नैषां स्वक्रमस्थानां ग्रहणं, प्रतिकर्ष इति समधिगतमेतत् । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते । किं सर्वादितः प्रतिकर्षः, यतः कुतश्चिद्वा ? उतैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति । किं प्राप्तम् । नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनियम इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । पुरस्तादैन्द्रवायवस्य प्रतिकर्ष इति । कुतः । अग्रस्य कृतदेशत्वात् । एषोऽग्रस्य देशो विज्ञातो, यदुपांश्वन्तर्य्यामाभ्यामूर्ध्वं, पुरस्ताच्चैन्द्रवायवस्य । कथमिव कृत्वा । पूर्वेण वचनेन ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहाः प्रकृताः, यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयादिति । तत्रैन्द्रवायवाग्रानुद्दिश्य तेषां ग्रहणं विहितम् । तेनैव विहितत्वान्न पुनराश्विनाग्रेषु शुक्राग्रेषु मन्थ्यग्रेषु च ग्रहणं विधीयते । अतो वाक्येन तदग्रताविधीयते । सा पुनरैन्द्रवायवाग्राणां प्रकृतत्वादभिचरतः शुक्राग्रान् किं कुर्यात् । गृह्णीयादिति प्रकृतेनाभिसम्बध्यते । शुक्राग्रान् ग्रहानिति नास्ति सम्बन्धो ग्रहणशब्दाभावात् । केन तर्हि सम्बन्धः । प्रकृतेनैन्द्रवायवाग्रशब्देन, शुक्राग्रान् गृह्णीयाद्, ऐन्द्रवायवाग्रानिति । के ते ग्रहाः ? इति तत्रोक्तम् । तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति ॥ ७० ॥ सि० ॥

तुल्यधर्मत्वाच्च ॥ ७१ ॥

तुल्यधर्माश्चैते ऐन्द्रवायवाग्रैः । तत्र धारासंयोगो दृश्यते । तस्माद् धाराग्रहानुद्दिश्यैतदग्रता विधीयते ॥ ७१ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ७२ ॥

धारयेयुस्तं यं कामाय गृह्णीयुः । ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत् । अथ तं सादयेद् यं कामाय गृह्णीयुरिति काम्यस्य धारणानन्तरमैन्द्र-

वायवस्य ग्रहणं दर्शयति । तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति ॥ ७२ ॥ युक्तिः ॥ आश्विनादीनां ग्रहाणामैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ २० ॥

सादनं चापि शेषत्वात् ॥ ७३ ॥

इदमाम्नायते– आश्विनाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः, शुक्राग्रान् गृह्णीयादभिचरतः, मन्थ्यग्रान् गृह्णीयादभिचर्यमाणस्येति ।पुरस्तादैन्द्रवायवस्य प्रतिकर्ष इत्युक्तम् । तत्रायमर्थः सांशयिकः।किं सादनमपि प्रतिकृष्यते, न? इति। अवचनान्नेति ब्रूमः।शब्दप्रमाणका वयम्। शब्दश्च ग्रहणस्य प्रतिकर्षमाह, न सादनस्य।तस्मान्न सादनं प्रतिकृष्यत इति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । सादनमपि प्रतिकृष्यत इति । कुतः । ग्रहणशेषो हि सादनम् । ग्रहणं हि प्रदानार्थम् । तदनेकस्य द्रव्यस्य युगपत् प्राप्तमसादयित्वा न शक्यं युगपद् होमार्थं कर्त्तुम् । सादनेन ग्रहणं होमयोग्यं भवति । तस्माद् ग्रहणशेषः सादनमिति ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणेऽवश्यं प्रतिकृष्टव्यमिति ॥ ७३ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ७४ ॥

लिङ्गमपि दृश्यते, यथा सादनं प्रतिकृष्यते इति । किं लिङ्गम् । धारयेयुस्तं यं कामाय गृह्णीयुः। ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्, अथ तं सादयेद् यं कामाय गृह्णीयुरिति सादनस्यापि प्रतिकर्षं दर्शयति॥७४॥ युक्तिः ॥ सादनस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ २१ ॥

प्रदानञ्चापि सादनवद् ॥ ७५ ॥

इदमाम्नायते– आश्विनाग्रान् गृह्णाति आमयाविनः, शुक्राग्रानभिचरतः, मन्थ्यग्रानभिचर्यमाणस्येति । तत्र ग्रहणं प्रतिकृष्यमाणे सादनं प्रतिकृष्यते इत्युक्तम् । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते– ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे प्रदानं प्रतिकृष्यते? न? इति । किं प्राप्तम् । प्रतिकृष्यते इति । कुतः । सम्बन्धात्। सम्बद्धं हि ग्रहणं प्रदानञ्च । प्रदातुं हि तद् गृह्यते । तथा हि दृष्टार्थं तद् भवति । इतरथा यत् सादनादूर्ध्वं तदऽदृष्टार्थं भवेत् । न चेदमदृष्टार्थम् । तस्मादितरस्मिन् काले प्रदानं क्रियते । तत्र ग्रहणं कर्त्तव्यम् । एवं चेद् यत्र ग्रहणं तत्र प्रदानमपि भवितुमर्हतीति सम्बन्धात् । सादनवत् । यथा ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे सादनं प्रतिकृष्यते, एवं प्रदानमपीति ॥ ७५ ॥ पूर्व० ॥

न वा प्रधानत्वाच्छेषत्वात् सादनं तथा ॥ ७६ ॥

न चैतदस्ति, प्रदानं प्रतिकृष्यत इति । प्रधानं हि तत् । न हि तद् ग्रहणस्योपकारकम् । तस्मान्न प्रतिकृष्यते । यदुक्तं, सादनवदिति । शेषो हि सादनम् । तस्मात् प्रतिकृष्यते ॥७६॥ प्रदानस्याऽप्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ २२ ॥

ऽयनीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नानं गुणार्थं स्यात् ॥ ७७ ॥

अस्ति द्वादशाहे ऽयनीका, ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, दशमं चाहः, अथेतरेषां नवानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रमिति । तत्र प्रथमद्वितीययोरह्नोरैन्द्रवायवाग्रता शुक्राग्रता च श्रूयते । सा चोदकेनैव तयोः प्राप्ता,रथन्तरसामत्वाद् बृहत्सामत्वाच्च।तत्र सन्देहः। किमुदितमनुवदितुं पुनः श्रूयते ? किमन्यत् परिसङ्ख्यातुम्? उतार्थवादार्थम् ? अथवा समानविध्यर्थम् ? । किं प्राप्तम् । अर्थवादायेति । कुतः । उदितमनुवदितुं हि उच्यमाने प्रवृत्तिविशेषक्रिया नास्ति । त्रिदोषा परिसङ्ख्या । तस्मादर्थवादायेति । कः पुनरत्र गुणवादः ? । औचित्यमाग्रयणाग्रत्वं हि तृतीयेऽहनि न्याय्यम् । कथमिव । प्रथमद्वितीययोरह्नोरैन्द्रवायवाग्रता च उदिता, न तृतीयेऽहनि । तत्र त्वाग्रयणाग्रता न्याय्या इति ॥ ७७ ॥ पूर्व० ॥

अपि वाहर्गणेष्वग्निवत् समानविधानं स्यात् ॥ ७८ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः, न गुणार्थं श्रवणं, समानविध्यर्थमिति । न शक्यं वदितुं चोदकेन प्राप्तम् । तत्र पुनर्वचनमनर्थकम् । तस्मात् तदन्यार्थमिति । कथन्तर्हि शक्यम् । वाक्येनेदं ज्योतिष्टोमे रथन्तरसाम्नि प्रवृत्तं चोदकेन प्राप्यते । तस्मात् समानविधिकं करिष्यामीति पुनरुच्यते । अग्निवत् । यथा अथातोऽग्निष्टोमेनैवानुयजति, तमुक्थेन, तमतिरात्रेण, तं चतूरात्रेण, तं पञ्चरात्रेण, तं सप्तरात्रेण, तमष्टरात्रेण, तं नवरात्रेण, तं दशरात्रेण, तमेकादशरात्रेणेति । प्रयोजनं पक्षोक्तं, न परिसङ्ख्या भवतीति ॥ ७८ ॥ सिद्धान्तः ॥ ऽयनीकायामैन्द्रवायवाग्रतोक्तेः समानविध्यर्थताधिकरणम् ॥ २३ ॥

द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं पृष्ठवत् समानविधानं स्यात् ॥ ७९ ॥

द्विविधो द्वादशाहः, व्यूढः समूढश्च । समूढस्तावत् । ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, दशमं चाहः, अथेतरेषां नवानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रमिति । अथ व्यूढः, ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, अथेतरेषां दशानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथ द्वे आग्रयणाग्रे, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ द्वे शुक्राग्रे, अथाग्रयणाग्रम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति । तत्र सन्देहः । किमुभयप्रकारमपि द्वादशाहं प्रकृत्य धर्मा आम्नाताः ? उत समूढं प्रकृत्य आम्नातास्तद्विकारो व्यूढ इति । किं प्राप्तम् । द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं समानविधानं स्यात् । कुतः । उभयप्रकारस्य प्रकृतत्वाद् न गम्यते विशेषः, कस्य धर्म्माः, कस्य नेति । तस्मात् समानविधानौ । पृष्ठवत् । यथा बृहद्रथन्तरे पृष्ठे प्रकरणस्य तुल्यत्वात् समानधर्म्मणी, एवं व्यूढसमूढं स्यादिति ॥ ७९ ॥ पूर्व० ॥

व्यूढो वा लिङ्गदर्शनात् समूढविकारः ॥ ८० ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न व्यूढसमूढौ समानविधानौ, किन्तु व्यूढः समूढविकारः स्यात् । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गमिदं भवति, ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहरिति व्यूढे श्रूयते । न च व्यूढे चतुर्थेऽहनि ऐन्द्रवायवाग्रता । का तर्हि आग्रयणाग्रता । तत्र ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनमिति वचनं नावकल्पते । यदि, व्यूढः समूढविकारः, ततः प्रकृतिमपेक्ष्योपपद्यते वादः, ऐन्द्रवायवस्य एतदायतनं प्राप्तम् । तत्र आग्रयणस्योच्यते इति । तस्माल्लिङ्गदर्शनाद् व्यूढः समूढविकार इति ॥ ८० ॥ सि० ॥

कामसंयोगात् ॥ ८१ ॥

यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेयेति काम्यो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थं विकृत्य निविशते, यथाऽक्ष्यामये मुद्गौदनभोजनं निवातशय्या चेति ॥ ८१ ॥ युक्तिः ॥

तस्योभयथा प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ८२ ॥

इदं प्रयोजनसूत्रम् । तस्य उभयप्रकारस्याहर्गणेषु प्रवृत्तिरविशेषेण । ऐककर्म्यात् । यथा पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः । यत्र वचनं लिङ्गञ्च तत्र व्यूढः प्रवर्त्तते, अन्यत्राविशेषेण समूढ इति ॥ ८२ ॥ प्रयोजनम् ॥ व्यूढद्वादशाहस्य समूढविकारत्वाधिकरणम् ॥२४

एकादशिनवत् त्र्यनीका परिवृत्तिः स्यात् ॥ ८३ ॥

द्वादशाहे समाम्नायते– ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, दशमं चाहः, अथेतरेषां नवानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाऽग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथ आग्रयणाग्रमिति । तद् गवामयने चोदकेन प्राप्तम् । तत्र बहूनि त्र्यनीकानि परिवर्त्तयितव्यानि । तत्रार्थप्राप्तोऽभ्यासः । अथेदानीमभ्यासे सन्देहः, किं दण्डकलितवदभ्यासः कर्त्तव्यः ? उत स्वस्थानविवृद्धिरिति । कथं दण्डकलितवत् स्यात्, कथं वा स्वस्थानविवृद्धिरिति । यदि अह्नामधिकारस्ततः आद्येषु नवसु अहःसु परिसमाप्तेषु शिष्टेष्वपि त्र्यनीकां चोदकः प्रापयतीति उपस्थितमिदं भवतीति, ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रमिति । तेष्वपि नवसु परिसमाप्तेषु पुनरिदमेवोपतिष्ठते, ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहारिति । एवं दण्डकलितवदावृत्तिः।अथाहरधिकारो नास्ति, ततः प्रायणीयोदयनीययोरन्तरं नवभिरनीकैः पूरितमिति गवामयनेऽपि नवभिरनीकैः पूरयितव्यं स्यात् । तत्र पूर्णे पुनरावृत्तिर्नास्तीति दण्डकलितवद् न स्यात् । न च वृद्ध्या विना तदन्तरं पूर्य्यते इति स्वस्थानविवृद्धिरागतेति ॥

किं पुनः प्राप्तम् । दण्डकलितवदावृत्तिरिति । तत्रैतद्वर्ण्यते, अहरधिकारोऽत्रेति । एवं हि आम्नायते–ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम् । प्रकृतत्वादहरिति गम्यते । तस्मादहरधिकारः । अतोऽवगच्छामः, दण्डकलितवदावृत्तिरिति । आवृत्तिन्यायानां दण्डकलितं न्याय्यम् । तथा क्रमानुग्रहो भवति । तद्यथा, कश्चिदुच्यते– अनुवाकस्त्रिः पठ्यतामिति । दण्डकलितवदसौ पठ्यते,क्रमानुग्रहाय । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । यथास्मिन्नेव गवामयने एकादशिनी अभ्यस्यमाना दण्डकलितवदभ्यस्यते, न स्वस्थानविवृद्ध्येति ॥ ८३ ॥ पूर्व० ॥

स्वस्थानविवृद्धिर्वा अह्नामप्रत्यक्षसङ्ख्यत्वात् ॥ ८४ ॥

स्वस्थानविवृद्धिर्वा, न दण्डकलितवदावृत्तिः । तत्र इदं वर्ण्यते, नाहरधिकार इति । कुतः । अह्नामप्रत्यक्षसङ्ख्यत्वात् । अप्रत्यक्षा अह्नां सङ्ख्या नवानामह्नामिति । ऐन्द्रवायवाग्रमिति च विधीयमानमिति । कथमह्नि विधीयते इति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथमं भवति । तच्च अहः, नाहःसङ्गात इति वाक्यं भिद्येत । तस्मादनुवादमात्रमहर्ग्रहणम् । एवञ्चेत् क्रमानुग्रहाय स्वस्थानविवृद्धिराश्रयणीया । आग्रयणाग्रान् कृत्वा ऐन्द्रवायवाग्राः कर्त्तव्या इति ॥ ८४ ॥ सि० ॥

पृष्ठयावृत्तौ चाग्रयणस्य दर्शनात् त्रयस्त्रिंशे परिवृत्तौ पुनरैन्द्रवायवः स्यात् ॥ ८५ ॥

इतश्च पश्यामः, स्वस्थानविवृद्धिरिति । कुतः । उत्तरस्मिन् पक्षसि पृष्ठ्यावृत्तौ आग्रयणाग्रताया दर्शनं भवति त्रयस्त्रिंशेऽहनि । कथम् । जगतीं वै च्छन्दांसि प्रत्यवरोहन्ति आग्रयणं वै ग्रहाः, बृहत् पृष्ठानि, त्रयस्त्रिंशं स्तोमा इति । तदेतत् स्वस्थानविवृद्धावेवकल्पते, न दण्डकलितवदावृत्तौ । कथम् । पूर्वस्मिन् पक्षसि त्र्यनीका त्रिः परिवर्त्तते, तस्मिन्ननावृत्तैव सा आग्रयणाग्रेषु परिसमाप्यते, उत्तरमपि पक्षो व्यावृत्तमिति कृत्वा आग्रयणाग्रेषु आरभ्यते । तत्र प्रथमे नवमभागे त्रयस्त्रिंशमहारिति कृत्वा तदाग्रयणाग्रं भवति । तत्रैतद्दर्शनमुपपद्यते । दण्डकलितवत् पुनरावृत्तौ सत्यां तदैन्द्रवायवाग्रं स्यात् कथम् । त्रिवृत आरभ्य नवकैरहःसु सङ्कल्प्यमानेषु पूर्वस्मिन् पक्षसि सप्त परिशिष्यन्ते । तत्र सप्तमे ऐन्द्रवायवाग्रता, शुक्राग्रो विषुवान्, आग्रयणाग्रः प्रथमः स्वरसामा, ततो विश्वजिदिति त्र्यनीका समाप्ता । त्रयस्त्रिंशमहरैन्द्रवायवाग्रं प्राप्नोति । तत्रैतद्दर्शनं विरुध्यते । तस्मात् स्वस्थानविवृद्धिरिति ॥ ८५ ॥ युक्तिः ॥

वचनात् परिवृत्तिरैकादशिनेषु ॥ ८६ ॥

अथ यदुक्तम्, ऐकादशिनवदिति । युक्तं, यद् ऐकादशिनेषु दण्डकलितवदावृत्तिरिति । वचनं हि तद्भवति । वारुणमन्ततः पुनः पर्य्यावृत्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनि आलभेतेति वचनाद् दण्डकलितवदावृत्तिः पुनःपर्य्यावृत्तेष्विति । सा द्वादशाहे असम्भवन्ती गवा-

मयनं विशति । किमिव वचनं न कुर्य्यात् । न हि वचनस्यातिभारोऽस्ति ॥ ८६ ॥ आ० नि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८७ ॥

लिङ्गं खलु अप्येवमर्थं दर्शयति, यथा दण्डकलितवद् ऐकादशिना आवर्त्तन्ते इति प्राणा वा एकादशिना यदेकादशिनीभिरीयुरहानि अतिरिच्यन्ते पशवो वा इति । स्वस्थानविवृद्धौ नास्त्यतिरेकः, दण्डकलितवदावृत्तौ न्यूनताऽतिरिक्तता वा भवति । तस्मादपि पश्यामः, ऐकादशिनेषु दण्डकलितवदावृत्तिरिति ॥ ८७॥ हेतुः ॥ संवत्सरसत्रेऽनीकानां विवृद्ध्यधिकरणम् ॥ २५ ॥

छन्दोव्यतिक्रमाद् व्यूढे भक्ष-पवमान-परिधि-कपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत् स्यात् ॥ ८८ ॥

अस्ति द्वादशाहः, समूढो व्यूढश्च । तत्र व्यूढः, ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, अथेतरेषां दशानामह्नाम् ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथ द्वे आग्रयणाग्रे, तथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ द्वे शुक्राग्रे, अथाग्रयणाग्रम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति ॥ तत्र व्यूढे इदं समामनन्ति, छन्दांसि वाऽन्योन्यस्य लोकमभिध्यायन्ति गायत्री त्रिष्टुभः त्रिष्टुब् जगत्याः जगती गायत्र्या इति । तत्र सन्ति भक्षपवमानपरिधिकपालानि । भक्षास्तावद्, भक्षे हि मा विश दीर्घायुत्वाय शन्तनुत्वाय एहि वसो पुरोवसो प्रियो मे हृदये भवाऽश्विनोर्बाहुभ्यां सध्यासं वसुमद्गणस्य रुद्रवद् गणस्यादित्यवद् गणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसवनस्य माध्यन्दिनसवनस्य तृतीयसवनस्य गायत्रच्छन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो जगतीच्छन्दसोऽग्निष्टुत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूत उपहूतस्य भक्षयामीति । तथा पवमानः, श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दाः सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दाः सखासि जगतीच्छन्दाः, अनु त्वारभे स्वस्ति मा संपारय इति च । तथा परिधयः, गायत्रो मध्यमः परिधिः, त्रैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तर इति । तथा कपालानि अष्टाकपालः प्रातःसवने एकादशकपालो माध्यन्दिनीयो द्वादशकपालस्तार्त्तीयसवनिक इति । तत्र सन्देहः । किं छन्दोव्यतिक्रमे व्यतिक्रमो भक्षमन्त्राणां, भक्षणस्य च, पवमानमन्त्राणां पवमान-

स्य च, तथा परिधीनां कपालानाञ्च, अथ वा मन्त्राणां छन्दोव्यातिक्रमः? इति, किं प्राप्तम्। मन्त्राणां मन्त्रार्थानाञ्च। कुतः। अविशेषवचनात्। अविशेषेण भवति वचनम्। छन्दांसि वा अन्योन्यस्य लोकमभिध्यायन्ति गायत्री त्रिष्टुभः त्रिष्टुब् जगत्याः जगती गायत्र्या इति। न विशेषः श्रूयते मन्त्राणां व्यतिक्रम इति। तस्मान्मन्त्राणाम् अर्थानाञ्चेति। अतो मध्यमः परिधिर्दक्षिणस्थाने स्थापयितव्यः, दक्षिण उत्तरस्य, उत्तरो मध्यमस्येति। अष्टाकपालो माध्यन्दिनीयः कार्य्यः, एकादशकपालस्तार्त्तीयसवनिकः द्वादशकपालः प्रातःसवनीय इति। तथा प्रातःसवनीयस्य भक्षो माध्यन्दिनस्य भक्षणस्य स्थाने भक्षयितव्यः, माध्यन्दिनस्तार्त्तीयसवनिकस्य, तार्त्तीयसवनः प्रातःसवनीयस्येति। तथा बहिष्पवमानो माध्यन्दिनस्य पवमानस्य लोके माध्यन्दिन आर्भवस्य आर्भवो बहिष्पवमानस्येति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः। नाविशेषेण च्छन्दसां व्यतिक्रमः स्यात्। मन्त्रगतो हि एष व्यतिक्रमः। मन्त्रगतान्येव व्यतिक्रमेयुः। किं कारणम्। शक्यन्ते मन्त्रगतानि विपर्य्यासितुं भक्षादयः पुनर्विपर्य्यस्ता अपि त एवेति। माध्यन्दिनस्य भक्षस्य कालेऽपि प्रातःसवनीयो भक्षो भक्ष्यमाणो नैव त्रैष्टुभः कृतः स्यात्। एवं सर्वत्र। कथम्। स्वकालेऽपि हि असौ न गायत्रः, गायत्री हि त्रिष्टुभः स्थानमभ्येति नागायत्री। न भक्षादयो गायत्रादयः। तस्मादसम्भवो भक्षादीनां व्यतिक्रमणस्य। मन्त्रगतानि तु छन्दांसि शक्नुवन्ति अन्योन्यस्य लोकं व्यतिक्रमयितुम्। तस्मान्मन्त्रगतानां छन्दसां व्यतिक्रम इति॥ ८८॥ व्यूढे मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमाधिकरणम्॥ २६॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाऽध्यायस्य पञ्चमः पादः॥ १०॥ ५॥

अथ दशमाध्याये षष्ठः पादः॥ १०॥ ६॥

एकर्चस्थानि यज्ञे स्युः स्वाध्यायवत्॥ १॥

सामानि उदाहरणम्। रथन्तरं बृहद् वैरूपं वैराजं शाक्वरं रैवतमिति। तत्र संशयः। किमेकस्याम् ऋचि गानं कर्त्तव्यम्? उत तृचे इति। किं प्राप्तम्। एकर्चस्थानि यज्ञे स्युः। एकस्यामृचि गातव्या-

नि । एवं स्वाध्याये गीतानि । यथा स्वाध्याये गीतानि, तथा कर्मणि गातव्यानि । कर्मणि स्वाध्याये च अवैलक्षण्यं न्याय्यम् । कर्माणि कर्तुं स्वाध्यायमभ्यस्यन्ति । अतो यथा अभ्यस्तं तत्र प्रयोक्तव्यम् । तस्मादेकस्याम् ऋचि गीयेरन् । एकर्चोत्पत्तीनि उदाहरणं, न तृचोत्पत्तीनि । यथाह सिमा-सन्तनि-यतय-एवागपत्य शाकरवर्णमिति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

तृचे वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २ ॥

न चैतदेवम्, एकस्यामेव गातव्यानीति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं भवति । एवमाह, अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्तौति द्व्यक्षरेणोत्तरयोरिति । न हि एकस्याम् ऋचि प्रथमोत्तरासम्बन्धो भवति । तस्मात् तृचे गातव्यानीति । अथेदमपरं लिङ्गम् । ऋक् साम उवाच मिथुनीसम्भवावेति, सोऽब्रवीत् न वै त्वं ममालमसि जायात्वे वेदो मे महिमेति । ते द्वे भूत्वा ऊचतुः, सोऽब्रवीन्नैव वां ममालं स्थो जायात्वे वेदो मे महिमेति । तास्तिस्रो भूत्वा ऊचुः, सोऽब्रवीत् सम्भवाम इति । तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति ॥ आह, लिङ्गमिदं, प्राप्तिरुच्यतामिति । तदभिधीयते । कृत्स्नेऽपि ऋग्वेदे न प्रथमा नाम काचिदृगस्ति, तथा उत्तरे इति, व्यवस्थाकृतं प्रथमात्वम्, उत्तरात्वमिति प्रथमाया ऋचोऽष्टाक्षरेण प्रस्तोतव्यं, द्व्यक्षरेण चोत्तरयोरिति । तस्मिन् वचने सति ऋचस्त्रित्वमापद्यते । तथा, यद्यपि अनुवादसरूपोऽयं शब्दः, तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति तथापि ऋक् साम उवाच इति पुरस्तादर्थवादप्ररोचनया विदधातीति गम्यते । तदुक्तं, वचनानि त्वपूर्वत्वात् (३अ० ५पा० २१ सू०) इति ॥२॥ सिद्धान्तः ॥ रथन्तरादीनां साम्नां तृचे गानाधिकरणम् ॥१॥

स्वर्दृशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात् ॥ ३ ॥

ईश्वरं वै रथन्तरमुद्गातुश्चक्षुः । प्रमथिता रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेत् स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत । अत्र संशयः । किं स्वर्दृशं प्रति वीक्षणम् अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः, उत कालार्थः संयोगः ? इति । तत एतावत् तावन्नः परीक्ष्यं, किं रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेदित्यस्य शेषः स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेति, उत, स्वर्दृशमित्येवमादि पृथग्वाक्यमिति । किं प्राप्तम् । अङ्गप्रयोजनसम्बन्ध इति पृथग्वाक्यमिति ।

कुतः । भेदेनावगमात् । भिन्नमिदमुपलभ्यते, स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेति । ननु अभिन्नमपि लक्ष्यते, रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेदिति विधाय, स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेत्यनुवदतीति । उच्यते । उभयावगतौ भेदो ग्रहीतव्यः । स भेदो गृह्यमाणेन तेन विरुध्यते । अन्यतरगतिस्तु विध्यनुवादयोर्विरोधात् । तत्र विधिर्न्याय्योऽपूर्वत्वात् । वादमात्रं ह्यनर्थकम् (१ अ० २ पा० १९ सू०) विध्यवगमाच्च । विधिश्चावगम्यते, वीक्षेतेति । श्रुतिश्चैवमनुगृह्यते, स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेति स्वर्दृक्शब्दं प्रति वीक्षणार्थो विधीयते । स्वर्दृक्शब्देन सह वीक्षणस्य साक्षात्सम्बन्धः । इतरथा स्वर्दृक्शब्दः कालं लक्षयेत् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या । तस्मादङ्गप्रयोजनसम्बन्धः ॥

अथ वा, स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेत्येवमङ्गप्रयोजनसम्बन्धः । स्वर्दृक्शब्दो वीक्षणस्य साधनमिति । तथा लिङ्गमप्यनुगृहीतं भवति । स्वर्दृक्शब्दश्रवणाद् वाक्यमपि । तस्मादङ्गप्रयोजनसम्बन्ध एवेति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । स्वर्दृशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं स्यात् परार्थत्वात् । नैतदेवम् अङ्गप्रयोजनसम्बन्ध इति । किन्तर्हि । स्वर्दृक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थः सम्बन्धः स्यात् । कुतः । परार्थत्वात् साम्नः । रथन्तरं पृष्ठं भवतीति पृष्ठस्तुतौ हि साम विनियुज्यते । तच्च साम पदानां स्तुतिं निर्वर्त्तयतां संश्लेषादिभिर्विशेषैः स्तुतिपदाक्षराण्युपदर्शयत् स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयतीत्युच्यते । एवंचेत् साम्नि स्तुतौ विनियुज्यमाने यानि, तानि परस्परसव्यपेक्षाणि ऋक्पदानि स्तुतौ विनियुक्तानि सम्भवन्तीत्यतः स्वर्दृक्शब्दस्य तन्मध्यपाठात् स्तुतौ विनियोग उक्तो भवतीत्यतः परार्थत्वादिह कालार्थः संयोग इति अध्यवसीयते ॥

ननु मन्त्रे समाम्नानमात्रं, रथन्तरोपदेशाच्च पदोपदेशमानुमानिकं बाधित्वा एतद्वाक्यं प्रत्यक्षमङ्गप्रयोजनसम्बन्धमेव प्रकल्पयेदिति ॥ उच्यते । तद्धि बाधकं भवति । यद्बाधमानमप्रयोजनं भवति । न चैतद्बाधमानमनर्थकं, क्रियासु कालपरिच्छेदेनार्थवत्त्वात् । मन्त्रे समाम्नानसामर्थ्यात् । सामोपदेशाच्च स्तुतिसम्बन्धः साक्षात् वाक्यात् क्रियाकारकसम्बन्धः । उभयोः प्रमाणावगतत्वादुभयसम्बन्धो न विरुध्यते इति यद्युच्येत । तन्न । यो हि मन्त्रवाक्याद् व्यवच्छिन्नस्य क्रियाकारकसम्बन्धमवगच्छति, नाऽसौ सकृदुच्चरितस्य

स्तुतिसम्बन्धमप्यवगच्छति । यद्यवगच्छेत्, पुनरुच्चारयेद् नान्यथा । तस्मात् तस्यामेव स्तुतौ क्रियासम्बन्ध कारकसम्बन्धो, न स्तुतिसम्बन्धे । कारकविशेषणाभावात् । तदेवं मन्त्राम्नानस्य सामोपदेशवाक्यस्य स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेत्यस्याविरोधे साधिते कालार्थः संयोग इति । अत उच्यते, कालार्थः संयोग इति ॥

अथ यदुक्तं, भेदाभेदयोर्भेदो ग्रहीतव्यः । विध्यनुवादयोर्विधिर्ज्यायान् । विधिप्रत्ययदर्शनाच्चैवमेवावगम्यते इति । अत्र ब्रूमः । सत्यं, विध्यनुवादयोर्विधिर्ज्यायान्, अपूर्वार्थप्रकल्पकत्वादिति । यदि तु प्रमाणान्तरप्राप्तिर्नावगम्यते । यत्र तु पदान्तरादर्थाद्वा प्राप्तिरवगम्यतेऽर्थस्य । तत्र प्रमाणान्तरप्रतीतत्वाच्छब्द उच्चरन्ननुवाद इत्यवगम्यते । अत्र च स्वार्थप्रवृत्त्या पुरुषस्य दर्शनमस्ति, नापश्यन् पुरुषं क्रियासु व्यापारमुपगन्तुमुत्सहते, इत्यर्थप्राप्ते विधिप्रत्ययोऽप्यनुवाद इत्यवगम्यते । ननु रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेदिति प्रत्यक्षवाक्यमर्थप्राप्तं पुरुषस्य दर्शनं बाधेत । यथा प्रजापतिव्रतानि पौरुषेयीं स्वेच्छाप्रवृत्तिं वचनसामर्थ्यान्निरुन्धन्ति तद्वदिति । नेत्यवगम्यते । कथम् । क्रियाप्रारम्भसम्बन्धाद् रथन्तरे प्रस्तूयमाने इत्युच्यते । तदतीते प्रस्तावे वचनार्थस्य कृतार्थत्वादर्थप्राप्तं न वारयितुमर्हति ॥

अथ यदुक्तं, स्वर्दृक्शब्दवीक्षणयोर्वाक्येन सम्बन्ध इति, वाक्याऽर्थत्वाद् दृशिप्रयोगाच्च लिङ्गाद्दर्शनक्रियासामर्थ्यमस्तीति । अत्र ब्रूमः । प्रतिशब्दः कर्मप्रवचनीयत्वात् स्वर्दृक्शब्दस्य लक्षणतामाचष्टे श्रुत्यैव, श्रुतिश्च लिङ्गवाक्ययोर्बाधिका समधिगतैव । अथ वा, नात्र वाक्यं बाध्येत । वाक्यं हि सम्बन्धप्रत्यायकं, यथासम्भवमनेकविधः सम्बन्धो वाक्याद् गम्यते । क्वचित् क्रियाकारकसम्बन्धः, क्वचिद्विशेषणविशेष्यसम्बन्धः, क्वचिल्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः, इत्येवम्प्रकाराः, सम्बन्धविशेषा इति । तत्रेह लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः प्रयोजनप्रयुक्त इति गृह्यते एव सम्बन्धविशेष इति, न वाक्यं बाध्यते । यथा लोके, वृक्षं प्रति विद्योतते इति न विद्योतनस्य वृक्षस्य च साध्यसाधनभावो गम्यते इति । अन्यतः प्रवृत्तस्य विद्योतनस्य वृक्षश्चिह्नभावाय उपादीयते इति तद्वदिहापि पुरुषार्थतया प्रवृत्तस्य दर्शनस्य स्वर्दृक्शब्दो लक्षणतयोपादीयते इति न वाक्यानर्थक्यम् । न हि लक्ष्यलक्षणयोरनुच्चार्यमाणयोः सम्बन्धोऽवगम्यते इति ॥

यदपि, दृशिप्रयोगाल्लिङ्गानुग्रह इति । तदपि न समर्थमिवेप्सितस्यार्थस्य पश्यामः । स्वार्थो हि दृशिः प्रयुज्यमानो दर्शनमवगमयेद् न परार्थः । स्वर्दृक्शब्दे तु सोपपदो दृशिः कर्तृत्वे गुणभूतोऽवगम्यते कर्त्ता तु प्रधानभूतः । न च कर्ता प्रत्याय्यमानो वीक्षणलिङ्गत्वेन कल्प्यते, दृशेरत्यन्तपारतन्त्र्यात्, कर्त्रभिधानश्च सन्नयं नैव वीक्षतिना सामञ्जस्येन सम्बन्धमुपैति । यदि तावदयमर्थ उपदिश्यते, स्वर्दृशं वीक्षेतेति, कोऽसौ स्वर्दृग्, यं प्रति वीक्षणमुपदिष्टम् ? इत्यविजानन्तो नैव क्रियामध्यवस्येम । अथायमर्थः, स्वर्दृशा वीक्षणं निर्वर्त्तयेदिति । तथाप्यप्रज्ञानात् स एव दोषः । तदेवम्प्रकारे सम्बन्धे आञ्जस्येनाऽभ्युपगम्यमाने न लिङ्गं न च वाक्यमनुगृह्यते । लक्षणसम्बन्धेऽनुवीक्षणस्यैतदुच्चारणकाले वीक्षेतेति भवति कयाचिद् युक्त्या सम्बन्धः । स्तुतिसम्बन्धश्च कर्त्रभिधानस्यापि सतो न विरुध्यते । सामानाधिकरण्यादीशानेन विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धम् अभ्युपैति, ईशानं स्वर्दृशं तस्थुष इति । अतो वदामः, स्तुत्यर्थस्य सतः स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेत्यत्र कालार्थः सम्बन्ध इति ॥ किं भवति प्रयोजनम् ? । अङ्गाङ्गिसम्बन्धे सति, यदा रथन्तरमुत्तरयोर्गायतीत्यतिदेशः, तदैतदुपतिष्ठते, रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेदिति । उत्तरयोस्तु स्वर्दृक्शब्दाभावाद्दर्शनानियमः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु लक्षणसम्बन्धे सति तावति भागे कालादानात् स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेति नियमः सिद्धो भवति ॥ ३ ॥ स्वर्दृक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थताऽधिकरणम् ॥ २ ॥

पृष्ठ्यस्य युगपद्विधेरेकाहवद् द्विसामत्वम् ॥ ४ ॥

इदमाम्नायते, पृष्ठ्यः षडहो बृहद्रथन्तरसामा इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किमहरहर्द्विसामकं कर्त्तव्यम् ? उत केषुचिदहःसु रथन्तरं केषुचिद् बृहद् ? इति । कुतः संशयः ? । यद्येते समस्ते सामनी, यदि विभक्ते, उभयथा पृष्ठ्यः षडहो बृहद्रथन्तरसामा इति शब्दोऽवकल्पते । तत्रैष विचारः । किं द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरयं, बृहद्रथन्तरे सामनी यस्येति ? उतानेकपदो बहुव्रीहिः, बृहदस्य, रथन्तरमस्येति । यदि द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः, प्रत्यहं समस्ते सामनी, अनेकपदे बहुव्रीहौ विभक्ते इति ॥ किं तावत् प्राप्तम् । समस्ते इति । तत एतद् वर्ण्यते । द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरिति । कुतः । बृहद्रथन्तरशब्दयो-

रानन्तर्याद् वृत्तिपक्षस्याश्रितत्वात् । वृत्तिपक्षे च समासस्य नित्यत्वात् । द्वन्द्वे च स्वार्थाभिधानाच्छ्रुत्यनुग्रहोऽन्तरङ्गता च । इतरथा च उभयमपि बाध्येत । अतो द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः । एवं चेत्, प्रत्यहं समस्ते सामनी भवेताम् । कुतः । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य भावाद् यत्र रथन्तरं तत्र बृहत्साहितम् । स एष युगपद्विधिर्यदितरेतरयोगः । तस्मात् प्रत्यहं समस्ते इति । एकाहवत् । तथा ज्योगामयाविन उभे कुर्यात् संसवे उभे कुर्यात्, अपचितावपि एकाहे बृहद्रथन्तरे कुर्याद् इति ॥ ४ ॥ पूर्व० ॥

विभक्ते वा समस्तविधानात् तद्विभागे विप्रतिषिद्धम् ॥ ५ ॥

न चैतदस्ति, अहरहर्द्विसामकमिति । केषुचिदहःसु रथन्तरं, केषुचिद् बृहत्, न समस्ते सामनी विधीयेते । कुतः । यद्युभयोरपि पक्षयोर्बृहद्रथन्तरसामेतिशब्दोऽवकल्पते, विभक्ते सामनी इति न्याय्यम् । कुतः । प्रकृतावेकेन साम्ना पृष्ठं साधितम् । विकृतावपि एकेन साधितव्यं, चोदकानुग्रहाय । तथा च सति बृहन्निमित्तं रथन्तरनिमित्तञ्च सकलमभिनिर्वर्त्तयिष्यते ॥

अथ बृहद्रथन्तरसमुदायः पृष्ठं साधयति, न बृहत्साधनं, न रथन्तरं साधनमिति तन्निमित्तं न प्रकल्पेत । तत्र चोदकोपरोधः स्यात् । न केवलं तन्निमित्तं न प्रकल्पते, बृहत्पृष्ठताऽपि न प्रकल्पते, रथन्तरपृष्ठताऽपि । तत्र वैषम्यात् स्यादन्यदेव प्रयोगान्तरम् ॥ अपि च समस्तं पृष्ठमित्युपचर्य्यमाणं लक्षितं बृहत्पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं भवतीति, तत्समुदायाभिधाने लिङ्गम् । अपि च बृहच्छब्दः सामशब्देन सम्बन्धमपेक्ष्यमाणो न रथन्तरशब्देन सम्बद्धः स्यात् । आनन्तर्य्यञ्च तुल्यं रथन्तरशब्दस्य सामशब्देन । अपि च वृत्तिपक्षाश्रये सुतरां द्वन्द्वपदेन असामर्थ्यम् । न चैष नियोगो वृत्तिपक्षे नित्यः समास इति । विभाषां हि स्म भगवान् पाणिनिरधीते । सामशब्दश्रुतिश्च बृहद्रथन्तरयोर्लक्षणतामाचष्टे । तस्मादसमस्ते सामनी स्यातामिति । एतच्चोक्तमेव विभागेऽपि साम्नोरविप्रतिषिद्धो बृहद्रथन्तरसामशब्द इति । यथा, मासं घृततैलाभ्यां देवदत्तो भोजयितव्य इत्युक्तोऽर्द्धं मासं घृतेनार्द्धं मासं तैलेन । एवमपि शब्दो-

ऽवकल्पते । एकाहे तु एकत्वादेव विभागासम्भवात् समस्ते ज्योगामयाविन उभे कुर्यादिति ॥ ५ ॥ सिद्धान्तः ॥ गवामयनिके पृष्ठ्यषडहे बृहद्रथन्तरयोर्विभागाधिकरणम् ॥ ३ ॥

समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात् ॥ ६ ॥

इदमाम्नायते, ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेतेति । तत्र संशयः । किमेकादश प्रायणीये, पुनस्त एकादश उदयनीये, आहोस्वित् केचित् पशवः प्रायणीये केचिदुदयनीये? इति। समानत्वान्निर्देशस्य, संशयः । किं प्राप्तम् । तुशब्दः संशयनिवृत्त्यर्थः । समास एव ऐकादशिनेषु, सर्वे प्रायणीये, सर्वे पुनरुदयनीये भवितुमर्हन्ति । कुतः । तत्प्रकृतित्वात् । प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे समस्तानामैकादशिनानामालम्भः, इहापि समासश्चोदकः प्रापयति । अपि च लक्षणत्वेन प्रायणीयमुदयनीयं वा अहः श्रूयते । तत्र प्रायणीये सर्वे विहिता भवन्ति, न गम्यते विशेषः । के इह ऐकादशिनानां विहिताः? इति, तथोदयनीये । तस्मात् समासस्तत्र ॥ ६ ॥ पूर्व० ॥

विहारप्रतिषेधाच्च ॥ ७ ॥

विहारप्रतिषेधश्चायम, ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेरन्निति । अन्वहमेकैकमालभेतेति विहारः प्राप्तः । तत्रैकः पशुः प्रायणीये प्राप्त एव । अन्येऽन्येषु अहःसु । ततोऽनेन किं क्रियते? येऽन्येषु अहःसु, ते प्रतिषिद्ध्यन्ते, प्रायणीये च ते सर्वे भवन्तीति । तथोदयनीये । तस्मात् सर्वे प्रायणीये भवितुमर्हन्तीति ॥ ७ ॥ युक्तिः ॥

श्रुतितो वा लोकवद्विभागः स्यात् ॥ ८ ॥

वाशब्देन पक्षं व्यावर्त्तयति, नैतदस्ति समास इति । विभागः स्यात् । कुतः । द्वित्वश्रुतितः । द्वित्वश्रुतिर्हि भवति, प्रायणीयोदयनीययोरिति । सा च इदानीमुपादेयत्वेन, न लक्षणतया । कुतः । एकादशिनीविधौ सन्निहिते वचनादेकादशिनीं विधाय पुनः श्रुत्या तां लक्षयित्वा प्रयोजनविधित्सया एतदभिधीयते । प्रायणीयोदयनीययोरिति । तत्र द्वन्द्वभाविनोः प्राधान्यात् सत्यामपेक्षायां भवति समासः । समासे च इतरेतरयोगाद् न एकादशिनी केवले प्रायणीये । सा उदयनीययुक्ते भवितुमर्हति, तद्वदुदयनीयेऽपि । तस्मात्

समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः। यदि पुनर्नोपादेयत्वेन अश्रोष्येतां, तत्र द्वन्द्वभाविनोरप्राधान्यम्, अप्राधान्येऽसत्यामाकाङ्क्षायां न समासो भविष्यति। तत्र प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः स्यात्। उपादेयत्वेन तु एतच्छ्रूयते। तस्माद्विभाग इति। लोकवत्। यथा, लोके शतं देवदत्तयज्ञदत्तयोर्दीयतामित्युक्ते समासार्थो विधीयते, यदेतच्छतं, तदेतयोर्दीयतामिति। द्वन्द्वश्रुतिविधानसामर्थ्याच्छतं विभज्यते, एवमेकादशिन्यपि विभज्येतेति ॥ ८ ॥ सि० ॥

विहारप्रकृतित्वाच्च ॥ ९ ॥

इतश्च विभागः। कुतः। विहारः प्रकृतः। एकादशिन्यामन्वहमेकैकमालभेतेति। तस्यैव विकारः। ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेतेति। यावच्छक्यं तावद्विहारस्यानुग्रहीतव्यम् ॥ ९ ॥ युक्तिः ॥

विशये च तदासत्तेः ॥ १० ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम्। आह। यदि विहारोऽभिप्रेयते, तत्रैकत्र पञ्च आलब्धव्याः, एकत्र षट्। तत्रैकदेशो न निर्णीयते, किं प्रायणीये किमुदयनीये? इति। अनिर्णयेनानध्यवसानम्। अनध्यवस्यतोऽप्रवृत्तिः, तत्रोपदेशवैयर्थ्यं स्यादिति। अत्रोच्यते। विशये एतस्मिन् संशये प्रकृत्यासत्तिर्मुख्येनानुगृह्येत। तत्र प्रायणीये पञ्च आलभ्यन्ते, षड् उदयनीये इति अध्यवस्यामः ॥ १० ॥ आ० नि० ॥

त्रयस्तथेतिचेत् ॥ ११ ॥

इति चेत् पश्यसि प्रत्यासत्तिर्मुख्येनानुग्रहीतव्येति। तस्मात् त्रय एव प्रायणीये आलब्धव्या, यावत्तु बहुवचनमविरुद्धं भवतीति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण प्रतिचोदयत्येवम् ॥ ११ ॥ आ०

न समत्वात् प्रयाजवत् ॥ १२ ॥

नैतदेवम्। कुतः। समत्वात्। यदा प्रायणीयोदयनीययोरितरेतरापेक्षयोरैकादशिना विधीयन्ते, न सर्वेऽन्यतरस्मिन् केवले कर्त्तव्यास्तदपेक्षया कार्त्स्न्यं बाधितं भवति। तत्र यावद्भिरन्यतरत्र भवद्भिरवश्यं बाधितव्यं तावद्भिरनुज्ञातो बाधः। अत एव साम्येनैव विभागः प्रयाजानामिव। यथा षडागन्तवः प्रयाजाः प्रथमोत्तमयोर्विकारभूताः साम्येन प्रविभज्यन्ते, एवमिहापि यावत्तु साम्यं भवति,

तावतः साम्येन विभज्य अभ्यधिक उदयनीये आलप्स्यते प्रत्यासत्तिमुख्येनानुग्रहीष्यते इति तस्माददोषः ॥ १२ ॥ आ० नि० ॥ प्रायणीयोदयनीययोरैकादशिनानां विभागाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य कृतदेशत्वात् ॥ १३ ॥

इदमाम्नायते, विश्वजित् सर्वपृष्ठ इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः। किं सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः, उतैकस्य पृष्ठदेशे अन्येषामन्यत्र ? इति। किं प्राप्तम् । सर्वपृष्ठे एतस्मिन् सर्वेषां साम्नां पृष्ठदेशे निवेशः । कः पुनः पृष्ठदेशः । ऊर्ध्वं माध्यन्दिनपवमानात्, प्राग् मैत्रावरुणसाम्नः, इदमन्तरालं पृष्ठदेशः । स एवैको देशः स्यात् सर्वेषां साम्नाम् । कुतः । पृष्ठशब्दात् । पृष्ठकार्ये वर्त्तमानस्य वा अयं कृतो देशः । तस्मात् सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, एवं न्यायेन प्राप्तं वचनादन्यथा भवितुमर्हति । एकस्य पृष्ठकार्ये विधिरन्येषां परिसामकार्ये । कथम् । पवमाने रथन्तरं करोति आर्भवे बृहत् मध्य इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाक्करं मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम इति । एवमेकस्य पृष्ठकार्ये विधानमर्थवद् भविष्यति । यदीतरेषां सामकार्ये विशेषः । इतरथा एकस्य पृष्ठकार्ये विधानं नोपपद्यते, यन्मा भूदित्यतः पश्यामः, एकस्य पृष्ठकार्ये निवेशः, अन्येषां परिसामकार्ये इति ॥ १४ ॥ सिद्धान्तः ॥ विश्वजित् सर्वपृष्ठ इत्यत्रैकस्यैव पृष्ठदेशे निवेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

वैरूपसामा क्रतुसंयोगात् त्रिवृद्वदेकसामा स्यात्॥१५॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्रोक्थ्यः षोडशी च संस्थाविशेषः । तत्र श्रूयते । उक्थ्यो वैरूपसामा एकविंशः षोडशी वैराजसामा इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं वैरूपं वैराजञ्च कृत्स्ने क्रतौ निविशेते, उत पृष्ठकार्ये इति । किं प्राप्तम् । कृत्स्ने क्रतौ वैरूपमेकं साम स्यात्, षोडशिनि वैराजम् । कुतः । कृत्स्नक्रतुसंयोगात् । अविशेषेण कृत्स्ने क्रतौ वैरूपसाम विधीयते, वैराजञ्च । तन्न विशेषेऽवस्थातुमर्हति पृष्ठकार्ये, त्रिवृद्वत् । यथा, त्रिवृदग्निष्टोमः, त्रिवृत्स्तोमः

कृत्स्ने क्रतौ भवति, एवमिमे अपि सामनी कृत्स्नयोः क्रत्वोर्भवेताम् । यथा वा, धेनुरथैव भूर्वैश्वदेवः त्रिवृदेव सर्वस्तस्य विश्ववत्यः स्तोत्रिया धेनुर्दक्षिणा इति कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य कार्ये धेनुः संयोगात् । एवमिमे अपि सामनी भवितुमर्हतः ॥ १५ ॥ पूर्व०॥

पृष्ठार्थे वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥ १६ ॥

पृष्ठकार्ये वा सामनी विधीयेते । कथम् । वैरूपसामा वैराजसामेति सामशब्देन प्रकृतिलिङ्गेन बहुव्रीहिरवगम्यते, न वैरूपं साम विधीयते वैराजञ्च । किन्तर्हि, वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः। क्रतुसंयोगो हि भवति, न स्तोत्रसंयोगः । एकस्मिन्नपि च स्तोत्रे वैरूपे वैराजे च भवति वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः । कुतः । यदि हि स्तोत्रे साम विधीयते स्तोत्राविशेषात् सर्वस्तोत्रेषु भवेद्, न त्वेतदेवम् । तस्मादेकस्मिन् स्तोत्रे वैरूपे वैराजे च भवति, वैरूपसामता वैराजसामता चेति । यदैकस्मिँस्तदा पृष्ठकार्ये स्यातां, वैरूपसामता हि गुणो विधीयमानः । वैराजसामताऽत्र एवञ्जातीयकस्य गुणस्य कार्ये भवितुमर्हति, प्रकृतौ च बृहत्सामता रथन्तरसामता चैवञ्जातीयका । तदिह प्रकृतिलिङ्गसंयोगेन वैरूपसामतया वैराजसामतया च पृष्ठकार्ये वृत्तिरवगम्यते यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवदित्यनेन न्यायेन। तस्मादिमे सामनी पृष्ठकार्ये निविशेयातामिति ॥ १६ ॥ सि० ॥

त्रिवृद्वदिति चेत् ॥ १७ ॥

इति चेद् इति यदुक्तं, यथा त्रिवृदग्निष्टोम इति त्रिवृत्त्वं कृत्स्ने क्रतौ निविशते, एवमिहापीति । तत् परिहरणीयम् ॥ १७ ॥ आ० ॥

न प्रकृतावकृत्स्नसंयोगात् ॥ १८ ॥

नैतदेवम्, इह वैरूपवैराजयोः प्रकृतिलिङ्गेनाकृत्स्नसंयोगो गम्यते । नैवं त्रिवृति कश्चित् प्रकृतिलिङ्गेन संयोगोऽस्ति येनाकृत्स्नता अवगम्येत । ततो विशेषस्त्रिवृतः सामभ्याम् ॥ १८ ॥ आ० नि० ॥

विधिरवाप्नोति चेत् ॥ १९ ॥

इति चेत् इति यदुक्तं, यथा धेनुविधिर्भुवि कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य कार्ये भवति, एवं सामनी अपीति ॥ १९ ॥ आ० ॥

स्याद् विशये तन्न्यायत्वात् कर्माविभागात् ॥ २० ॥

स्याद् धेनुर्भुवि कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तयित्री । सा हि कृत्स्नं क्रतुदाक्षिण्यं निवर्त्तयेत्, किं वा न ? इत्येतस्मिन् संशये एवं न्याय्यं कृत्स्नं निवर्त्तयेत् । कुतः । कर्माविभागात् । अविभक्तं हि दक्षिणाकार्यं कार्त्स्न्येन वा दाक्षिण्येन क्रियेत धेन्वा वेति । दक्षिणाकार्ये हि धेनुः श्रूयते, धेनुर्दक्षिणा इति । अतस्तत्र युक्तम् । इह प्रकृतिलिङ्गसंयोग इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्मादेतदपि विषमम् ॥२०॥आ०नि०

प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ २१ ॥

इतश्च न कृत्स्नक्रतुसंयोगः । कुतः । प्रकृतेरविकारात् । एवं बहु प्राकृतमविकृतं भविष्यति । तत्र चोदकोऽनुग्रहीष्यते । अतोऽपि न कृत्स्नक्रतुसंयोगः साम्नोरिति ॥ २१ ॥ युक्तिः ॥ वैरूपसामवैराजसाम्नोः पृष्ठकार्ये निवेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

त्रिवृति सङ्ख्यात्वेन सर्वसङ्ख्याविकारः स्यात् ॥२२॥

एवं श्रूयते, त्रिवृदग्निष्टोम इति । तत्र संशयः । किं त्रिवृत्सङ्ख्या अग्निष्टोमस्य साधनमात्रम्, उत स्तोमविषया नियम्यन्ते ? इति । किं प्राप्तम् । त्रिवृद् भवतीति श्रूयमाणे सङ्ख्यामात्रविकारः स्यात् । कुतः । त्रिवृच्छब्दो लोके त्रित्वसम्बद्धे प्रयुक्तः । यथा त्रिवृद्रज्जुस्त्रिवृन्मणिरिति । इहापि त्रिवृदग्निष्टोम इति त्रित्वसम्बद्धोऽग्निष्टोमः कार्य इत्युच्यते । तच्च त्रित्वमग्निष्टोमसाधनपरिच्छेदद्वारेण तत्सम्बद्धमित्युक्तं भवति, न साक्षात् । गुणत्वात् सङ्ख्यायाः । न चेह सङ्ख्येयविशेषः कश्चित् तदीय उपादीयते । तदविशेषाद् यावान् कश्चिदग्निष्टोमसम्बद्धः सङ्ख्यया परिच्छेत्तव्यः सर्वं परिसञ्चक्षीत सङ्ख्यात्वेन सामान्येन तत्सङ्ख्यां विकुर्यात् । यथा दधिघृतशालिभिर्देवदत्तो भोजयितव्यो, देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्तैलेनेत्युक्ते स्नेहनसामान्यात् तैलं स्नेहनकार्ये एव विनियुज्यते, न ओदनकार्ये, इत्येवं सङ्ख्यापि सङ्ख्याकार्ये एव विनियुज्यते ॥ २२ ॥ पूर्व० ॥

स्तोमस्य वा तल्लिङ्गत्वात् ॥ २३ ॥

न चैतदस्ति सर्वसङ्ख्याविकार इति । किन्तर्हि । स्तोमगतामेव सङ्ख्यां विकुर्यात् । कथम् । स्तोमविषये त्रिवृच्छब्दस्यान्यत्र दर्शनात् । यथा । त्रिवृद्बहिष्पवमान इत्यत्र स्तोमविषयता परिच्छिन्ना,

एवं त्रिवृदग्निष्टोम इत्यत्रापि स एव शब्द उच्चरितस्तमेव सम्बन्धिन-मनुमानाद् बुद्धौ सन्निधापयेत् । अतः स्तोमलिङ्गत्वात् तद्गतामेव सङ्ख्यां विकुर्यात् ॥

अत्राभिधीयते । नैतद्युक्तम् । सङ्ख्याशब्दा हि अनियतवृत्तयो भवन्ति । ते हि येन येन सम्बद्ध्यन्ते सङ्ख्येयेन तं तं परिसङ्ख्यक्ष्यते । तथा चोपदर्शितमेव त्रिवृद्रज्जुस्त्रिवृन्मणिरिति । तस्माद् बहिष्पव-मानेन सामानाधिकरण्यात् स्तोत्रं परिसङ्ख्ष्टे, अन्यत्रापि यो यः परि-सङ्ख्यातव्यो भविष्यति, तं तं परिसङ्ख्यास्यतीत्यतः स्तोमलिङ्गत्व-मप्यहेतुर्नियमस्येति ॥

अत्राभिधीयते । अयमिह त्रिवृच्छब्दोऽतीत्य लौकिकमर्थं विशिष्ट-सङ्ख्येये आचरितः । यथा त्रिवृद्बहिष्पवमान इति स्तोमविषयिण्यां नवसङ्ख्यायां त्रिवृद्बहिष्पवमान इत्यभिधाय नव स्तोत्रिया उ-च्यन्ते, तेन तासु वर्त्तत इति गम्यते । तथा परस्मिन्नपि दृश्यते । त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन सम्मिता नव प्रकृतिरग्निष्टोमस्येति नवानां कपालानां त्रिवृता स्तोमेन सम्मानं वदन् त्रिवृच्छब्दस्य तत्र प्रसिद्धिं दर्शयतीति । अतः प्रसिद्धवदाचारात्, सामानाधिकरण्य-दर्शनाच्च अयमस्यार्थ इति निश्चीयते । लोकेऽपि सामानाधिकरण्य-प्रयोगाद्वा आचाराद्वाऽर्थावसानं भवति, यथाऽयं देवदत्त इति । तस्मा-दयं त्रिवृच्छब्दो विशिष्टसङ्ख्यासङ्ख्येयविषयोऽन्यत्र दृष्ट इति इहापि प्रयुज्यमानो यत्र दृष्टस्तमेव लिङ्गाद् बुद्धौ सन्निधापयतीत्यतः स्तोम-विषयो नियम्येत । यदुक्तं, सङ्ख्या ह्यनियतविषया सर्वत्र सम्बन्ध-मुपयाति । एतद् अवयवार्थनिराकरणात् समुदायाङ्गीकरणाच्च परिहृतमेवेति । एवमन्यगतानां सङ्ख्यानामनिवृत्तौ चोदकानुग्रहो भविष्यतीति ॥ २३ ॥ सिद्धान्तः ॥ त्रिवृदग्निष्टोम इत्यत्र स्तोमगत-संख्याविकाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

उभयसाम्नि विश्वजिद्वद्विभागः स्यात् ॥ २४ ॥

सन्ति उभयसामानः क्रतवः । संसव उभे कुर्य्यादपचितावप्ये-काहे उभे कुर्य्यादिति । तत्र संशयः । किं बृहद्रथन्तरे विभक्ते भव-तः, उत समस्ते ? इति । कुतः समस्तता अवगम्यते, कुतो वा व्य-स्ततेति । उच्यते । एतदेव वचनमुभयमर्थमुद्भासयति । कथम् ? ।

उभाभ्यां क्रतुः सम्बन्धयितव्यः । ते यदि समस्ते अथवा व्यस्ते भवतः, उभथाऽपि क्रतुस्ताभ्यां सम्बद्धो भवति । तत्रोभयथा प्रतिभाति वचने किं युक्तम् ? । व्यस्ते इति । कुतः ? । प्रकृतौ हि बृहद्रथन्तराभ्यामन्यतरेण पृष्ठं साधितमिहापि प्रकृतिवच्चोदकाऽनुग्रहायान्यतरेण साधयितव्यमवगम्यते । एवञ्च पृष्ठसम्बद्धानां कर्मणां कार्त्स्न्येन प्रवृत्तौ चोदकोऽनुग्रहीष्यते, उभयोः पृष्ठं साधयतोरन्योन्येन विहितत्वात् प्रयोगान्तरमापद्येत, न रथन्तरं पृष्ठं, न बृहत् पृष्ठमिति उभयथाऽपि वचनार्थोपपत्तौ न चोदकबाधायां कारणमामस्ति । तस्माद् यथा न विश्वजिति बृहदादीनां सर्वेषामेकत्र निवेशः, एवमिहापीति ॥ २४ ॥ पूर्व० ॥

पृष्ठार्थे वाऽतदर्थत्वात् ॥ २५ ॥

नैतदस्ति, विभक्ते इति । किन्तर्हि । समस्ते सामनी स्याताम् । कुतः । प्रकृतौ हि बृहद्रथन्तराभ्यां विकल्पमानाभ्यां पृष्ठं साधितम् । इह इदानीं विकृतौ तयोरधिगतदेशयोर्विकल्परूपेणैव प्राप्तयोः केवलमेतद्वचनं सामस्त्यविधानार्थम् । उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादिति । एवञ्च सामस्त्यं भवति, यदि ते सामनी परस्परं न जहीतः । उपादेयत्वेन चानयोः श्रुतत्वाद् द्वित्वश्रुतिः समासश्रुतिश्च विवक्षितैव । तेन यत्र बृहत्, तत्र रथन्तरसहितं, न केवलमिति ॥ तत्रैतत् स्यात्, प्रधानक्रियापेक्षमनयोः साहित्यम् । तत्र व्यस्तयोरपि क्रियमाणयोः साहित्यं न विरुध्यते । यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोः पाकेन समस्तयोरपि संयोगे उच्यमाने एकः किञ्चित्करोति अपरोऽपि किञ्चित् । न यदेकेन कृतं, तदेव अपरः करोति । तद्वदेकं साम किञ्चित् स्तोत्रमभिनिर्वर्त्तयिष्यति द्वितीयमप्यपरम् । प्रधानोपकारापेक्षं साहित्यमिति समस्तसंयोगो न विरोत्स्यते इति ॥ तत्राभिधीयते यत्र परस्परसव्यपेक्षयोर्योगो भवति, तत्रैतदेवं न्याय्यम् । येन क्रियावयवेन आरम्भेण मध्येन अवसानेन वा योगः, तेन सहितयोर्न पृथक्शः । कुतः । यथैवानेनोपकर्त्तव्यमित्यवगम्यते, एवमितरसहितेनेति । यत्तु, लोके कारकसामस्त्येऽप्यभिहिते भेदेन व्यापारदर्शनमिति । अर्थासम्भवादसौ । न हि उखायामधिश्रीयमाणायां भूयोऽधिश्रयणं शक्यते कर्त्तुमित्यर्थविरोधाद् न करोति, न तु शब्देनासौ

तत्र न चोदितः । यद्यत् कर्त्तव्यं तत्तत्सहिताभ्यामेव, नान्यथा । इह तु नासम्भवः । बृहद्रथन्तरयोर्हि ऋक्संस्कारत्वेन विनियोगात् । ते च शक्नुतः सहिते पृष्ठं संस्कर्त्तुमित्यतस्तयोः साहित्यमेव युक्तम् । यदुक्तम्, उभयथा सम्भवे चोदकानुग्रहो न्याय्य इति धर्मकार्त्स्न्यें निमित्तविघातश्च न भविष्यति । तत्र प्रत्यक्षात् समस्तविधानाच्चोदके बाध्यमाने न दोषो भवति ॥ २५ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

लिङ्गञ्च दर्शयति, यथा समस्तयोः प्रयोगो न व्यस्तयोरिति । किं लिङ्गम् । एवमाह, महावृक्षौ वै बृहद्रथन्तरे निधनेन समाप्येते यन्महावृक्षौ समृच्छयेते । न ह्यत्र विभग्नं प्रभग्नमिति निधनभेदवचनादेकस्थानता अवगम्यते । यदि भिन्नदेशे स्याताम्, अर्थादेव तत्र निधनभेदः सिद्धः । अथ तु सहिते भवतस्ततो निधनभेदवचनमर्थवद् भवति । तस्मादप्यभेदः । तथा अपरं लिङ्गं, पूर्वाह्णो वै रथन्तरम्, अपराह्णो बृहदिति एकेनाह्ना अभिसम्बन्धादेकस्थानतां दर्शयति । तस्मात् समस्तयोः पृष्ठदेशे निवेश इति ॥ २६ ॥ युक्तिः ॥ उभयसाम्नि बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रिंशेऽहनि स्यात् तदानन्तर्यात् प्रकृतिवत् ॥ २७ ॥

क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते, पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भण इति । द्वादशाहे वचनं, संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मधु आशयेद् घृतं वा इति । तदिदं मध्वशनं घृताशनञ्च चोदकप्राप्तं सत् सन्दिह्यते । किं त्रयस्त्रिंशान्ते कर्त्तव्यम्, उत षडहान्ते इति । किं प्राप्तम् । ततः सूत्रेणैवोपक्रमः, पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते षडहे त्रयस्त्रिंशेऽहनि संस्थिते कार्यम् । कुतः । तदानन्तर्यात् । प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनं वृत्तं, प्रकृतिवदिहापि कुर्वाणो यदि त्रयस्त्रिंशानन्तरं करोति, चोदकमनुगृह्णाति । अथ त्वन्यस्याह्नोऽनन्तरं कुर्याच्चोदकं बाधेत । आनन्तर्यं हि क्रमः । स च विशेषसम्बन्धे कारणमिति समधिगतम् । एतदानन्तर्यञ्च रसभोजनस्य, त्रयस्त्रिंशेन सह दृष्टमित्यतस्त्रयस्त्रिंशानन्तरं क्रियत इति ॥ २७ ॥ पूर्व० ॥

अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ २८ ॥

न चैतदस्ति, त्रयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनमिति। किन्तर्हि। षडहान्ते स्यात्। कुतः। संस्थिते षडहे इत्युच्यते, न संस्थिते त्रयस्त्रिंशे इति। षडहाभिगमलक्षिते पर्यवसाने, न त्रयस्त्रिंशाद्युपलक्षिते। षडहश्च षडहःसु पर्यवसितो भवति, नैकस्मिँस्त्रयस्त्रिंशेऽहनि। यदुक्तं, त्रयस्त्रिंशानन्तर्यदर्शनात् प्रकृतिवदिहापि तदानन्तर्ये एव भोजनेन भवितव्यमिति। नैतद्युक्तम्। तत्र ह्यर्थात् त्रयस्त्रिंशानन्तर्यं वृत्तम्। कुतः। तस्मिन्नहनि तत्र द्वादशाहे षडहः पर्यवसित इति। इहापि यत्र पर्यवस्यति तत्र भोजनं भविष्यति। ततः षडहावसानलक्षितेन भोजनस्य सम्बन्धः, संस्थिते षडह इति। न त्रयस्त्रिंशावसानलक्षितेनेति। यत्तु क्रमः कारणं विशेषसम्बन्धे इति। सत्यं कारणं, न तु बलीयसा प्रमाणेन यत्र विरुद्ध्यते। इह तु वाक्येन षडहावसाने विधीयते इत्युक्तम्। तस्माद्वाक्येन विशेषसम्बन्धे सति न आनन्तर्यमात्रं कारणम्। अतः षडहान्ते भोजनं स्यादिति॥ २८॥ सिद्धान्तः॥ मध्वशनघृताशनयोः षडहान्तेऽनुष्ठानाधिकरणम्॥ ९॥

अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात्॥२९॥

आवृत्तं पृष्ठ्यं षडहमुपयन्तीति श्रूयते। तत्रैतत् चोदकेन प्राप्यते संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेद् घृतं वेति। तत्र सन्दिह्यते। किं षडहावृत्त्या आवर्त्तेत भोजनम्? उत षडहान्ते सकृदेव क्रियेतेति किं प्राप्तम्। षडहावृत्तौ सत्यामावर्त्तेत भोजनम्। कुतः। कर्मणः पुनः पुनः प्रयोगात्। तद्धि कर्म पुनरावर्त्तते। तदावृत्त्या यदपि तत्सम्बद्धं तदप्यावर्त्तेत। यथा स्तोत्रशस्त्रादि षडहसम्बद्धमावर्त्तते, एवं षडहसम्बन्धि भोजनमप्यावर्त्तेतेति॥ २९॥ पूर्व०॥

अन्ते वा कृतकालत्वात्॥ ३०॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं, षडहावृत्त्या भोजनमप्यावर्त्तेतेति, किन्तर्हि षडहान्ते सकृदेवानुष्ठीयेत। कुतः। कृतकालत्वात् कृतो हि भोजनस्य कालः। संस्थिते षडहे इति। संस्थानं, पर्यवसानं, षडहगतस्य व्यापारस्योपरमः। न च पुनः षडहं कुर्वाणः षडहगताद् व्यापारादुपरत इत्युच्यते। न चानुपरतौ कर्त्तुः षडहः सन्तिष्ठते। संस्था हि क्रियां प्राति औदासीन्यं, व्यापारान्तरकरणं वा, पूर्वस्मात् कर्मणः। न च पुनः षडहं कुर्वाण औदासीन्यं भजते। न च व्यापारान्तरं करोति।

तस्यैव कर्मण आवृत्तिं करोति । अतोऽपर्य्यवसितः । अपर्य्यवसिते च संस्थाभावादश्रुतमेव प्राशनमिति न क्रियते ॥

यदुक्तं, यथा अन्ये षडहधर्माः स्तोत्रशस्त्रादय आवर्त्तन्ते, तद्वत् प्राशनमप्यावर्त्तेतेति । नैतद्युक्तम् । ते हि अहःसम्बद्धाः । तेषामह्लामावृत्तिरिति स्तोत्रादीनामावृत्तिरिति युक्तम् । न हि तेऽहःसु अवसानसंयोगेन चोद्यन्ते । इह तु अवसानसंयोगेन भोजनस्य चोदना इत्युक्तो हेतुः । तस्मान्न भोजनस्यावृत्तिर्युक्तेति ॥ अपि च यद्येतद् भोजनं षडहाङ्गं भवेत्, ततः प्रधानावृत्त्या आवर्त्तेत । न चैतदङ्गम् । कुतः । अङ्गत्वप्रख्यापकस्य कारणस्याभावात् प्रकरणादङ्गता स्याद्, वाक्यसंयोगाद्वा, प्रत्यक्षोपकारदर्शनाद्वा । एतेषाञ्चेह न किञ्चित् कारणं पश्यामः । प्रकरणं तावद् द्वादशाहस्य, न षडहस्य । वाक्यसंयोगोऽपि संस्थिते षडहे इति षडहस्य संस्थायां भोजनमाचष्टे । संस्थितश्चैवं षडहो भवति । यद्यस्य न किञ्चिदपरम् अङ्गजातं परिशिष्यते । न च, मध्वशनघृताशने प्रत्यक्षेणोपकुरुतः षडहस्य । कुतः । निवृत्ते करणात्, कामं यया च यावत्या च तर्पणमात्रया कर्तॄणां यानि पुरस्तात् कर्माणि वर्त्तन्ते, तेषां सामर्थ्योपजननेनोपकुर्य्यात् । नातिवृत्तस्य षडहस्येति । यान्यपि क्रमादीनि कारणानि, तान्यपि प्रमाणान्तरसम्बन्धमुपादाय विशेषसम्बन्धे कारणानि भवन्ति, न केवलानि । तस्मात् षडहाऽवसानलक्षिते काले पुरुषाणां भोजनक्रिया विधीयते इत्यतो नावर्त्तेत भोजनमिति ॥ ३०॥ सिद्धान्तः ॥ षडहावृत्तावपि मध्वशनघृताशनयोः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥

आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात् स्यात् ॥ ३१ ॥

गवामयने श्रूयते, चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः पृष्ठ्यः षडहः स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चमः । तत्रैतत् चोदकेन प्राप्तम् । संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेद् घृतं वेति । तत्र सन्दिह्यते । किं प्रतिमासमावर्त्तते रसभोजनम् ? उत सर्वान्ते सकृदेव कार्यमिति । किं पुनर्युक्तम् । उक्तेन न्यायेन सकृदिति । सर्वान्ते ह्यसौ षडहगताद् व्यापारादुपरमते, न प्राक् । अर्वागसौ कृत्वापि षडहं, पुनः षडहाय प्रयतत एव । न चासौ षडहः संस्थितो भवति, य-

द्धि पुनस्तदर्थे प्रयतत एव । सर्वान्ते तु न पुनः प्रयते, इत्यतः सर्वान्ते कुर्यादित्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात् स्यात् । आवृत्तिः रसभोजनस्य स्यात्, न सकृत् क्रिया । कुतः । निमित्तावृत्तेः, षडहसंस्था निमित्तम् । स च षडहः पुनरावर्त्तते । तस्मिन्नावर्त्तमाने संस्था निमित्तमावर्त्तते इत्यत आवर्त्तेत ॥

यदुक्तं- सर्वान्ते हि असौ षडहादुपरतो भवति, न प्राक् । कृत्वाऽप्यसौ पुनस्तदर्थे प्रयतत एवेति । अत्राभिधीयते । यद्यप्यसौ पुनः प्रवर्त्तते, तथापि तं परिसमाप्य पुनरारभते । पुनश्च परिसमापयति, न यथावृत्ते षडहे । तत्र ह्यनुपरतस्य पृष्ठ्यस्यावृत्तिः । इह चतुर्भिरभिप्लवैर्व्यवधीयते । तेनोत्तरक्रियान्तरव्यवधानात् पृष्ठ्यगतो व्यापारः पर्य्यवसित इति गृह्यते विशेषः । न च तस्मिन्नपर्य्यवसिते क्रियान्तरं शक्यं कर्त्तुम् । उभयप्रकारश्चान्तः क्रियायाः, कृत्वा औदासीन्यं, क्रियान्तरव्यवधानञ्चेत्युक्तमेव । तस्मात् प्रतिमासं सव्यवधानः पृष्ठ्य आवर्त्तते । तस्मिंश्चावर्त्तमाने संस्थानिमित्तं भोजनमप्यावर्त्तते इति । अतः प्रतिमासमावर्त्तेत इति ॥ ३१ ॥ गवामयने मध्वशनघृताशनयोः प्रतिमासमावृत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ ३२ ॥

द्वादशाहे श्रूयते, संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेद् घृतं वेति । तत्र संशयः । किं सत्रिभिर्मधु भक्षयितव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् । नेति । कुतः । दीक्षिता हि ते ब्रह्मचारिणः । ब्रह्मचारिणाञ्च मधु प्रतिषिध्यते । मधु मांसञ्च वर्जयेदिति । तस्मान्न प्राश्नीयुरिति। ननु एतद्वचनं, सामान्यं प्रतिषेधं बाधेत न बाधते इति ब्रूमः । कथम् । यद्यबाधमानमेतद्, द्वादशाहेऽनर्थकं भवेत्, ततो बाधेत । न त्वनर्थकम् । कथम् । उभयविधं द्वादशाहमङ्गीकृत्योभयमशितव्यं घृतं मधु वा तत्र सत्रिणां घृतप्राशनं भविष्यति, अहीने मधुनः प्राशनम् ऋत्विजाम् । एवमुभयं द्वादशाहसम्बद्धं भविष्यति विषयभेदेन । न च विरुद्धस्याचारो भविष्यतीति । तस्मान्न प्राश्नीयुरिति ॥ ३२ ॥ पूर्व० ॥

प्राश्येत यज्ञार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

न चैतदस्ति, सत्रिभिर्मधु न भक्षयितव्यमिति । किन्तर्हि । भक्षयितव्यम् । कथम् । अविशेषेणोच्यते कर्तृमात्रस्य । उभयप्रकार-

मङ्गीकृत्य द्वादशाहं, संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेद् घृतं वेति । उभयं विकल्पेन, न कर्तृव्यवस्थया । तस्मात् सत्रिणोऽपि मधु भक्षयेयुः ॥ यत्तूक्तं, विषयभेदेनार्थवत्त्वाद् न बाधो न्याय्यः, द्वादशाहाऽङ्गभावश्चैवं सति न विरोत्स्यते इति । अत्रोच्यते । षडहे अतिवृत्ते सत्रसम्बद्धेऽहीनसंबद्धे वा अविशेषेण मध्वशने घृताशने चोच्यमानेऽत्र केन व्यवस्थां ब्रूमः । विरोधेनेति चेद्, न । विषयभेदेन विधिप्रतिषेधयोः समाम्नात्। पुरुषार्थेन प्रतिषेधः। कर्माङ्गत्वेन विधानम्। यदि च प्रतिषेधबलीयस्त्वमिहाङ्गीक्रियते, वचनमनर्थकमेव स्यात् । पक्षेऽर्थवत्तेति चेद्, न । नानाविषयत्वात् । तुल्यार्थयोर्हि तुल्यविषययोर्विकल्पो भवति, न नानार्थयोः । नानार्थता चेहाधिगम्यते । कुतः । विधेः कर्मसादृगुण्यप्रयोजनत्वात् । प्रतिषेधस्यापि नियमानुष्ठानात् पुरुषस्यादृष्टसिद्धिरिति । तस्मात् प्राश्नीयुरिति ॥ ३३ ॥ सिद्धान्तः ॥ द्वादशाहे सत्रिभिरपि मध्वशनाधिकरणम् ॥ १२ ॥

मानसमहरन्तरं स्याद् भेदव्यपदेशात् ॥ ३४ ॥

द्वादशाहे श्रूयते, अनया त्वा पात्रेण समुद्ररसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति, प्राजापत्यं मनो ग्रहं गृह्णातीति । तत्र संशयः । किं मानसमहर्द्वादशाहादहरन्तरम् ? उताहरङ्गमिति । तत्रेह कानिचिद्भेदकारणानि प्रतिभान्ति, तानि निराचिकीर्षन् आचार्य उपन्यस्यति, मानसमहरन्तरं स्यादिति । कुतः । भेदेन व्यपदेशात् । द्वादशाहाद् भेदेन व्यपदिश्यते । कथम् ? । वाग्वै द्वादशाहो मनो मानसमिति द्वादशाहानन्तर्भूतं मानसं व्यपदिशति। वाग्वै द्वादशाह इति वाक्संस्तवात् । मनो मानसमिति च मनःसंस्तवात् । यथा वाङ्मनसयोर्भेदो वस्तुतोऽवगम्यते, एवमेतयोरपि द्वादशाहमानसयोः । यतः पृथक्त्वे सति भेदेन व्यपदेशो भवति, नान्यथा । अतो भिद्यते एतदहरिति व्यपदेशाद्गम्यते ॥ ३४ ॥ पूर्व० ॥

तेन च संस्तवात् ॥ ३५ ॥

इतश्च अहरन्तरमिति । कुतः । तेन च मानसेनाह्ना द्वादशाहः संस्तूयते । कथम् । विधूतानि ह वै द्वादशाहस्य गतरसानि छन्दांसि । तानि मानसेनैव आप्याययन्तीति । द्वादशास्य यानि गतरसानि छन्दांसि, तानि मानसेनाप्याययन्तीति ब्रुवन् भिन्नं द्वादशाहा-

दर्शयति । कथम् । संस्तवात् । न हि तेनैवात्मना तस्य संस्तुतिर्भवति । कुतः । अत्यन्तभेदात् स्तुतिस्तुत्ययोः । न हि देवदत्तो देवदत्तेन स्तूयते । भिन्नैः शिरःपाण्यादिभिः संस्तूयते । तद्वदिहापि द्वादशाहो मानसेन स्तूयते इति संस्तवाद्भेदोऽधिगम्यते इति ॥३५॥ युक्तिः

अहरन्ताच्च परेण चोदना ॥ ३६ ॥

इतश्च अहरन्तरमेवेति गम्यते । कुतः । द्वादशाहिकादहरन्तात् परेण चोद्यते, पत्नीः संयाज्य प्राञ्च उदेत्य मानसाय प्रसर्पन्तीति । तद्यदि द्वादशाहिकस्याह्नो गुणविधिर्भवेद् द्वादशाहिकी पत्नीसंयाजान्तता स्यात् । अथ त्वहरन्तरं भवति, ततो द्वादशाहिकानामयं धर्मो, नान्यस्येति न दोषो भविष्यति । अतोऽपि वैलक्षण्याद् अहरन्तरसिद्धिरिति गम्यते ॥ ३६ ॥ युक्तिः ॥

पक्षे सङ्ख्या सहस्रवत् ॥ ३७ ॥

परिचोदनापरिहारोऽयम् । किमियं परिचोदना । नन्वेवं द्वादशाह इति त्रयोदशसु अहःसु नोपपद्यते । अत्रोच्यते । यदा प्रमाणान्तरेण शब्द एतावति अर्थे प्रयुक्त इति गम्यते तदा सङ्ख्यासन्निकर्षात् त्रयोदशसु गुणवृत्त्या प्रयोगः सेत्स्यति । यथा अतिरात्रः सहस्रम् अह्नानि अतिरात्रेण सहस्रसाध्येन यजेतेति अधिकेऽपि सहस्रे सहस्रशब्दो दृष्टः । तद्वदिहापि अधिके भविष्यति । अथ वा कर्मगणनामधेयमेतद्, द्वादशाह इति । यावन्ति कर्माण्यङ्गीकृत्य प्रयुक्तस्तावतां वाचक इति निश्चीयते । सर्वाणि प्रकरणादङ्गीकृत्य प्रयोगात् सर्वेषां वाचको भविष्यतीति न दोषः ॥ ३७ ॥ आ०नि० ॥

अहरङ्गं वांऽशुवच्चोदनाभावात् ॥ ३८ ॥

दशमस्याह्नो गुणस्य विधिः स्याद्, न अहरन्तरचोदना । कुतः । अहरन्तरप्रकल्पकस्य वचनस्याभावात् । कथम् । एवं तावच्छ्रूयते । अनया त्वा पात्रेण समुद्रंरसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति प्राजापत्यं मनोग्रहं गृह्णातीति, दशममहरङ्गीकृत्य ग्रहचोदनैषा । गृह्णातीति संस्कारविधानात् । न च संस्कारभेदे कर्मभेदो भवति । अचोदकाश्च संस्कारा इत्युक्तम् । यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र (२ अ० १ पा० ३ अ०) कर्म न प्रधानमिति । यथा अंश्वदाभ्यौ विधीयमानौ न कर्म भिन्तः । यस्मिन् कर्मणि भवतस्तत्रापरौ ग्रहाभ्यासाविति

विज्ञायेते, न कर्मान्तरे इति । यदि चाहरङ्गमेतद् भवति, न कर्मान्तरम् । एवमल्पीयसी एव अदृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भविष्यति । प्रकृतसम्बन्धश्च, न अप्रकृतप्रक्रिया क्रियान्तरस्य । अतो न अहरन्तरम् । दशमे एव अहनि गुणविधिरिति ॥ ३८ ॥ सि० ॥

दशमविसर्गवचनाच्च ॥ ३९ ॥

इतश्च न अहरन्तरं, तत्रैव गुणविधिः । कुतः । दशमविसर्गवचनात् । दशमविसर्गवचनं हि भवति । एष वै दशमस्याह्नो विसर्गो यन्मानसमिति । एष दशमस्य विसर्गोऽन्तो यन्मानसमिति ब्रुवन्, अन्तोऽयमन्तवतो दशमस्य, न स्वतन्त्रमेतत् कर्मेति दर्शयति । तस्मादपि दशमस्याङ्गं, नार्थान्तरमिति गम्यते ॥ ३९ ॥

दशमेऽहनीति च तद्गुणशास्त्रात् ॥ ४० ॥

इतश्चाङ्गम् । कथम् । एवं गुणशास्त्रं युक्तं भविष्यति, दशमेऽहनि मानसाय प्रसर्पन्तीति । दशमेऽहनि सार्पराज्ञीभिर्ऋग्भिः स्तुवन्तीति दशमस्याह्नः प्रधानभावेन निर्देशाद् ग्रहस्याधेयभावेन । ततश्चास्य गुणोऽयं दशमस्य, नार्थान्तरमिति गम्यते ॥ ४० ॥

सङ्ख्यासामञ्जस्यात् ॥ ४१ ॥

यदि च गुणोऽयम्, एवं सङ्ख्या समञ्जसा भविष्यति, द्वादशाह इति । इतरथा त्रयोदशसु द्वादशाह इत्यसमञ्जसं सङ्ख्यावचनं स्यात् । अवाच्यत्वात् । यदुक्तं, गुणवृत्त्या सहस्रसाध्यवद् भविष्यतीति । तदनुपपन्नम् । कुतः । तत्र हि प्रमाणान्तरेण सङ्ख्येयावगमादधिके सहस्रशब्दो गौण्या वृत्त्या प्रयुक्त इति निश्चीयते । न त्विह सङ्ख्येयातिरिक्ते प्रमाणमस्ति, येन गौणीयं वृत्तिराश्रीयेत । यदप्येतद्, अनया त्वा पात्रेणेति वचनं, तदपि ग्रहसंस्कारविधानाद्दशमेऽहनि यागाभ्यासं विधत्ते, न कर्मान्तरमिति समधिगतम् । एवञ्चेद्, नैतत् प्रत्यक्षवचनमहरन्तरप्रकल्पकं, नान्यत् प्रमाणान्तरं प्रापकं, येन सङ्ख्येयेऽतिरिक्ते शब्दप्रयोग इत्यध्यवस्यामः । तस्माद् नेह गौण्या वृत्त्या प्रयोग इति ॥

यदपि, कर्मगणनामधेयत्वात् प्रकरणवशेन तावतामङ्गीकरणाद् नामधेयरूपेण चावृत्तिर्भविष्यतीति । तदपि न युक्तम् । सत्यं कर्मगणनामधेयमेतत्, न त्वयथार्थसमन्वयेन । द्वादशैतानि कर्माण्यहोभिः

परिमितानि एकत्र समाहृतानीत्यनेन रूपेण तत्कर्मगणस्य नामधेयं, न वर्णानुपूर्व्यमात्रेणेति । तथा हि सर्वेष्वेव कर्मनामधेयेषु अर्थसमन्वयेनानुवादभूतो नामशब्दो वर्त्तते, न लौकिकार्थतिरस्कारेण परिभाषामात्रेण वृद्धिगुणवत् । यथा, अग्निहोत्रं, श्येनः, ज्योतिष्टोम इति । एवं द्वादशाह इत्यर्थान्वयेन नामधेयं, न अर्थाभावेनेति । तस्मादपरिचोदनैषा ॥ ४१ ॥

पश्वतिरेके चैकस्य भावात् ॥ ४२ ॥

इतश्चाहरङ्गमिति विज्ञायते । कुतः । पश्वतिरेकेण एकस्यातिरेकं दर्शयति, न द्वयोः । कथम् । यः पशुरतिरिच्येत स ऐन्द्राग्नः कार्य इति एकादशिनीं द्वादशाहे विधाय विहृतायामेकस्यातिरेकं दर्शयति। तत्र तावदतिरिच्यते, एको न भवति । कथम् । एकादश पशवः, द्वादश अहानि । एकस्यातिरेकं ब्रुवन् द्वादशैतानि अहानीति गमयति। यदि त्रयोदश अहानि स्युर्द्वयोरभावः स्याद्, नैकस्येति । तस्मादप्यहरङ्गं न कर्मान्तरमिति ॥ ४२ ॥ युक्तिः ॥

स्तुतिव्यपदेशमङ्गेन विप्रतिषिद्धं व्रतवत् ॥ ४३ ॥

अस्मिन् सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते । यदुक्तं, मानसमहरन्तरं भेदेन व्यपदेशात् । तेन च मानसेन संस्तवाद् भेदः । न हि आत्मनैव आत्मा संस्तूयते इति । अत्राभिधीयते । नैतद् विप्रतिषिद्धम् । अङ्गेनापि समुदायस्य स्तुतिर्दृष्टा । यथा महाव्रतधर्मेण संवत्सरसत्रस्य । यन्ति वा एते मिथुनाद् ये संवत्सरमुपयन्ति । अन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतस्तेनैव मिथुना न यन्तीति समुदायदोषमभिधाय तदवयवभूतस्य महाव्रतस्य धर्मेणानुजिघृक्षन् समुदायस्यावयवधर्मेण स्तुतिं दर्शयति । लोकेऽप्यवयवधर्मेणावयवी संस्तूयत एवेति । यथा दीर्घैः केशैः शोभनो देवदत्त इति । तद्वदिहापि द्वादशाहः संस्ताविष्यते इति न दोषः ॥ ४३ ॥

वचनादतदन्तत्वम् ॥ ४४ ॥

यदुक्तं- यद्यहरन्तरमेतद्, एवं द्वादशाहधर्मवैलक्षण्यं मानसान्तता युक्ता भविष्यति, न तदङ्गत्वे, पत्नीसंयाजान्तता भवेदिति । अत्र वदामः । वचनादतदन्तत्वं भविष्यति, द्वादशाहिकानामह्नां सामान्येन पत्नीसंयाजान्तता, विशेषेण तु दशमस्याह्नो मानसान्तता

उच्यते । पत्नीः संयाज्य प्राञ्च उदेत्य मानसाय प्रसर्पन्तीति । नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्मादप्यदोषः । अतो दशमस्याह्नो मानसमङ्गं न स्वतन्त्रमिति ॥४४॥ आ० न०॥ मानसस्य दशमाहाङ्गताऽधिकरणम् ॥ १३ ॥

सत्रमेकः प्रकृतिवत् ॥ ४५ ॥

इह द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि उदाहरणम् । तत्र संशयः । किं सत्रमेकः प्रयुञ्जीत, उत बहवः ? । किं प्राप्तम् । एकः । कुतः । प्रकृतिवत् । ज्योतिष्टोमे एकः कर्त्ता । तत्प्रकृतित्वाच्चोदकानुग्रहाय सत्रमेक एव प्रयुञ्जीतेति । ननु बहवः श्रूयन्ते, य एवंविद्वांसः सत्रमासते, य एवंविद्वांसः सत्रमुपयन्तीति । उच्यते । कामिनां सत्रं विधीयते । ते च परस्परनिरपेक्षा बहव एव । ते यद्येकैकश्येनापि कुर्वन्ति तथापि सत्रक्रियामभिसमीक्ष्य बहव एव कुर्वन्तीति बहुवचनं भविष्यति । यथा लोके पृथक्त्वेनापि कुर्वाणानां बहुवचनं दृश्यते, देवश्चेद् वर्षेद् बहवः कृषिं कुर्युः, सस्यं चेत् सम्पद्येत बहवो ब्राह्मणा यजेरन्निति । तथा वेदेऽपि प्रयोगदर्शनं, सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्निति । एवमत्रापि, आसीरन्, उपेयुरिति बहुवचनं भविष्यतीति ॥ ४५ ॥ पूर्व० ॥

वचनात्तु बहूनां स्यात् ॥ ४६ ॥

नैतदस्ति, एको यजेत, न बहव इति । किन्तर्हि । बहवो यजेरन् । कुतः । वचनात् । वचनमिदं भवति । आसीरन् उपेयुरिति । बहुत्वसम्बद्धः प्रयोगो विधीयते । स प्रत्यक्षवचनाच्चोदकप्राप्तामेककर्तृकतां बाधेतेति ॥ ४६ ॥ सि० ॥

अपदेशः स्यादितिचेत् ॥ ४७ ॥

यदुक्तं, सामान्यक्रियासम्बन्धमभिसमीक्ष्य लोकवद् बहुवचनशब्दप्रयोगो भविष्यति । यथा, कृषिं कुर्युरिति । वेदेऽपि दर्शनं, पृष्ठशमनीयेन यजेरन्निति बहुवचनं भवति, एवमत्रापीति । तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ ४७ ॥ आ० ॥

नैकव्यपदेशात् ॥ ४८ ॥

नैतत् सत्रे उपपद्यते, एककर्तृकमिति । कुतः । एकव्यपदेशात् । कथम् । एवमाह । एष वै कुणपमत्ति यः सत्रे प्रतिगृह्णाति । एक एव

यजेतेति, सत्रमपोद्य अन्यस्यैककर्तृकतां विदधत् तस्य बहुकर्तृकतां गमयति । यत्तु लोकवदिति । तन्न युक्तम् । लोकेऽन्यतः प्रवृत्तस्यार्थस्य अनुवादभूतः शब्द उच्चार्य्यमाणः सामान्याक्रियासम्बन्धाभिसमीक्षया उच्चरित इति गम्यते । यदपि उदवसानीयवदिति तदपि उदवसानीये युक्तम् । तत्र हि भिन्नानि उदवसानानि उपलक्ष्य क्रियामात्रं विधीयते, तद्बहुत्वञ्च समानकर्तृकत्वादेव प्राप्तमनूद्यते इत्युक्तमेव । इह तु शब्दपूर्विका क्रियाप्रवृत्तिः । शब्दश्च बहुत्वविशिष्टं प्रयोगं सत्रिभिरभिसम्बन्धयति । अतः शब्दप्रामाण्यादुपादीयमानायां क्रियायां बहुत्वं विवक्षितमिति बहवः प्रयुञ्जीरन्निति ॥४८॥ आ० नि०

सन्निवापञ्च दर्शयति ॥ ४९ ॥

इतश्च बहव एव यजेरन्निति । कुतः । सन्निवापदर्शनात् । बहूनामग्नीनामेकत्र सन्निवापमाह । पञ्चभिः पशुभिर्यक्ष्यमाणः सन्निवपेरन्, सावित्राणि होष्यन्तः सन्निवपेरन्निति । यदि संहत्य कुर्वन्ति, एवमग्नीनां सन्निवाप उपपद्यते । अथ त्वेकैकश्येन कुर्युः, सन्निवापदर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि गम्यते बहूनां सत्रमिति ॥ ४९ ॥

बहूनामिति चैकस्मिन् विशेषवचनं व्यर्थम् ॥ ५० ॥

इतश्च पश्यामः, सम्भूय प्रयोग इति । कुतः ? । एवं श्रूयते । यो वै बहूनां यजमानानां गृहपतिः, स सत्रस्य प्रत्येता, स हि भूयिष्ठाम् ऋद्धिमाध्नोतीति । एकस्मिन् गृहपतौ बहुभिर्यजमानैः सह प्रवृत्ते फलविशेषं ब्रुवन् बहूनां सहप्रयोगं दर्शयति । इतरथा एकस्मिन् यजमाने कर्त्तुरेकत्वात् फलैकत्वाच्च सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः फलविशेषवचनं व्यर्थं स्यात् । अस्ति तु फलविशेषवचनम् । तस्मादपि गम्यते बहव एव यजेरन्निति ॥ ५० ॥ युक्तिः ॥ सत्रस्य बहुकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतिवत् ॥ ५१ ॥

इह सत्राण्येवोदाहरणम् । तेषु बहवः कर्त्तार इत्युक्तम् । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं त एव सत्रिण ऋत्विजः, उतान्ये उपादातव्या इति । किं प्राप्तम् । अन्ये उपादातव्या ऋत्विजः । कुतः । ज्योतिष्टोमे हि प्रकृतौ अन्ये कर्त्तार उपादेयाः समाम्नाताः । तद्वदिहापि सत्रिभिः प्रकृतिवत् कुर्वाणैश्चोदकानुग्रहाय अन्ये एवोपादेया इति ।

एवं प्रकृतिवत् कृतं भविष्यतीति ॥ ५१ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधान-संयोगात्तेषां स्याद्यजमानत्वम् ॥ ५२ ॥

नैतदस्ति, अन्ये ऋत्विज इति । यजमाना एव ऋत्विजः स्युः । कुतः । ऋत्विजामभिधानसंयोगात् । यजमानसंस्कारो हि दीक्षा-पदार्थोऽध्वर्य्वादिसमाख्यासंयोगेन कर्मनिमित्तेन प्रसिद्धिरूपेणा-ऽभिधाय विधीयमानो यजमानानां तेषामाध्वर्य्यवादिसम्बन्धमव-बोधयति । कथम् । यदि ते तान् पदार्थान् कुर्वन्ति एवं ते नामात्ति-कीभिराख्याभिर्युज्यन्ते, नान्यथेति । अतोऽवगम्यते, अस्ति तैः पदा-र्थैरभिसम्बन्ध इति । किं तद्वचनम् । अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ततो होतारं तत उद्गातारमित्युपक्रम्य सर्वर्त्विजः उपक्रान्ता दीक्षासम्बन्धेन । तस्माद्गम्यते यजमाना एव आर्त्विज्ये स्युर्नान्ये इति ॥ ५२ ॥ सि० ॥

कर्तृसंस्कारो वचनादाधातृवदितिचेत् ॥ ५३ ॥

इति चेद् मन्यसे, यजमाना एव ऋत्विजः स्युरिति । तन्न यु-क्तम् । प्रकृतौ हि यजमानादन्ये प्रकृतिवदिहापि यजमानेभ्योऽन्यैरेव भवितव्यमिति पूर्व एव पक्षो व्यपदिश्यते । केवलं तु पूर्वोक्तस्य परिहारो वक्तव्यः । स उच्यते । कर्तृसंस्कारो वचनादाधातृवद् भविष्यति । कथम् । एतावदेव श्रूयते, अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीति । तद् यदि भिन्ना अपि कर्त्तारो भवन्ति तान् आत्मीयाभिः संज्ञाभिरुपलक्ष्य वचनसामर्थ्याद् दीक्षासंस्कारस्तेषां विधीयते इति नानुपपन्नम् । आधातृवत् । यथाऽन्यत्राप्यृत्विजां सं-स्कारो विधीयते आधाने, यस्तं श्वोऽग्निमाधास्यन् स्यात् स एतां रात्रिं व्रतञ्चरेदिति । न मांसमश्नीयान्न स्त्रियमुपेयादिति वचनादध्व-र्योर्नियमो विधीयते । तथा ज्योतिष्टोमे सर्वर्त्विज उपवसन्तीति ऋत्विजामुपवासो विधीयते । तद्वदिहापि ऋत्विजामेष संस्कारो भविष्यति ॥ ५३ ॥ आ० ॥

स्याद्विशये तन्न्यायत्वात् प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥

नैतदस्ति, अन्ये ऋत्विज इति । किन्तर्हि यजमाना एव ऋत्वि-

जः स्युः । कुतः । एतस्मिन् संशये, त एव वा यजमाना ऋत्विजः, अन्ये वा भिन्नाः ? इति । त एवेति न्याय्यम् । उक्तोऽत्र न्यायः । अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगादिति । अनेन न्यायेन पश्यामः, ते एवेति । यदुक्तम्, आधानवत्तत्संस्कार ऋत्विजां भविष्यतीति । तदनुपपन्नम् । कथम् ? । अप्राकृतप्रयोजना वा दीक्षा ऋत्विजां विधीयते । प्रकृतिवद्वा प्राकृतकार्यका सती यजमानबहुत्वात् क्रमपरतया सङ्कीर्त्येत । प्राप्तायाः सङ्कीर्त्तनं लघीयः । क्रममात्रविधानात् । ऋत्विक्संस्कारे सति अदृष्टकल्पना, अधिकार्थविधानञ्च । तस्मात् प्राप्तायाश्चोदकेन सङ्कीर्त्तनं, न अप्राप्तविधानमिति । यत्तु, यथा ऋत्विजामुपवासविधानम्, आधातुश्च व्रतविधानं, तद्वत्, दिहापीति । तत्र युक्तम् । विस्पष्टं वचनम् । ऋत्विज उपवसन्ति, स तां रात्रिं व्रतञ्चरेदिति । न च तत्रापूर्वत्वात् प्राप्त्याशङ्का । तस्मात् तत्र विधानम् ॥ ५४ ॥ आ० नि० ॥

स्वाम्याख्याः स्युर्गृहपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥

परिचोदनासूत्रमेतत् । अथ कस्माद् न स्वाम्याख्या एता अध्वर्य्वाद्या भवन्ति गृहपतिवत् ? इति । किमेवं भविष्यति । एवं चोदकप्राप्ताऽन्यकर्तृकता न बाधिता भविष्यति । अध्वर्य्वाद्याश्च समाख्या गृहपतिवद् यजमानाभिधानतयाऽर्थवत्यो भविष्यन्तीति स्थिते अर्थे सूत्रेण परिचोदयति ॥ ५५ ॥ आ० ॥

न प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्धर्मेण ॥ ५६ ॥

नैतद् युक्तं, स्वाम्याख्या एता गृहपतिवदिति । कुतः । प्रसिद्धग्रहणत्वात् । आध्वर्य्यवादिकर्म कुर्वाणेषु हि कर्तृषु कर्मनिमित्ता एता आख्याः प्रसिद्धाः, न याजमानं कुर्वाणेषु, यजमानानामाभिः क्रियाभिरसंयुक्तानां भविष्यन्तीत्यनुपपन्नम् । कथं गृहपतिरित्याख्या ? । उच्यते । असंयुक्तस्य ऋत्विग्धर्मेण स्वामिन एवाख्या गृहपतिरिति । अपि चावयवप्रसिद्ध्यापि गृहपतिशब्दस्य पतिर्वाच्य इति यजमानाभिधेयता उपपत्स्यते । प्रकृतावपि स्वामिनि चायं प्रयुक्तः, गृहपतिर्यजेतेति । न त्वध्वर्य्वाद्याः स्वामिनि केनाचिदपि प्रकारेण तत्क्रियासंयुक्ता उपपद्यन्ते, इत्यन्यक्रियासम्बन्धात् ता भिद्यन्ते इति । बहूनामिति च तुल्येषु विशेषवचनं नोपपद्यते ॥

इतश्च आर्त्विजेषु यजमाना एव । कुतः । एवमाह । यो वै बहूनां यजमानानां गृहपतिः सत्रस्य प्रत्येता स हि भूयिष्ठामृद्धिमार्घ्नोतीति एकस्मिन् गृहपतिरितिविशेषवचनमसमानत्वे सति उपपद्यते, नान्यथा । यदि सर्वे गृहपतिकर्म कुर्य्युर्न कर्मान्तरं, ततो विशेषाभावाद् गृहपतौ विशेषवचनानुपपत्तिः स्यात्। अथ तु इतरे उभयं कुर्वन्ति, गृहपतिर्याजमानमेव, ततो विशेषवचनं युक्तं भवति । तस्माद्विशेषवचनात् ते एव ऋत्विज इति गम्यते ॥५६॥ आ० नि०॥

दीक्षितादीक्षितव्यपदेशश्च नोपपद्यते अर्थयोर्नित्यभावित्वात् ॥ ५७ ॥

इतश्च स्वयङ्कर्तृकाणि सत्राणीत्यवगम्यते। कुतः। दीक्षितादीक्षितव्यपदेशात् । एवमाह । दीक्षिताः सत्रैर्यजन्ते, अदीक्षिता अहीनैर्यजन्तीति । एतौ च नियतावेवार्थौ। दीक्षिताः स्वार्थं यजन्ते, याजकाय अपि अदीक्षिता याजयन्तीति । अहीने सत्रे चैतयोरर्थयोर्विशेषाभावाद्व्यपदेशानुपपत्तिः स्यात् ।अथ तु सत्रे यावत् कार्यं तत् सर्वं दीक्षितैरेव, क्रियते अहीने चादीक्षितैः, ततो व्यपदेश उपपद्यते, नान्यथा। अतो व्यपदेशादवगच्छामः, अस्ति सत्रे स्वयङ्कर्तृत्वमिति॥५७

अदक्षिणत्वाच्च ॥ ५८ ॥

इतश्च स्वयंकर्तृकं सत्रम् । कुतः । अदक्षिणत्वात । अदक्षिणानि सत्राणि आहुः । न ह्यत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यमिति दक्षिणाभावदर्शनं स्वयंकर्तृकत्वे उपपद्यते, नान्यथा।परकर्तृकत्वे हि दक्षिणाभावो नोपपद्यते । न हि कश्चिदृते स्वार्थात् परार्थे परः प्रवर्त्तते । तस्मादपि गम्यते स्वयंकर्तृकाणि सत्राणीति ॥५८॥ सिद्धान्ते युक्तिः ॥ सत्रे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदनेन यजमानबहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥ ५९ ॥

द्वादशाह एवोदाहरणम् । उक्तश्च पूर्वं सत्रमहीनश्च द्वादशाह इति । तस्येदानीं द्विप्रकारस्य लक्षणमन्वाख्यायते, एवँलक्षणको द्वादशाहः सत्रम्, एवँलक्षणकोऽहीन इति । तद्विवेकज्ञानार्थमिदमुच्यते, आसनोपायिचोदनया यजमानबहुत्वेन च सत्रत्वमवगम्यते।

एते चोदने आसते, उपयन्तीति हि नित्यं सत्रसम्बद्धे दृष्टे। य एवं विद्वांसः सत्रमासते, य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्तीति। यजमानबहुत्वेन च, चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति। तत्सहचरितलिङ्गदर्शनात्। सहचरिते प्रत्ययो भवतीति ॥ ५९ ॥

यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चाऽस्थितपरिमाणत्वात् ॥ ६० ॥

अथ किंलक्षणकोऽहीनः? इति। तदुच्यते। यत्र यजतिचोदना, अनियतश्च कर्तृपरिमाणं तत्र अहीन इति निश्चीयते। अहीनानां यजतिचोदनया विधानं, द्विरात्रेण यजेतेत्येवमादि। कर्तृपरिमाणश्च एषामनियतम्। सत्राणान्तु नियतं परिमाणं बहवः। एवँलक्षणस्य च लक्षणे लक्षितं प्रयोजनं नान्यन्मृग्यमिति ॥ ६० ॥ सिद्धान्तः॥ सत्राहीनयोर्विवेकाधिकरणम् ॥ १६ ॥

अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात् प्रत्यहं कर्मभेदः स्यात् ॥ ६१ ॥

अस्ति पौण्डरीक एकादशरात्रः, पौण्डरीकेण एकादशरात्रेण स्वाराज्यकामो यजेतेति। तत्र श्रूयते। अयुतं पौण्डरीके दद्यादश्वसहस्रमेकादशमिति। तत्र सन्दिह्यते। किं प्रत्यहमयुतम् अश्वसहस्रञ्च दातव्यम्? उतैकमेवायुतमश्वसहस्रञ्च सकृदिति। किं प्राप्तम्। अहीने दक्षिणाशास्त्रं प्रत्यहं भिद्येत। कुतः। गुणत्वाद् दक्षिणायाः, प्रधानत्वाच्चाह्नाम्। समुदायशब्देन समुदायीनि अहानि उपलक्ष्य दक्षिणा गुणो विधीयमानः प्रतिप्रधानं भिद्येत। यथा गणाय स्नानम्, उपलेपनं वा विधीयमानं गणिनां भवति। एवमत्रापि द्रष्टव्यम्। प्रतिकर्मावसायी च चोदक एवमनुग्रहीष्यते। दक्षिणाभूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वं भविष्यति। अतोऽवगम्यते भेद इति॥ ६१ ॥ पूर्व०

सर्वस्य वैककर्म्यात् ॥ ६२ ॥

न चैतदस्ति, प्रत्यहं दक्षिणाभेद इति। एकमेवायुतं सहस्रं च दीयते। कुतः। ऐककर्म्यात्। एकं हि दक्षिणानां कार्यम्। ऋत्विगानमनम्। आनतिश्च साङ्गक्रतुनिर्वृत्तये कृतेति। अन्तरा न तया प्रयोजनमस्तीति न भूयः क्रियते। यत्तु अङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वमिति

तद् अङ्गत्वे प्रज्ञाते भवति, नान्यथा । समुदायाङ्गञ्च दक्षिणा, नावयवाङ्गमित्युक्तम् । अथ यदुक्तं, प्रतिकर्मावसायी चोदकः प्रतिकर्म प्रापयतीति । प्रत्यक्षवचनात् समुदायाङ्गीकरणेन च दक्षिणानां विधानमिति चोदको बाधित इति न दोषः ॥ ६२ ॥ आ० ॥

पृषदाज्यवद्वाऽह्नां गुणशास्त्रं स्यात् ॥ ६३ ॥

न चैतत्, सकृदेव दातव्यमिति । किं तर्हि । भेदेन । कुतः । प्रत्यहं दक्षिणानां प्राप्तानामयं विशेष उच्यमानः प्रत्यहमेव भवितुमर्हतीति । पृषदाज्यवत् । यथा पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति पृषत्ता गुणो विधीयमानः प्रत्यनुयाजं भिद्यते, एवमत्रापि द्रष्टव्यमिति ॥६३॥ आ० नि० ॥

ज्योतिष्टोम्यस्तु दक्षिणाः सर्वासामेककर्मत्वात् प्रकृतिवत्तस्मान्नासां विकारः स्यात् ॥ ६४ ॥

न चैतदस्ति, भेद इति । किन्तर्हि । तन्त्रेण सकृदेव । कथम् । ज्यौतिष्टोम्यो हि दक्षिणाः साङ्गं कर्मराशिमङ्गीकृत्य दीयन्ते, तथाभूतानाञ्च तासां समुदायानत्यर्थानां प्राप्तानामयं विशेष उच्यते । सहस्रमयुतमिति विशेष उच्यमानो या इह दक्षिणा दीयन्ते तासामयं विकार इति गमयति । एकत्वम् आनतेर्न वारयति । तस्मात् सकृद् दातव्यमिति । यत्तु, अनुयाजवदिति । युक्तम् । यद् अनुयाजेषु द्रव्यस्य भेद इति । यागे हि द्रव्यं गुणभूतं चोद्यते । तद् यागानां भेदादन्यस्य क्रियमाणं नान्यस्योपकरोतीति भिद्यते । इह त्वेका आनतिरित्युक्तम् । तस्माद्विषमो दृष्टान्त इति ॥ ६४ ॥ आ० ॥

द्वादशाहे वचनात् प्रत्यहं दक्षिणाभेदस्तत्प्रकृतित्वात् परेषु तासां संख्याविकारः स्यात् ॥ ६५ ॥

न चैतदस्ति, सकृद्दातव्यमिति । प्रत्यहमयं विशेषो भिद्यते । कुतः । द्वादशाहे हि प्रत्यक्षं वचनम्, अन्वहं द्वादशशतं ददातीति । पौण्डरीकश्च द्वादशाहप्रकृतिः । तस्मात् पौण्डरीके प्रत्यहं चोदकप्राप्त्या प्रसक्तानां दक्षिणानामयं विशेष उच्यमानस्तथैव कर्मावयवसम्बद्धानां विकार इति गम्यते । ततो भेदेन दक्षिणानां विशेष इति ॥ ६५ ॥ आ० नि० ॥

परिक्रयाविभागाद्वा समस्तस्य विकारः स्यात् ॥६६॥

न चैतदस्ति, दक्षिणाभेद इति । किन्तर्हि । सकृदेव दक्षिणा दीयेतेति । कुतः । परिक्रयाविभागात् । समस्ता दक्षिणा विक्रियेरन् । कृत्स्नं हि क्रतुमङ्गीकृत्य दक्षिणा विधीयन्ते । कथम् । तावत् पुरुषार्थत्वात् । यत् फलवत्, तत् पुरुषस्य चिकीर्षितम् । तच्च कुर्वाणस्य, सहायान् उपाददानस्यायं विशेष उच्यते परिक्रयः । न चावयवः फलवान्, समुदायात् फलनिष्पत्तेः । समुदायं चाङ्गीकृत्य परिक्रयः क्रियमाणः, आ समुदायनिर्वृत्तेः परिक्रयः कृत इति अन्तरा न भूयः क्रियते ॥ अपि च । पौण्डरीकशब्दसंयोगेन परिक्रयविशेष उच्यमानस्तच्छब्दवाच्यस्यैव भवतीति गम्यते । समुदायश्च पौण्डरीकशब्दवाच्यो, नावयवः । स हि समुदायशब्देन लक्ष्यते । तत्र लक्षणैव दोषः । असम्भवे हि लक्षणा आश्रीयते । न चेहासम्भवः । अतः समुदायमङ्गीकृत्य सकृदेव ऋत्विजो व्रियेरन्निति । तस्मात् सकृत् परिक्रय इति । सकृद्दाने च प्रयोगवचनानुग्रहः । प्रयोगप्राशुभावाच्च महाविषयता शास्त्रस्येति । तस्मादप्येतदेव न्याय्यमिति ॥ ६६ ॥ सि०

भेदस्तु गुणसंयोगात् ॥ ६७ ॥

यदुक्तं, द्वादशाहप्रकृतित्वात् पौण्डरीकस्य । तत्र च द्वादशाहे दक्षिणाभेदात् तथाभूताया एवेह विशेष उच्यते इति । तत् परिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते । तत्राप्येकत्वात् क्रतोः, एक एव परिक्रयः । भेदस्तु वचनात् सुत्यासम्बन्धप्रयोजनो दक्षिणासंस्कारप्रयोजनश्च, न तस्मिन् भिद्यमाने परिक्रयैकत्वं भिद्यत इति ॥ ६७ ॥ ॥ आ० नि० ॥ पौण्डरीके सकृदेव दक्षिणादानाधिकरणम् । १७ ॥

प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत् सर्वासां सर्वशेषत्वात् ॥ ६८ ॥

पौण्डरीक एवोदाहरणम् । तत्रैतत्समधिगतं, सकृदेव परिक्रय इति । अस्ति तु प्रकृतौ, माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते इति । तत्र संशयः । किं सर्वासां कात्स्न्र्येन प्रत्यहं नयनम्, उत सकृन्नयनम्, अथ वा प्रविभज्य नयनम् ? इति । किं प्राप्तम् ?, प्रत्यहं सर्वासां संस्कारः स्यात् । कुतः ? । प्रकृतिवत् । प्रकृतौ हि सकला दक्षिणाः तस्मिन् काले संस्कृताः । इहापि तद्वदेव सकलाः संस्कर्त्तव्या इति ।

कथम् । अह्नां प्राधान्यात् । तद्गुणभावाच्च दक्षिणानाम् । सर्वा एताः सर्वेषामह्नां शेषभूताः । शेषभूतस्य चार्थस्य यः संस्कारः, स तेन तेन अह्ना प्रयुज्यते इति । तस्मात् प्रत्यहं सर्वसंस्कारः ॥ ६८ ॥

एकार्थत्वान्नेति चेत् ॥ ६९ ॥

न चैतदस्ति, प्रत्यहं सर्वसंस्कार इति । किन्तर्हि ? । सकृदेव संस्कारः स्यात् । कुतः । एकार्थत्वाद्दक्षिणानाम् । एकं कार्यमानमनं, तासाञ्च नयनादिसंस्कारसंस्कृतानां प्रत्यर्पणं कार्यम् । एकस्मिन्नपि च अहनि तत्संस्कारसंस्कृतासु दीयमानासु कृतश्चोदनाऽर्थ इति भूयः संस्कारेण प्रयोजनं नास्ति । तस्मात् सकृत् संस्क्रियेरन्निति ॥ ६९ ॥

स्यादुत्पत्तौ कालभेदात् ॥ ७० ॥

नचैतदस्ति, सकृत्संस्कार इति । किन्तर्हि । प्रत्यहम् । कुतः । उत्पत्तौ कालभेदात् । उत्पत्तौ दक्षिणानां विशिष्टकालसम्बन्धः श्रूयते । तस्मात् त्रिष्टुभो लोके माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते इति। सर्वाश्चैताः सर्वेषामह्नां शेषभूताः । तेषाञ्चाह्नां माध्यन्दिनानि सवनानि भिद्यन्ते । तत्र च अगम्यमानविशेषत्वाद् यस्य माध्यन्दिने सवने न संस्क्रियेरन्, तस्यैव संस्कारलोपः स्यात् । प्रयोगभेदात् । न च अन्यत्र संस्क्रियमाणा अन्यत्र संस्कृता भवन्ति । तस्माद् भेदेन संस्क्रियेरन्निति ॥ ७० ॥ पूर्व०नि० ॥

विभज्य तु संस्कारवचनाद् द्वादशाहवत् ॥ ७१ ॥

न चैतदस्ति, समस्तानां प्रत्यहं संस्कार इति । किन्तर्हि । विभज्य संस्क्रियेरन् । कुतः । वचनात् । द्वादशाहे प्रत्यहं नयनादिसंस्कारो वचनात् क्रियते । अन्वहं द्वादशशतं ददातीति । पौण्डरीकश्च द्वादशाहप्रकृतिः, न ज्योतिष्टोमप्रकृतिः । तस्मात् परिक्रयैकत्वेऽपि सति वचनाद् भेदेन संस्कार इति ॥ ७१ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ पौण्डरीके सर्वासां दक्षिणानां विभज्य नयनाधिकरणम् ॥ १८ ॥

लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्याल्लिङ्गस्य सर्वगामित्वादाग्नेयवत् ॥ ७२ ॥

क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते, मनोर्ऋचः सामिधेन्यो भवन्तीति, तत्र संशयः । किं यावत्यो मनुलिङ्गा ऋचः, ताः सर्वा दाशतयीभ्य

आनीय सामिधेनीषु विनियोक्तव्याः ? उत काश्चिदेव, न सर्वा इति। किं प्राप्तम् । सर्वा एवँल्लिङ्गा उपादेयाः । कुतः । लिङ्गस्य सर्वगामित्वात् । इहैतावच्छ्रूयते मनोर्ऋचः सामिधेन्यो भवन्तीति । मनुशब्दसंयोगो हि लक्षणम् ऋचामुपादीयमानानाम् । मनुसम्बन्धेन च शब्द उपलक्षयन् यावतीषु सम्भवेत्, तावतीरविशेषाच्छक्नोत्युपलक्षयितुम् । एतच्च वचनं लिङ्गमात्रसम्बन्धेन विनियोजकं, न इयत्तापरिच्छिन्नानां विशेषकम् । तस्मादविशेषात् सर्वास्तल्लिङ्गवत्य उपादेयाः । आग्नेयवत् । यथा, ऋजीषाणामाग्नेयेन संवत्सरमुपधाने, आसीत सूक्तेन सूक्तस्य अविच्छेदायेति आग्नेयेन सूक्तेनेत्युक्तम् । यावन्ति आग्नेयानि सूक्तानि दाशतयानि, सर्वैरिष्टका उपधीयन्ते । एवमिहापि मनुलिङ्गाभिः सामिधेनीकार्यं कर्त्तव्यमिति । यथा वा अहर्गणे ऋजीषमप्सु प्रास्यतीति, सर्वेषामह्नां यद् ऋजीषम् अविशेषात् तत् सर्वं प्रास्यते । तद्वदिहाप्यविशेषात् सर्वासामुपादानमिति ॥ ७२ ॥ पूर्व० ॥

यावदर्थं वाऽर्थशेषत्वादल्पेन परिमाणं स्यात् तस्मिंश्च लिङ्गसामर्थ्यम् ॥ ७३ ॥

न चैतदस्ति, सर्वासां मनुलिङ्गानां दाशतयीनामागमं इति । किन्तर्हि । यावदर्थमुपादेया इति । कुतः । अर्थशेषत्वात् । कार्यशेषभावेन हि सामिधेनीनामुपादानम् । तच्च कार्यमल्पाभिरपि सिद्ध्यतीति । सिद्धत्वात् कार्य्यस्य । यद्यपि लक्षिताः सन्ति अपरा ऋचः, तथापि प्रयोजनाभावाद् नैवोपादीयन्ते इति ॥ ननु कार्यशेषभावः सर्वत्र वाचनिकः, इहापि प्रत्यक्षवचनाल्लिङ्गपरिच्छिन्नाः सामिधेन्यो विधीयन्ते इति सर्वासां विधानं भविष्यतीति । अत्राभिधीयते । सत्यं सर्वत्र वाचनिकः शेषभावः, न त्विह सामिधेन्यो विधीयन्ते । किन्तर्हि । चोदकप्राप्तानामियत्तापरिच्छिन्नानां केवलमनेन विशेष उच्यते, मनोर्ऋच इति । सोऽयं विशेष उच्यमानो यावत्य उपन्यस्ताः, ता एव विशेष्य कृतार्थत्वाद् व्यावर्त्तन्ते, नापरा अपि तल्लिङ्गाः प्रसज्यन्ते । तस्माल्लिङ्गवतीनां नियतानामुपादानं न सर्वासाम् । इति । न च लिङ्गवतीनां भावाद् गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्न्याय्या । एवञ्च लाघवं प्रयोगप्राशुभावश्च भविष्यतीति । अपि चास्मिन् पक्षे

लिङ्गमपि समर्थमेव। कथम्। लिङ्गं हि लक्षणत्वेन सामिधेनीनामुच्यते। तत्र यद्यपि न ताल्लिङ्गाः सर्वा उपादीयन्ते, यास्त्विह प्रयुज्यन्ते तास्तल्लिङ्गा एव, नान्यलिङ्गाः, तथापि लिङ्गमनुगृहीतमेव, न बाधितमिति। तस्माद् यावदर्थमुपादानं न सर्वासामिति॥७३॥ सि०॥

आग्नेये कृत्स्नविधिः ॥ ७४ ॥

यदुक्तं, यथा आग्नेयैः सूक्तैरिष्टका उपदधाति इत्युक्ते सर्वाणि लिङ्गविशिष्टानि उपादीयन्ते, न कानिचित्। एवमत्रापि द्रष्टव्यमिति। तत् परिहर्त्तव्यम्। अत्रोच्यते। युक्तमाग्नेयेषु कृत्स्नविधानम्। कुतः। इष्टकाबहुत्वात्, प्रतिसूक्तमुपधातीति वचनाद् बह्वीनामुपधेयानां सूक्ताल्पत्वात् कार्त्स्न्येनोपादानमविरुद्धम्। इह तु इयत्तापरिमितानां विशेष उच्यते, इत्युपदिष्टो हेतुः। तस्मादयमिह अदृष्टान्त इति ॥ ७४ ॥

ऋजीषस्य प्रधानत्वादहर्गणे सर्वस्य प्रतिपत्तिःस्यात्॥७५

• यदप्युक्तम्, अहर्गणे यथा ऋजीषस्य कृत्स्नस्याप्सु प्राशनम्, एवमत्रापि अविशेषात् सर्वासामुपादानमिति। तत् परिहर्त्तव्यम्। अत्रोच्यते। ऋजीषस्य प्रधानत्वाद् युक्तम्, ऋजीषस्य अविशेषात् प्रतिपत्तिरियम् अभिधीयते। सा सर्वस्य ऋजीषस्य स्यात्। यस्य न क्रियेत, तस्य संस्कारपरिलोपः स्यात्। तस्मात् सर्वेषामह्नां यद् ऋजीषं, तत् सर्वं प्रास्यते। इह तु अर्थशेषत्वादित्युपदिष्टो हेतुः। तस्माद् विषममेतद् ऋजीषेणेति ॥ ७५ ॥ आ० नि० ॥ मनोर्ऋच इत्यनेन यावदर्थम् ऋचामुपादानाधिकरणम् ॥ १९ ॥

वाससि मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य वचनात् ॥ ७६ ॥

ज्योतिष्टोमे मानोपावहरणे समाम्नाते। तत्र संशयः। किं यत्रक्वचिद् मानं, येन केनचिदुपावहरणं कार्यम्, उत, वाससि मानं वाससा चोपावहरणमिति। किं प्राप्तम्। अर्थाद् यत्र क्वचिन्मानं, येन केनचिदुपावहरणम्। एवञ्च अनियमे लाघवं प्रयोगप्राशुभावश्च भविष्यतीति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः। वाससि मानं वाससा चोपावहरणञ्च कार्य्यम्। कुतः ?। वचनात्। वचनमिदं भवति। वाससि मिनोति, वाससा च उपावहरतीति वचनस्य सामर्थ्यान्नियम्येत॥

अथ वा, नैवात्र संशयः। वचनाद् वाससि मानं वाससा चोपावहरणम्। एवं प्राप्तमुत्तरविवक्षया कीर्त्यते, विशेषं चिन्तयितुम्। यच्च प्राप्तमुत्तरविवक्षया कीर्त्यते, न तत्र पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां प्रयोजनमिति ॥ ७६ ॥ वाससि मानोपावहरणयोरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २० ॥

तत्राहर्गणेऽर्थाद्वासः प्रकृतिः स्यात् ॥ ७७ ॥

अस्ति द्वादशाहः। तत्र चोदकप्राप्तमुपावहरणं, वाससा उपावहरतीति। तत्र संशयः। किमुपावहरणार्थमन्यद्वास उत्पाद्यम्? उत नेति। किं प्राप्तम्। नोत्पाद्यम्। कुतः। न वचनमस्ति। अन्यद् भेदेनोत्पाद्यमिति। वचनादृते न प्रतीमो भेदेनोत्पत्तिम्। तस्मान्नोत्पाद्यमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः। अहर्गणेऽर्थाद्वास उत्पाद्यम्। कथम्। अहर्बहुत्वात्। बहूनि अहानि। तत्र चोदकेनैतत् प्राप्यते। वाससा उपावहरतीति। भेदेन चानुत्पाद्यमाने उपावहरणार्थ एव न सिद्ध्येत्। तस्मादुत्पादयितव्यमिति ॥ ७७ ॥ अहर्गणेऽर्थाद् वासोऽन्तरोत्पादनाधिकरणम् ॥ २१ ॥

मानं प्रत्युत्पादयेत् प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य ॥ ७८ ॥

तत्रैवाहर्गणे चिन्त्यते। उक्तमेतद्, अर्थाद् वास उत्पाद्यमिति। तत्र संशयः। किं मानं प्रति उत्पाद्यम्? उतोपावहरणं प्रति उत्पाद्यमिति। किं प्राप्तम्। मानं प्रति उत्पाद्यते। कुतः। प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य। ज्योतिष्टोमे यस्मिन् मीयते तेनैवोपावहरणं क्रियते। प्रकृतिवच्च विकृतौ, चोदकानुग्रहाय तस्मिन्नेव काले उत्पाद्यमिति ॥ ७८ ॥ पूर्व० ॥

हरणे वा श्रुत्यसंयोगादर्थाद्विकृतौ तेन ॥ ७९ ॥

न चैतदस्ति, मानं प्रति उत्पाद्यमिति। किन्तर्हि। हरणं प्रति उत्पाद्यम्। कथम्। श्रुत्यसंयोगात्। न हि श्रूयते, मानं प्रति उत्पाद्यमिति। श्रुत्यभावाच्च नैकान्ततोऽध्यवसीयते, अत्रैवेति। यस्य चार्थः प्रयोजकः, स प्रयोजनप्रयुक्तत्वात् तत्काल एव न्याय्यो, नान्यकाल इति। हरणकाले चानेन प्रयोजनमिति हरणे एव न्याय्यमुत्पादयितुमिति। यदुक्तं, प्रकृतौ माने यद् वासस्तस्य हरणे दर्शनादिह चोदकाऽनुग्रहाय तत्कालमेवोत्पाद्यमिति। तत् परिहर्त्तव्यम्। अत्रोच्यते।

न श्रूयते, तेनैव वाससा उपावहरणं कर्त्तव्यमिति । किन्तु अर्थात् तेन क्रियते । एकत्वादह्नः । न हि तद्वासोऽन्यत्र व्यापृतमिति तेनैव क्रियते । यच्चार्थात् कृतं, न तत् चोदकः प्रापयति । अवाचनिकत्वात् । न चेह तदेव वास उभयार्थं सम्भवति । अहर्बहुत्वात् । तस्माद् हरणकाले एव उत्पाद्यमिति ॥ ७९ ॥ सिद्धान्तः ॥ उपावहरणार्थमेव वासोऽन्तरोत्पादनाधिकरणम् ॥ २२ ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये
दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ १० ॥ ६ ॥

अथ दशमाध्याये सप्तमः पादः ॥ १० ॥ ७ ॥

पशोरेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्र संशयः । किं कृत्स्नः पशुरेकं हविः ? उत प्रत्यङ्गं हविर्भेद इति । किं प्राप्तम् । कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति । कुतः । समस्तस्य चोदितत्वात् । समस्तो हि पशुरग्नीषोमौ प्रति चोद्यते, न पृथग् अङ्गानामग्नीषोमीयता । तस्मात् पश्वाकृतित्वाद् द्रव्याद् अवदायाग्नीषोमाभ्यां दातव्यम् । अङ्गहविष्ट्वे पशुशब्दे लक्षणा स्यात् । तस्मात् कृत्स्नः पशुरेकं हविः । तच्च दर्शयति । अथो खल्वाहुः, कापेया दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत् सर्वस्य पशोरवत्तं भवतीति । अथो खल्वाहु, गोपायना दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत्सर्वस्य पशोरवत्तं भवतीति कृत्स्नस्य पशोरवदानं दर्शयति । तस्मादपि । कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

प्रत्यङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वात् ॥ २ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति । किन्तर्हि । प्रत्यङ्गं हविर्भेदः । कुतः । पृथक्प्रकल्पनत्वात् । पृथगङ्गानि प्रकल्पन्ते । हृदयस्याग्रेऽवद्यति जिह्वाया अवद्यति वक्षसोऽवद्यति दोष्णोरवद्यति पार्श्वयोरवद्यति गुदस्यावद्यति । हृदयाकृतिकादिभ्योऽवदानं श्रूयते, नैतद् अविशसिते पशौ सम्भवति । तस्माद् हृदयाद्यर्थेन विशसितव्यः पशुः । तस्मिंश्च विशस्यमाने पश्वाकृतिर्न भवति । तदेवमापतति । पश्वाकृत्या यागस्य क्रियमाणस्योपकुर्यात् । तां पश्वाकृतिमन्तर्धाय च न शक्यते साक्षाद् यागद्रव्यं परिच्छेत्तुम्।

तस्मात् प्रणाड्या सा आकृतिरुपकर्त्तुमर्हतीति पश्वाकृतिकस्य द्रव्यस्य हृदयादीनि यानि, तानि हवींषि । तेभ्योऽवदाय प्रदातव्यमिति ग्रहवत् । यथा, सोमे ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति, आश्विनं गृह्णातीति पृथक्कल्पनत्वात् सोमरसो हविः, न सोमलता एवमत्रापि द्रष्टव्यम् । समस्तचोदना तु अङ्गहविष्ट्वेऽपि प्रणाड्या अवकल्पत एव । अथ यद्दर्शनमुक्तं, तत् सुतरामनेकहविष्ट्वे उपपद्यते । कथम् । कृत्स्नपशोरवदानमन्येनानुजिघृक्षन् न कृत्स्नस्य पशोरवदीयते इति दर्शयति ॥ २ ॥ सिद्धान्तः ॥ ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदाऽधिकरणम् ॥ १ ॥

हविर्भेदात् कर्मणोऽभ्यासस्तस्मात्तेभ्योऽवदानं स्यात् ॥ ३ ॥

प्रत्यङ्गं हविर्भेद इत्येतत् समधिगतम् । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं येन केनचिदङ्गेन हविषा यागो निर्वर्त्तयितव्यः ? उत सर्वेभ्योऽवदातव्यम् ? अथ वा परिसङ्ख्या केनचिदिति । किं प्राप्तम् । सर्वेभ्योऽवदातव्यमित्यवदानकर्म अभ्यसितव्यमिति । कुतः । हविर्भेदात् । भिन्नानि हवींषि हृदयादीनि यानि अवदाने सङ्कीर्त्तितानि, अवशिष्टानि च पश्वाकृत्या प्रणाड्या परिच्छिन्नानि । तेभ्यः सर्वेभ्योऽवदातव्यम् । पश्वाकृत्या हि केचिद्विशेषाः परिच्छिद्यन्ते । तद् यदि एकस्मादङ्गाद् अवदीयेत, न पश्वाकृतिपरिच्छिन्नाःसर्वे विशेषा उपसंगृह्येरन् । तत्र पश्वाकृत्या अङ्गभावो न कृतः स्यात् । अनेकविशेषणविशिष्टं हि मांसराशिं परिच्छिन्दती अङ्गभावं नीता भवति, नान्यथा । एकहविष्ट्वे हि पश्वाकृतिपरिच्छिन्नाङ्गराशेः सर्वावदानाऽनभ्यासेनैव यथाश्रुतादेव अवत्तं भवति । पृथक्प्रकल्पितेषु अङ्गेषु एकस्मादङ्गाद् अवद्यन् कांश्चिद् विशेषाञ्जह्यात् । अभ्यस्यंस्तु अवदानानि सर्वान् विशेषान् परिगृह्णाति । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदातव्यमिति ॥ आह । ननु पश्वाकृतिपरिच्छिन्नानां विशेषाणां यागार्थत्वाद् अन्यतमेन यागः सिद्ध्येत । उच्यते । सिद्ध्येदेव, यदि विशेषाणां यागसम्बन्धः श्रूयेत । पश्वाकृतेस्तु श्रूयते । तस्माद्विशेषेषु गृह्यमाणेषु अङ्गभावः कृतो भवतीति तदर्थं प्रयोगवचनेन विशेषा गृह्यन्ते, नावगम्यते विशेषः । को वा विशेषो गृहीतः, को वा नेति । अतः

सर्वे गृह्यन्ते प्रयोगवचनानुग्रहाय । यश्च विशेषो न गृहीतः, तेन विनापि यथाश्रुतमेव भवतीति कल्प्यमाने तस्य पश्चाकृत्या परिच्छेदे न कश्चिदप्यधिकोऽर्थोऽङ्गीकृतो भवतीत्यनादरस्तं प्रत्याश्रितः स्यात् । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयं हृदयादिभ्योऽवशिष्टाच्चेति ॥ ३ ॥ पूर्व० ॥

आज्यभागवद्वा निर्देशात् परिसङ्ख्या स्यात् ॥ ४ ॥

हृदयादिभ्योऽवदातव्यं नावशिष्टात् । कुतः । तेषां निर्देशान्नि-र्दिश्यन्ते हृदयादीनि । एकादश वैतानि पशोरवदानानीति । तत्र प्राप्तत्वादेवैषामेष विधिर्न सम्भवतीति । आनर्थक्यान्नानुवादः । निर्गुणश्च पुनःश्रवणमिति इतरेषामश्रुतानां परिसङ्ख्यायकं भवति । यथा, न गन्तव्यं न भोक्तव्यमिति च विस्पष्टं प्रतिषेधः, एवमेव परिसङ्ख्यायां प्रतिषेधः क्रियते । आज्यभागवत् । यथा गृहमेधीये, पञ्चमे पक्षे आज्यभागग्रहणं परिसङ्ख्यार्थमित्युक्तम् । एवमिहापि प्राप्नोति । तस्मात् परिसङ्ख्येति ॥ ४ ॥ उत्तरम् ॥

तेषां वा द्व्यवदानत्वं विवक्षन्नभिनिर्दिशेत् पशोः पञ्चावदानत्वात् ॥ ५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति, परिसङ्ख्येति । तत्र हि त्रयो दोषाः- स्वार्थप्रहाणं, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च । यदुक्तं निर्देशादिति । नैतदेवम् । तेषां हृदयादीनां द्व्यवदानत्वं विवक्षन्नभि-निर्दिशेत् । नैवं वचनव्यक्तिर्भवति । एकादशैव पशोरवदानानि, नाभ्यधिकानि । यानि अवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यतीति । कथन्त-र्हि । एकादश द्विर्द्विरवद्यतीति । कुतः ? । नात्र अवदानमनूद्यते । अप्राप्तत्वात् । कथमप्राप्तिः । पशोः पञ्चावदानत्वात् । पञ्चावदानत्वं हि पशोः श्रूयते । तस्मान्नानुवादः । एतानि द्विर्द्विरवद्यतीति । एतेषां द्विरवदानं विधाय कृतार्थः शब्दो भवति । अवशिष्टानां त्यागं न वारयति । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयमिति ॥ ५ ॥ पूर्व० ॥

अंसशिरोऽनूकसक्थिप्रतिषेधश्च तदन्यपरिसङ्ख्याने ऽनर्थकः स्यात् प्रदानत्वात् तेषां निरवदानप्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

इतश्च न परिसङ्ख्या । कुतः । अंसशिरोऽनूकसक्थिप्रतिषेधात् ।

एवमेतेषां प्रतिषेध उपपद्यते, यदि न परिसङ्ख्यानं भवति, भवति च सः । नांसयोरवद्यति न शिरसो नानूकस्य नापरसक्थ्योरिति । परिसङ्ख्याने अंसशिरोऽनूकसक्थ्नां प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अथ तु न परिसङ्ख्या, ततः प्रदानत्वाद् यानि अंसादीनि, तेषां निरवदानं प्रतिषिध्यते । किमिदं निरवदानमिति । निष्कृष्य तस्मादङ्गाद् अवदानं निरवदानम् । छिरवद्यतीति तत् प्रतिषिध्यते इति । अतः सर्वैरेवाङ्गैरिज्या क्रियते इति ॥ ६ ॥ युक्तिः ॥

अपि वा परिसङ्ख्या स्यादनवदानीयशब्दत्वात् ॥ ७ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । परिसङ्ख्या एव स्यात् । नैव सर्वेभ्योऽवदातव्यम् । कुतः । पुनः श्रवणस्यार्थवत्त्वात् । ननु त्रिदोषा परिसङ्ख्येत्युक्तम् । उच्यते । नात्रायं दोषो भवति । कथम् । अवदानं हि चोदकेन होमार्थं प्राप्नोति । इह तस्य हृदयादिभिः सम्बन्धः क्रियते । तेन हृदयादीनि वाक्येन होमसम्बद्धानि भवन्ति, नान्यानि अङ्गानि पश्वाकृतेर्दैवतासम्बन्धीनि । न चैतस्मिन् प्रत्यक्षे हृदयादिवाक्ये सति पश्वाकृतेर्दैवतासम्बन्धोऽन्येषामङ्गानां होमसाधनत्वेनोपपद्यते। हृदयादिष्वपि एवमाकृतिकाद् गृह्यमाणेषु आकृतेर्दैवतासम्बन्ध उपपद्यत एव । तस्मादन्यानि अङ्गानि परिसङ्ख्यायन्ते ॥ अपि च अनवदानीयशब्दो भवति।मारुत्यान् अनवदानीयान्सुराग्रहांश्च आजिसृद्भ्यो हरतीति । यदि परिसङ्ख्या, ततः किञ्चिदङ्गमनवदानीयं भवति । इतरथा सर्वमवदानीयं स्यात् । अनवदानीयशब्दो नोपपद्यते । तस्मात् परिसङ्ख्येति । ननु शृङ्गखुराभिप्रायमनवदानीयं भविष्यति । नेत्युच्यते । अनवदानीयं हि तत् । अनवदानीयहरणे आजिसृद्भ्य इति चतुर्थी नोपपद्यते । न हि शृङ्गखुरेण आजिसृतोऽभिप्रयन्ते । स्यादेतत् । परिक्रयार्थं तद् भविष्यतीति । उक्तमेतत् । न देवताद्रव्येण स्वकार्य्याणि कर्त्तव्यानीति । तस्मान्न शृङ्गखुराभिप्रायम् ॥ ७ ॥

अब्राह्मणे च दर्शनात् ॥ ८ ॥

इतश्च परिसङ्ख्येति । कुतः । अब्राह्मणे हि भक्षं दर्शयति । कथम् । ककुभो राजपुत्रः प्राश्नाति ध्रुवगोप इति ककुभो भक्षं दर्शयति । इतरथा यागे प्रवृत्तस्यादर्शनं स्यात् । सर्वप्रदानं भवेत् । निरव-

दानप्रतिषेधात् । तस्मादपि परिसङ्ख्येति ॥ ८ ॥

श्रृताश्रृतोपदेशाच्च तेषामुत्सर्गवदयज्ञशेषत्वम् ॥ ९ ॥

इतश्च परिसङ्ख्येति । कुतः । श्रृताश्रृतोपदेशात् । श्रृताश्रृतोपदेशो हि भवति, द्वयानि अङ्गानि अभिमृशति श्रृतानि अश्रृतानि चेति । यदि न परिसङ्ख्या, सर्वेषां श्रपणं स्यात्, अश्रृतदर्शनं नोपपद्येत । परिसङ्ख्याने तु सति हृदयादिभ्योऽन्येषाम् अयज्ञशेषत्वं, यथा पर्य्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीति । तेषां तत्र श्रपणं न स्यात् । अश्रृतदर्शनं चोपपद्यते । तस्मादपि परिसङ्ख्येति ॥ ९ ॥ युक्तिः पशोर्हृदयादिभिरेवाङ्गविशेषैर्यागानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २ ॥

इज्याशेषात् स्विष्टकृदिज्येत प्रकृतिवत् ॥ १० ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति । अस्ति तत्र चोदकप्राप्तः स्विष्टकृत् । इहैवं श्रूयते । त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीति । तत्र संशयः । किम्, इज्याशेषेभ्यस्त्रिभ्योऽङ्गेभ्यः स्विष्टकृता यष्टव्यम्, उत अनिज्याशेषेभ्यः । किं प्राप्तम् । इज्याशेषेभ्य इति । कुतः । एवं प्रकृतिवच्छब्दानुग्रहो भविष्यति । त्रीणि अङ्गानि यानि इज्याशेषभूतानि । तेभ्य इज्यायां क्रियमाणायां त्रिशब्दोऽप्यनुगृहीतो भवति ॥ १० ॥ पूर्वं० ॥

त्र्यङ्गैर्वा शरवद् विकारः स्यात् ॥ ११ ॥

अनिज्याशेषैस्त्र्यङ्गैरिज्येत, एष विकारः स्याद्, न त्रीणि यानि कानिचिदङ्गानि । यदि यैः कैश्चित्त्रिभिरङ्गैरिज्या कर्त्तव्येत्यभ्युपगम्येत, तत्राङ्गैरिति न विधीयेत । प्राप्तत्वादेव । त्रित्वार्थे विधानं स्यात् । त्रिभिरिज्येतेति । तत्र त्रिशब्दोऽङ्गशब्देनासमर्थ एव स्यात्, असामर्थ्ये समासो नोपपद्येत ॥ अपि च असत्यां त्रयाणामङ्गानामेकस्यां साधारण्यां क्रियायामेकस्मिन् वा साधारणे गुणे त्रिशब्दस्याङ्गशब्देन विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावात् सामर्थ्यं न विद्यते । यानि त्रीण्यङ्गानि त्रित्वसम्बद्धानि तानि त्र्यङ्गानीति । असति विशेषे व्यवहाराभावात् साकाङ्क्षं भवति ॥ कतमानि त्र्यङ्गानीति । त्वत्पक्षेऽपि कथम् । तदुच्यते, समाहार एष समासः । येषां समाहार उक्त एकक्रियागुणसम्बन्धो वा, तानि त्र्यङ्गानि । एषाञ्च समाहार उच्यते । यद्दोष्णः पूर्वार्द्धादग्नये समवद्यति, गुदस्य मध्यतः, श्रोण्या जघनत

इति । समवदानं समाहारः, एकेन अग्निना गुणेन सम्बन्धः, एकया च समवद्यति क्रियया । तस्मादुपतानि त्र्यङ्गानि, एतानि चानिज्याशेषाणि । अतो वचनप्रामाण्यादनिज्याशेषैस्त्र्यङ्गैः स्विष्टकृदिज्येतेति । शरवत् । यथा शरमयं बर्हिरिति वचनप्रामाण्याच्छरैः कुशा बाध्यन्ते, एवमिहापीज्याशेषता बाधिष्यते इति ॥

आह, इज्याशेषाणां प्रतिपत्तिरेषा । न चान्येन इज्यायां क्रियमाणायामेतत् प्रतिपादितं भवति । तस्मादिज्याशेषाणां कार्य्ये अवर्त्तमानानि नेज्याशेषविकारभूतानि भवितुमर्हन्तीति । अत्रोच्यते । यद्यपि प्रतिपाद्यन्ते तथापि नान्यथा । तस्यां निर्वृत्तौ इज्याशेषैः कर्त्तव्यायामनिज्याशेषाणि विधीयन्ते । एतानि तत्र प्रतिपादयितव्यानि । एतान्यपि हि कृतकार्य्याणि प्रतिपादयितव्यान्येव । यानि तु शेषभूतानि तानीह प्रतिषिद्धानि यथाकाममन्यत्र प्रतिपादयिष्यन्ते इति ॥ ११ ॥ सि० ॥ ज्योतिष्टोमेऽनिज्याशेषैस्त्र्यङ्गैः स्विष्टकृद्धोमाऽधिकरणम् ॥ ३ ॥

अध्यूध्नी तु होतुस्त्र्यङ्गवदिडाभक्षविकारः स्यात् ॥ १२ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्रेदमाम्नायते, अध्यूध्नीं होत्रे हरन्तीति । तत्राऽयमर्थः सांशयिकः । किमध्यूध्नी होतृभक्षस्य विकारः, उताविकारो होतुर्नियम्यते ? इति कथं विकारः स्यात् । कथं नियम्यते ? इति । यदि अध्यूध्नी विधीयते, होत्रे हरन्तीत्येतदनूद्यते, ततो विकारः । अथ अध्यूध्नीमुद्दिश्य होत्रे हरन्तीति विधीयते, ततो नियमः । किं प्राप्तम् । होतुर्भक्षस्य विकारः स्यात् । कुतः । अपूर्वा अध्यूध्नी अदैवतशेषत्वादिडाभक्षे न प्राप्ता, सा न शक्या अनुवदितुम् । अतो विधीयते, होतृभागहरणेऽध्यूध्नी भवन्ती होतृहरणे प्रत्यक्षा, आनुमानिकामिडाभक्षं निवर्त्तयतीति । त्र्यङ्गवत् । यथा अनिज्याशेषैस्त्र्यङ्गैरिज्याशेषाणि निवर्त्तन्ते, तद्वत् ॥ १२ ॥ पूर्वपक्षे पूर्वपक्षः ॥

शेषे वा समवैति तस्माद्रथवन्नियमः स्यात् ॥ १३ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । इडाभक्षविकार इति । कथं स्यादिडाभक्षविकारः, यद्यपूर्वा अध्यूध्नी स्यात् ? । सा हि इडायां समवैति । कथम् । अनस्थिमिरिडां वर्द्धयन्तीति तस्या हरणं प्राप्तं, होतृ-

सम्बन्धो न प्राप्तः । स विधीयते । यामिमामध्यूध्नीं हरन्ति, तां होत्रे नान्यस्मै इति । होत्रे त्वन्यं भक्षं कुर्वन्तीति । अपि च होत्रे हरन्तीत्यानन्तर्य्याद् एकवाक्यता प्रत्यक्षा । इतरतरस्मिन् पक्षे, अध्यूध्नीं हरन्तीति च होतृशब्दव्यवधानात् कल्पयितव्या भवेत् । तस्माद् भागे नियमः । रथवत् । यथा, यजुर्युक्तं रथमध्वर्य्यवे ददातीति रथस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वादव्यवधानाच्चाध्वर्युभागे नियमः । एवमिहापि होतृभागे नियम इति ॥ १३ ॥ पूर्वपक्ष उत्तरपक्षः ॥

अशास्त्रत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ १४ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न भागे नियमः । इडाभक्षविकार इति । कुतः । नास्ति शास्त्रं, येन इडाभक्षे अध्यूध्नी स्यात् । नन्विदमुक्तम्, अनस्थिभिरिडां वर्द्धयन्तीति । उच्यते । अनुवादस्वरूपत्वादस्य । प्राप्तत्वाच्च अनस्थिकानां वचनान्तरेण । अथ यद्यूष्परिशिष्यते तत्समवत्त धान्यामानयति तद् हृदयं प्रास्यति जिह्वां वक्षस्तनिममतस्तेस्तेस्या वनिष्ठुमिति । अनुवाद इति गम्यते । न चात्र अध्यूध्नी कीर्त्यते । तस्मादप्राप्ता । अप्राप्ता चेद् होतृहरणमुद्दिश्य विधीयते । यत्तु व्यवधानादप्राप्तैव एकवाक्यता कल्पयितव्येति । अपूर्वत्वादध्यूध्न्या अनुवादाभावेऽनर्थकत्वपरिहाराय कल्पयिष्यामः । एवञ्च स्वपदगतं हरणं विहितं भविष्यतीति । इतरथा तु होत्रेऽध्यूध्नीसम्बन्धो विधीयते, न स्वपदगतहरणम् । तस्मादपि भक्षविकारः ॥ १४ ॥ सि० ॥

अपि वा दानमात्रं स्याद् भक्षशब्दानभिसम्बन्धात् ॥ १५ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । यदा एवं, न वचनान्तरेण इडाभक्षेऽध्यूध्नी प्राप्ता, साऽपूर्वा हर्त्तव्या विधीयते । न तर्हि भक्षविकारः । दानमात्रमेतद् होत्रे अध्यूध्नीं हरन्तीति । नात्र भक्षशब्देन अभिसंयोगो विधीयते । तस्मान्न भक्षविकार इति ॥ १५॥ पूर्व० ॥

दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभक्षविकारः स्याच्छेषं प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । दानमात्रमेतद् न भक्षविकार इति । नैतद्दानम् । दातुरभावात् । पशुर्हि एवं सङ्कल्पितः । यागं वर्जयित्वा

नान्यत् स्वकार्यमनेन कार्यमिति । तेन स्वाम्यभावाद्दानं नास्ति । कथं स्वाम्यभावः । शेषं प्रत्यविशिष्टत्वात् । शेषं प्रति यथा यजमानस्तथा होता । उभावपि न प्रभवतो द्रव्यस्येति नास्ति दानम् । अथ कथं भक्षशब्दानभिसंयोगे भक्षः । चतुर्थी तादर्थ्ये भवति । होत्रर्था अध्यूध्नी । तया होता अभिप्रेयते, होत्रे सा होतुरुपकरोति, सा भक्ष्यमाणा सामर्थ्यजननस्य दृष्टस्य लाभाय । यया च यावत्या च मात्रयोपकारिणी भवति । तत्र चतुर्थीश्रुतिरनुगृह्यते । इतरथा हि अदृश्यमाने उपकारे चतुर्थीश्रुतिर्बाध्यते । तस्मादिडाभक्षविकार इति ॥ १६ ॥ उत्तरम् ॥ अध्यूध्न्यामिडाभक्षविकारताधिकरणम् ॥४॥

अग्नीधश्च वनिष्ठुरध्यूध्नीवत् ॥ १७ ॥

तत्रैवाग्नीषोमीये पशौ श्रूयते, वनिष्ठुरग्नीधे इति।तत्र अधिकरणप्रदेशः । तत्र यः संशयः, स इहापि । किं वनिष्ठुरग्नीधे, विकारो भक्षस्य, उत तस्य भागनियमः ? इति । ततः स एव पूर्वपक्षः । अपूर्वत्वाद् विधीयते । तस्माद्विकार इति । तस्य तदेवोत्तरम् । वचनान्तरेण प्राप्तत्वाद् भागनियम इति । ततस्तदेवोच्यते । अनस्थिभिरिडां वर्द्धयन्तीत्यनुपात्तत्वादप्राप्तो वनिष्ठुर्विधीयते इति॥ अत्राह । ननु वनिष्ठुरपि तत्र सङ्कीर्त्तनात् प्राप्त एवेति । अत्रोच्यते । वनिष्ठुं प्रास्यतीत्येतावत् तत्र । तेन इडायां प्रासनमात्रं तस्य विधीयते इडासंस्कारार्थेन । नाऽसौ इडा न तस्य भक्षशब्दसंयोगः । तस्मात् प्रासनमात्रं, न तस्य भक्षे प्राप्तिः । पूर्वस्मिन् वचने न चतुर्थीसम्बन्धः, तस्यैतदग्नीधे इति । चतुर्थीसम्बन्धेन भक्षणं विधीयते । तस्मात् पूर्वेण अधिकरणेन अतुल्याशङ्कायां तुल्यता सूत्रेणातिदिश्यते । सर्वेष्वेव अधिकरणप्रदेशेषु अतुल्याशङ्का निवर्त्यते ॥१७॥ वनिष्ठोर्भक्षविकारताधिकरणम् ॥ ५ ॥

अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । अस्ति तत्र मैत्रावरुण ऋत्विक् । तं प्रतिसन्देहः । किं तस्य चोदकप्राप्तः शेषभक्षोऽस्ति, न ? इति । किं प्राप्तम् । अप्राकृतोऽसौ, न तस्य भक्षे क्रियमाणे प्रकृतिवत् कृतं भवति । तस्मादप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ ॥ पूर्व० ॥

स्याद्वा होत्रध्वर्युविकारत्वात्तयोः कर्माभिसम्बन्धात् ॥ १९ ॥

स्याद्वा मैत्रावरुणभक्षः । प्रैषेषु असौ अध्वर्य्युविकारः । अनुवचनेषु होतुः । तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह इति । अतस्तस्य तयोः कर्माभिसम्बन्धादर्थापत्त्या भक्षं लभते । तस्मात् सभक्षः स्यादिति ॥१९॥ सिद्धान्तः ॥ मैत्रावरुणस्यापि शेषभक्षास्तित्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

द्विभागः स्याद् द्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥

अथेदानीं मैत्रावरुणमेव प्रति भवति सन्देहः । किं द्विभागो मैत्रावरुणः ? उतैकभाग इति । किं प्राप्तम् । द्विभागः स्यात् । अध्वर्युविकारत्वादध्वर्युभागं प्राप्नोति, होतृविकारत्वाद् होतृभागं प्राप्नोति । तस्माद् द्विभागः स्यादिति ॥ २० ॥ पूर्व० ॥

एकत्वाद्वैकभागः स्याद्भागस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ २१ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न द्विभागः स्यात् । एकभागो भवेदिति । कुतः । भागस्याश्रुतिभूतत्वादिति । नेह अध्वर्युभागो मैत्रावरुणस्य श्रूयते,नापि होतृभागः । यदि ह्युभौ श्रूयेयाताम्, एकेन भागेन कृतेऽपि संस्कारे द्वितीयोऽपि वचनप्रामाण्यात् स्यात् । चोदकेन तयोः प्राप्तिर्गम्यते । तत्रैकत्वान्मैत्रावरुणस्य, एकेनैव भागेन यावती प्राकृती शक्तिः सा कृतेति द्वितीयभागं चोदको न प्रापयति । तस्माद् एकभागः स्यादिति ॥२१॥ सिद्धान्तः ॥ मैत्रावरुणस्यैकभागताऽधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् ॥ २२ ॥

अग्नीषोमीये एव पशौ प्रतिप्रस्थाता नाम ऋत्विक् श्रूयते । तं प्रति सन्देहः । किं तस्य शेषभक्षो भवेद्, न ? इति । किं प्राप्तम् । भवेदिति । कुतः । वपां हि श्रपयन्नध्वर्युकर्म करोति, प्रतिप्रस्थाता वपां श्रपयतीति । तस्मात् स्यादस्य भक्ष इति ॥ २२ ॥

अभक्षो वा कर्मभेदात्तस्याः सर्वप्रदानत्वात् ॥ २३ ॥

अभक्षः स्यात् प्रतिप्रस्थाता । कुतः । यस्मिन् यागे स अध्वर्योर्विकारः । तस्य द्रव्यशेषो नास्ति । वपामसौ श्रपयति । तस्याः सर्व-

प्रदानत्वम । तत्र शेषाभावात् किं भक्षयेत् । यत्र शेषोऽस्ति हृदयादिषु अंशेषु, न तत्रासौ अध्वर्योर्विकारः । अन्यद्धि वपापूर्वम् अङ्गाऽपूर्वात् । चोदकेन च यस्यापूर्वस्य शेषः प्रतिपाद्यते, तस्य तत्कर्मकरे भक्षः । एवं हि तस्योपकारको भवतीति । अन्यकर्मकरे भक्षयति तदुपकाराभावादनङ्गं स्यात् । तस्मान्नान्यकर्मणि भक्षणं चोदकः प्रापयतीति ॥

ननु अङ्गेष्वपि प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युविकारः । स हि अवदानं करोति । दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाता अवद्यतीति । यस्यां शाखायामेतन्नास्ति, तत्रैषा विचारणा । अथ वा अन्यकार्यमेतद् अवदानम्, अन्यकार्यकं प्राकृतम् । तत्र प्रकृतौ यजतिशब्देन प्रदानारम्भेऽवदाने गृहीते द्विसङ्ख्या केवला श्रूयते, नावद्यत्यर्थः । इह पुनः प्रतिप्रस्थातुरवदानं चोद्यते, नारम्भः । यदत्रावदानं भविष्यति, स प्रदानारम्भः। तत्र प्रकृतौ प्रदाने चिकीर्षिते अर्थादध्वर्युरचोदितोऽवदानं निर्वर्त्तयति । तेन वा अन्येन वा तत् कर्त्तव्यम् । सन्निधानादध्वर्युरेव करोति, न नियोगतस्तत् तत्राध्वर्युकर्म । यच्चार्थात् कृतं, न तच्चोदकः प्रापयति । अर्थादेव तदिहाध्वर्युणा अन्येन वा कर्त्तव्यं, प्रतिप्रस्थातुर्वचनं नियमार्थम् । तस्मान्नावद्यन्नपि प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युकर्मणि वर्त्तते इति न अस्याङ्गेषु भक्षः स्यात् ॥२३॥ सिद्धान्तः ॥ प्रतिप्रस्थातुर्भक्षाभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

विकृतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात् पुनःश्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ २४ ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदने इति । तत्रेदं समामनन्ति, आज्यभागौ यजतीति । तत्र संशयः । किं चोदकेन प्राप्तयोराज्यभागयोरनुवादमात्रमेतत्, किं वा चोदकेन अनेन च द्वाभ्यामेकं कर्म चोद्यते, किं वाऽर्थवादार्थं ग्रहणम्, उत अधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिः, अथ परिसङ्ख्यार्थम्, अथ वा आज्यभागौ वर्जयित्वाऽन्यच्चोदकः प्रापयति, अथ वा चोदकेन आज्यभागावेव प्राप्येते, चोदक एव वा नास्ति, अपूर्वो गृहमेधीयः ? इति । किं प्राप्तम् । विकृतौ एतस्यां प्राकृतयोराज्यभागयोः प्राप्तयोर्गृह्यमाणयोः पुनःश्रवणमनर्थान्तरं स्यात् । अनुवादमात्रमेव

सुहृद्भूत्वा आचार्य्य उपदिशति स्म, न अर्थान्तरशङ्कया खेदितव्यं मनः, ज्ञातमेतद् अनुवादमात्रमेतदित्यन्यच्चिन्त्यतामिति । कथम् । तद्धि गम्यते, अन्यच्च नावगम्यते इति । यथाऽस्मिन् गृहे ये ब्राह्मणास्त आनीयन्तां, देवदत्तो यज्ञदत्तो विष्णुमित्र इति भवन्ति लोकेऽनुवादमात्रस्य वक्तारः । एवमेतदपीति ॥ २४ ॥

अपिवाग्नेयवद् द्विशब्दत्वं स्यात् ॥ २५ ॥

यदि हि एतावदेवास्य सामर्थ्यं गम्येत उदितमनुवदितुं, ततोऽस्य नान्योऽर्थः स्यात् । अथ तु अन्यदपि कर्त्तुमस्य सामर्थ्यमस्ति, ततः कथमर्थान्तरशङ्का न भवतीति । अस्ति च सामर्थ्यं, चोदकेन अनेन च द्वाभ्यां संहत्यैकोऽर्थ उच्यते । गृहमेधीयो हि भवति प्रकृतिवत् । किं तत् सादृश्यम् । आज्यभागौ यजतीति । प्रकृताविदं श्रूयते, आज्यभागौ यजति । एवं प्राकृतेन यागेन स्वकार्यं करोतीति । इह पुनराज्यभागौ यजतीति । स प्रकारोऽतिदिश्यते । एवमनेन प्रकारेण यागः स्वकार्यं करोति । यथा द्वाभ्यां शब्दाभ्यामेकोऽर्थं उच्यते । आग्नेयवत् । आवाहने अग्निमग्न आवह इति ·य एवं सम्बोध्यते, स एवोच्यते, आत्मानमावह इति । यथा वा, एष दण्डो, दण्डेन प्रहरेति द्वाभ्यामेक एव दण्ड उच्यते । एवमिहापि प्राकृतौ, आज्यभागौ यजतीति विकृतावपरेण आज्यभागवचनेन तद्वन्तं गृहमेधीयं करोतीति वाक्यं पूर्यते, न यागान्तरं चोद्यते । नाऽपि चोदकप्राप्तस्यानुवादमात्रमिति ॥ २५ ॥

न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदाग्नेयावाहनेन तुल्यम् । तत्र हि अग्ने आवहेत्येतावता आवोढा अग्निरुक्तः । अग्निमावहेत्येतावता वोढव्योऽग्निरुच्यते । न ताभ्यामेकोऽर्थः क्रियते । इह तु प्रकृतिवदित्येकेनैव वचनेन आज्यभागवत्ताऽवगम्यते । पुनराज्यभागौ यजतीति कृतकरं शास्त्रमनर्थकं स्यात् । तस्मादनुवादमात्रमित्यध्यवसातव्यम् । नन्वनुवादोऽनर्थकः । नेत्युच्यते । अर्थवादार्थेन भविष्यति, आज्यभागौ यजति यज्ञताया इति । यदेतत् प्रकृतिवत् करोति । तथा कुर्वन् आज्यभागौ पश्यति । तत्र यज्ञता सम्पत्स्यते इति ॥ २६ ॥

अधिकं वार्थवत्त्वात् स्यादर्थवादगुणाभावे वचना-

दविकारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात् ॥ २७ ॥

अथवा अधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिः । नानुवाद इति । आज्यभागावत्र क्रियेते एवेति । किन्तर्हि उपदिश्येते, यागावत्र कर्त्तव्याविति । कुतः । अनुवादमात्रं हि अनर्थकम् । शब्दपृथक्त्वाच्च द्वाभ्यामेकं कर्मोच्यते । अथ कस्माद् न अर्थवादार्थता गुणार्थता विकारार्थता वा भवति ? इति । उच्यते । अर्थवादासङ्कीर्त्तनान्नात्रार्थवादार्थता । नन्वत्र यज्ञताया इत्यर्थवादः सङ्कीर्त्यते । उच्यते । न वाक्यान्तरेण विहितेऽर्थे वाक्यान्तरेण अर्थवादेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । तस्माद्यागान्तरविधानार्थ एवायं नार्थवादः । ननु यागान्तरं नास्ति आज्यभागसंज्ञकम् । उच्यते । आज्यभागधर्मकं भविष्यति । न च, गुणसङ्कीर्त्तनमस्ति, यथा अप्सुमन्तौ आज्यभागौ यजतीति । नचान्यो वचनप्रकारोऽस्ति । यथा नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादिति प्रतिषिद्धप्रसवार्थं यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादिति निन्दित्वा स्रुवेणाघारयतीति वचनम् । तेषु हि सत्सु एवमर्थवत्ता स्यात् । तस्मात् कर्मान्तरवचनम् अपूर्वत्वात् । एवमपूर्वमर्थं करिष्यति । इतरथा न विशिष्टोत्पत्तिः स्यात् । किं पुनरत्र कर्मान्तरे लक्षणमिति ? एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यादिति । अतः क्रमेण प्रधानयागादुपरिष्टादपरौ यागौ आज्यभागधर्मकौ विधीयेते । अज्ञातौ ज्ञाप्येते इत्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥

इति चेत् पश्यसि, कर्मान्तरचोदनेति । तन्न । तस्य आज्यभागौ इति नामसङ्कीर्त्तने सति अनाज्यभागौ न शक्यौ प्रतिपत्तुम् । तद्धर्मकत्वे सति लक्षणशब्दः । आज्यभागौ इति विशेषस्याविवक्षा स्यात् । तस्मान्न कर्मान्तरवचनं, किन्तु परिसङ्ख्यया प्रतिषेधः स्यात् । यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति शशादीनां पञ्चानां कीर्त्तनादन्येषां भक्षणं प्रतिषिद्ध्यते इत्ययमर्थो वाक्येन गम्यत इति । एवमिहापि अन्येषामङ्गानां प्रतिषेधो भविष्यतीति ॥ २८ ॥ पूर्व० ॥

नाश्रुतत्वात् ॥ २९ ॥

न हि अत्र प्रतिषेधवाचि किञ्चित् पदं श्रूयते । नापि इतरङ्गावचनम् । न चासम्प्रतिपन्नपदार्थको वाक्यार्थः प्रमाणं भवति । पदा-

ऽर्थो हि वाक्यार्थस्य मूलं, नास्य पृथक् सिद्धिरस्तीति । तदुक्तं, तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वाद् इति । तस्मान्न प्रतिषेधः । तत्र हि त्रयो दोषाः–अस्वार्थग्रहणं, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च । तस्मात् कर्मान्तवचनमेतादिति ॥ २९ ॥ पूर्व० नि० ॥

अग्रहणादितिचेत् ॥ ३० ॥

इति चेत् पश्यसि कर्मान्तरचोदनेति । उक्तस्तत्र दोषः स एव महान् । तस्मात् किं भवतु ? आज्यभागयोः स्वशब्देन ग्रहणम् । अन्येषामङ्गानां चोदकेन । स्वशब्देनाज्यभागौ गृहीतौ दृष्ट्वा चोदकस्तौ न प्रापयति । अन्यानि अङ्गानि अगृहीतानि प्रापयिष्यतीति । किमेवं भविष्यति ? इति । संहत्यकारिता न कल्पयिष्यते, चोदकप्राप्तयोर्वाक्यान्तरेणार्थवादवचनमनर्थकं न प्रतिज्ञातं भविष्यति । विस्पष्टं संज्ञाग्रहणेन पुनः श्रुतिरित्येतन्न कर्मान्तरं कल्पयिष्यते । यथा देवदत्तोऽत्र तिष्ठतीत्युक्ते न तिष्ठन्नेव तिष्ठतीत्युक्तः, एतावता देवदत्ताख्योऽयमभिधीयत इति गम्यते । न च परिसङ्ख्यात्रिदोषा सती कल्पिता भविष्यति । तस्माच्चोदकेन अगृहीतावाज्यभागौ गृहीताविति ॥

आह, कस्मादिदं गौरवमाश्रितम् । यदि हि प्रत्यक्षमाज्यभागौ न गृहीतौ स्यातां, चोदक एव तौ शक्नुयाद् ग्रहीतुं, प्रत्यक्षवचनेन चोदकग्रहणाशक्तौ गौरवे किं प्रयोजनमिति । उच्यते । न गौरवस्य किञ्चित् साधु प्रयोजनं, न तु गौरवेण यत् कृतं तन्न कृतं भवति । गौरवस्य तु दोषोऽस्ति । न तु दोषोऽपि सति चोदक आज्यभागौ गृह्णाति । यः परिहारेण पथा ग्रामं गच्छति, परिहारदोषमसौ प्राप्नोति, न तु ग्रामगमनं न भवति । तस्माद् अग्रहणादाज्यभागयोर्ग्रहणमिति ॥ ३० ॥ पूर्व० ॥

न तुल्यत्वात् ॥ ३१ ॥

नैतदेवम् । यदि हि चोदकः पृथक् पृथक् प्राकृतान् पदार्थान् अपेक्षेत, तत्र आज्यभागौ गृहीताविति कृत्वा तौ नापेक्षेत । अन्यांश्च गृह्णीयात् । न त्वसौ पृथक् पृथक् पादार्थानपेक्षते । किन्तु प्राकृतमपूर्वमपेक्षते यद्वत् तेन, तद्वदनेनेति । तस्मिन्नपेक्ष्यमाणे आज्यभागवत्तापि अपेक्षिता भवति । तत्रैतदेवमागच्छति, कृतकरं शास्त्रमन-

र्थकं भवतीति । तस्मादन्यैरङ्गैस्तुल्यत्वान्न चोदकेनागृहीतयोराज्यभागयोर्ग्रहणमिति ॥ ३१ ॥ पूर्व० नि० ॥

तथा तद्ग्रहणे स्यात् ॥ ३२ ॥

अथ यद्युच्येत, आज्यभागावेव चोदकेन गृहीतौ प्रकृतिवद् गृहमेधीयो भवति । कथमाज्यभागौ यजति ? एवमिति । यथा सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति अध्वरकल्पादिष्विति वाक्यशेषाद् न अन्यासु इष्टिषु साप्तदश्यम् । यथा शिंशपामानय वृक्षमिति नान्योऽपि वृक्ष आनीयेत, शिंशपैव वृक्षशब्देन गृहीता भवति । एवमिहापि चोदकेनाज्यभागावेव गृहीताविति द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । तथा तद्ग्रहणे स्यात् । तुल्यमग्रहणेन तद् ग्रहणम् । पृथक्पदार्थापेक्षिणि चोदके स्यात् । अग्रहणमन्येषामङ्गानां, प्राकृतापूर्वापेक्षिणि तु नैतदुपपद्यत इति ॥ ३२ ॥ पूर्वपक्षतन्निरासौ ॥

अपूर्वतान्तु दर्शयेद् ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

एवं तर्ह्यपूर्वो गृहमेधीयः । कुतः ? ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् । एवं ग्रहणमाज्यभागौ यजतीति अर्थवद्भविष्यति । पूर्ववत्त्वे तद् अनर्थकं स्यात् । आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षभूताभ्यां गृहमेधीयो निराकाङ्क्षो न चोदकेन अन्यानि अङ्गानि गृह्णातीति । यस्यान्तु विकृतावपूर्वं किञ्चिदङ्गमुक्तं, न तेन सह एकवाक्यतामगत्वा प्राकृतानि अङ्गानि गृह्णातीति । कुतः । केन प्रकारेण कुर्य्यादिति तस्याकाङ्क्षा न किं कुर्य्यादिति । प्रकृतौ चाङ्गावत्ता नाम प्रकारो विदितः प्रयोगवचनेन च आकाङ्क्ष्यते, न तु विकृतावङ्गवत्ता क्लृप्ता । सा कल्पयित्वा आकाङ्क्षिता भवति । न च क्लृप्तामुज्झित्वा कल्पनीयसम्बन्धो न्याय्यः । तस्मात् तत्रापि चोदकेन अङ्गानि गृह्यन्त इति । गृहीतेषु च प्राकृतेषु वैकृतानामङ्गानां विधानमनर्थकं मा भूदिति तेषामङ्गानां कल्पयित्वा सर्वाङ्गोपसंहारिणा प्रयोगवचनेन संग्रहः क्रियत एवेति ॥ ३३॥ सिद्धान्तः ॥ आज्यभागौ यजतीत्यनेन अपूर्वगृहमेधीयविधानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ ३४ ॥

गृहमेधीय एवोदाहरणम् । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः । आज्यभागाभ्यामेतद् निराकाङ्क्षमन्याङ्गानि न गृह्णातीति । तदुच्यते । किमेष

एवोत्सर्गः, सर्वाण्येवान्यानि अङ्गानि न गृह्णातीति । एवं खलु प्राप्ते, उच्यते । ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् । तत एवमुक्तम्, अङ्गानि नान्यानि गृह्णातीति अगम्यमाने विशेषे न गृह्णीयात् । गम्यते चाऽत्र विशेषः । प्रत्यक्षविहितत्वादाज्यभागयोरिति । अतो यस्य यस्य प्रत्यक्षवचनः सर्वेषु तेषु पुनर्गम्यते विशेषस्तस्माद् यावदुक्तं स्यात् । यथा अग्नये समवद्यतीति, इडामुपह्वयतीति ॥ ३४ ॥ गृहमेधीये स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १७ ॥

स्विष्टकृद्भक्षप्रतिषेधः स्यात्तुल्यकारणत्वात् ॥ ३५ ॥

अस्ति गृहमेधीयः । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः, अपूर्वो गृहमेधीय इति । तत्रेदमामनन्ति, अग्निं स्विष्टकृतं यजतीति । तत्रेदं सन्दिह्यते । किमन्येषां शेषकार्याणां भक्षणस्य च परिसङ्ख्यायकः स्विष्टकृच्छब्दः, उत नेति । आह, ननु अपूर्वत्वाद् गृहमेधीयस्य नैव शेषभक्षा विद्यन्ते । अत्रोच्यते । पूर्ववान् गृहमेधीय इति कृत्वा चिन्तेयम् । पूर्वस्य अधिकरणस्य प्रयोजनं चिन्त्यते । यदि परिसङ्ख्या भवेद्, आज्यभागाभ्यां यागाः परिसङ्ख्यायेरन्, नान्ये इति । इदमपि प्रयोजनं भवति । स्विष्टकृच्छ्रवणेन शेषभक्षाः परिसङ्ख्यायन्ते, न ? इति । किं प्राप्तम् । स्विष्टकृति श्रूयमाणे परिसङ्ख्या स्याद्भक्षाणाम् । कुतः । तुल्यकारणत्वात् । तुल्यं हि कारणं स्विष्टकृतो भक्षाणाञ्च । उभयमपि शेषसंस्कारार्थम् । तत्र वचनादयं शेषसंस्कारो भवति, नान्य इति प्रतिषिद्ध्येरन् भक्षाः ॥ ३५ ॥ सि० ॥

अप्रतिषेधो वा दर्शनादिडायां स्यात् ॥ ३६ ॥

यथैव स्विष्टकृच्छ्रवणेऽन्येषां शेषकार्याणामदर्शनमिति शेषभक्षा न सन्तीत्युच्यते, एवं भक्षणदर्शनाद्भक्षाः सन्तीति गम्यते । दर्शनांऽदर्शनयोश्च दर्शनं प्रमाणम् । किं तद्दर्शनम् । इडामुपह्वयतीत्युपह्वानं ह्यनुज्ञापनम् । तत् सति भक्षणे भवति, नासति । तस्मान्न प्रतिषेधः ॥ ३६ ॥ पूर्व० ॥

प्रतिषेधो वा विधिपूर्वस्य दर्शनात् ॥ ३७ ॥

प्रतिषेधो वा, तुल्यकारणेन हि प्रत्यक्षश्रुतेन आनुमानिकं बाध्यते । अथ यद्दर्शनमुक्तं, तद्विधिपूर्वस्य भक्षस्य भविष्यति । एवं ह्याम्नायते । अथ इडामेवावद्यति न प्राशित्रमुपहूय प्राश्नातीति तस्य दर्श-

नम्। कृत्वा चिन्तायाः प्रयोजनं न वक्तव्यम्। पूर्वाधिकरणस्य हि तत् प्रयोजनम्। न च प्रयोजनस्य प्रयोजनमुच्यते यत् प्रयोक्तव्यं तच्च पूर्वाधिकरणम् ॥ ३७ ॥ उत्तरम्॥गृहमेधीये प्राशित्रादिभक्षणाभावाधिकरणम् ॥ ११ ॥

शंय्विडान्तत्वे विकल्पः स्यात् परेषु पत्न्यनुयाजप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥ ३८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, शंय्वन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः संयाजयन्तीति। इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते नानुयाजान् यजतीति। तत्र संशयः। प्रायणीया किं शंय्वन्ता, कृत्स्नसंस्था वा, उत शंय्वन्तैव? तथा आतिथ्या किमिडान्ता, कृत्स्नसंस्था वा, उतेडान्तैव। किं प्राप्तम्। शंय्विडान्तत्वे विकल्पः स्यादिति। कुतः। पत्न्यनुयाजस्य प्रतिषेधात्। शंय्वन्ता सन्तिष्ठते इति तावद् व्यक्तमेव वचनम्। अपरमपि वचनं न पत्नीः संयाजयन्तीति। यदि शंय्वन्तैव नित्यं, पत्न्यनुयाजप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। तस्मात् पत्न्यनुयाजप्रतिषेधेन कृत्स्नसंस्थानमुच्यते। कथम्। प्रायणीयायां पत्नीसंयाजान् केवलान् न करोति, नान्यं न करोतीति। तथा आतिथ्यायामनुयाजान् केवलान् न करोति,नान्यं न करोतीति, अकर्त्तव्यपरिसङ्ख्यानार्थमेवेदं भिन्नमेव वाक्यद्वयं पूर्वाभ्यां वाक्याभ्यामिति ॥३८॥ पूर्व० ॥

नित्यानुवादो वा कर्मणः स्यादशब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

न त्वेतदस्ति, विकल्प इति। एक एव कल्पः शंय्विडान्तत्वम्। तत्र हि विशिष्टं वचनम्। द्वितीयः कल्पो नास्त्येव। न हि तस्य वचनमस्ति। न च पत्न्यनुयाजप्रतिषेधकं कृत्स्नसंस्थानवाचकम्। किन्तर्हि। तन्नित्यानुवादः। नित्यप्राप्तमनुवदति। यथा, नान्तरिक्षे न दिवि अग्निश्चेतव्य इति पूर्वाभ्यां सहैकवाक्यतैवानयोः। शंय्वन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः संयाजयन्तीति। तथेडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते। नानुयाजान् यजन्तीति। अत्र यत्नलाघवेन स्तुतिः। ननु प्रतिषेधवचनः कृत्स्नसंस्थानं वदेत्। य एव हि श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गे दोषः स एवाश्रुतकल्पनायाम्। तस्माच्छंय्विडान्ततैव स्यादिति ॥३९॥ सिद्धान्तः ॥ प्रायणीयातिथ्ययोः शंय्विडान्ततानियमाधिकरणम्॥१२

प्रतिषेधार्थवत्त्वाच्चोत्तरस्य परस्तात् प्रतिषेधः स्यात् ॥ ४० ॥

इदमेवोदाहरणं, शंय्वन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः संयाजयन्तीति । इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते नानुजान् यजतीति । तत्र द्वौ शंयू द्वे इडे इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं परेण शंयुना शंय्वन्ता सन्तिष्ठते ? उत पूर्वेण । एवं, किं परया इडया इडान्ता सन्तिष्ठते ? उत पूर्वेणेति । किं प्राप्तम् । पूर्वाभ्यां शंय्विडाभ्यामिति । कुतः । पूर्वाभ्यामपि संस्थापयता श्रुत्यर्थः कृतो भवतीति । कृते च शब्दार्थे कस्मादुत्तरान् पदार्थान् कुर्य्यादिति । उच्यते । उत्तराभ्यामपि संस्थापयञ्छब्दार्थमेव करोति । तत्र नियमात् पूर्वाभ्यां संस्थापयन्न शब्दार्थं परिच्छिन्द्यात् । शब्दार्थं परिच्छेत्स्यामः । यदि उत्तराभ्यामपि संस्थापनं शब्दो वक्ष्यति, ततस्ताभ्यां संस्थापयन् भूयांसमुपकारं लप्स्यते । तस्मादनियमः । पूर्वाभ्यामुत्तराभ्यां वेति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । उत्तराभ्यामिति । कुतः । निषेधार्थवत्त्वात् । तदैव पत्नीसंयाजस्यानुयाजस्य च प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति । यद्युत्तराभ्यां न संस्थाप्येत, नैव पत्नीसंयाजानुयाजौ प्राप्नुतः । तस्मादुत्तराभ्यामिति। ननु च प्रतिषेधस्य नित्यानुवादत्वमुक्तम् । उच्यते । न सत्यां गतौ न्याय्यम् । तस्मान्न पूर्वाभ्यामिति । उच्यते । लिङ्गमेतदुपदिष्टम् । न च लिङ्गं साधकं भवति । प्राप्तिरुच्यतामिति । पक्षेऽपि हि लिङ्गस्यार्थवत्ता स्यात् । अत्रोच्यते । इयं प्राप्तिः । यदा विशेषो नावगम्यते, शंयुरन्ते यस्या अङ्गरीतेः, सा शंय्वन्ता । एवम् इडान्ता । सैषा अङ्गरीतिर्विधीयते । शंय्वन्ता इडान्ता च । सा च विधीयमाना अन्यानि अङ्गानि परिसञ्चष्टे । कथम् । शय्वन्तया अङ्गरीत्या इडान्तया च सङ्कीर्त्यमानया शंय्विडान्ततायां सत्यामन्यान्यङ्गानि च नाकाङ्क्ष्यन्ते । अनाकाङ्क्ष्यमाणानि च नैकवाक्यतां यान्ति । अतोऽप्राप्तानीति गम्यते । नन्वेवं सति पूर्वाभ्यां शंय्विडान्तता न कञ्चिदर्थमधिकं साधयतीति । उच्यते । नैष दोषः । न हि तस्यार्थे पृथग्वाक्यं, यस्यानर्थक्यं परिजिहीर्ष्यते । अस्य वाक्यस्योत्तरान्तता प्रयोजनं, तस्मादुत्तराभ्यां संस्था स्यादिति ॥ ४० ॥ पूर्व० ॥

प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यात् ॥ ४१ ॥

नैतदस्ति, उत्तराभ्यां शंय्विडाभ्यां सन्तिष्ठते इति। पूर्वाभ्यामेव। कुतः। नेह शंय्वन्ताया अङ्गरीतेर्भावो विधीयते, इडान्तायाश्च। किं तर्हि। संस्था विधीयते। शंय्विडान्ता सन्तिष्ठते, प्रवर्त्तमाना शंय्विडान्ता च जाता सन्तिष्ठते, न प्रवर्त्तते। तिष्ठत्स्वेव कर्तृषु सन्तिष्ठतीत्युच्यते। तत्र पूर्वाभ्यामुत्तराभ्यामिति विशेषेऽनवगम्यमाने पूर्वाभ्याञ्च न प्रवर्त्तेत, उत्तराभ्याञ्च। तदेव तत्र पूर्वाभ्यामेव संस्थाने कृतं भवति। प्रतिषेधश्च नित्यानुवाद इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥ सि० ॥

प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात्तस्य च नान्यदेशत्वम् ॥ ४२॥

इतश्च पूर्वाभ्यां परं न कर्त्तव्यमिति। कुतः। त्वरायुक्तो हि प्रतिषेधोऽयं कृतः। कथम्। देवासुराः सत्यमभजन्त। अर्द्धं देवाः सत्यस्याभजन्त अर्द्धमसुराः। तदसुरैः सत्यमनूच्यमानं देवानपाक्रामत्। ते प्रायणीयं निरवपन्। तच्छंय्वन्तमासीत्। अथ असुरा यज्ञमायंस्ततो यज्ञः तत्वर इति। तमेवं कृत्वा त्वरितमाद्रियन्ते इति। तथा, आतिथ्यं निरवदंस्तदिडान्तमासीदथा सुरा यज्ञमायंस्ततो यज्ञः तत्वरः इति। तदिडान्तमेव कृत्वा त्वरितमाद्रियन्ते इति। त्वराकृतश्च पूर्वमपेक्षन्ते, नोत्तरम्। तस्मान्नान्यो देशः प्रतिषेधस्य। तस्माच्च पूर्वाभ्यामेव शंय्विडाभ्यां परं न कर्त्तव्यमिति ॥ ४२ ॥ युक्तिः॥

प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वाभ्यामेव शंय्विडाभ्यां संस्थाधिकरणम् ॥१३

उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥ ४३ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः। तत्रेदमाम्नायते। षडुपसद उपसाद्यन्ते इति। ताः प्रकृत्य आमनन्ति। अप्रयाजास्ता अननुयाजा इति। तत्र संशयः। किं यावत् प्रतिषिद्धं तावन्न कर्त्तव्यम्, अन्यत् सर्वं कर्त्तव्यम्, अथ यावदुपदिष्टं तावत् कर्त्तव्यम्, अन्यत् सर्वं न कर्त्तव्यम्। अथापूर्वा उपसदः ? इति। किं प्राप्तम्। उपसत्सु यावदुक्तं न कर्त्तव्यम्। अप्रयाजास्ता अननुयाजा इति प्रयाजानुयाजानां प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः शब्दोऽवशिष्टांश्चोदकप्राप्तान् न वारयति। तस्मादविशिष्टं सर्वं कर्त्तव्यमिति ॥ ४३ ॥ पूर्व० ॥

स्रौवेण वा गुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४४ ॥

न चैतदस्ति, प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्त्तव्यमिति। यावदुपदिष्टं कर्त्तव्यम्। स्रौवेण आघारेण सर्वमन्यत् परिसङ्ख्यायते।

अविशिष्टो ह्यसौ स्रौव आघारः पुनराम्नायते । न तत्र कश्चिद् गुणो विशिष्टः श्रूयते । तस्मात्तेन तत् परिसङ्ख्यायते ॥ ४४ ॥ पूर्व० ॥

अप्रतिषिद्धं वा प्रतिषिध्य प्रतिप्रसवात् ॥ ४५ ॥

न चैतदस्ति- यावदुक्तं कर्त्तव्यम्, अवशिष्टं नेति । किन्तर्हि । सर्वं कर्त्तव्यं प्रतिषिद्धं वर्जयित्वेति । एवं हि श्रूयते, अप्रयाजास्ता अननुयाजास्ता इति । एवं प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः शब्दो नान्यस्य बाधको भवितुमर्हति । यदुक्तं, निर्गुणं स्रौवाघारश्रवणमिति । प्रतिप्रसवोऽयं न परिसङ्ख्या । एवं श्रूयते, नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद् यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात् स्रुवेणाघारमाघारयतीति, नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् प्राकृतिकीभ्यः । एता हि आघारादिका आहुतयः सर्वेष्टीनां मुखं, यदन्यामाहुतिमौपसदीमग्न्यादिकां जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात् । तस्मात् स्रुवेणाघारयतीति । आघारादिकान्याहुतीर्जुहोतीत्याघारादीनामभावमाशङ्क्य पुनः प्रतिप्रसवोऽयम् । आघारमाघारयति इति, नान्यत् करोति । किन्तर्हि, आघारयति, न नाघारयतीति । तस्मान्न परिसङ्ख्या । प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्त्तव्यमिति ॥ ४५ ॥ पूर्व० नि० ॥

अनिज्या वा शेषस्य मुख्यदेवतानभीज्यत्वात् ॥ ४६ ॥

अथ वा अपूर्वा उपसदः, अनिज्या प्राकृतस्य शेषस्य । नित्याऽनुवादोऽयम्, अप्रयाजास्ता अननुयाजा इति । मुख्यदेवतामनभीज्यामुपदिश्य प्रधानदेवता विधीयन्ते । नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादाग्नेय्या अग्निर्हि मुखमित्यभिधाय, यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद् वैकृतीमन्यन्मुखं कुर्यादाग्नेय्या अग्निर्हि मुखं स्रुवेण आघारमाघारयति नान्यं यजते अग्निमनीकं सोमं शल्यं विष्णुतेजनमिति । तदेतदाघारेण निराकाङ्क्षीकृतं, नान्येन प्रकृताङ्गेन सहैकवाक्यतामेति । अतः प्राप्ता मुख्यदेवता अनभीज्या अत्रोपदिश्यन्ते नान्यं यजति । तस्मादग्निः प्रथम इज्यते इति ॥ ४६ ॥ ॥ सि० ॥ षडुपसद उपसाद्यन्ते इत्यादिना अपूर्वोपसत्कर्मविधानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अवभृथे बर्हिषः प्रतिषेधाच्छेषकर्म स्यात् ॥ ४७ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथः वारुणेनैककपालेनाभृथमभ्यवयन्तीति । तत्रैतदाम्नायते । अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति । अपबर्हिषौ

अनुयाजौ यजतीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं बर्हिर्मात्रं वर्जयित्वा अन्यत् सर्वं कर्त्तव्यम् ? उत, आज्यभागाभ्यामन्यत् परिसङ्ख्यायते । अथ वाऽपूर्वोऽवभृथ इति । किं प्राप्तम् । बर्हिर्मात्रं वर्जयित्वा शेषकर्म स्यात् । कुतः ?। बर्हिःप्रतिषेधात् । अपबर्हिषौ अनुयाजौ यजतीति बर्हिर्मात्रं प्रतिषिद्ध्यकृतार्थः शब्दोऽन्यच्चोदकप्राप्तं न शक्नोति वारयितुम् । तस्मादन्यत् स्यादिति । ननु आज्यभागौ यजतीति परिसङ्ख्यार्थं ग्रहणम् । अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजतीति गुणार्थं तन्मन्यते स्म ॥ ४७ ॥ पूर्व० ॥

आज्यभागयोर्वा गुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४८ ॥

न चैतदस्ति, शेषकर्म कर्त्तव्यमिति । किन्तर्हि शेषप्रतिषेधः स्यात् । कुतः । आज्यभागयोः श्रवणात् । अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजतीति । ननु अप्सुमत्तागुणकविधानार्थं तदित्युक्तम् । नेत्याह । लिङ्गक्रमाभ्यां प्राप्तावेव अप्सुमन्तौ, अप्स्वग्ने सधिष्टव अप्सु मे सोमो अब्रवीदिति । ताभ्यामेतौ आज्यभागौ अप्सुमन्तावेव, निर्गुणमेवेदं वचनमितरेषामङ्गानां परिसङ्ख्यायकं भवितुमर्हति । यत्तु, अपबर्हिषः प्रयाजान् अपबर्हिषौ अनुयाजौ यजतीति । परिसङ्ख्यातानां प्रयाजानाम् अनुयाजयोश्च विधानार्थं भवतीति । तस्माच्छेषाणामेवाङ्गानां परिसङ्ख्येति ॥ ४८ ॥ पूर्व० ॥

प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधाद् वाक्यशेषत्वं तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ४९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति, परिसङ्ख्येति । त्रिदोषा परिसङ्ख्या इत्युक्तम् । किञ्च, अपबर्हिषः प्रयाजान् यजतीति वाक्यशेषो नावकल्पते। यदि प्रयाजान् यजतीत्येष विधिस्तदा बर्हिःप्रयाजोऽपि प्राप्नोति । तत्र अपबर्हिष इत्येतन्नोपपद्यते । अथ बर्हिषः प्रतिषेधः। प्रयाजानां विधिर्नावकल्पते । तत्राप्राप्तस्य बर्हिषः प्रतिषेधोऽनुपपन्नः । उभयविधाने वाक्यं भिद्येत । वाक्यशेषो नोपपद्यते । एकञ्चेदं वाक्यम् । तस्मान्न शेषपरिसङ्ख्या ॥ ४९ ॥ पूर्व० नि० ॥

आज्यभागयोर्ग्रहणं नित्यानुवादो गृहमेधीयवत् स्यात् ॥ ५० ॥

अथ वा अपूर्वोऽवभृथः। यद्वद् गृहमेधीयः, तद्वत् स्यात्। आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षश्रुताभ्यामेकवाक्यतामित्वा निराकाङ्क्षो नान्यैः प्राकृतैरेकवाक्यतामेति। तस्मादपूर्वोऽवभृथ इति ॥५०॥ सि०॥
वारुणेनैककपालेनेत्यादिना अपूर्वस्यावभृथस्य विधानाधिकरणम्॥१५

विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद् ग्रहणस्यार्थवत्त्वाच्छरवच्च श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ५१ ॥

अस्ति वाजपेयः, शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति। अत्र श्रूयते। खादिरो यूपो भवतीति। तत्र संशयः। किं खादिरो वा, पालाशो वा, रौहितको वा? उत खादिर एवेति। तथाऽन्यत्र श्रूयते, बृहत् पृष्ठं भवतीति। तत्र संशयः। किं बृहद्वा पृष्ठं, रथन्तरं वा? उत, बृहदेवेति। त्रैधातव्यायां श्रूयते, यवमयो मध्यम इति। तत्र संशयः। किं यवमयो वा, व्रीहिमयो वा? उत यवमय एवेति। सर्वेष्वेषु किं प्राप्तम्। विरोधिनामन्यतमस्मिञ्छ्रूयमाणे नियमः स्यात्। खादिर एव यूपः, बृहदेव पृष्ठं, यवमय एव मध्यम इति। कुतः। ग्रहणस्यार्थवत्त्वात्। एवं बृहत्खदिरयवानां ग्रहणमर्थवद्भविष्यति, इतरथा प्राप्तानुवादमात्रमनर्थकं स्यात्। श्रुत्या विशिष्टाः खदिरादयश्चोदकप्राप्तान् पलाशादीन् बाधेरन्। शरवत्। यथा शरमयं बर्हिर्भवतीति शरेषु श्रुतेषु कुशा निवर्त्तन्ते, एवमिहापीति ॥ ५१ ॥ सि० ॥

उभयप्रदेशान्नेति चेत् ॥ ५२ ॥

इति चेत् पश्यसि, उभयं हि प्रदिशति चोदकः, खादिरं पालाशञ्च, बृहद् रथन्तरञ्च, व्रीहीन् यवांश्च। केनेदानीं चोदकेन तुल्ये प्रदेशे सति पलाशादयो निवर्त्तिताः?। खदिरग्रहणमशक्तं परिसङ्ख्यातुम्। त्रिदोषत्वात् परिसङ्ख्याया इत्युक्तम्। तस्मान्न नियमो विकल्प एवेति ॥ ५२ ॥ पूर्व० ॥

शरेष्वपीति चेत् ॥ ५३ ॥

यद्युभयप्रदेशादुभयं भवतीत्यध्यवसीयते, शरेष्वपि श्रुतेषु कुशा नैव निवर्त्तेरन्निति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति स्म ॥ ५३ ॥ आ० ॥

विरोध्यग्रहणात्तथा शरेष्विति चेत् ॥ ५४ ॥

इति चेत् पश्यसि, एष न्याय उच्यमानः शरेष्वपि दोषं प्रसञ्जयतीति । न शरेषु किञ्चन दोक्ष्यति । तत्र कुशा निवर्त्तन्त इति तथा स्यात् । कुतः । विरोध्यग्रहणात् । न हि विरोधिषु शरेषु अङ्गीक्रियमाणेषु कुशाः शक्या अङ्गत्वेनोपादातुम् । तस्मात् कुशा निवर्त्तन्ते इति ॥ ५४ ॥ आ० नि० ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥

तथा इतरस्मिन्नपि खदिरादौ विरोधिनि अङ्गीक्रियमाणे न शक्याः पलाशादयोऽङ्गत्वेनोपादातुम् । तस्मान्निवर्त्तिष्यन्त इति ॥५५॥ आ० ॥

श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५६ ॥

इति चेत् पश्यसि, विरोध्यग्रहणात् पलाशादीनां निर्वृत्तिर्भविष्यतीति । चोदकश्रुतेरानर्थक्यं स्यात् । प्रापयति हि चोदकः पलाशादीनि । स हि तुल्यः खदिरादिषु पलाशादिषु वा । तदुक्तम्-अग्रहणादितिचेन्न तुल्यत्वादिति । न च शक्यं वक्तुं, खदिरादिभिः प्रयोगवचन एकवाक्यतामेतीति बध्नाति । प्रयोगवचनेन हि स श्रूयमाणः परम्परया पशुयागं यास्यतीति । अथेदानीं यागप्रयोगवचनस्तद्विशिष्टान् यागान् यास्यति । तेषु पलाशादयो विशेषाश्चोदकप्राप्ता न खदिरादिभिर्निवर्त्तिताः । तस्माद्विकल्प इति॥५६॥ आ०नि० ॥

ग्रहणस्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ५७ ॥

बध्नाति, प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षश्रुतेन खदिरेणैकवाक्यतामेति । तस्मिन् निराकाङ्क्षे न पलाशः प्रवर्त्तिष्यते । तस्मात् खदिरविशिष्टः पशुयागो यागप्रयोगवचनेन गृहीतो, न पलाशविशिष्टः । तस्मात् खदिरस्यैव वृत्तिर्नोभयोः । एवं रथन्तरे यवमये च । तस्मात् खदिरादीनां नियमः । नैष पलाशादिभिर्विकल्प इति ॥ ५७ ॥ उत्तरम् ॥ वाजपेयादौ यूपादीनां खादिरत्वादिनियमाधिकरणम् ॥ १६ ॥

सर्वासाञ्च गुणानामर्थवत्त्वाद् ग्रहणमप्रवृत्ते स्यात् ॥ ५८ ॥

काम्या इष्टयः श्रूयन्ते । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामः, अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेच्छ्यामाकं ब्रह्मवर्चसकामः, ऐन्द्र-

मेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इति । तत्रैतेषु यागेषु अयमर्थः सांशयिकः । किं प्राकृतं द्रव्यदेवतं निवर्त्तते ? उत न निवर्त्तते इति । सर्वासामेवञ्जातीयकानां चोदनानामुत्पन्नानां द्रव्यदेवतेनैव सहोत्पत्तिः । तस्योत्तरकालं चोदकः । तस्मादगृहीतद्रव्यदेवते चोदकेन, विधिनैव प्राप्ते द्रव्यदेवतं प्रति निराकाङ्क्षे यागे अवशिष्टानि अङ्गानि चोदकः प्रापयिष्यतीति । अथ यदुक्तम्, अग्रहणाद् ग्रहणम् (१० । ७ । ३० सूत्रे) इति । तदिह सिद्धम् ॥ ५८ ॥ सि० ॥

अधिकं स्यादिति चेत् ॥ ५९ ॥

इति चेत् पश्यसि, विधिना प्राप्तत्वादवशिष्टानि चोदकः प्रापयिष्यतीति । नैतदेवम् । अधिकं स्यात् । उक्तमेतत् (१० । ७ । ६१ सूत्रे) तुल्यश्चोदकः सर्वेषु अङ्गेषु । न हि स पदार्थमाकाङ्क्षति । पदार्थकृतं प्रकारमाकाङ्क्षति, तस्माद् द्रव्यदेवतमपि चोदकः प्रापयति । प्राप्ते वचनप्रामाण्यादधिकं भविष्यति । एकं वचनप्रापितम्, अन्यच्चोदकेनेति ॥ ५९ ॥ पूर्व० ॥

नार्थाभावात् ॥ ६० ॥

नैतदेवम्, अधिकं कर्त्तव्यमिति । कुतः । अर्थाभावात् । प्रयोजनाभावादित्यर्थः । सत्यं चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षश्रुत्या न प्रतिषिद्धं द्रव्यदेवतं, किन्तु परार्थं तद् यागनिर्वृत्तये । स च याग एकेनैव द्रव्येणैकया देवतया निर्वर्त्तयितव्यः श्रूयते । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम इत्येवमादि । तस्मिन् सहायापेक्षे कल्प्यमाने निर्देशो बाध्येत । अथ तेन निवर्त्तते, चोदकप्रापितस्य न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति तच्छ्रुतमपि सिद्धत्वात् प्रयोजनस्य, न करिष्यते ॥ ६० ॥ उत्तरम् ॥ काम्येष्टिषु प्राकृतद्रव्यदेवतस्य निवृत्त्यधिकरणम् ॥ १७ ॥

तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात् ॥ ६१ ॥

क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते, औदुम्बरो यूपो भवति । तत्र संशयः। किं प्राकृतमत्र यूपद्रव्यं बाध्यते ? उत प्राप्यते इति । किं प्राप्तम् । एकार्थविकारे अस्मिन् औदुम्बरे, एकार्थश्चासौ खदिरादिभिः, विकारश्च । तत्र प्राकृतस्य खदिरादेरप्रवृत्तिः । यथा प्राकृतस्य द्रव्यदेवतस्य पूर्वस्मिन्नधिकरणे । तथाऽस्मिन् खादिरस्य यूपद्रव्यस्याप्रवृत्तिः।

प्रवृत्तौ हि तस्य विषमशिष्टो विकल्पः स्याच्चोदकप्राप्तस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य च । न चैष न्याय्यः । तस्मादप्रवृत्तिः ॥ ६१ ॥ सि० ॥

यावच्छ्रुतीति चेत् ॥ ६२ ॥

इति चेत् पश्यसि, विकल्पः सदोष इति । समुच्चयो भवतु । उभयस्मिन् सह नियुज्यतां पशुः । तदा चोदकानुग्रहो भविष्यति ॥ ६२ ॥ पूर्व० ॥

न प्रकृतावशब्दत्वात् ॥ ६३ ॥

नैतदेवं, केवले हि औदुम्बरे नियोजनं श्रूयते, केवले खादिरे प्रकृतौ, खादिरे बध्नातीति । उभयस्मिँश्च बन्धनद्रव्ये न प्राकृतं वाक्यं, न च प्रत्यक्षश्रुतम् । तेन समुच्चयस्य प्रमाणमेव नास्ति । अतः प्राकृतं यूपद्रव्यं निवर्त्तते इति ॥ ६३ ॥ उत्तरम् ॥ सौमापौष्णपशौ खादिरयूपस्य नियमाधिकरणम् ॥ १८ ॥

विकृतौ त्वनियमः स्यात् पृषदाज्यवद् ग्रहणस्य गुणार्थत्वादुभयोश्च प्रदिष्टत्वाद् गुणशास्त्रं यदेति स्यात् ॥ ६४ ॥

सौमारौद्रं घृते चरुं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकामः, सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन्, नैर्ऋतं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणां, सौर्य्यं चरुं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणामिति । तत्र संशयः । किं व्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यम्, उत व्रीहिभिरेव । किं प्राप्तम् । विकृतौ तु विरोधिनामन्यतमस्मिन् गृह्यमाणे अनियमः स्यात् । व्रीहिभिर्यवैर्वेति । कुतः । ग्रहणस्य गुणार्थत्वात् । तस्य हि व्रीहेर्ग्रहणं गुणार्थं, न यागसम्बन्धार्थम् । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति, यागस्तूभाभ्यामपीति । यथा पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति आज्यं पृषत्तासम्बन्धार्थं भवति । एवमिहापि व्रीहयः शुक्लगुणसम्बन्धार्थाः, न यागसम्बन्धेन अन्यपरिसङ्ख्यानार्थाः । तथा यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्य्या इत्येतच्छ्रवणमुपपद्यते। यद्येवञ्जातीयकेन प्राकृतं न निवर्त्येत । ततः पञ्चावत्तेन चतुरवत्तेऽनिवर्त्तिते यद्यपि चतुरवत्ती इति दर्शनं युक्तं भवति । न चानर्थको गुणोपदेशो भवति । उभयोः प्रदिष्टत्वात् । उभये व्रीहियवाश्चोदकेन प्राप्ता विकल्पन्ते । यदा व्रीहयः, तदा गुणशास्त्रम् । अव्रीहिपक्षे

असम्भवादर्थान्निवर्त्तेत। तस्माद्विकल्प इति ॥ ६४ ॥ पूर्वं० ॥

ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥६५॥

एकार्थो हि व्रीहियवाः। तत्र व्रीहीणां श्रुतत्वाद् यवा नैव प्राप्नुवन्ति। ननूक्तं गुणसम्बन्धार्था हि व्रीहय इति। नैतदेवम्। यदि गुणसम्बन्धार्था भवेयुस्ततो न नियमः स्यात्। न तु गुणसम्बन्धाऽर्थाः। विकारसम्बन्धे हि षष्ठी भवेद् व्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे। तेन विकारविशेषणं श्रुत्या भवति, गुणविशेषणं वाक्येन। श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसीति। तस्माच्छ्रुत्या व्रीहयो यागेन सम्बद्ध्यमानाः समानार्थान् यवान्निवर्त्तयेयुः ॥ ६५ ॥ सि० ॥

विरोधित्वाच्च लोकवत् ॥ ६६ ॥

विरोधिनश्चैते। कथम्। ये हि एकस्मिन् कार्ये विकल्पेन साधकाः श्रूयन्ते, ते परस्परेण विरोधिनो भवन्ति। विरोधिनाञ्च न सहप्रवृत्तिः। लोकवत्। यथा, मत्स्यान् न पयसा समश्नीयादिति। यद्यपि सगुणा मत्स्या भवन्ति तथापि पयसा सह न समश्यन्ते। तस्मात् सगुणा अपि व्रीहयो यवान्निवर्त्तयन्त्येव ॥ ६६ ॥ युक्तिः ॥

क्रतोश्च तद्गुणत्वात् ॥ ६७ ॥

यदि व्रीहीणां विकारेण सम्बन्धः, कथमेषां गुणेनापि सम्बन्धो भविष्यति ? इति। अत्रोच्यते। नैवैषां गुणेन सम्बन्धः श्रुत्या वाक्येन वा, नापि गुणस्य व्रीहिभिः। कथं तर्हि। क्रतोस्तद्गुणत्वात्। क्रतुरयं शुक्लगुणः श्रूयते, कृष्णगुणश्च। तत्रैकवाक्यत्वादेकस्मिन् क्रतावर्थेन द्रव्यगुणौ सम्बद्ध्येते। तेनार्थभेदोऽपि परिहृतो भवति ॥ ॥ ६७ ॥ आ० नि० ॥

विरोधिनाञ्च तच्छ्रुतावशब्दत्वाद्विकल्पः स्यात्॥६८॥

विरोधिनाञ्च अन्यतमस्मिन् प्रत्यक्षे श्रूयमाणेऽन्यस्मिँश्च चोदकप्राप्ते अशब्दत्वात् प्रत्यक्षे विरोधिनि सति चोदकस्यान्याय्यो विकल्पः स्यात्। तस्मादपि नियमः ॥ ६८ ॥ युक्तिः ॥

पृषदाज्ये समुच्चयाद् ग्रहणस्य गुणार्थत्वम् ॥ ६९ ॥

पृषदाज्ये तु युक्तम्। न हि तत्र केनचिद्विरोध आज्यस्य। तेन

न पाक्षिकमाज्यम् । ततस्तत्र दध्ना आज्यसमुच्चयः । यतः पृषत्ताज्यजननार्थं दधि । तेन न पाक्षिकं दधि आज्येन च समुच्चय इति ॥ ॥ ६९ ॥ आ० नि० ॥

यद्यपि चतुरवत्तीति तु नियमे नोपपद्यते ॥ ७० ॥

अथ यदुक्तं, यद्येवञ्जातीयकेषु नियमो भवेत्, यद्यपि चतुरवत्ती इति चतुरवत्तदर्शनं नोपपद्यते इति । तत् परिहर्त्तव्यमिति ॥७०॥आ०

क्रत्वन्तरे वा तन्न्यायत्वात् कर्मभेदात् ॥ ७१ ॥

क्रत्वन्तरे एव वा, दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवत्तदर्शनं भविष्यति । यद्यपि दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवत्ती यजमानः, तथापि पञ्चावत्तैव वपा भवतीति, अन्यस्मिन् कर्मणि चतुरवत्तम् । अन्यस्मिन् पञ्चावत्तम् । यद्यप्येवञ्जातीयकेषु नियमस्तथापि चतुरवत्तदर्शनमुपपद्यत इति ॥ ॥ ७१ ॥ आ० नि० ॥ ब्रह्मवर्चसकामैर्व्रीहिभिरेव यागाधिकरणम्॥१९

यथाश्रुतीति चेत् ॥ ७२ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्रेदमाम्नायते, यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्येति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं वपायां श्रूयमाणं पञ्चावत्तमङ्गाऽपूर्वे चतुरवत्तं निवर्त्तयति ? उत नेति । किं प्राप्तम् । इति चेत् संशयः, न इति । कुतः । यस्मिन् श्रूयते पञ्चावत्तं तत्रैव चतुरवत्तं निवर्त्तयति, नान्यत्र । यथा क्रत्वन्तरे न निवर्त्तयति, । एवमङ्गापूर्वेष्वपि पञ्चावत्तश्रुतिर्न निवर्त्तयितुमर्हति ॥७२॥पूर्व०

न चोदनैकत्वात् ॥ ७३ ॥

नैतदेवम् । एका ह्येषा चोदना, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्र प्रकरणे पञ्चावत्तं श्रुतम् । अतः प्रकरणादङ्गापूर्वे भविष्यति । आह । ननु वाक्याद्वपायां भवितुमर्हतीति । नेत्युच्यते । वपा हि द्रव्यम् । न तत्सम्बन्धे प्रयोजनमस्तीति । उच्यते । पञ्चावत्ततां वपाप्रयोगवचन उपसंहरिष्यति । तथा न दोषो भविष्यतीति । अत्रोच्यते । एवं सत्यपि अङ्गापूर्वे पञ्चावत्तं सिद्ध्येत् । कथम् । एका हि सा चोदना । अङ्गयागो वपायागश्च । तेन चेत् पञ्चावत्तं सम्बद्ध्येत, तदा अङ्गेष्वपि भवितुमर्हति । ननु च वपासम्बन्धाद् वपैव पञ्चावत्ता, नाङ्गानीति । उच्यते । नैतदेवं वचनं, वपैव पञ्चा-

वत्तेति । कथन्तर्हि । पञ्चावत्तैव वपेति । यत एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणम्। न चाविशेषेण या पञ्चावत्तप्राप्तिः सा शक्या वपासम्बन्धेन निवर्त्तयितुम्। निवर्त्तकस्य शब्दस्याभावात्। तस्मादङ्गेषु न चतुरवत्तम्॥ अपि चैवञ्जातीयकेषु अङ्गेषु पञ्चावत्ते जाते ततोऽपरा चोदना। तानि द्विर्द्विरवद्यन्तीति, वपाग्रहणं तत्र हविर्लक्षणाऽर्थं, प्राथम्याद् अवसरप्राप्तं श्रूयते। विधित्सिते हि तस्मिन् वाक्यभेदप्रसङ्गः। तस्मादङ्गेष्वपि पञ्चावत्तमेवेति ॥ ७३ ॥ सिद्धान्तः ॥ पञ्चावत्तैव वपा कार्येत्यनेनाङ्गेष्वपि पञ्चावत्तविधानाधिकरणम्॥२०॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ १० ॥ ७ ॥

अथ दशमाध्याये अष्टमः पादः ॥ १० ॥ ८ ॥

प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्यविधाने च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद् विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥

प्रतिषेधः श्रूयते चोदकेन प्रदिष्टे धर्मे कचिद् अनारभ्यवादेन प्राप्ते। चोदकेन प्रदिष्टे महापितृयज्ञे, न होतारं वृणीते नार्षेयमिति। तथा, अनारभ्यवादेन प्राप्ते, ओश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं, यजेति द्व्यक्षरं, ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम्। द्व्यक्षरो वषट्कारः, एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेषु अन्वायत्त इति। ततो नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीति।तत्राऽयमर्थः सांशयिकः। किं प्रदेशानारभ्यवादयोः प्रतिषेधः, स च विकल्पः ? उत पर्युदास इति। किं प्राप्तम्। विकल्प इति। प्राप्तिप्रतिषेधयोः प्रमाणवत्त्वात्। उभौ हि प्राप्तिप्रतिषेधौ प्रमाणवन्तौ। प्राप्तिस्तावत् प्रमाणवती। महापितृयज्ञेन यजेत प्रकृतिवदिति। तथा, एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेष्वन्वायत्त इति भवति वाक्यं प्राप्तेः, प्रतिषेधमनपेक्ष्यमाणं प्रमाणभूतम्। तथा, प्रतिषेधः प्रमाणवान्, न होतारं वृणीते नार्षेयं, मृत्योरेवैनानुत्सृजतीति। तथा, नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीति। सर्वेषु यजिषु ये यजामहक्रिया प्राप्ता, न करोत्यनुयाजेष्विति प्रतिषिध्यते। ये यजामहः कर्त्तव्य इतिवचनात् सयेयजामहकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते। न कर्त्तव्यो ये यजा-

महे इति वचनाद्येयजामहंकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते । उभयोः प्रामाण्यादुभयथापि फलमिति गम्यते । तस्माद् विकल्पः । एवं होत्रार्षेयवरणेऽपि । तस्मात् प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात्॥१॥पूर्व०

अर्थप्राप्तवदिति चेत् ॥ २ ॥

इति चेद् अवगम्यते, विकल्पः स्यादिति । तन्न । अर्थप्राप्तवत् स्यात् । तद्यथा लोके अर्थप्राप्ते यत्र प्रतिषेधो भवति, न विषं भक्षयितव्यं, न सर्पाय अङ्गुलिर्देया, न कण्टकः पादेनाऽधिष्ठेय इति । अक्रियैव तस्यार्थस्य भवति, न विकल्पः । तेन मन्यामहे, विधिप्रतिषेधयोः प्रतिषेधो बलीयानिति । प्राप्ते हि विधौ प्रतिषेधो भवति । येन च नाम प्राप्ते यदुच्यते तत् तस्य बाधकं भवति । तस्मादक्रियैवानुयाजेषु ये यजामहस्य, महापितृयज्ञे च होत्रार्षेयवरणस्येति ॥ २ ॥ आ० ॥

न तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम् ॥ ३ ॥

नैतदेवम् । तुल्यो हि हेतुरिह प्राप्तेः प्रतिषेधस्य च । उभयं शब्दलक्षणं, प्राप्तिरपि प्रतिषेधोऽपि । प्राप्तिरपि प्रतिषेधे प्राप्ते, प्रतिषेधोऽपि प्राप्तौ प्राप्तायाम् । लोके पुनरुभयम् अर्थलक्षणं प्रत्यक्षतो गम्यमानं गुणदोषकरम् । तत्र विधिप्रतिषेधयोर्यतरो गुणवान् सोऽनुष्ठीयते । न तु शब्दलक्षणे गुणदोषौ शक्येते अवगन्तुम् । तस्माद् यद्यद् वाक्येन प्राप्तं, तत्तदुभयमवधार्येत । उभौ च प्राप्तिप्रतिषेधौ प्राप्नुतः । तस्माद् विकल्पस्तत्र तत्रेति ॥ ३ ॥ आ० नि० ॥

अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात् ॥ ४ ॥

अपि त्विति पक्षव्यावृत्तिः । वाक्यशेषः प्रतिषेधः प्रदेशानारभ्यवादयोः । नैवमभिसम्बन्धः, अनुयाजेषु ये यजामहो न कर्त्तव्य इति। कथन्तर्हि । नानुयाजेष्विति, नशब्दोऽनुयाजशब्देन सम्बद्ध्यते, न करोतिना । किमतो, यद्येवम् । नानुयाजेष्वित्येतावदपरिपूर्णं वाक्यम् । तत्साकाङ्क्षं पूर्ववाक्यैकदेशेन सम्भन्त्स्यते । यदेतद् ये यजामहं करोतीत्युक्तं, तद् नानुयाजेषु । यावदुक्तं स्यात् । अनुयाजवर्जितेषु यजतिषु ये यजामहं करोतीति । तस्माद्विधिरेव पर्य्युदस्तानुयाजको, नास्ति प्रतिषेध इति न विकल्पो भविष्यति । महापितृयज्ञेऽपि

प्रकृतिवदितिवचनाद् होत्रार्षेयवरणमिह कर्त्तव्यं प्राप्तम् । तदुच्यते । प्रकृतिवत् कर्त्तव्यं, वरणं वर्जयित्वेति । नशब्दोऽत्र वृणोतेरर्थेन सम्बद्ध्यते । प्रत्ययार्थस्तु अनुवादः । यद्वत् प्रकृतिवत् कर्त्तव्यं तद् वरणं वर्जयित्वेति ॥

किमर्थं पुनरनुयाजैर्वृञ्धात्वर्थेन च नशब्दः सम्बद्ध्यते इति । उच्यते । अन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य । अन्याय्यो हि विकल्पः । कथम् । इह यजतिषु ये यजामहं करोतीत्युच्यते । यद्येवमवगम्यते, न शक्यः स विना ये यजामहेन यजतिरभिनिर्वर्त्तयितुम् । तत्र प्रतिषेधवचनमनर्थकम् । प्रतिषेधेऽपि विज्ञाते विधिवचनमनर्थकम् । तस्मादन्याय्यो विकल्पः । नन्वन्यतरस्य विधेरानर्थक्यप्रसङ्गाद्विकल्प आश्रयणीयो भवति । उच्यते । यत्रान्यतरदानर्थक्यमापद्यते, कल्पेताऽपि तत्र विकल्पः, यत्र न केनचिदपि प्रकारेणार्थवत्ता सम्भवति । इह तु अनुयाजसम्बन्धपर्युदासेनार्थवत्ता । तस्मान्न विकल्पः ॥

आह । नन्वनुयाजसम्बन्धे नशब्दस्य समासः प्राप्नोति । नित्यो हि अस्य नशब्दस्य सुबन्तसम्बन्धेन समास इति वार्त्तिककारो भगवान् कात्यायनो मन्यते स्म । वावचनानर्थक्यञ्च स्वभावसिद्धत्वादिति । नेति भगवान् पाणिनिः । स हि विभाषा इति प्रकृत्य ईदृशं समासमुक्तवान् । सद्वादित्वाच्च पाणिनेर्वचनं प्रमाणम् । असद्वादित्वान्न कात्यायनस्य । असद्वादी हि विद्यमानमपि अनुपलभ्य ब्रूयात्। तस्मात् पर्युदास इति ॥ ४ ॥ सिद्धान्तः ॥ प्रदेशानारभ्यविधानयोर्निषेधस्य पर्युदासताधिकरणम् ॥ १ ॥

अपूर्वे चार्थवादः स्यात् ॥ ५ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्राज्यभागौ प्रकृत्य समामनन्ति, न तौ पशौ करोति न सोमे इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं पर्युदासः, उत प्रतिषेधः, अथवाऽर्थवादः ? इति । किं प्राप्तम् । यथा पूर्वत्र पर्युदासस्तथा तावत् पर्युदासो नावकल्पते । कथम् । दर्शपूर्णमासयोरेतच्छ्रूयते । तत्र कः प्रसङ्गो यत् सोमे स्यात् । यदि सोमः पर्युदस्येत, सम्बन्ध एव न स्यात् । सोमवर्जितयोर्दर्शपूर्णमासयोरिति । तस्माच्चोदकप्राप्तयोः सोमे प्रतिषेधः । नन्वपूर्वः सोमः । नैव तत्र चोदकेनाज्यभागौ प्राप्नुतः । उच्यते । लक्षणार्थः सोमशब्दो भविष्य-

ति । सौमिकेषु दीक्षणीयादिषु पशुबन्धमात्रे च न कर्त्तव्याविति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । अपूर्वे चार्थवादः स्यादिति । अपूर्वे सोमे नैव आज्यभागौ प्राप्नुतस्तस्मान्न प्रतिषेधः । अथ दीक्षणीयादीन् सोमशब्दो लक्षयति । तत्रायमेव दोषो भवति यल्लक्षणा । अपि च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्दीक्षणीयादिषु विकल्पः प्राप्नोति । विकल्पश्चान्याय्य इत्युक्तम् । तस्मादसम्भवति अस्मिन् विकल्पो भविष्यति । सम्भवति चायं, तौ न पशौ करोतीत्यस्यार्थवादत्वेन । कः पुनरत्र ? । प्रशंसार्थः । सोमे आज्यभागौ न क्रियेते पशावपीति । तद्यथा आदित्यो यूप इति अञ्जने कृते तेजःसामान्यादुच्यते । एवमिहापि पशौ आज्यभागौ कथं न क्रियेयातामिति । तदर्था प्रशंसेति ॥ ५ ॥ न तौ पशौ करोतीत्यादिनिषेधस्यार्थवादताऽधिकरणम् ॥ २ ॥

शिष्ट्वा तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

आह । प्रथमेऽधिकरणे नशब्दः पर्युदासार्थः, द्वितीये त्वर्थवादार्थः । अथ किंलक्षणकः प्रतिषेध इति । लक्षणमुच्यते । शिष्ट्वा तु प्रतिषेधः स्यात् । यथा नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति । न तत्र शक्यं वक्तुं पर्युदास इति । सम्बन्ध एव हि न स्यात् । अतिरात्रवर्जितातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति । नापि कस्यचिदर्थवादत्वेन सम्भवति । तस्माद् न गृह्णातीत्यत्र सम्बन्धः ॥

ननु परस्परं विरुद्धौ विधिप्रतिषेधौ न सम्भवतः । उच्यते । वचनप्रामाण्यात् प्रतिषेधो विधिं बाधित्वा भविष्यति । विधिरपि प्रतिषेधम् । नान्या गतिरस्तीति पक्षे मिथ्याप्रत्ययः कल्पयिष्यते । तदा विधिर्यदा न प्रतिषेधः, तदा प्रतिषेधो यदा न विधिरिति । ननु सर्वदा विधिः प्रतिषेधश्च प्राप्नोति । उच्यते । उक्तमेतद् वचनप्रामाण्याद् विरोधाच्च मिथ्याप्रत्ययः प्रयोगवचन एकं कल्पं गृहीत्वा न द्वितीयमपि गृह्णातीति । तस्मादन्यतरेण कल्पेन सिद्ध्यतीति । ननु कल्पान्तरभावे वैगुण्यम् । अत्रोच्यते । सत्यं वैगुण्यम् । वैगुण्येऽपि तत्सिद्धिरेव वाक्यात् प्रमाणादवगम्यते । तस्माददोषः । यत्र पुनरन्या वचनव्यक्तिरस्ति वाक्यस्य, तत्र न विकल्पो भवति । यथा नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीति ॥ ६ ॥ नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमित्यादिनिषेधस्य विकल्परूपताधिकरणम् ॥ ३ ॥

न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रक्लृप्तावर्थवादः स्यादानर्थक्यात् परसामर्थ्याच्च ॥ ७ ॥

इदं समाम्नायते अग्निहोत्रे, जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद् गवेधुकयवाग्वा वा जुहुयाद् न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति न आरण्यानिति। अथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च, गवेधुकाश्च पयसा अग्निहोत्रं जुहुयादिति। अत्र सन्देहः। किं जर्त्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा जुहोतीति विधिः, अनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवेधुकाश्चेति प्रतिषेधः? अथ वा उभौ एतावर्थवादार्थौ, पयसा अग्निहोत्रं जुहोतीति विधिः? इति। किं प्राप्तम्। जर्त्तिलयवाग्वेति विधिः। विधिशब्दस्य प्रत्यक्षत्वात्। अनाहुतिरित्यपि प्रतिषेधः। पयसा अग्निहोत्रं जुहोतीति अपरो विधिः, प्रत्यक्षत्वादेव। एवं सति विकल्पः। जर्त्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा होतव्यं, न वा ताभ्यां, पयसा होतव्यमिति। न चात्र पर्युदासोऽवकल्पते। न हि नशब्दस्य जर्त्तिलयावाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा सामर्थ्यमस्ति। आहुतिशब्देन सह समस्तत्वात्। कल्प्यमाने वा सामर्थ्ये सम्बन्ध एव न स्यात्। अजर्त्तिलयवाग्वा जर्त्तिलयवाग्वा जुहोतीति। अनर्थकश्च पर्युदासे विधिर्भवेत्। कृत्स्नस्य पर्युदस्तत्वात्। क्षीरविधाने च पर्युदासानर्थक्यम्। जर्त्तिलगवेधुकानामप्राप्तत्वात्। तस्माद्विकल्प इति॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः। भवेदर्थप्रतिषेधेन विकल्पः। न चेदन्यं विधिं प्रकल्पयेत्। पयसा अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य विधेः प्रक्लृप्तौ गवेधुकहोमवचनमनाहुतिवचनमप्यर्थवादार्थं स्यात्। आनर्थक्यात्। अनर्थको हि भवति तदा प्रतिषेधः, यदा हि पयसा जुहोति। अर्थादेव तदाऽनाहुतिर्जर्त्तिला गवेधुकाश्च भवन्ति। अथ कथमसावनाहुतिः, या यज्ञे हूयते?। परसामर्थ्याच्च। परेण च पयसा अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन विधिना सामर्थ्यं जर्त्तिलगवेधुकविधेः प्रतिषेधस्य च भवति। तस्मात् सर्वमेकं वाक्यम्। कथम्। जर्त्तिलयवाग्वा जुहुयाद् गवेधुकयवाग्वा वा इति साक्षान्निन्दावचनेनैवैतत् सम्बध्यते, अनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवेधुकाश्चेति या च तन्निन्दा, सा पयोविधिप्रशंसार्था। कथम्। जर्त्तिलगवेधुकाहुतिर्गुणवती। न तत्र ग्राम्याः पशवो हिंस्यन्ते, न आरण्याः। एवमपि गुणवती पयोहोमं

प्रति अनाहुतिरेव । एवं पयोहोमो गुणवत्तर इति । जर्त्तिलयवाग्वा जुहुयादिति न कर्त्तव्यार्थं कीर्त्यते, किन्तर्हि प्रतिषेद्धुम् । कर्त्तव्योपदेशे हि कल्पनीयं किञ्चित् । प्रतिषेधसम्बन्धे प्रत्यक्षनिन्दया इतरस्तुतिः । आनन्तर्य्यानुग्रहश्च । यथा, विषं भक्षयितव्यं न कदाचिदिति विषभक्षणस्य कर्त्तव्यता प्रतिषेधसम्बन्धार्थं कीर्त्यते, नानुष्ठानाय । एवमिहापि द्रष्टव्यमिति ॥७॥ अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्चेत्यादिनिषेधस्यार्थवादताधिकरणम् ॥ ४ ॥

पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ८ ॥

चातुर्मास्येषु त्रैयम्बकानधिकृत्य समामनन्ति, अभिघार्य्याः नाभिघार्य्या इति मीमांसन्ते, यदभिघारयेद् रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यात् । यन्नाभिघारयेन्न रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यात् । अथो खल्वाहुरभिघार्या एव । न हि हविरनभिघृतमस्तीति । तथा, होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः, यदि जहुयाद् यथा पूर्वमाहुतीर्जुहुयात्, यन्न जुहुयादग्निः परापतेत्, तूष्णीमेव होतव्यं, यथापूर्वमाहुतीर्जुहोति, नाग्निः परापततीति । अत्रायमर्थः सांशयिकः । किमभिघारयितव्यास्त्रैयम्बकाः ? उत नाभिघारयितव्याः ? इति । होतव्यमग्निहोत्रम् ?, न होतव्यं वा विधिप्रतिषेधावेतौ । इह, नार्थवादार्थमेतयोः सङ्कीर्त्तनम्?इति । किं तावत् प्राप्तम् । विधिप्रतिषेधाविति ब्रूमः । तद्रूपत्वात् । विधिप्रतिषेधयोर्हि प्रत्यक्षं रूपमुपलभ्यते । श्रुत्या चानुष्ठानार्थता प्रतिषेधार्थता चावगम्यते । वाक्यादर्थवादाऽर्थता श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी । न च पर्युदासोऽवकल्पते । तस्माद् अग्निहोत्रं होतव्यं न होतव्यं वा । यदा होतव्यं, तदा तूष्णीं त्र्यम्बका अभिघारयितव्याः, न वाभिघारयितव्याः । यदा पुनरभिघारयितव्याः, तदाभिघारयितव्यवचनमर्थवादार्थं प्रतिषेधसङ्कीर्त्तनादभावाशङ्कायां पुनरुच्यते इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः—

पूर्वाधिकरणोदाहरणैस्तुल्यकालानीमान्युदाहरणानि । का तुल्यकालता । पूर्वं विधिप्रतिषेधावभिधाय उत्तरेण तयोरभिसम्बन्धः क्रियते इति । तदेतत् पूर्वाधिकरणेनैव तुल्यम् । यौ विधिप्रतिषेधौ श्रूयेते, न तौ अनुष्ठातुं वर्जयितुं वा । किन्तर्हि, मीमांसितुम् । एवमाह, अभिघार्य्या नाभिघार्या इति मीमांसन्ते । तथा होतव्यमग्निहोत्रं, न होतव्यमितिमीमांसन्ते ब्रह्मवादिनइतिमीमांसा चेतरविधिप्रशंसार्था ।

तथा प्रत्यक्षः शब्दार्थेन सम्बन्धः । न किञ्चित् कल्पनीयम् । विधिप्रतिषेधयोर्हि किञ्चित् कल्पनीयं स्यात् । यदभिघारयेद् रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यादिति । इदमभिघारणं गुणवत्तरं, यद् ईदृशोऽपि दोषो नाद्रियत इति । तथा यज्जुहुयाद् यथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात्, यन्न जुहुयादग्निः परापतेदितीत्थं तूष्णीं होमः प्रशस्तः । यदस्मिन् क्रियमाणे उभावपि दोषौ परिहृतौ भवत इति ॥ ८ ॥ त्रैयम्बकादावभिघारणानभिघारणादीनामर्थवादताधिकरणम् ॥ ५ ॥

उपवादश्च तद्वत् ॥ ९ ॥

अस्त्याधानम् । तत्रेदमामनन्ति । य एवं विद्वान् वारवन्तीयं गायति, य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति, य एवं विद्वान् वामदेव्यं गायतीति । तत्रेदमाम्नायते । उपवीता वा एतस्याग्नयो भवन्ति यस्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायतीति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किमयमुपवादः प्रतिषेधार्थः ? उत पर्युदासार्थः ? उतार्थवादार्थः ? इति । किं प्राप्तम् । न पर्युदासः । ब्रह्मणोऽप्राप्तत्वात् । असतो वचनमर्थवादार्थं भवति । यथा प्रजापतिर्वा एक आसीत् स आत्मनो वपामुदखिददिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । न ब्रह्मण उपवादः कस्यचिदर्थवादः सम्भवति । न च वाक्यान्तरस्थेनार्थवादेन किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति । तस्मादुपवादस्तद्वत् । किञ्च तत् । यथाऽतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति, विधाय प्रतिषेधार्थं स्यात् । कथम् । ब्रह्मणो गानं नैव प्राप्तमिति ब्रह्मगानप्रतिषेधार्थं वचनं नावकल्पते । तस्माद् ब्रह्मग्रहणमविवक्षितम् । सामगानप्रतिषेध एवैष स्यात् । ब्रह्मशब्दः प्रमादपाठ इति चेत् । नैतदेवम् । ब्राह्मणवाचित्वादुद्गात्रभिधानं भविष्यति ॥ ९ ॥ सि० ॥

प्रतिषेधादकर्मेति चेत् ॥ १० ॥

इति चेद् दृश्यते, सामगानस्यैव निन्देति । अकर्म सामगानस्य । न हि निन्दितं कर्त्तव्यं भवतीति ॥ १० ॥ आ० ॥

न शब्दपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥

नैतदेवम् । यथैव हि निन्दया न कर्त्तव्यमिति गम्यते, एवमुपादेयतया कर्त्तव्यमिति गम्यते । न चान्यत् कर्त्तव्यमिति कश्चिद् विधिः प्रकल्पते, यस्य प्रशंसार्थं निन्द्येत । तस्मादनुष्ठातुं विधिः, वर्ज-

यितुमुपवाद इति ॥ ११ ॥ आ० नि० ॥ आधाने उपवादस्य विकल्पताऽधिकरणम् ॥ ६ ॥

दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात् सर्वदानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीति । अत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं सर्वदानहोमपाकानां प्रतिषेधः, उताऽक्रतुयुक्तानाम्, अथवा क्रतुयुक्तानामपि चोदकप्राप्तानां प्रतिषेधः, अथवा पर्युदासः ? इति। किं प्राप्तम्। सर्वदानहोमपाकानां प्रतिषेधः। कुतः । अविशेषात् । नास्ति विशेषवचनः शब्दः।तस्मात् सर्वेषां प्रतिषेध इति ॥ १२ ॥ पूर्व० ॥

अक्रतुयुक्तानां वा धर्मः स्यात् क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ १३ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न सर्वेषां प्रतिषेधः । केषां तर्हि । अक्रतुयुक्तानां धर्मः स्यात् । कुतः । क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । प्रत्यक्षं हि श्रुतौ दानादीनां शासनमस्ति । तस्मात् प्रत्यक्षं वर्जयित्वा प्रतिषेधः स्यात् ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

तस्य वाप्यानुमानिकमविशेषात् ॥ १४ ॥

अपि वा तस्य क्रतोर्यद् आनुमानिकं चोदकप्राप्तं, तत् प्रतिषिध्यते । आनुमानिकं हि तत्राप्रत्यक्षम्।प्रत्यक्षश्रुतश्च प्रतिषेधः ॥ १४॥ पूर्व० ॥

अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् ॥ १५ ॥

तुशब्दोऽवधारणायाम् । वाक्यशेषः स्यात् प्रतिषेधः । उक्तानामविशेषेण दानादीनां ज्योतिष्टोमिके पर्युदासेन प्रतिषेधो वाक्यशेषः स्यात् । अहरहर्दद्यादित्यस्य शेषो, न दीक्षित इति । एवं होमपाकवाक्ययोरपि । असति पर्युदासे प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । स चाऽन्याय्य इत्युक्तम् । तस्मात् पर्युदास इति ॥१५॥ सिद्धान्तः॥ दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधस्य पर्युदासताधिकरणम् ॥ ७ ॥

अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद् विकल्पस्य तत् सन्दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात् ॥ १६ ॥

इदं समामनन्ति ज्योतिष्टोमे, वर्त्मनि जुहोतीति । राजसूये वल्मीकवपामुपगृह्य जुहुयादिति । इदमपि श्रूयते, यद् आहवनीये जुह्वति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं ज्योतिष्टोमे वर्त्मनि होतव्यं, राजसूये वल्मीकवपायाम् ? उत विकल्प एतयोराहवनीयेनेति । किं प्राप्तम् । होमार्थत्वात् तावद्वर्त्मवल्मीकवपयोः, समुच्चयो न प्राप्तः । अन्यतरेण होमनिर्वृत्तेः कृतत्वात् । होमर्थता चैतयोः प्रतिज्ञायेत । कुतः । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यार्थं भवति । न च बाधोऽत्यन्तमेव वर्त्मविषयः । आहवनीयहोमोऽपन्हुतो भवति । विकल्पे, पक्षे तावदनुगृह्यते इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । अविशेषेण यच्छास्त्रं तस्य आराद्विशेषशिष्टं स्यात् । यद् विशेषेण शिष्यते, तदस्य दूरं स्यात् । असम्बद्धमित्यर्थः । सन्दिग्धं हि तत् । कथमिव । यदि सामान्यं विशेषलक्षणार्थं, ततो विशेषेऽपि प्राप्तम् । अथ न लक्षणार्थं, ततो न प्राप्तम् । एवं सन्दिग्धम् । अथ वा, सामान्यं विशेषेण विरुद्ध्यत इत्येवं सन्दिग्धम् । अथ वा, सामान्यं तस्मिँश्च विशेषे अन्यस्मिँश्चेत्येवं सन्दिग्धम् । तत् सामान्यविधानं विशेषविधौ न स्यात् । किं कारणम् । अन्याय्यत्वाद् विकल्पस्य । कथमन्याय्यो विकल्पः । अत्रोच्यते । यदि वर्त्माद्यऽधिकरणता एषु होमेषु श्रूयते, स पक्षे न भवतीति विकल्पमाश्रयता प्रमाणापेता कल्पयितव्या । अथ वर्त्माद्यधिकरणता एषु न श्रूयते, ततः पक्षे सा भवतीति प्रमाणापेतैव । वर्त्मग्रहणञ्च श्रूयमाणविवक्षितं स्यात् । अथोच्येत, अर्थात् पक्षेभावः।स चार्थो होमनिर्वृत्तिराहवनीयेनेति । तन्न । यदि होमनिर्वृत्तिमात्रं कर्त्तव्यम् । तत आहवनीयेनाप्यर्थात् सिद्ध्येत । इह तु वर्त्माद्यधिकरणताऽपि विधीयते । सा आहवनीये उपादीयमाने नोपसंह्रियेत । अनुपसंहारे च प्रयोगवचनो बाध्येत ॥ अत्रोच्यते–

यद्यपि वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते, होमेगुणभूतत्वाद्धोमं समीचीनं करोतीति तत्रानुपसंहारोऽपि न दोषः । अधिकरणान्तरेण समीचीनो भविष्यतीति । तस्माद्विकल्प एवेति । नेत्युच्यते । वर्त्मादिहोमसम्बन्धोऽत्र विधीयते । स च प्रधानभूतः, न होमः । तस्मिन्ननुपसंह्रियमाणे न यथाश्रुतं कृतं स्यात् ॥ अत्रोच्यते । सम्बन्धेऽपि विधीयमाने द्वयं विधीयते । एकं साध्यम्, एकं साधनम् । यत् साध्यं, तत्

प्रधानम् । स च होमः । तस्माद् विकल्पः । सम्बन्धेऽपि च श्रूयमाणेऽवश्योपादातव्यो भवति होमः । होमश्चेद् आहवनीयः प्राप्नोत्येवेति । तन्न । आहवनीयस्यानङ्गत्वात् । कथमनङ्गत्वम् । विशेषेषु अप्राप्तेः । कथमप्राप्तिः । वर्त्माद्यधिकरणतायां सत्यामाहवनीयाधिकरणताया ज्ञानं करणं च प्रत्यसम्भवात् । यद्धि वर्त्माद्यधिकरणमिति ज्ञायते, न तद् आहवनीयाधिकरणं शक्यं ज्ञातुं कर्तुं वा ॥ आह । यथा शक्यते तथा कर्त्तव्यमित्याख्यातार्थो भविष्यति । तस्माद्वर्त्मादि बाधित्वा आहवनीयो भविष्यतीति । उच्यते । स्यादेतदेवं, यदि वर्त्मादिबाधामन्तरेणाहवनीयोपदेशो नावकल्पेत । द्वेधा हि शक्यते कर्तुं, वर्त्मादि बाधित्वा परिहृत्य वा । अत्र बाधायां वर्त्मनीति प्रत्ययोऽपह्नोतव्यो भवति । तस्मात् परिहारः श्रेयानिति । आह । परीहारेऽपि आहवनीयो भवतीति प्रत्ययोऽपह्नूयेत । अपह्नोष्यामहे । भवत्याहवनीयप्रत्ययः । अशक्योऽसौ कर्तुमित्यपि किं न भवति । अशक्यं न करिष्यते । आह । योऽयं सामान्यप्रत्यय उच्यते, स सर्वेषु विशेषेषु कार्यमासञ्जति । एवं चेद्वर्त्मादिहोमेषु चान्यत्र च तेनाहवनीयो विहितः । तत्र, यो वर्त्मादिहोमे आहवनीयप्रत्ययः स न शक्यः परिहर्तुमतो वर्त्मादिहोमं बाधित्वाऽवतिष्ठेतेति ॥

अत्रोच्यते । नैतदेवम् । न हि सामान्यवाची शब्दो विशेषानभिवदति । यदि चाभिवदेद्, अद्यजाते गवि नावकल्पेत । पूर्वदर्शनाभावात् । सामान्ये च दृष्टपूर्वत्वादवकल्पते । तस्मान्न सामान्यं विशेषानभिवदति । तस्मान्न वर्त्मादिहोम आहवनीयप्रत्ययः । अभिवदन् वा न मुख्यया वृत्त्याऽभिवदेत् । कथं तर्हि लक्षणया । लक्षणा च श्रुत्या बाध्येत । तस्माद् वर्त्मादिहोमे श्रुत्या वर्त्मादिषु प्राप्तेष्वशक्य आहवनीयो विज्ञातुं कर्तुं चेति ॥ आह । ननु विपरीतमप्येतत् स्यात् आहवनीये प्राप्ते वर्त्मादिप्रत्ययो न शक्य इति । भवेदेवं, किन्तु विशेषे वर्त्मादिप्रत्ययः श्रौतः, आहवनीयप्रत्ययो लक्षणया । तत्र श्रुतिप्रत्ययो बलीयानित्युक्तम् । ननु सामान्येऽप्याहवनीयप्रत्ययः श्रौतः । उच्यते । वर्त्मादिप्रत्ययोऽपि सामान्ये श्रौतः । होमे हि स विशिष्टे विधीयते, नाहोम एतद्विशेषयति । तस्माद्वर्त्मादिहोमं वर्जयित्वाऽन्येषु होमेषु आहवनीयः करिष्यते इति ॥ १६ ॥ वर्त्महोमादिभिराहवनीयस्य बाधाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृत-माज्यभागवत् प्राकृतप्रतिषेधार्थम् ॥ १७ ॥

अनारभ्य किञ्चिदाम्नायते, सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति। तत् प्रकृतौ विशेषविहितेन पाञ्चदश्येन बाधितं सर्वविकृतीरनुप्राप्तं कासुचिद् विकृतिषु पुनः श्रूयते । वैमृधेऽध्वरकल्पायां पशौ चातुर्मास्येषु मित्रविन्दायां त्रैधातव्यायामाग्रयणेष्ट्यामिति। तासु विकृतिष्वस्य श्रवणं किमर्थमिति विचार्य्यते। किं प्राप्तम्। अप्रकरणे यच्छास्त्रमाम्नातं विकृतिविशेषे पुनरविकृतं श्रूयते, तत् प्राकृतमङ्गजातं प्रतिषेद्धुं, वैमृधादिषु सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति, नान्यत् प्राकृतं कुर्य्यादिति। न चैवं विज्ञायते, वैमृधादिष्वेव साप्तदश्यं, नान्यासु विकृतिष्विति। तासु तत् प्रत्यक्षेण वाक्येन श्रुतं न शक्यं बाधितुम् ॥ १७ ॥ पूर्व० ॥

विकारे तु तदर्थं स्यात् ॥ १८ ॥

यदि तु सामिधेनीनां विकारः कश्चिच्छ्रूयेत, ततो विकारार्थमाम्नातमिति गम्यते। न तु विकारः श्रूयते। तस्मात् प्राकृतप्रतिषेधार्थमेवेति ॥ १८ ॥ युक्तिः ॥

वाक्यशेषो वा क्रतुना ग्रहणात् स्यादनारभ्य-विधानस्य ॥ १९ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। वाक्यशेषोऽयं वैमृधादिषु अनारभ्यविधानस्य । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादेतासु विकृतिष्विति। तेन अन्यासु विकृतिषु न स्यात् । ननु प्रत्यक्षश्रुतमन्यासु विकृतिषु तद् न शक्यं बाधितुम्। उच्यते। सत्यं प्रत्यक्षश्रुतं सामिधेनीषु, न तु तत् क्रतुना गृह्यते । क्रतुसम्बन्धाभावात्, प्रयोगवचनोऽपि न गृह्णाति, सति वैमृधादिसम्बन्धकरे वाक्ये । यदेतत् साप्तदश्यमनारभ्योक्तं, तद् वैमृधादीनामङ्गमिति प्रत्यक्षं वाक्यं,तस्मान्नान्या विकृतयस्तद् गृह्णन्ति । अक्रतुग्रहणे च सति सामिधेनीनां साप्तदश्यं निष्फलत्वान्न क्रियेत । तस्मादनारभ्यविधेर्वैमृधादिषु वाक्यशेषः। आह। ननु वाक्यभेदो भवति। सामिधेन्यः सप्तदश भवन्ति। ताश्च वैमृधादिष्विति। उच्यते। द्वे एते वाक्ये । पूर्वेण वाक्येन योऽर्थ

उक्तस्तस्यैव विशेषः परेण वाक्येन विधीयते इति वाक्यशेष इत्युच्यते इति ॥ १९ ॥ सिद्धान्तः ॥ वैमृधादिषु साप्तदश्यविधेर्वाक्यशेषताधिकरणम् ॥ ९ ॥

मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात् स्यात् ॥ २० ॥

दर्विहोमं प्रकृत्य श्रूयते पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहा इति । अस्ति च अनारभ्य वचनं, वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते इति । तत्र सन्देहः । किं तस्यायं वाक्यशेषः, स्वाहाकारेण अन्नं प्रदीयते देवेभ्य इत्येतस्मिन् दर्विहोमे पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा इति ? उत नायं वाक्यशेषः, येष्वपि प्रदानेषु स्वाहाकारो नाम्नातस्तेष्वपि स्वाहाकारः ? इति । किं प्राप्तम् । अनन्तरवृत्तेनाधिकरणेन वाक्यशेष इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । मन्त्रेषु वाक्यशेषत्वं, न स्यात् । न हि विधायकाविधायकवाक्ययोरेकवाक्यत्वं भवति । विधायकं ब्राह्मणम्, अविधायको मन्त्रः । अपि च, अनन्तराधिकरणे न क्रतुसम्बन्धोऽस्ति । इह तु सम्बन्धो गम्यते । वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते इति । प्रदानं ह्यत्र प्रधानकर्म । अपि च, गुणोपदेशो भवति । तस्मिन् दर्विहोमे पृथिव्यै स्वाहा इत्येवं समुच्चारणं भवति, न स्वाहा पृथिव्यै इति । तस्मादन्येष्वपि दर्विहोमेषु स्वाहाकारोऽस्तीति ॥ २० ॥ सि० ॥

अनाम्नाते च दर्शनात् ॥ २१ ॥

यत्रापि दर्विहोमे नाम्नायते स्वाहाकारः, तत्रापि क्वचिद्दृश्यते । घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेथामिति औदुम्बर्या विशाखे जुहोति आन्त्रान् अवस्रावयति भूमिप्राप्ते स्वाहाकरोतीति प्राप्तं स्वाहाकारं दर्शयति ॥ २१ ॥ युक्तिः ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥

क्वचिच्च प्रतिषेधो भवति, न स्वाहेति वचनं करोति मन्त्र च नाहेति । प्राप्तिपूर्वकः प्रतिषेधो भवतीति अवाक्यशेषता अध्यवसीयते ॥ २२ ॥ युक्तिः ॥ पृथिव्यै स्वाहा इत्यादिविधिना अविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु स्वाहाकारविधानाधिकरणम् ॥ १० ॥

अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥

इदमाम्नायते, य एवंविद्वानग्निं चिनुते इति । तथा उपष्टम्भनं

वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या इति। तत्र सन्देहः। किमग्न्यतिग्राह्यं विकृतौ चोदकः प्रापयति, उत नेति। किं प्राप्तम्। अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावप्रवृत्तिरिति। अग्निश्चातिग्राह्याश्चाग्न्यतिग्राह्यम्। तद् विकृतौ न प्रवर्त्तते। कुतः। विकृतावुपदेशात्। विकृतौ हि तदुपदिश्यते। अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजाति, तमुक्थेन तमतिरात्रेण तं चतूरात्रेण तं पञ्चरात्रेण तं षड्रात्रेण तं सप्तरात्रेण तमष्टरात्रेण तं नवरात्रेण तं दशरात्रेणेति। तथा यत् पृष्ठ्येति गृह्णीयात् प्राञ्चं यज्ञं पृष्ठानि संगृह्णीयुः, यदुक्थ्येति गृह्णीयादिति न नूनमग्न्यतिग्राह्यं चोदकः प्रापयति, यत् साक्षात्कस्याञ्चिद् विकृतौ चोद्यते इति ॥२३॥ पूर्व० ॥

मासिग्रहणञ्च तद्वत् ॥ २४ ॥

इदञ्चाम्नायते, मासिं मासि अतिग्राह्या गृह्यन्ते इति। यदि चोदकः प्रापयेद् न मासि मास्यतिगृह्यन्ते इत्युपदेशः स्यात् ॥२४॥ युक्तिः ॥

ग्रहणं वा तुल्यत्वात् ॥ २५ ॥

गृह्यते वा चोदकेनाग्न्यतिग्राह्यं, न हि अस्यान्यैरङ्गैरस्ति विशेषः। अन्यानि अङ्गानि गृह्णाति एतद् न गृह्णातीति नैतदवकल्पते ॥२५॥सि०

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

लिङ्गं खल्वपि दृश्यते, कङ्कचितं चिन्वीत शीर्षचितं चिन्वीत यः कामयेत सुशीर्षा अस्मिँल्लोके सम्भवेयमिति। तथा पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान् गृह्णातीति। कङ्कारतामैन्द्रताञ्च विशेषं ब्रुवन्नग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतौ प्राप्तिं दर्शयति ॥ २६ ॥ युक्तिः ॥

ग्रहणं समानविधानं स्यात् ॥ २७ ॥

अथ यदुक्तं, विकृतावुपदिश्य इति। तत् परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते। यस्यां विकृतावुपदिश्यते, तस्यां प्रकृतौ च समानः स विधिः। अवशिष्टासु विकृतिषु चोदकः प्रापयतीति ॥२७॥ आ० नि० ॥

मासिग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् ॥ २८ ॥

अथ मासि ग्रहणं कथमिति। तद् अभ्यासप्रतिषेधार्थम्। न अहन्यहनि गृह्यन्ते, मासि मासि गृह्यन्ते इति ॥ २८ ॥ ॥ आ० नि० ॥ अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवत्तं प्रधानस्य होमसंयोगादधिकमाज्यमतुल्यत्वाल्लोकवदुत्पत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ २९ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते, चतुरवत्तं जुहोतीति । तत्रायमर्थः सांशयिकः। किं सहोपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तम्, उत प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातव्यम्। अधिकमुपस्तरणमभिघारणञ्च ? इति। किं प्राप्तम् । प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातव्यम्। कुतः। उत्पत्तितादर्थ्यात्। पुरोडाशोत्पत्तेर्होमार्थता भवति । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवतीति। यज्जुहोति तच्चतुरवत्तं कर्त्तव्यम्। पुरोडाशश्च होमार्थो नोपस्तरणाभिघारणे। तस्मात् पुरोडाशस्य चतुरवदातव्यमिति । अधिकमाज्यं स्यात्। अतुल्यं हि तत् पुरोडाशेन। पुरोडाशे होमार्थे तद् गुणभूतमाज्यम्। तेन यद्यपि सह आज्येन षडवत्तं भवति, तथापि होमे चतुरवत्तमेव कृतम् । यथा लोके, प्रस्थभुग्देवदत्त इत्युच्यते । यद्यपि सूपशाकादिभिरधिकः प्रस्थो भवति, तथापि भुजौ प्रस्थो निर्दिश्यते, व्यञ्जनानि ओदनार्थानि ॥ २९ ॥ पूर्व० ॥

तत्संस्कारश्रुतेश्च ॥ ३० ॥

प्रधानावदानसंस्कारार्थेन चोपस्तरणाभिघारणे श्रूयेते । यदुपस्तृणाति अभिघारयति अमृताहुतिमेवैनां करोतीति। तेनोपस्तरणाभिघारणसंयुक्तं प्रधानद्रव्याच्चतुरवत्तं होतव्यमिति गम्यते॥३०॥युक्तिः

ताभ्यां वा सह स्विष्टकृतः सकृत्त्वे द्विरभिघारणेन तदाप्तिवचनात् ॥ ३१ ॥

ताभ्यां वा सह द्विर्हविषोऽवदाय चतुरवत्तं कर्त्तव्यम् । कुतः। स्विष्टकृतः सकृत्त्वे द्विरभिघारणेन तदाप्तिवचनं भवति। सकृदुपस्तृणाति सकृदवद्यति द्विरभिघारयति चतुरवत्तस्याप्त्यै इति द्विरभिघारणेन चतुरवत्तं पूर्णं दर्शयति। इतरथा षडवत्तं तेन पूर्येत। आह। दर्शनमेतत्। प्राप्तिरुच्यतामिति। अत्रोच्यते। चतुरवत्तं होमे श्रूयते, चतुरवत्तं जुहोतीति । न होमार्थे पुरोडाशे सान्नाय्ये वा । नैवं श्रूयते, यद् होमार्थं द्रव्यं तच्चतुरवत्तं कुर्यादिति । चतुरवत्तं श्रूयमाणं होमेनाऽसम्बद्ध्यमानमनर्थकं स्यात् ॥ अथोच्यते। प्रयोगवचनग्रहणादर्थवद् भविष्यति। तन्न । साक्षाद् होमसम्बन्धे वचने

सति चतुरवत्तं जुहोतीति नान्यत् प्रयोगवचनग्रहणं कल्पते । अस्मिँश्च साक्षाद्वचने तदर्थाद् अवत्तं, नातदर्थादिति न विशेषः श्रूयते । तदर्थादतदर्थाद्वा चतुरवखडनसंयुक्तं द्रव्यं होतव्यम् । एवञ्च श्रुतिः परिगृह्यते । इतरस्मिन् पक्षे वाक्यं परिगृह्येत । द्विर्हविषोऽवद्यतीति च विकल्पः स्यात् । यदि हविश्चतुरवत्तं दीयेत, तथा इदमपरं श्रवणमसदनुवादभूतं स्यात् । चतुरवत्तं वा विकल्पयेत् । अभावाच्च पक्षे विकल्पो न न्याय्यः स्यात् । तस्मात् सहोपस्तरणाऽभिघारणाभ्यां चतुरवत्तमिति ॥ ३१ ॥ सि० ॥

तुल्यवच्चाभिधाय सर्वेषु भक्त्यनुक्रमणात् ॥ ३२ ॥

चत्वारि वा एतानि देवदधानि अवदानानि यदुपस्तृणाति तदनुवाक्यायै यत् पूर्वमवदानं तद्याज्यायै यदुत्तरं तद्देवतायै यदभिघारयति तद्वषट्कारायेति चतुरवत्तस्य चत्वारि अवदानानि संकीर्त्य अनुवाक्यादिभिर्भक्तिवादेन अवयवशः संकीर्त्तयन्नुपस्तरणादीनि दर्शयति । तस्मात् सहोपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तमिति । दधशब्दो भागधेयवचनः । तद्यथा, कङ्कटकाय दधं, नापिताय दधमिति । देवदधानि देवभागा इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ युक्तिः ॥ उपस्तरणाऽभिघारणाभ्यां सहैव चतुरवदानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

साप्तदश्यवन्नियम्येत ॥ ३३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजोऽस्ति । तत्र, चतुरवत्तं जुहोतीति । तत्र संशयः । किमुपांशुयाजे चतुरवत्तं कर्त्तव्यम् ? उत नेति । किं प्राप्तम् ? । साप्तदश्यवन्नियम्येत । यथा साप्तदश्यमनारभ्याधीतं परिगणितासु विकृतिषु पुनः श्रूयमाणं वाक्यशेषात्तास्वेव नियम्यते । एवमिदमपि चतुरवत्तमुपस्तरणाभिघारणाश्रयत्वाद् यत्र ते, तत्रैव नियम्येत औषधसान्नाय्ययोः । उपांशुयाजे न स्यादिति ॥३३॥ पूर्व०

हविषो वा गुणभूतत्वात्तथाभूतविवक्षा स्यात् ॥३४॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, नोपांशुयाजे चतुरवत्तमिति । होमे चतुरवत्तं गुणो विधीयते । स उपांशुयाजहोमेऽपि स्यात् । अत्रापि चतुरवदातव्यम् । अथ यदुक्तम् । औषधसान्नाय्ययोरेव चतुरवत्तमुपस्तरणाभिघारणाश्रयत्वादिति । नोपस्तरणाभिघारणवचनं चतुरवत्तस्य वाक्यशेषभूतम् । यथा सप्तदशसामिधेनी-

रनुब्रूयादिति मित्रविन्दादिषु, सप्तदशानुक्रमादिति । नैवमिह चतुरवद्येत्, कथमुपस्तृणीयात्, अभिघारयेच्चेति । कथं तर्हि । चतुरवदानसंयुक्तं द्रव्यं जुहुयाद्, हविश्चोपस्तृणीयाद्, अभिघारयेच्चेति । यत्र हविषि उपस्तीर्यमाणेऽभिघार्यमाणे च चतुरवत्तयुक्तं प्रदानं भवति तत्र न प्रधानद्रव्याच्चतुरवदातव्यम् । यत्र पुनः प्रधानद्रव्याच्चतुरवखण्डनमन्तरेण न चतुरवत्तं भवति, तत्र प्रधानद्रव्याच्चतुरवदातव्यम् । चतुरवत्तभूतमिह होतव्यं विवक्ष्यते, न इतस्ततो वा चतुरवदातव्यमिति । तस्मादुपांशुयाजेऽपि चतुरवत्तं कर्त्तव्यमिति ॥३४॥ सिद्धान्तः ॥ उपांशुयागेऽपि चतुरवत्तस्यावश्यकताधिकरणम् ॥१३॥

पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयोरुपदेशस्तच्छ्रुतित्वाद्वैश्यस्तोमवत् ॥३५॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नायते । पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेत, यावेतावाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्चेति । तत्रैष संशयः । किमधिकारश्रुतिवाक्यशेषोऽयम् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्याभ्यां पुरोडाशाभ्यामसोमयाजीति । अथ किमधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिः ? । अपराभ्यामेवञ्जातीयकाभ्यां पुरोडाशाभ्यां यजेतेति । अथ वा, अङ्गकर्त्तुरुपदेशः । आभ्यां पुरोडाशाभ्याम् ऋत्विग् याजयेदिति । अथ वा, असोमयागकाले आभ्यां यजेतेति कालोपदेशः । उतैन्द्राग्नस्य विधिः । आग्नेयस्य चानुवादः । अथ वोभयोरनुवाद इत्येते पक्षाः ॥

किं तावत् प्राप्तम् । अधिकारशेष इति । यदेतत् स्वर्गकामो यजेतेति । तस्य शेषः । आभ्यां पुरोडाशाभ्यामसोमयाजी स्वर्गकामो यजेतेति । कुतः । तच्छ्रुतित्वात् । तच्छ्रुतिमन्तौ हि पुरोडाशौ शब्देनानूद्येते । तेन नाभ्यधिकौ । असोमयाजिनश्च कर्त्तुर्व्यापार आभ्यां सम्बद्ध्यते श्रुत्या, न कालः । स हि लक्ष्येत । श्रुतिश्च लक्षणाया गरीयसी । तत्र सोमयाजिनो वा न पुरोडाशौ, असोमयाजिनो वा न सान्नाय्यम् । यदि पुरोडाशावधिकृत्य असोमयाजी विधीयते, ततो नासोमयाजी सान्नाय्ये । तत्रैवकारः समर्थितो भवति । पुरोडाशाभ्यां केवलाभ्यामसोमयाजी,नसान्नाय्येनेति । अथासोमयाजिनमधिकृत्य पुरोडाशौ विधीयेते, तथा न सोमयाजिनः पुरोडाशौ ।

तत्रास्थाने एवशब्दो भवति । पुरोडाशाभ्यामसोमयाजिनमेवेति । यथा—

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्ते न द्रुह्येत् कतमच्चनाह तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्, इति॥

यं शुचिमेव विद्या इति वदितव्ये यमेव विद्याः शुचिमिति । एवमत्रापि । तदुभयोरपि वचनव्यक्त्योरधिकारश्रुतिवाक्यशेष इत्युभयथाऽयं पूर्वपक्षो भवति । यथा वैश्यस्तोमेऽधिकारश्रुतिशेषः । वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेतेति । तद्वदत्राप्यधिकारश्रुतिशेष एवेति ॥३५॥पूर्व०॥

न त्वनित्याधिकारोऽस्ति विधौ नित्येन सम्बन्धस्तस्मादवाक्यशेषत्वम् ॥ ३६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवम् । अधिकारवाक्यशेष इति । नित्यौ हि दर्शपूर्णमासौ । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । नित्यौ च तत्रेमौ पुरोडाशौ फलं प्रति सहकारिणौ । तावनित्यमसोमयाजिनं प्रति विधीयेते इत्यनुपपन्नम् । कथम् । नित्यौ हि दर्शपूर्णमासयोर्भविष्यतः । यश्चासोमयाजी तस्योपकरिष्यत इति नोपपद्येत । पुरोडाशविधेर्नित्येन दर्शपूर्णमाससमुदायेन सम्बन्धः । तस्माद् नासोमयाज्यधिकारश्रुतिवाक्यशेषः । किं तर्हि । अधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिरिति । नैवमभिसम्बन्धः क्रियते । यावेतौ पुरोडाशौ दर्शपूर्णमासयोर्विहितौ, तौ प्रति असोमयाजी विधीयते इति । कथन्तर्हि । असोमयाजी यः स्वर्गकामः स आग्नेयं कुर्यादैन्द्राग्नञ्चेत्येते कर्मणी विधीयेते, विधीयेतेचेत् पूर्वाभ्यां कर्मान्तरे।तत्र यावेतौ इत्यनुवादवचनं धर्मापेक्षं भविष्यति । यथा एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वेति । एवशब्दश्च पुनरित्यस्मिन्नर्थे भविष्यति यथा क्षीरेण भुक्त्वा देवदत्तः क्षीरेणैव भुञ्जीतेति । भुञ्जीतैवेति पुनरिति गम्यते । एवमिहापि सोमयाजिनश्चाऽसोमयाजिनश्च दर्शपूर्णमासविधानेन विहितौ पुरोडाशौ पुनरसोमयाजिनस्तौ विधीयेते । पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेदिति । तद्धर्मकाभ्यामिति गम्यत ॥ ३६ ॥ पूर्व० ॥

सति च नैकदेशेन कर्त्तुः प्रधानभूतत्वात् ॥ ३७ ॥

सति च अधिकारशेषे पुरोडाशयोरसोमयाजिकर्तृसम्बन्धो

नोपपद्यते । अधिकारशेषे हि प्रधानभूतः कर्त्ता निर्दिश्यते । न चासति फले प्रधानभाव उपपद्यते । न च दर्शपूर्णमासैकदेशभूतौ पुरोडाशौ फलस्य साधकौ भवतः । न च वचनप्रामाण्यात् फलं कल्पयिष्यते । वचनव्यक्त्यन्तरस्य भावात् । तस्मादपि नास्त्यधिकारशेष इति ॥ ३७ ॥ युक्तिः ॥

कृत्स्नत्वात्तु तथा स्तोमे ॥ ३८ ॥

यदुपवर्णितं, वैश्यस्तोमवदिति । युक्तं वैश्यस्तोमे । कृत्स्नो वैश्यस्तोमो न कस्यचिदेकदेशः । तत्र फलं सम्भवति । न चात्र फलं सम्भवति । न चात्र किञ्चिदेकं नित्यमनित्येन सम्बद्ध्यते । तस्माद्वैषम्यं वैश्यस्तोमेन ॥ ३८ ॥ आ० नि० ॥

कर्त्तुः स्यादिति चेत् ॥ ३९ ॥

इति चेद् मन्यसे, नाधिकारश्रुतिशेषोऽवकल्पते इति । तत्रोच्यते । कर्मान्तरयोरुत्पत्तिर्नावकल्पते । यावेतौ इति व्यपेक्षावचनं लक्षणया कल्पेत । कथं तर्हीदमिति । अङ्गकर्त्तुरुपदेशः । अङ्गे यः कर्त्ता, न प्रधाने । याजयेदिति हेतुकर्त्तुरेवैतत् प्रत्यक्षं वचनं, लक्षणया यजेः कर्त्तुः । अपि च नित्यानित्ययोर्विरुद्धः सम्बन्धोऽभ्युपगतो न भविष्यति । न चैकदेशस्य फलं कल्पयिष्यते । असोमयाजी पुरोडाशाभ्यां याजयितव्य इति याजयितुरुपदेशोऽभ्युदयाय भविष्यति ॥ ३९ ॥ पूर्व० ॥

न गुणार्थत्वात् प्राप्ते च नोपदेशार्थः ॥ ४० ॥

नैतदेवम् । अङ्गकर्त्तुरुपदेश इति । अङ्गकर्त्ता हि प्रधानकर्त्तुरेव क्रियोपदेशेन गुणभूतः प्राप्नोति । न चास्य फलं श्रूयते । न च कल्पयितुं शक्यमुपग्रहविशेषात् । न च, प्राप्तस्य पुनरुपदेशो किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् । अर्थप्राप्तस्य त्वनुवादः पुरोडाशयोर्यागं विधातुम् । न च परिसंख्या । त्रिदोषत्वात् । सोमयाजिनश्च विना अङ्गकर्त्रा, असम्भवात् । तस्मात् कर्मान्तरयोरुत्पत्तिरिति ॥४०॥ पूर्व० नि०

कर्मणोस्तु प्रकरणे तन्न्यायत्वाद् गुणानां लिङ्गेन कालशास्त्रं स्यात् ॥ ४१ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नाधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिरिति । एतयोः कर्मणोः प्रकरणे काल उच्यते । न असोमयाजिनं कर्त्तारं

प्रति पुरोडाशौ विधीयेयाताम् । कुतः । तन्न्यायत्वात् । स हि न्यायः, योऽसावुक्तः।अपि वा कालमात्रं स्याद् अदर्शनाद्विशेषस्य(४आ०४पा० ६ सू०) इति । इहापि स एव न्यायः । असोमयागकाले दर्शपूर्णमासयोरेतौ पुरोडाशौ भवत इति।किमेवं भविष्यति।फलकल्पनादोषो न भविष्यति। यदा समुदायेऽव्यापरिष्यते तदा सर्वेषां संहतानां फलं भविष्यति।शक्यते चासोमयागेन विशेषलिङ्गेन कालो लक्षयितुम् । तस्मिन् काले पुरोडाशाभ्यामेव यजेत, न सान्नाय्येनेति ॥४१॥ पूर्व०॥

यदि तु सान्नाय्यं सोमयाजिनो न ताभ्यां समवायोऽस्ति विभक्तकालत्वात् ॥ ४२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । यदि सान्नाय्यं सोमयाजिनः, न कालार्थं श्रवणं भवितुमर्हति । सान्नाय्यं च सोमयाजिन एव । अनाशङ्किते तस्मिन्नाशङ्कितवचनम् । यथा, शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युर्गतास्ते परमाङ्गतिम् * इति ॥

एवं हि श्रूयते, नासोमयाजी सन्नयेदिति । एवं सति न कालार्थं श्रवणम् । कथम् । नैव ताभ्यां पुरोडाशाभ्यां सान्नाय्यस्य समवायः प्राप्तः । विभक्तकालत्वात् । प्राक् सोमयागात् पुरोडाशौ, ऊर्ध्वं सान्नाय्यं प्राप्तमेव । न तदर्थं यतितव्यम् । तस्माद् न कालार्थं विभक्तकालार्थं श्रवणं कर्मान्तरचोदनैवेति ॥ ४२ ॥ पूर्व० नि० ॥

अपि वा विहितत्वाद्गुणार्थायां पुनः श्रुतौ सन्देहे श्रुतिर्द्विदेवतार्था स्याद्यथानभिप्रेतस्तथाग्नेयो दर्शनादेकदेवते ॥ ४३ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । नैतत् कर्मान्तरचोदनेति, अनुवादः आग्नेयस्य । विहितत्वात् । विहितो हि असावुभयत्र, यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति । ऐन्द्राग्न्यस्य भवति विधिः । उभयत्राविहितत्वात् । स यत्र न प्राप्नोति । पौर्णमास्यामैन्द्राग्नविधानार्था एषा श्रुतिः । यथानभिप्रेतस्तथाग्नेय उच्चरितः । विधानं चोभयत्र । तस्य दर्शनं च, आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति । तथा साकंप्रस्थाप्ये आज्यभागाभ्यां प्रचर्य आग्नेयेन पुरोडाशेनेति ॥४३॥ पूर्व० ॥

विधिं तु बादरायणः ॥ ४४ ॥

तुशब्द एतमपि पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवम् । आग्नेयेऽनुवादः । ऐन्द्राग्ने विधिरिति । उभयोः कालविधिः स्यात् । कुतः । बादरायण आचार्य्यो मन्यते स्म । प्रागपि सोमयागात् सान्नाय्यविधिरिति । असोमयाजिनोऽपि सान्नाय्यं श्रूयते । तद्धु सं नयेदिति । तथा तथेह स्माहुर्गोपायनाः सान्नाय्यमेवासोमयाजिनः । तस्मात् कालार्थः संयोग इति ॥ ४४ ॥ पूर्व० नि० ॥

प्रतिषिद्धविज्ञानाद्वा ॥ ४५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, कालविधिरिति, नाप्यऽधिकयोः कर्मणोरुत्पत्तिः, न वा आग्नेयस्यानुवादः, ऐन्द्राग्नस्य विधिः । किन्तर्हि । उभयोरनुवादः । कथम् । सोमयाजिनः सान्नाय्यविधानार्थमेतद्वाक्यम् । अतो नैन्द्राग्नस्यापि विधिः । भिद्येत हि तदा वाक्यम् । एवमभिसम्बन्धः क्रियते । असोमयाजिनः पुरोडाशावेतौ यौ प्राप्तौ, सोमयाजिनः सान्नाय्यमपरमपीति । पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेत् । यौ एतौ आग्नेयश्च ऐन्द्राग्नश्च, सान्नाय्येन सोमयाजिनमिति एवमेकेन वाक्येन सोमयाजिनः सान्नाय्यं विधीयते । अपरेणापि वाक्येनासोमयाजिनः । तस्मादुभयोरप्यनुवाद इति ॥ ४५ ॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४६ ॥

अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, न कर्मान्तरे इति । कथम् । चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्यायामिति । कर्मान्तरोत्पत्तावभ्यधिका आहुतयो भवेयुरिति ॥४६॥ युक्तिः ॥ दर्शपूर्णमासयोराग्नेयैन्द्राग्नयोरनुवादताधिकरणम् ॥ १४ ॥

उपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविर्लिङ्गाश्रुतित्वाद् यथाकामी प्रतीयेत ॥ ४७ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते, उपांशुयाजमन्तरा यजतीति । तत्र द्रव्यं प्रति सन्देहः । किम् अनियमः ? उत नियतं किञ्चिद् द्रव्यमिति । किं प्राप्तम् । न किञ्चिद् हवीरूपं श्रूयते । तस्माद् यथाकामी प्रतीयेत । तत्रोच्यते । श्रूयते हवीरूपम् । आज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति । तस्मादाज्यद्रव्यकं स्यात् । उच्यते । एवमप्यनिय-

मः । यत्किञ्चिदाज्यं गृहीत्वा इज्येतेति ॥ ४७ ॥ पूर्व० ॥

ध्रौवाद्वा सर्वसंयोगात् ॥ ४८ ॥

ध्रौवाद्वा आज्यादिज्येत, न यतः कुतश्चित् । कुतः । सर्वसंयोगात् । सर्वयजतिभिर्हि सम्बद्धं, सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यम् । तस्माद् ध्रौवाज्याद् यजेतेति ॥ ४८ ॥ सिद्धान्तः ॥ उपांशुयाजस्य ध्रौवाज्यद्रव्यताधिकरणम् ॥ १५ ॥

तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ ४९ ॥

देवतां प्रति उपांशुयाजस्य संशयः । किमनियमः, नियमः ? इति। किं प्राप्तम् । यद्वद् द्रव्यं प्रति अनियमः पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षे, तद्वद् देवतायामनियमः । ननु अग्नीषोमौ विधीयेते । उच्यते । पुराकल्परूपोऽयं न विधिसरूपः।इमास्तर्हि विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्येवमादिना देवता विधीयन्ते । उच्यते । उक्तमजामिकरणवचनार्था एते अर्थवादा इति । तस्मादनियमः ॥ ४९ ॥ पूर्व० ॥

तान्द्रीणां प्रकरणात् ॥ ५० ॥

न हि देवतामन्तरेण यागो भवति । न च वचनमन्तरेण देवता । न चान्यस्य विहिता देवता अन्यस्यावकल्पते । तस्मात् प्रकृतानां तन्द्रभवानामन्यतमया देवतया प्रकृतत्वादेकवाक्यतां कृत्वा देवतामवगमिष्यामः । एकया च कृतार्थत्वाद् यां काञ्चिद् देवतामिति॥५०॥ सिद्धान्तः॥उपांशुयाजस्य प्रकृतदेवतानियमाधिकरणम् ॥ १६ ॥

धर्माद्वा स्यात् प्रजापतिः ॥ ५१ ॥

तान्द्रीणामन्यतमा देवतेत्युक्तम् । तत्र सन्देहः । किं तान्द्रीष्वनियमः, अथ वा प्रजापतिः, अथ वा अग्निः, अथ वा विष्णुः, अमावास्यायां चोपांशुयाजः । अथ वा पौर्णमास्यामुपांशुयाजः, विष्णुर्देवता । अथ वा उभयत्रोपांशुयाजः, देवताविकल्पश्चेति । अथ वा पौर्णमास्यामेव उपांशुयाजः, तत्रैव विष्ण्वाद्या देवताः ? इति पक्षाः । किं तावत् प्राप्तम् । प्रजापतिर्देवता । कुतः । धर्मात् । तस्य हि उपांशुत्वं धर्मः, तस्माद् यत्किञ्चित् प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपांश्वेव तत् क्रियते इति । उपांशुयाजनामकत्वाच्चास्य कर्मण इदमवगम्यते। नूनमस्य उपांशुत्वं धर्म इति । आत्मनि साधनेषु च न उच्चैस्त्वेन अस्य सम्बन्ध इति । तेन प्रजापतिरिति गम्यते । स हि अनुच्चैर्धर्मकः।

अन्यस्यां सत्यामुच्चैस्त्वेनास्य सम्बन्धो भवेदिति ॥ ५१ ॥ पूर्व० ॥

देवतायास्त्वनिर्वचनं तत्र शब्दस्येह मृदुत्वं तस्मादिहाधिकारेण ॥ ५२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, प्रजापतिर्देवतेति । तान्द्रीणां मुख्योऽग्निर्देवता स्यात् । प्रजापतेः देवताया अनिर्वचनं धर्मस्तूष्णीम्भावः । प्रजापतिं मनसा यजेदिति।ननूपांशुत्वं प्रजापतेर्धर्मः। तस्माद् यत्किञ्चित् प्राजापत्यं क्रियते, उपांश्वत्र तत् क्रियते इति । उच्यते । अनुवादसरूपत्वादर्थवाद एषः, प्रजापतिं मनसा यजेदित्यस्य विधेः । इह पुनरुपांशुयाजे तत्रशब्दस्य मृदुत्वम् । तस्मान्न प्रजापतिः, अधिकृतानां मुख्योऽग्निः स्यादिति ॥ ५२ ॥ पूर्व० ॥

विष्णुर्वा स्याद्धौत्राम्नानादमावास्याहविश्च स्याद् हौत्रस्य तत्र दर्शनात् ॥ ५३ ॥

वाशब्दात् पक्षो निवर्त्यते । नैतदेवम्, अग्निः स्यादिति । कथन्तर्हि । विष्णुर्देवता स्यात् । हौत्राम्नानात् । अमावास्यां प्रकृत्य वैष्णवं हौत्रमाम्नायते । इदं विष्णुर्विचक्रमे प्रतद्विष्णुः स्तुवते वीर्येणेति । तदेवमर्थवद् भवति । यदि विष्णुदेवत्य उपांशुयाजः । एवममावास्यायामाम्नानमर्थवद् भवति । यदि अमावास्यायामुपांशुयाजः । तस्मादमावास्यायामुपांशुयाजः स्यादिति ॥ ५३ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्दसंयोगाद् गुणत्वान्मन्त्रो यथाप्रधानं स्यात् ॥ ५४ ॥

यदुक्तं विष्णुर्देवतेति तद् गृह्यते, न त्वमावास्यायायामुपांशुयाज इति । विधायको हि तस्य शब्दः पौर्णमास्याम् । आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति । तं मन्त्राम्नानं न शक्नोति अमावास्यायामाक्रष्टुम् । उपांशुयाजे मन्त्रस्य विधानात् । यत्रोपांशुयाजस्तत्र मन्त्र इति गम्यते, न यत्र मन्त्रस्तत्रोपांशुयाज इति । उपांशुयाजस्य हि मन्त्रो विधीयते, न मन्त्रस्योपांशुयाजः ॥ ५४ ॥ पूर्व० ॥

आनन्तर्य्यञ्च सान्नाय्यस्य पुरोडाशेन दर्शयति अमावास्याविकारे ॥ ५५ ॥

इतश्च न अमावास्यायामुपांशुयाजः । अमावास्याविकारे हि

साकम्प्रस्थाय्ये सान्नाय्यस्यानन्तर्य्यं पुरोडाशेन दृश्यते । कथम् । आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीध्रे स्रुचौ प्रदाय सहकुम्भीभिरभिक्रामन्नाह इत्याग्नेयादानन्तर्य्यं सान्नाय्यस्य दर्शयति, न उपांशुयाजस्य । तस्मान्नामावास्यायामुपांशुयाज इति ॥ ५५ ॥ पूर्व० युक्तिः ॥

अग्नीषोमविधानात्तु पौर्णमास्यामुभयत्र विधीयते ॥ ५६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति नैतदेवं, पौर्णमास्यामेवोपांशुयाज इति। उभयत्र स्यात् । देवताविकल्पश्च। कुतः। अविशेषेण हि उपांशुयाजः श्रूयते । उपांशुयाजमन्तरा यजतीति । यदेतद् आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजेरन्निति । देवताविधानमेतत् पौर्णमास्याम् । तस्मादग्नीषोमदेवत्यः पौर्णमास्यामुपांशुयाजः। मन्त्राम्नानाद् वैष्णवोऽमावास्यायामिति देवताविकल्पः स्यात् ॥ ५६ ॥ पूर्व० ॥

प्रतिषिद्धविधानाद् वा विष्णुः समानदेशः स्यात् ॥ ५७ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तमुभयत्रोपांशुयाजो देवताविकल्पश्चेति । किं तर्हि । पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजस्तत्रैव च विष्ण्वाद्या देवता इति । कुतः । प्रतिषिद्ध विधानात् । किमिदं प्रतिषिद्ध विधानादिति । अमावास्यां वर्जयित्वा पौर्णमास्यां विधानादिति । कथम् ? । आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति प्रकृत्य, समाम्नायते, जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ उपांशुयाजमन्तरा यजतीति । पौर्णमास्यामिति गम्यते । तत्रैव चेदं वचनं विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशुयष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमौ उपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति । तत्र पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजस्तत्रैव च विष्ण्वाद्या देवता इति ॥ ५७ ॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५८ ॥

इतश्च नामावास्यायामुपांशुयाजः । कुतः । अन्यार्थोऽप्येतमर्थं दर्शयति । कथम् । चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशाऽमावास्यायामिति चतुर्दश भवेयुः । त्रयोदशेति नोपपद्यते । तस्मान्नामावास्यायामुपांशुयाज इति ॥ ५८ ॥ युक्तिः ॥

न चानङ्गं सकृच्छ्रुतावुभयत्र विधीयेतासम्बन्धात्॥५९॥

इतश्च नामावास्यायाम् । न हि सकृच्छ्रूयमाणमनङ्गमुभयत्र भवति । अङ्गं हि प्रधानार्थत्वादुभयत्र स्यात् । प्रधानञ्चेदं, नाङ्गम् । तस्मात् पौर्णमास्यां श्रूयमाणं नामावास्यायां भवेत् । असम्बन्धात् । न हि प्रधानं प्रधानेन सम्बन्धं यातीति ॥ ५९ ॥ युक्तिः ॥

गुणानां च परार्थत्वात् प्रकृतौ विधिलिङ्गानि दर्शयति ॥ ६० ॥

गुणानां च परार्थत्वात् प्रधानेषु प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि दर्शयति । न प्रधानानामपरार्थत्वात् । कथम् । अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजतीत्येकादश प्रयाजान् यजत्येकादशानुयाजानिति । तस्मादपि उपांशुयाजो नामावास्यामिति ॥ ६० ॥ युक्तिः ॥

विकारे चाश्रुतित्वात् ॥ ६१ ॥

अमावास्याविकारे च साकंप्रस्थाप्ये उपांशुयाजो न श्रूयते । कथम् । आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीधे स्रुचौ प्रदाय सहकुम्भीभिरभिक्रामन्नाहेति आग्नेयादनन्तरं सान्नाय्यं दर्शयति, नोपांशुयाजम् । तस्मादपि नामावास्यायामुपांशुयाज इति ॥ ॥६१॥ युक्तिः ॥ उपांशुयाजस्य विष्ण्वादिदेवताकत्वपौर्णमासीकर्तव्यत्वयोरधिकरणम् ॥ १७ ॥

द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वात् ॥ ६२ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमामनन्ति । उपांशुयाजमन्तरा यजतीति । तत्रायमर्थः समधिगतः । पौर्णमास्यामुपांशुयाजः । तत्र च विष्ण्वाद्या देवता इति । अस्ति चोर्ध्वं सोमाद् द्विपुरोडाशा पौर्णमासी । प्राक् सोमाद् एकपुरोडाशा । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं द्विपुरोडाशायामेवोपांशुयाजः ? उत द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशायाञ्चेति । किं प्राप्तम् । द्विपुरोडाशायां स्यात् । कुतः । अन्तरार्थत्वात् । अन्तरासंयोगेन हि श्रूयते । उपांशुयाजमन्तरा यजतीति प्राक् पुरोडाशसङ्कीर्त्तनात्, पुरोडाशौ अन्तरेति गम्यते।द्विपुरोडाशायामन्तरा शक्यं कर्त्तुं, नैकपुरोडाशायाम् । तत्र क्रियमाणमयथाश्रुतं स्यात् । तस्माद् द्विपुरोडाशायामेवेति ॥ ६२ ॥ पूर्व० ॥

अजामिकरणार्थत्वाच्च ॥ ६३ ॥

इतश्च द्विपुरोडाशायामेवेति । कुतः । अजामिकरणार्थत्वमत्र श्रूयते।जामि वा एतद् यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति । विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति । जामि सादृश्यमिति । पुरोडाशयोश्च सादृश्यदोष उच्यते । जामि वा एतद् यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ पुरोडाशं कृत्वा पुनरनूचीनः पुरोडाश एवेति ।यत्र दोषस्तत्र दोषविघातार्थेन भवितव्यम्।तस्मात् द्विपुरोडाशायामेवेति ॥ ६३ ॥ युक्तिः ॥

तदर्थमिति चेन्न तत्प्रधानत्वात् ॥ ६४ ॥

इति चेत् पश्यसि, तदर्थत्वादन्तरार्थत्वाद् द्विपुरोडाशायामेव भविष्यतीति । तन्न । तत्प्रधानत्वात् । पौर्णमासी प्रधानतः, अन्तराऽर्थो गुणतः । उपांशुयाजः पौर्णमासस्यवयवो विधीयते । उपांशुयाजस्याप्यन्तरालं गुणः । एकपुरोडाशाऽपि भवत्येव पौर्णमासी । तस्यामुपांशुयाजः केन न स्यात् । अन्तरालं गुणोऽसम्भवान्न भविष्यतीति । तस्मादसति अन्तराले एकपुरोडाशायामुपांशुयाजः कर्त्तव्य इति ॥ ६४ ॥ आ० ॥

अशिष्टेन च सम्बन्धात् ॥ ६५ ॥

अशिष्टेन चाश्रुतेनान्तरालार्थेन उपांशुयाजस्य सम्बन्धः कर्त्तव्यः स्यात् । अन्तरालगुणक उपांशुयाज इति । न हि अन्तरालं गुणत्वेन विधीयमानं पश्यामः।तस्माद् एकपुरोडाशायामपि उपांशुयाजः कर्त्तव्य इति ॥ ६५ ॥ युक्तिः ॥

उत्पत्तेस्तु निवेशः स्याद्गुणस्यानुपरोधेनार्थस्य विद्यमानत्वाद् विधानादन्तरार्थस्य नैमित्तिकत्वात् तदभावेऽश्रुतौ स्यात् ॥ ६६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति । गुणत्वेनान्तरालं न श्रूयते इति । उत्पत्तिवाक्यनैवोपांशुयाजोऽन्तराले निविशते। अन्तरालमस्य गुण उत्पत्तिवाक्येन श्रूयते । उपांशुयाजमन्तरा यजतीति। तस्मादस्य गुणस्यानुपरोधेन गुणी निविशत, नैकपुरोडाशायां

स्यात् । नैकपुरोडाशायामक्रियमाणोऽनर्थको भवति । अन्तरालार्थो हि द्विपुरोडाशायां विद्यते । तदभावे अन्तरालार्थस्याऽभावे, अश्रुतौ यदि द्विपुरोडाशा न श्रूयेत । ततः स्यादेकपुरोडाशायामुपांशुयाजः । अस्ति त्ववकाशो द्विपुरोडाशा पौर्णमासी । तस्माद् एकपुरोडाशायां न स्यादिति ॥ ६६ ॥ आ० नि० ॥

उभयोस्तु विधानात् ॥ ६७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । उभयोः पौर्णमास्योरुपांशुयाजः । एकपुरोडाशायामपि स्यादित्यर्थः । कुतः । विधानात् । विधीयते हि स एकपुरोडाशायामपि । साऽपि हि पौर्णमासी । आज्यस्यैव ना उपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति पौर्णमासीशब्द एकपुरोडाशां वर्जयन्नुपरुद्ध्येत । तस्माद् एकपुरोडायामपि स्यात् ॥ ६७ ॥ सि० ॥

गुणानाञ्च परार्थत्वादुपवेषवद्यदेति स्यात् ॥६८॥

गुणश्चान्तरालं प्रधानार्थं श्रूयते उपांशुयाजार्थेन । अन्तरालेन उपांशुयाजस्योपकर्त्तव्यमिति । नासौ एकपुरोडाशायामुपांशुयाजं निवर्त्तयितुमर्हति । पौर्णमास्यां श्रूयमाण उपांशुयाज एकपुरोडाशाया अपि पौर्णमासीत्वात्तत्र प्राप्नोति । अन्तराले च श्रुतत्वादन्तरालेऽपि प्राप्नोति । एकपुरोडाशायामन्तरालाभावान्नान्तराले स्यात् । तस्मादन्तरालस्य गुणस्य शास्त्रं यदा पौर्णमासी तदेति स्यात् । उपवेषवत् । यथा उपवेषेण कपालान्युपदधातीति यदोपवेषस्तदा तेनेति गम्यते । एवमिहापि यदाऽन्तरालं, तदा अन्तराले भविष्यति । तस्माद् एकपुरोडाशायामपि स्यादिति ॥ ६८ ॥ युक्तिः ॥

अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ ॥ ६९ ॥

उच्यते । नन्वन्तरालगुणक उपांशुयाजः श्रूयमाणोऽन्तरालाभावादुच्यमानोऽपि पौर्णमास्यामेकपुरोडाशायां वैगुण्यात् फलस्याऽसाधक इति न क्रियेत । न हि पौर्णमासीविशेषे यत्रान्तरालमिति अन्तरालगुणता विधीयते । अविशेषेण हि द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशायां च तद्विधानम् । तस्माद् एकपुरोडाशायां प्रयोजनाभावान्न करिष्यते इति । आह । एवं सत्युपांशुयाजाभावादेकपुरोडाशा नैव कर्त्तव्या । अत्रोच्यते । नैष दोषः । फलवती हि सा भविष्यति, यदि द्विपुरोडाशा सम्भविष्यतीति । अत्रोच्यते । यद्येकपुरोडा-

शायां वैगुण्यमुपांशुयाजस्य स्यात्, ततो न क्रियेत । न तु वैगुण्यमस्ति । न ह्यन्तरालं गुणतः श्रूयते । किन्तर्हि । कालं लक्षयितुं, यौ पुरोडाशौ तयोर्मध्ये इति । कथम् । अनूद्य हि तौ पुरोडाशौ एतद्विधीयते । जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते, यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ उपांशुयाजमन्तरा यजतीति । यौ तावनूदितौ यथा व्यवहितौ भवतः, तथोपांशुयाजः कर्त्तव्यः । तस्मिन् काल इति गम्यते । अनपायश्च तस्य कालस्यैकपुरोडाशायामपि । कथम् । यो हि द्वयोः पुरोडाशयोर्मध्य इति कालोऽवगम्यते, स एव पूर्वस्मादुत्तर इति । एवं चेद् यद्यप्येकपुरोडाशायां द्वौ पुरोडाशौ न स्तः । तथापि स पूर्व आग्नेयोऽस्ति । तस्मादुत्तरः स एव कालः । योऽसावन्तरालेन लक्षितः । यथा, नागवेलायामागन्तव्यं, शङ्खवेलायामागन्तव्यं, पटहवेलायामागन्तव्यमिति । यस्मिन् ग्रामे न नागाः, न शङ्खा, न पटहस्तस्मिन्नपि स एव कालः । तत्र हि आगमनं क्रियते । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्माद् एकपुरोडाशायामुपांशुयाजः कर्त्तव्य इति ॥६९॥ आ० नि०

प्रशंसार्थमजामित्वम् ॥ ७० ॥

अथ यदुक्तम्, अजामिकरणार्थत्वादिति । तत् परिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते । प्रशंसा एषा उपांशुयाजस्य वैचित्र्येण, न त्वेतदेवात्र फलं विधीयते, यदजामित्वमिति । कुतः । विहितस्य हि प्रयोजनं विधीयते । न चैवं सति उपांशुयाजो विहितः स्याद् । विधाने चार्थद्वयविधानं दोषः । न च अजामिकरणं नाम किञ्चिदिष्टं फलम् । तस्मात् प्रशंसैषा । यथोपस्तरणाभिघारणयोरमृतार्थत्वम् । अमृतं वा आज्यं मर्त्यं हविर्यदुपास्तृणात्यभिघारयत्यमृताहुतिमेवैनां करोतीति । तस्माद् एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजः कर्त्तव्य एवेति॥७०॥ आ० नि० ॥ एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजाधिकरणम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमच्छबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्यायस्याष्टमः पादः समाप्तः ॥ १० ॥ ८ ॥

प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक्सतां ततः स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥

दशमेऽध्याये बाधाभ्युच्चयलक्षणं वृत्तम् । इदानीमेकादशे तन्त्राऽऽवापलक्षणं निर्वर्त्तयिष्यामः । तत्र यत्सकृत्कृतं बहूनामुपकरोति तत् तन्त्रमित्युच्यते । यथा, बहूनां ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपः । यस्तु आवृत्त्या उपकरोति स आवापः । यथा तेषामेव ब्राह्मणानामनुलेपनम् । श्लोकमुदाहरन्ति–

साधारणं भवेत्तन्त्रं परार्थे त्वप्रयोजकः ।
एवमेव प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधौ, इति ॥

साधारणं भवेत्तन्त्रमित्युक्तार्थम् । परार्थे त्वप्रयोजक इति । यः परार्थमुत्पन्नस्तदर्थमेव चानुष्ठीयमानः परस्योपकरोति, स परः तस्याप्रयोजकः।यथा, पश्वालम्भो यागार्थमुत्पन्नस्तदर्थमेव चानुष्ठीयमानो लोहितसकृत्कर्मणोरप्युपकरोतीति । एवमेव प्रसङ्गः स्यात् । अयं तु विशेषः।विद्यमाने स्वके विधौ इति।यद्यप्यस्य अन्यो विधिर्विद्यते परविधिना तु कृतार्थत्वान्न क्रियते। यथा, प्रयाजाः पशोरपि चोदकेन प्राप्ताः पशुपुरोडाशस्यापि । पश्वर्था एव तु कृताः पशुपुरोडाशस्य उपकुर्वन्तीति न पुनस्तदर्थं क्रियन्ते ।

प्रकृतमिदानीमुच्यते । तन्त्रावापलक्षणं प्रतिज्ञातम् । तदुच्यते । दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि । तेषां स्वर्गः फलं श्रूयते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । स किं तेषां तन्त्रेण भवति, उत भेदेनेति । एवं चातुर्मास्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

ननु च नैवात्र स्वर्गः फलं श्रूयते । स्वर्गकामपदेन तावत् पुरुषोऽभिधीयते । यजेतेत्यनेनापि यागनिर्वृत्तिः । तयोर्वाक्येन सम्बन्धः । केनेदानीं फलमुच्यते । अनेनैव स्वर्गकामपदेनेत्याह । ननु पुरुषस्याऽयं वक्ता । न खलु कश्चित् पुरुषः स्वर्गकामो नामास्ति । ननु च यस्य स्वर्गे कामः स स्वर्गकाम इति । एतदेव न जानीमः कस्य स्वर्गे

काम इति । य एव हि स्वर्गकामः स एवास्वर्गकामो भवतीति। एवं तर्हि कालोपदेशोऽयं भवति । यदा स्वर्गकामस्तदा यजेतेति । अत्रापि न कश्चित्, कालविशेषोऽस्ति, यस्मिन्नियमेन स्वर्गकामः स्यात् । सर्वेषु कालेषु सर्वे कामा अनियमेनोत्पद्यन्ते । तत्र न कश्चित् कालविशेषोऽनेन शक्यते व्यपदेष्टुम् । एवं तर्हि नैवायं पुरुषोपदेशो नापि कालोपदेशः । किं खलु, फलकामो निमित्तम् । स्वर्गविषये कामे उत्पन्ने यजेतेति । यथा कपाले नष्टे यजेतेति । अस्य पक्षस्य सूत्रेणैव परिहार उक्तः । फलकामो निमित्तमिति चेत् (६ अ० २पा० ९ सू०) । न नित्यत्वात् (६ । २ । १०) इति । नित्यानि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि । तानि यदि निमित्ते विधीयन्ते, नित्यत्वमेषां विहन्येत । तत्र नित्यचोदना यावज्जीविकाद्या अपरुद्ध्यन्ते । लिङ्गानि च, अप वा एष स्वर्गाल्लोकाच्च्यवते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् पौर्णमासीममावास्यां वाऽतिपातयेदित्येवमादीनि ॥

परिशेषात् फलसंयोग एवायम् । कथं पुनरनेन शक्यते फलं विधातुम् । तदुच्यते । स्वर्गकामो यजेतेति, यदि वा स्वर्गकामो यागायोपदिश्यते यथा लोहितोष्णीषाः । यदि वा यागः स्वर्गकामाय, यथा मलिनः स्नायात्, बुभुक्षितोऽश्नीयादिति । तत्र यदि स्वर्गकामः कर्मणे उपदिश्यते, उपदिष्टोऽपि न प्रवर्त्तेत । को हि परार्थं प्रयासमातिष्ठेत् । तथा कर्मचोदनाऽनर्थिकेव भवति । अथ यागः स्वर्गकामार्थः, ततोऽसौ पुरुषस्योपकरोति । तं पुरुषः स्वार्थेन करोतीति । तथा कर्मचोदना अर्थवती भवति । अपि च यागविधौ श्रुत्यर्थः परिगृहीतो भविष्यति, स्वर्गकामविधौ वाक्यार्थः । तस्माद्यागः स्वर्गकामस्योपकारकः । स्वर्गकामस्यानेकपुत्रपशुग्रामान्नाद्यादिलाभकरः । स यदि पुत्रान्नाद्यादीनामन्यतमं करोति, ततः स्वर्गकामशब्दोऽविवक्षितार्थः पुरुषमात्रवचनो भवति । तथा चानर्थक्यमेव । अन्तरेणापि हि तद्वचनं पुरुषमात्रमाख्यातादेव गम्यते । तस्माद् यागात् स्वर्गो भवति ॥

तत्रानेककर्मसन्निपाते दर्शपूर्णमासादिषु भवति संशयः । किं तन्त्रमेषां फलम् ? उत, भेदेनेति । किं प्राप्तम् । भेदेनेति । किं कारणम् । इमानि आग्नेयादीनि प्रधानानि परस्परानपेक्षाभिश्चोदनाभिः पृथग्भूतानि उत्पन्नानि पृथगेव फलमाकाङ्क्षन्ति । तत्सन्निधौ स्वर्गो-

दि फलं श्रूयमाणं भेदेनाकाङ्क्षितत्वाद् भेदेनैव सम्बद्ध्यते । तस्मात् प्रतिप्रधानं फलभेद इत्येवं प्राप्तम् ॥

एवं प्राप्ते, इदमारभ्यते । प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक्सतां ततः स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् । पृथग्भूतानामप्येतेषामाग्नेयादीनां ततः स्यादैककर्म्यम् । कुतः । प्रयोजनाभिसंयोगात् । प्रयोजनं फलम् । तत् प्रति एषां समेतानां सम्बन्धात् संयोगादित्यर्थः । ऐककर्म्यमिति । कर्मशब्देनात्र फलमुच्यते । क्रियते इति तद् येषामेकं, तानि एककर्माणि । तेषां भाव ऐककर्म्यम् । एकफलमित्यर्थः । कथं पुनर्ज्ञायते, समेतानामाग्नेयादीनां फलेन योग इति।एकशब्दाभिसंयोगात् । य एषां समुदितानामेकः शब्दो वाचकः, तेन एतानि अभिधाय फलसम्बन्धः कृतः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति । अतः समुदितेभ्यः फलं गम्यते । न भेदेन । यथा ग्रामेणोदपानः खेयः, ग्रामेण तडागः खेय इति, ग्रामशब्देन समुदायवचनेन संयुज्य कूपो विधीयमानः समुदितैः पुरुषैरेकः खन्यते । न प्रतिपुरुषं कूपभेदः । एवमिहापि ॥ १ ॥

शेषवद्वा प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥

नायमेकान्तः, यत् समुदायशब्देन संयोज्योच्यते तत् समुदितानामेव भवतीति । भेदेनापि किञ्चिद्भवति । यथा, गणाय स्नानं, गणायानुलेपनमिति अनुलेपनादिः शेषो गणशब्देन समुदायवचनेनाऽपि संयोज्योक्तो, न समुदायेन सम्बद्ध्यते। केन तर्हि । समुदायिभिः। प्रतिपुरुषं हि स्नानादि आवर्त्तते । अतः शेषवद्वा फलं भिद्येत, कूपवद्वा तन्त्रं स्यादिति अवैशेषिकोऽयं हेतुः समुदायशब्दसंयोगः । तस्माद् हेत्वन्तरं वक्तव्यम् । अत्रैष विशेष इति ॥ २ ॥

सोऽयमुच्यते–

अविधानात्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥

नात्र यागमुद्दिश्य फलं विधीयते, स्वर्गेण यागं कुर्य्यादिति । किन्तर्हि । फलमुद्दिश्य यागो विधीयते । स्वर्गं यागेन कुर्याद् इति । किं कारणम् । यात्र विधायिका विभक्तिः यजेतेति, सा यागं श्रुत्या विदधाति, फलं वाक्येन विदध्यात् । न च श्रुत्यर्थे सम्भवति वाक्यार्थो ग्राह्यः । श्रुत्यर्थस्य मुख्यत्वात् । किं पुनः स्याद् यदि फले विधीय-

माने यजत्यर्थोऽनूद्येत । न हि द्वयोर्विधीयमानयोः सम्बन्धोऽस्ति। अनुवादश्च सन्निहितानामाग्नेयादीनां स्यात् । तानि च परस्परानपेक्षाणि मिथो विभक्तानि उत्पन्नानीति विभागेनैवैतैः फलं सम्बद्ध्यते। अथ पुनर्यजत्यर्थे विधीयमाने आग्नेयादयो यागाः शब्देन समुदायवचनेन फलनिर्वृत्तावुपादेयत्वेन चोद्यन्ते । चोदितानां समुदितत्वं गुणः सन्निधानविशेषाद् यो गम्यते स विवक्षितो भवति। अविवक्षायां कारणाभावात् ॥

यदि यागा विधीयन्ते, दर्शपूर्णमासशब्देन विशेष्टुं न शक्यन्ते। न हि विधीयमानस्य विशेषणं भवति।यत्कारणं विशेषणमप्यविधीयमानं न भवति । न च द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परसम्बन्धो भवति। किं पुनरत्र विशेषणेन कार्य्यम् ? यावता रूपवतामाग्नेयादीनां सन्निधौ अरूपो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति यजतिशब्दः समुदायवचन इति। किमर्थं तर्हि दर्शपूर्णमासशब्दः । अनर्थकश्च नित्यानुवादमात्रम्। यथा, इन्द्रेण देवेन वृष्टम्, इडान्ताऽऽतिथ्या सन्तिष्ठते, नानुयाजान् यजतीति। अथ वा, वाक्यार्थस्यैवात्र विधानं न्याय्यम् । श्रुत्यर्थे हि विधीयमाने दर्शपूर्णमासशब्दोऽनर्थक एवापद्यते। वाक्यार्थे तु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषणेनार्थवान्। यजतिरपि भावनाविधानार्थं प्राप्तोऽपि पुनः श्रूयते। प्राप्तिश्च दर्शपूर्णमासशब्दस्य यागवचनत्वादिति न किञ्चिदनर्थकम्। तस्मादेष पक्षो ज्यायान् ॥३॥ सि०

शेषस्य हि परार्थत्वाद्विधानात् प्रतिप्रधानभावः स्यात् ॥ ४ ॥

यत्तु शेषवदिति, शेषस्य अनुलेपनादेः परार्थेन विधानं पुरुषसंस्कारकत्वेन। एवं दृष्टोऽर्थो भवति । अन्यथा अदृष्टं कल्पयितव्यं स्यात्। तत्र गणः पुरुषलक्षणार्थो भवति । शक्नोति च सम्बन्धात् पुरुषाँल्लक्षयितुम् । अदृष्टं वा कल्प्यतां, लक्षणा वेति। दृष्टा लक्षणा कल्पयितुं न्याय्या। तस्मात् पुरुषलक्षणार्थो गणः । न च लक्षणं कार्येण सम्बद्ध्यते। किन्तर्हि। लक्षितः । तद्यथा शुक्लवाससमानयेति। यदा तु शुक्ले वाससी पुरुषलक्षणार्थमुच्येते, न तदा आनयनेन सम्बद्ध्येते इति। एवमिहापि न गणः कार्येण सम्बद्ध्यते,किन्तु पुरुषा एव कार्येण सम्बद्ध्यन्ते । तस्मादनुलेपनादि प्रतिप्रधानं भिद्यते

॥ ४ ॥ आ० नि० ॥ आग्नेयादीनां समुदितानां तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वाऽधिकरणम् ॥ १ ॥

अङ्गेष्विदानीं चिन्ता । किमङ्गानि सम्भूय कार्यं कुर्वन्ति ? उत भेदेनेति। तत्रेदमुच्यते—

अङ्गानान्तु शब्दभेदात् क्रतुवत् फलान्यत्वम् ॥ ५ ॥

यथा प्रधानानां समेतानामेकं फलं, नैवमङ्गानाम् । अङ्गानां पृथक् प्रयोजनम् । अङ्गस्याङ्गस्य पृथक् फलम् । किं कारणम् । शब्दभेदात् । चोदनाभेदादित्यर्थः । समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इत्येवमादिभिः परस्परानपेक्षाभिश्चोदनाभिः पृथक्त्वेनाङ्गानि चोद्यन्ते । तानि पृथगेव प्रयोजनानि आकाङ्क्षन्ति, न साहित्येन । साहित्यस्यानुक्तत्वात् । अतस्तेषां पृथगेव प्रयोजनैरभिसम्बन्धो विज्ञायते । क्रतुवत् । यथा क्रतुषु पृथक्त्वेन चोदितेषु पृथगेव फलसम्बन्धो भवति ॥ ५॥ पूर्व०

अर्थभेदस्तु तत्रार्थेह्यैकार्थ्यादैककर्म्यम् ॥ ६ ॥

युक्तं, यत् क्रतुषु फलभेदः । शब्देन तत्र भिन्नानि फलानि उक्तानि । सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इति । इह ऐकार्थ्यं, सर्वेषामङ्गानामेकोऽर्थः प्रधानेषु उपकारः । उपकारापेक्षायां हि अङ्गानि श्रूयन्ते । तानि सर्वाणि एकाऽर्थानि भवन्ति । नन्वेवं सति एकार्थत्वादेषां विकल्पः प्राप्नोति । वक्ष्यते तत्परिहारः, विधेस्त्वेकश्रुतित्वाद् (१७ सू०) इत्यत्र यथा विकल्पो न भवति । अत ऐकार्थ्यादङ्गानामेकं कार्यमिति ॥६॥ सि० ॥

शब्दभेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥

अथ यदुक्तं, चोदनाभेदादङ्गानामर्थभेदोऽन्याय्य इति। तत् परिह्रियते। सर्वाणि च प्रधानस्योपकुर्युः भिन्नानि च कार्याणि कुर्युः। तद्यथा कारकाणि कर्त्रादीनि सर्वाणि तावत् क्रियाया उपकुर्वन्ति, अथ च प्रतिकारकं कार्यभेदः, इदं तर्हि परिह्रियते। यदि समिदादिभिर्वाक्यैरङ्गानां प्रयोग उच्यते। समिद्याजिः प्रयोक्तव्यः, तनूनपाद्याजिः प्रयोक्तव्य इति । ततः स्यात् प्रयोजनाकाङ्क्षा । सा च भवन्ती भेदेन स्यात् । न त्वत्र प्रयोग उच्यते। किन्तर्हि। रूपमात्रमाख्यायते। एवँलक्षणको याग इह भवतीति। तत् कस्य हेतोः । प्रयोगवचनस्य प्रत्ययस्याभावात् । अन्येन च प्रयोगस्योक्तत्वात् । क पुनरेषां प्रयोग उक्तः । उत्तरसूत्रे दर्शयिष्या-

मः । न चेदत्र प्रयोजनाकाङ्क्षा, कुतः प्रयोजनं, कुतो भेदः ॥७॥आ० ॥

कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ताच्छब्द्यं स्यात्तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥

प्रधानानां प्रयोगे उच्यमाने अङ्गानामपि ताच्छब्द्यं स्यात् प्रयोगस्य । तेनैव प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अङ्गानामपि प्रयोग उच्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । कुतः । कर्मार्थत्वाद् । क्रियार्थत्वादित्यर्थः । फलस्य क्रियार्थौ दर्शपूर्णमासौ श्रूयेते, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति । तत्र आकाङ्क्षा भवति । कथमिति । सा समिदादिभिश्चोदनाभिर्निवर्त्यते । समिधो यजति, तनूनपातं यजतीत्येवमिति । तत् कस्य हेतोः । तदर्थत्वात् । तदर्था एताः समिदादिचोदनाः । तेनाकाङ्क्षितत्वात्, अफलत्वात्, फलवत्सन्निधानाच्च । सैषा दर्शपूर्णमासयोः फलं साधयतोरितिकर्त्तव्यता । न चेतिकर्त्तव्यतामन्तरेण कर्मचोदना अर्थवती भवति । तस्मात् सेतिकर्त्तव्यताकः कर्मणः प्रयोगश्चोद्यते । तथा च सिद्धमेतत् प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देनाङ्गानां प्रयोगश्चोद्यत इति । एवं च सति एकशब्दचोदितान्येवाङ्गानि । तत्र यथा प्रधानानामेकशब्दाभिसंयोगात् फलैक्यमेवमङ्गानामपीति ॥ ८ ॥ आ० नि० ॥

अत्राह । नैतद्युक्तम् । कुतः ।

कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद् गुणप्रधानेषु ॥ ९ ॥

कर्त्तुर्यश्च प्रधाने विधिः दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । यश्चाङ्गेषु साङ्गाभ्यामिति, तयोर्नानार्थत्वम् । प्रधानविधिः फलार्थः । अङ्गविधिः प्रधानार्थः । तत्र प्रधानानि फलं प्रति विधातव्यानि, अङ्गानि प्रति अनूद्यानि । न च विध्यनुवादौ युगपत् सम्भवतः । तस्माद् नैकेन वाक्येन प्रधानानि । तेषाश्चेतिकर्त्तव्यता शक्या विधातुम् । अतो न प्रधानचोदनागृहीतानि अङ्गानि ॥ ९ ॥ आ० ॥

तत्राह । नैतदयुक्तम् । युक्तमेतत् । कुतः ।

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥

आरम्भो व्यापारः क्रियेत्यनर्थान्तरम् । यागेनेह स्वर्गस्य क्रिया उच्यते । यजेत यागेन स्वर्गं कुर्यात् । स्वर्गार्थं व्याप्रियेतेत्यर्थः । इदं तु न ज्ञायते, कोऽसौ व्यापारः ? इति । तत्सन्निधौ चाग्न्यन्वाधानादि श्रूयते । तस्मिन् आकाङ्क्षितत्वात् सन्निधानाच्चैतद्भवति ।

अयमस्मिन् व्यापारः । येन यागः स्वर्गं करोतीति । तस्मिन् विधीयमाने नास्ति वाक्यभेदः ॥

अथ वा प्रधानानां फलं प्रति, अङ्गानाञ्च प्रधानानि प्रति विधिः आविरुद्धः । कथं कृत्वा । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गसाधनमपूर्वमुच्यते । तस्य सविशेषस्य वचनं प्रयुज्यते।यथा, एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो यजेतेति । तस्मात् प्रधानप्रयोगवचनेनैवाङ्गानां प्रयोगो विधीयत इति ॥१०॥ आ० नि० ॥ अङ्गानामेककार्याधिकरणम् ॥ २ ॥

इदं विचार्य्यते । किमग्निहोत्रादीनां कर्मणामेकदेशाऽङ्गयुक्तानामपि प्रयोगः ? अथ वा सर्वाङ्गोपसंहारेणैवेति । अथ तत्र किं वृत्तम् ? । सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात् (६ अ० ३ पा० १ सू०) इति । तत्र नैयमिकमारम्भं प्रति चिन्ता कृता, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनया चोदनया, योऽयं यावज्जीविकः प्रयोगनियम उच्यते, किं तत्र सर्वाङ्गोपसंहारः ? उत नेति । इहेदानीं फलार्थे प्रयोगे चिन्ता । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यनया चोदनया योऽयं स्वर्गार्थ आरम्भः, तत्रापि किं नैयमिकवदेव प्रयोगः ? उत सर्वाङ्गोपसंहार इति । किं तावत् प्राप्तम्—

एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्यथा क्रत्वन्तरेषु प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात् ॥ ११ ॥

एकदेशेनापि अङ्गानां समाप्येत, कर्म प्रयुज्येतेत्यर्थः । कुतः । कृतार्थत्वात् । याऽसौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गार्थे व्याप्रियेतेत्युक्ते कथं व्यापारितव्यमित्याकाङ्क्षा, सा एकेनाऽपि अङ्गेन कृतार्था भवति । समिधो यजत्येवं व्यापारितव्यम् । तथाऽङ्गद्वयेनाऽङ्गत्रयेण च । यो यावन्ति अङ्गानि करिष्यति, स तावत्कृतमुपकारं प्राप्स्यति । यथा क्रत्वन्तरेषु सौर्य्यार्य्यमणप्राजापत्यनैर्ऋतादिषु यो यावन्ति कर्माणि करोति, स तावद्भ्यः फलमश्नुते । न तु तत्सन्निधानाविशेषात् सर्वाण्येवाङ्गानि, प्राप्यन्ते । प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात् । तद्यथा, वाग्यतस्तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयतीति । यस्य यावत्यो गावः स तावतीर्दोहयतीति । तावतीष्वपि कृतार्थ उत्तराशब्दः । एवमिहापि यो यावन्ति अङ्गानि उत्सहते स तावन्ति करिष्यति ॥ ११ ॥ पूर्व० ॥

फलाभावान्नेति चेत् ॥ १२ ॥

इति चेद् भवान् पश्यति, एकदेशाङ्गयुक्तानामनियतानां कर्मणां प्रयोग इति । तन्न । कुतः । फलाभावात् । यावच्छ्रुतं स्वर्गकामस्य, स्वर्गकामेनेदं कर्त्तव्यमिति । तत् साकल्येनाकुर्वतः फलाभावः स्यात् सर्वं चेदं श्रुतं स्वर्गकामो यजेतेत्युक्त्वा सर्वस्य अग्न्यन्वाधानादेः कर्मकलापस्याम्नानात् ॥ १२ ॥ आ० ॥

न कर्मसंयोगात् प्रयोजनमशब्ददोषं स्यात् ॥ १३ ॥

नैतदेवम् । अङ्गवैकल्ये फलाभाव इति । कुतः । कर्मसंयोगात् । प्रधानकर्मणा हि फलं संयुक्तम् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति, न अङ्गैः । अङ्गानि तु तदाकाङ्क्षया गृह्यन्ते । सा चाकाङ्क्षा एकेनापि कृतार्था भवतीत्युक्तम् । एवं चेत् प्रयोजनमङ्गकृत उपकारः । फलं च स्वर्गादि अशब्ददोषं स्यात् । दर्शपूर्णमासयोः फलार्थत्वे दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इत्येवंशब्दो न दुष्येत् । तत्सान्निधौ चाङ्गानां विधायका ये समिदादयः,ते च तदुपकारित्वे न दुष्येयुः । तस्मान्नाऽङ्गाभावे फलाभावः ॥ १३ ॥ आ० नि० ॥

ऐकशब्द्यादिति चेत् ॥ १४ ॥

इति चेत् पश्यसि, दर्शपूर्णमासाभ्यां तत् फलं, न समिदादिभ्य इति । नैतद्युक्तम् । किं कारणम् । ऐकशब्द्यात् । एकःशब्द उपदेशकः प्रयोगस्य दर्शपूर्णमासयोः, समिदादीनाञ्च । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तेन च फलसम्बन्धः कृतः । तत्र कुत एतद् ? दर्शपूर्णमासतः फलं, नेतरेभ्य इति ॥

न सर्वाणि फलसंयुक्तानीति । किन्तर्हि । दर्शपूर्णमासावेव । कथं ज्ञायते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति दर्शपूर्णमासयोरेव स्वर्गं प्रति करणत्वं श्रूयते, न समिदादीनाम् । आकाङ्क्षया हि तेषां ग्रहणम् । सा च कथम्भावस्याकाङ्क्षा कथं कुर्यादिति, न करणस्य, केन कुर्यादिति । तस्य निर्दिष्टत्वाद्, दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । तस्माद् न समिदादीनां फलेन संयोगः । यदि च संयुज्येरन् न समानि आग्नेयादिभिः स्युः ॥

समत्वाच्च गुणत्वं तत्र यदुच्यते, एकदेशाङ्गयुक्तानामपि प्रयोग इत्येतदेव नास्ति । ये त्वैककर्म्यादिति सूत्रं पठन्ति तेषामसमर्थं

इति चेत् पश्यसि प्रधानानामङ्गवत्तया अङ्गानि क्रियन्ते इति। तस्मादेककर्म्यं भवतु एकमेवाङ्गं प्रयुज्यतामेकेनापि प्रधानमङ्गवद्भवति ॥ १४ ॥ आ० ॥

नार्थपृथक्त्वात् समत्वादगुणत्वम् ॥ १५ ॥

नैतदेवम् । कस्मात् । अर्थपृथक्त्वात् । अर्थपृथक्त्वं भवति । उपकारपृथक्त्वमेकेनाङ्गेनार्थ्यत.यामल्प उपकारो बहुभिर्महान् । कथं ज्ञायते । समत्वादगुणत्वम् । यद्येकेन बहुभिश्च सम उपकारः स्यात् तत्रैकस्यैवाङ्गत्वं भवेद् अन्येषामगुणत्वं स्यात् । अनङ्गत्वमित्यर्थः । तत्र बहूनामाम्नानमनर्थकं स्यात्। न चैषां विकल्प इत्युक्तं,विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यत्र। तस्मादङ्गभूयस्त्वे फलभूयस्त्वमिति ॥१५॥ आ० नि०

विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानान्नित्यवच्छ्रुतभूताभिसंयोगाद् अर्थेन युगपत् प्राप्तेर्यथाप्राप्तं स्वशब्दो निवीतवत् सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥

नत्वेतदेवमेकदेशेनाप्यङ्गानां प्रयोग इति। कथं तर्हि । सर्वाङ्गोपसंहारेण।कुतः।विधेरेकश्रुतित्वात्।एकेन शब्देनाङ्गानां प्रयोगो विधीयते दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति सर्वापेक्षयेत्युक्तम् । सा त्वपेक्षा कृत्स्ने वाऽन्यन्वाधानादिव्यापारे तदेकदेशे वा । तत्रैकदेशापेक्षा न युक्ता । कस्मात् । अपर्यायविधानात् । इमान्यङ्गानि न पर्यायेण विधीयन्ते, कदाचित् समिधो यजति, कदाचित् तनूनपातमिति । कथं तर्हि । नित्यवद्यथाभूतानि च श्रुतानि तथा भूतान्यपेक्षयाभिसम्बध्यन्ते । अथोच्येत । नित्यवच्छ्रुतानामपि सतामेकदेशोऽपेक्षिष्यत इति । नैतद्युक्तम् । कुतः । अर्थेन युगपत् प्राप्तेः । अर्थेन प्रधानोपकारेण खलेकपोतवद्युगपत्सन्निपतन्त्यङ्गानि । तत्र गृह्यते विशेषः । इदं प्राप्यते, इदं नेति । अतः सर्वाणि प्राप्यन्ते। यथाप्राप्तं च स्वशब्दार्थो निवीतवत् । यथा, निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति ऋत्विग्विशेषाभावात् सर्वेषां च सन्निधानात् सर्वऋत्विजो निवीता भवन्ति । एवमिहापि सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥ सि० ॥

तथा कर्मोपदेशत्वात् ॥ १७ ॥

तथा च कृत्वा चतुर्दश्यां पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्यायामिति आहुतिसंख्या पाक्षिकी न भविष्यति ॥१७॥ हेतुः ॥

क्रत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् ॥ १८ ॥

तत्र यदुक्तं यथा क्रत्वन्तरेष्विति, युक्तं तथा क्रत्वन्तरेषु पार्थक्यम्। सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्युक्त्वा पुनरुच्यते— ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इति। किमतः। अतस्तेषां परस्परानपेक्षाणां कार्यं न सम्भूयेति गम्यते। परिसमाप्ते हि पूर्वस्य विधाने उत्तरः पृथक्त्वेन विधीयते। अथेह विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यनेन न्यायेन सम्भूयकार्य्यमङ्गानां युक्तम्। तस्माद्वैषम्यं क्रतुभिः ॥ ॥ १८ ॥ पूर्वं० आ० नि० ॥

उत्तरास्वश्रुतित्वाद्विशेषाणां कृतार्थत्वात् सन्दोहे यथाकामी प्रतीयेत ॥ १९ ॥

यथाप्राप्ते चोत्तरावत् स्यादिति यदुक्तं, तन्न युक्तम्। यदुत्तरासु यावत्स्वं दोहनमश्रुतित्वात्। नात्रोत्तराणां दोहनं विधीयते। किं तर्हि। अनूद्यते। किं कारणम्। विशेषाणां वाग्विसर्जनादीनां विधाने कृतार्थं तद्वाक्यं नोत्तराणां दोहनं विधातुमुत्सहते। विधीयमानेऽर्थद्वयी, भिद्येत वाक्यम्। अनुवादश्च प्राप्तस्यार्थस्य भवति। अर्थाच्च यावत्स्वं दोहनं प्राप्तम्। अर्थादस्वा न दोह्याः, स्वास्तु सर्वाः कथं न दोह्याः। उपरिष्टादेतद्वक्ष्यामः। तथा पयःप्रतिषेधः कुमाराणामित्यत्र। तस्माद्यथा कामी प्रतीयते यावत्यो गावः स तावतीर्दोहयति ॥ १९ ॥ पूर्वं० आ० नि०॥ दर्शपूर्णमासादिकाम्यकर्मणां सर्वाङ्गोपसंहाराधिकरणम् ॥ ३ ॥

कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात् कृषिवत् प्रत्यारम्भं फलानि स्युः ॥ २० ॥

काम्येषु कर्मसु चिन्ता। किं काम्यं कर्म सकृदेव प्रयोक्तव्यम्, अथ वा फलस्य भूयस्त्वमिच्छता भूयोऽभ्यसितव्यमिति। किं प्राप्तम्। काम्ये कर्मणि प्रतिप्रयोगं फलभेदः। आरम्भभाव्यत्वात् कर्मप्रयोगेण फलं भाव्यते। कथं ज्ञायते। प्राक्कृतात् कर्मणः फलं नाऽस्ति। यदि भवेत्कर्मानर्थक्यं स्यात्। कर्मोत्तरकाले चास्तीति श्रुतितो गम्यते। यच्च प्राक्कर्मणो नास्ति कर्मोत्तरकाले च भवति तत्तेन

कर्मणा भाव्यते । कृषिवत् । यथा कर्षणेन धान्यमसकृद्भाव्यते पुनरपि धान्यवदेतद्भविष्यति ॥ २० ॥ पूर्व० ॥

अधिकारश्च सर्वेषां कार्यत्वादुपपद्यते विशेषः॥२१॥

एवं च कृत्वा सर्वेषां कर्मणां पुनः पुनः क्रियमाणानामधिकारो भविष्यति । तत्रेमानि दर्शनान्युपपत्स्यन्ते । तेषां ये प्रथमं यजेरन् तेषां गौरतिरात्रो ये द्वितीयं तेषामायुरिति । प्रथमं यजेरन् द्वितीयं यजेरन् एतदभ्यासे सति। तस्माद्यावदिच्छमभ्यासः॥२१॥पूर्व०युक्तिः

सकृत्तु स्यात् कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥ २२ ॥

सकृदेव तु काम्यं कर्म प्रयोक्तव्यम् । कुतः। कृतार्थत्वात्। सकृत् कृतेन कृतश्चोदनार्थः।न च कृते पुनः कर्त्तव्यमस्ति।कः पुनश्चोदनाऽर्थो, यागस्य कर्त्तुः फलं होमस्य कर्त्तुः फलमिति । कथं कृत्वा तदुच्यते । इह यजेज्जुहुयादिति धातुना क्रियोच्यते, प्रत्ययेन कर्त्ता । तयोः कर्ता प्रधानभूतः, उपसर्जनभूता क्रिया । प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः अनुप्रयोगश्च कर्त्तृप्राधान्य एव भवति । पचति देवदत्त इति । तेन होतुर्यष्टुश्च फलमुच्यते । सकृद्धुतेन सकृदिष्टेन वाऽसौ होता यष्टा च जातः । तत्र द्वितीयादिप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । कृतार्थत्वादङ्गवत् । तद्यथा प्रधानस्य साङ्गत्वोपपादनायाङ्गानि क्रियन्ते सकृत् कृतैश्च तदुपपादितमिति नाभ्यस्यन्ते तद्वत् ॥ २२ ॥ पूर्व०आ० ॥

शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥

लोकेऽपि तथैव शब्दार्थो भवति काष्ठान्याहरेत्युक्तः सकृदाहरति, न पुनः पुनः ॥ २३ ॥ निदर्शनम् ॥

अपि वा संप्रयोगे यथाकामी प्रतीयेताश्रुतित्वाद्विधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥

अपि वा नैवं स्यादस्मिन्नर्थिनः कर्मणश्च संयोगे सकृदेवार्थी कर्मप्रयोगे वर्त्तेतेति। कथं तर्हि । यथाकामी प्रतीयेत।सकृद् वा बहुकृत्वो वा । फलभूमार्थी बहुकृत्वः, सन्तुष्टः सकृत्।कुतः । अश्रुतित्वात्।नात्र यष्टुर्होतुः फलं श्रूयते । यत्तु प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इति, तत् कर्मनिमित्तेषु नामपदेषु पाचको लावक इत्येवमादिषु।आख्याते तु न कर्त्ता क्रियाप्रधानतः । किं तर्हि । भावप्रधानमाख्यातम् । भावना च न कस्यचिच्छ्रूयते । भावनाप्रयुक्तस्य साधनग्रामस्यापेक्षितत्वाद्, यजेत केन

किमर्थं कथमिति । कर्तृप्राधान्ये कार्याभावान्न साधानाकाङ्क्षया भवितव्यम् । न हि भवति पाचकः केन किमर्थं कथमिति । भावना च फलस्योच्यते, न क्रियायाः । तृतीयानिर्देशाद्, उद्भिदा यजेत, बलभिदा यजेतेति । भाव्यत्वे हि द्वितीयाया निरपेक्ष्यत्वम् । स्वर्गस्त्वीप्सितः कामसंयोगात्, स्वर्गकाम इति । तदेतदेवमापद्यते स्वर्गकामो यागेन स्वर्गं भावयेदिति।यच्च भाव्यते तद् व्यक्तमसत्यतो हि भावो नोपपाद्यते।असच्चेत् कर्मणा भाव्यते पुनःपुनरपि भावयिष्यति,कृषिवत् । तस्मात् फलार्थिना काम्यं यावदिच्छमभ्यसितव्यमिति । यदि च नियोगतः सकृदेव कर्त्तव्यं भवेत्, ततस्तेषां प्रथमं यजेरन्नित्येवमादिषु गवादिविधिषु वचनान्येतानि कल्प्येरन्न द्वितीयं यजेरन्निति। तथा च वाक्यानि भिद्येरन् । ये च द्वितीयं यजेरँस्तेषां गौरतिरात्र इति ॥ २४ ॥ सि० ॥

ऐकशब्द्यात् तथाङ्गेषु ॥ २५ ॥

यत्तु अङ्गवदिति । युक्तं यदङ्गानां सकृत् प्रयोगः । ऐकशब्द्यात्। एकस्तत्राङ्गानां प्रधानानां वोपदेशकः शब्दः सर्वाङ्गान्यपेक्षया गृह्णातीत्युक्तम्।सा चापेक्षा सकृदेतेष्वङ्गेषु भवति कृतार्था।तस्मात् तत्र पुनः पुनः क्रियाया हेतुर्नास्ति।इह त्वसतः फलस्य कर्मोत्पादकम्।तस्य प्रतिप्रयोगमन्यस्यान्यस्योत्पत्तिरविरुद्धेत्येवमपदिष्टो हेतुः । तस्माद्विषमत्वमङ्गैः ॥ २५ ॥ पूर्व० आ० नि० ॥

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

यच्च लोकवदिति लोके कर्मार्थप्रधानं कार्यवशात् सकृदप्युक्तोऽसकृदाहरति, असकृदप्युक्तः सकृदाहरति, नाहरति वा । अथेह शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दार्थं प्रवृत्तिः ।तस्माल्लोकवदित्यदृष्टान्तः ॥ २६ ॥ निदर्शनम् ॥ काम्यकर्मणः फलाभिवृद्धयायासकृदनुष्ठानाऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षतस्तन्निर्वृत्त्याऽपवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

व्रीहीनवहन्ति, तण्डुलान् पिनष्टि इत्येवमादीनां दृष्टप्रयोजनानां क्रियाणामातण्डुलनिर्वृत्तेः प्रयोगः स्यात् । कुतः । एतासां प्रयोगे प्रत्यक्षोऽर्थो निर्वर्त्यते । अवहतास्तण्डुलाः पिष्टाश्च । तैश्चेह प्रयोजनं

पुरोडाशस्य कार्यत्वात् । तस्मादेतासां तदर्थ एव प्रयोगो विज्ञायते । यदि सकृदेव मुसलस्योद्यमननिपातने कृत्वोत्सृज्ज्येत उपलाया वा प्रकर्षणाप्रकर्षणे, यद्देषां कार्यं तन्नैव निर्वर्त्येत। अत आसां तन्निर्वृत्त्या अपवर्गः स्यात् । आतण्डुलनिर्वृत्तेरा च पिष्टनिर्वृत्तेरभ्यास इति ॥२७॥

धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥

यत्र तु दृष्टं कार्यं तन्निर्वर्त्यते । यथा, अग्निचित्यामौदुम्बरमुलूखलं सर्वौषधस्य पूरयित्वाऽवहन्त्यत्र तदुपदधातीति । तत्र तण्डुलनिर्वृत्त्या नास्ति प्रयोजनम् । तण्डुलकार्यस्य पुरोडाशादेरचोदितत्वात् । तस्मात् तत्र सकृत् क्रियया कृतः शब्दार्थ इति न स्यादभ्यासः। येषां तु तण्डुलफल एव मुसलस्योद्यमननिपातनकर्मण्यवहन्तिशब्दः प्रवर्त्तते इत्युपगमस्तेषामातण्डुलनिर्वृत्तेरेवाभ्यासः प्राप्नोति । स तु मन्द एवाभ्युपगमः । यत् कारणं विनापि तण्डुलैः प्रयोगो दृश्यते, कषायमवहन्ति, किण्वमवहन्तीति । न चाऽसौ गौणः प्रयोगो, विशेषाभावात् । अवयवप्रसिद्ध्या चाऽवघातमात्रवचन एव प्रतीयते । न च समुदायोऽर्थान्तरे प्रसिद्धः । तण्डुलव्यापारस्य तु प्रायोवृत्ते तत्र प्रयोगप्राचुर्यमतोऽयं व्यामोहः ॥ २८ ॥ सिद्धान्तः ॥ अङ्गस्यानभ्यासाऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

प्रयाजादीन्युदाहृत्य चिन्त्यते । किं सकृत् प्रयोग एषाम् ? उताऽभ्यासोऽपि कर्त्तव्य इति । तत्र धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यादित्यनेन न्यायेन सकृत् प्रयोगे प्राप्ते एवमुच्यते—

क्रतुवचानुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ॥ २९ ॥

अभ्यासः कार्यः । कुतः । यतोऽभ्यासे भूमा स्यात् । कथं ज्ञायते। अनुमानेन । किं तदनुमानम् । प्रागङ्गप्रयोगात् प्रधानोपकारो नासीदूर्ध्वं, ततो भवति । तेन विज्ञायते, नूनमङ्गेन क्रियते इति । क्रियते चेत् पुनः पुनरपि करिष्यते । क्रतुवत् । यद्यथा कर्मसु सौर्यादिषु फलं कर्मणा क्रियते इति कर्माभ्यासे फलभूयस्त्वमेवमिहापि॥२९॥पूर्व०

सकृद्वा कारणैकत्वात् ॥ ३० ॥

सकृद्वाङ्गं प्रयोक्तव्यं, नावृत्त्या । कुतः । कारणैकत्वात् । एकं कारणमङ्गानां प्रधानेषु उपकारः । कः पुनरसौ । येन प्रधानानि फलं ददति । तच्चेत् सकृत् प्रयुक्तो नाङ्गेन कृतं, जातानि प्रधानानि फल-

वन्तीति पुनरङ्गस्याप्रयोगः । अथ न कृतं पुनरात्तप्रयोगः । येन सकृत् कृतेन नोपकृतं स पुनःक्रियमाण उपकरिष्यतीति का आशा॥३०॥सि०॥

परिमाणं चानियमेन स्यात् ॥ ३१ ॥

यदि चानियमः सकृदसकृद्वा प्रयोगः, ततः चतुर्दशपौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्यायामिति योऽयं नित्यवदाहुतिपरिमाणानुवादः स न स्यात् । स तावद्भवतां पाक्षिकः कल्प्येत, तथाऽस्य रूपं बाध्येत । तस्मादनभ्यासः ॥ ३१ ॥ युक्तिः ॥

फलस्यारम्भनिर्वृत्तेः क्रतुषु स्यात् फलान्यत्वम् ॥ ३२ ॥

यत्तु क्रतुवदिति । युक्तं, यत् क्रतुष्वभ्यासः । फलस्यारम्भनिष्पत्तेः । कर्मारम्भेण तत्र फलं निष्पद्यते । आरम्भान्तरेण परं निष्पत्स्यत इति । अङ्गस्य पुनरुक्तपरिणामफलं प्रधानम् । फलवत्तासम्पादनम् । तच्चेत् सकृत् कृतेन कृतं न भूयः क्रियाऽस्त्विति । एवमपादिष्टो हेतुः । तस्मादनुपन्यासः ॥ ३२ ॥ पूर्व० आ० नि० ॥

अर्थवतस्तु नैकत्वादभ्यासः स्यादनर्थको यथा भोजनमेकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात् प्रधाने च क्रियार्थत्वादनियमःस्यात् ॥३३॥

यदुक्तं, सकृत् कृतेनाङ्गेन कृतत्वादर्थस्यानर्थकोऽभ्यास इति।अत्र ब्रूमः अर्थवांस्तु अभ्यासो ग्राह्यो, नानर्थकोऽभ्यासः । कथं कृत्वा । एकत्वादभ्यासः स्यादनर्थकः । यद्येकमेवार्थमभ्यस्यमानमपि अङ्गं कुर्यात् तस्याभ्यासोऽनर्थकः स्यात् । यथा भोजनमेकस्मिन् काले अभ्यस्यमानमेकफलं तृप्तिं करोतीति नाभ्यस्यते । अथेहार्थस्यापरिमाणत्वे इयन्तमुपकारं करोत्यङ्गमिति ज्ञायते । ननु यावता प्रधानं फलवद्भवति तावत् करोतीति गम्यते। सत्यमेवं, किन्तु प्रधाने क्रियाऽर्थत्वादनियमः स्यात् । प्रधानस्य फलक्रियार्थमङ्गम् । तत्तु प्रधानफलमपरिमितम् । तदङ्गोपकारस्य भूयस्त्वे भूयो भविष्यति । अल्पत्वे अल्पम् । अभ्यासे चासंशयं भूयानुपकारः स्यात् कार्यत्वात् तस्य । तस्मादनियमः स्यात् सकृद्वा प्रयोगोऽभ्यासो वेति ॥३३॥आ०॥

पृथक्त्वाद्विधितः परिमाणं स्यात् ॥ ३४ ॥

यत्तु आहुतिसंख्या विरुद्ध्यत इति पृथक्त्वादुपकारस्याऽभ्यासे

न्यायप्राप्तोऽयमाहुतिसंख्याऽनुवादः स्यात् स विधितः स्यादाहुतिविधीनभिप्रेत्य । चतुर्दशपौर्णमास्याहुतिविधयस्त्रयोदशामावास्यायामिति । न ह्याहुतिसंख्या युज्येत । आहुतिविधिसंख्या तु लक्षणयोपपद्यते ॥ ॥ ३४ ॥ आ० नि० ॥

अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात् सर्वस्य युगपच्छास्त्रादफलत्वाच्च कर्मणः स्यात् क्रियार्थत्वात् ॥३५॥

अनभ्यासो वाऽङ्गानाम् । कुतः । प्रयोगवचनैकत्वात् । एकः प्रयोगवचनोऽङ्गानां प्रधानानां च । तस्यैकत्वात् सर्वस्य युगपच्छासनमनेन कर्मणा साङ्गेन यजेतेति । सकृत् कृतैश्चाङ्गैस्तत्साङ्गं जातमिति न पुनः क्रियायां हेतुरस्ति । ननूपकारभूयस्त्वं भविष्यति । यद्यङ्गान्यदृष्टमुपकारं कुर्युस्ततस्तदभ्यासे उपकारभूयस्त्वमनुमीयेत । दृष्टमेव त्वर्थमङ्गानि कुर्वन्ति प्रधानस्याङ्गवत्ताम् । सा चाभ्यासेऽपि तावत्येवाङ्गवत्ता । सा चेह फलसम्बद्धा साङ्गेन यजेतेति, नाङ्गानि । अङ्गानि तत्सम्पादनेनार्थवन्ति । नन्वेतदयुक्तमिव । यदा हि प्रयाजाः, न तदा प्रधानयजिरपूर्वं वा । यदा च यजिरपूर्वं च, न तदा प्रयाजाः । तदेवमदृष्टरहिते समिदादिमात्रे सत्यङ्गवत्तैव नास्ति, कुत उपकारः । अपि च यदि याजिमात्रमेवाङ्गेषु, नापूर्वफलमस्ति ततः सोमाङ्गभूतानामिष्टिपशुबन्धानां चोदक एव नास्ति । असति ह्यपूर्वे इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा नास्ति । यजतेः प्रज्ञातेतिकर्त्तव्यताकत्वादितिकर्त्तव्यतां चोदको नातिदिशेत् । तत्रैतानि दर्शनानि नोपपद्येरन् । तस्यैकशतं प्रयाजानुयाजाः । न च समिष्ट यजूंषि जुहोति प्रहृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनमिति । तस्मादियमन्या व्याख्या ॥

अनभ्यासो वाङ्गानां प्रयोगवचनैकत्वात् । एकप्रयोगवचनेऽङ्गानां प्रधानानां च तस्यैकत्वात् सर्वस्याङ्गप्रधानकलापस्य युगपच्छासनप्रधानानामनभ्यासः । कस्य हेतोः । सकृत् कृतैः प्रधानैः कृतः श्रुत्यर्थः। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति कृते श्रुत्यर्थे यच्छास्त्रविहितं फलं तल्लब्धमिति न पुनः क्रियायां हेतुरस्ति । एवमङ्गेष्वपि सकृत्कृतेषु यदङ्गानां प्रापकं शास्त्रं तस्यार्थः कृतः । तस्मिन् कृते यच्छास्त्राधिगतमाङ्गफलं तल्लब्धमिदानीमित्यवगन्तव्यम् । तथा च सत्यभ्यासोऽनर्थकः । यत्तु फलभूयस्त्वं भविष्यतीति । तदयुक्तम् । दर्शपूर्ण-

मासयोर्यत्फलं तद्भावनायामङ्गोपकार उपयुज्यते, नापूर्वस्य फलस्योत्पत्तौ । यद्यपूर्वफलमङ्गैरुत्पाद्येत, अङ्गफलमेव तत् स्यात् । न चाङ्गानि फलवन्ति । प्रधानानां स्वकार्यं साधयतामदृष्ट उपकारस्तैः क्रियते । सकृत्कृतैश्चासौ कृतः । तस्मान्नाङ्गावृत्तौ फलभूयस्त्वमस्ति ॥३५॥ सि० नि० ॥

अभ्यासो वा छेदनसंमार्गावदानेषु वचनात् सकृत्त्वस्य ॥ ३६ ॥

अभ्यासो वाङ्गानाम् । कुतः । पितृयज्ञे हि श्रूयते, सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवतीति । यथानुयाजे सकृत् परिधीन् संमार्ष्टीति । स्विष्टकृति चोत्तरार्द्धात् सकृदवद्यतीति । तद्यत् सकृदङ्गानां प्रयोगस्तत एतानि वचनान्युपपद्यन्ते । तस्मादभ्यासः ॥ ३६ ॥ आक्षेपः ॥

अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात् ॥ ३७ ॥

अनभ्यासस्त्वङ्गानां यथोक्तेन न्यायेन । यत्तु छेदनादिषु वचनात् सकृत्त्वस्यान्यत्राभ्यासो विज्ञायत इति । अत्र ब्रूमः । यद्यप्यनभ्यासस्तथापि छेदनादिषु वाच्यं सकृत्त्वं दर्शपूर्णमासयोरसकृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवतीति वचनात् तत्प्रकृतित्वात् पितृयज्ञेऽप्यसकृत् प्राप्तम् । तथा प्राप्तेऽसकृत्त्वं वाच्यम् । एवं प्रयाजेषु त्रिः संमार्ग उक्तः । सोऽनुयाजेषु पुनरावर्त्तते । तत्रापि त्रित्वे प्राप्ते सकृत्त्वं विधातव्यम् । तथा द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यविशेषेणोक्ते स्विष्टकृत्यपि द्वित्वं प्राप्तम् । तत्र सकृत्त्वं विधीयते । तस्माच्छेदनादिषु सकृद्वचनान्नान्यत्राभ्यासो विज्ञातुं न्याय्य इति ॥ ३७ ॥ आ० नि० ॥ प्रयाजाद्यङ्गस्य सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेति श्रूयते । तत्र विचार्यते । किं तत्र त्रयश्चत्वारः पञ्च वा विकल्पेनालब्धव्याः ? अथवा त्रय एवेति । किं प्राप्तम् ॥ विकल्पेनालब्धव्याः । कस्मात् । सर्वप्राप्तेः । सर्वे एते संख्याविशेषा बहुवचनेन प्राप्यन्ते । सर्वे तस्य वाच्याः । सर्वत्र प्रयोगात् । न च समुच्चयेन सम्भवन्त्यशक्यत्वात् । तस्माद्विकल्पः । नन्वेवं सति एकस्य शब्दस्यानेकार्थता आश्रिता भवति । न चैष न्याय्यः । उच्यते । सत्यमेवमगत्या आश्रीयते । सत्यां गतौ नाश्रयितव्यः । अस्ति

तु इयं गतिर्यत् त्रित्वं बहुवचनस्यार्थः स्यात् । तद्योगाच्चतुरादिष्वपि वर्त्तते । सर्वेषु तेषु त्रित्वमस्तीति । नैतद्युक्तम् । यदि बहुवचनस्य त्रित्वमर्थः स्यात् ततश्चत्वारो ब्राह्मणा इति सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते । ब्राह्मणा इत्यस्य त्रयोऽर्थः । चत्वार इत्यस्य चत्वारः । तयोः सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । न हि भवति चत्वारस्त्रय इति । एवं सर्वत्र लक्षणया भविष्यति । यथा न्यग्रोधः क्षेत्रमिति । त्रित्वं हि चतुष्ट्वादीनि साहचर्याच्छक्नोति लक्षयितुं सिद्ध्यति। लक्षणा त्वाश्रिता भवति । किं क्रियताम् अगत्या आश्रीयते । सत्यां गतौ नाश्रयितव्या । अस्ति चेयं गतिर्यद् बहुत्वं बहुवचनस्यार्थः स्यात् । सर्वेऽपि ते बहव इति श्रुत्यैव सामानाधिकरण्यम् । यदि बहुत्वं विज्ञायते किं तद् बहुत्वमित्युच्यते । बहुत्वं वृद्धिः उपचयः आधिक्यमित्यर्थः । कथं कृत्वा । बृंहतिरयं वृद्ध्यर्थः । तस्यौणादिक उकारः प्रत्ययः बृंहेर्नलोपश्चेति । तस्य रूपं बह्विति बहु वृद्धमधिकमित्यर्थः । सर्वे चैते त्र्यादयोऽधिकाः । तस्मात् सर्वे बहुशब्दवाच्याः । नन्वापेक्षिकमेतद् बहु अधिकमिति । यदेव हि बहु तदेवान्यापेक्षयाऽबहु भवति । सत्यमेवं, यत्तु यदपेक्ष्य बहु न तदेवान्यदपेक्ष्याबहु। तद्यथा उत्तराः कुरवो दक्षिणान् कुरूनपेक्ष्योत्तरा इत्युच्यते । न च ततोऽन्ये उत्तरा देशा न सन्ति । अथ च नियतापेक्षत्वादुत्तरत्वं न जहति। एवं त्रिप्रभृतयो द्वित्वमपेक्ष्य बहुत्वं लभन्ते । न च ते कदाचिदबहवः । कथं पुनर्ज्ञायते द्वित्वापेक्ष्यं त्रिप्रभृतीनां बहुत्वमित्युच्यते । अपेक्षा तावत् समानजातीयेषु भवति । यथा बलवान् देवदत्त इति न हस्तिनं सिंहं वा अपेक्ष्य भवति । किं तर्हि । समानजातीयान् पुरुषानपेक्ष्य । एवं संख्यापि संख्यामेवापेक्ष्य बहुत्वं लब्धुमर्हति । तत्रैकत्वं तावन्नापेक्ष्यते । द्वयोर्बहुवचनस्यादर्शनात् । त्र्यादिषु च सर्वेषु दृश्यते । तेन विज्ञायते द्वित्वापेक्षमिति । तच्च बहुवचनेनोपलभ्यते । कुतः । तद्भावे भावात् तदभावे तदभावात् । त्रित्वादिषु भवति । तदभावे च द्वयोरेकस्मिँश्च न भवति । एवं बहुवचनमिति समाख्यान्वर्था भवति । अभियुक्तवचनं च बहुवचनमिति । यदि त्रित्वं बहुवचनस्यार्थः स्यात् । त्रिषु वचनमित्येव तद् ब्रूयात् । लाघवादसन्देहात् । तस्माद् द्वित्वमपेक्ष्यैते बहवः । अतोऽवस्थितं त्र्यादीनां बहुत्वम् । एवञ्च सति नैकः शब्दोऽनेकार्थो भवति । सर्वेषां च बहु-

त्वान्न कश्चिल्लक्षणया प्रयोगः। अथोच्यते। त्रिषु निरुपपदं प्रयुज्यते चतुरादिषु तु सोपपदम्। चत्वारो ब्राह्मणा इति। तच्च मिथ्या। त्रिष्वपि सोपपदं प्रयुज्यते। यथा, त्रयो लोकास्त्रयो वेदा इति। यदि च निरुपपदं च त्रित्वं प्रत्याययेत्। ततो वसन्ताय कपिञ्जलानित्युक्ते विचार एवायं न प्रवर्त्तेत। यथा अत्रैव न विचार्यते- किं कपिञ्जला आलब्धव्या, उत मयूराः, कपोता वेति। कस्य हेतोः। यतः कपिञ्जलशब्दस्य न मयूराः कपोता वा वाच्याः। इहापि यदि बहुवचनस्य त्रित्वमेव वाच्यं स्याद् नेतरा संख्या, पूर्ववद्विचार एवायं स्यात्॥ ३८॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत्॥ ३९॥

अथोच्येत दृष्टो बहुवचनस्य प्रयोगश्चतुरादिषु, चत्वारो ब्राह्मणा इति। ततो विचार इति तथेह। इहापि कपिञ्जलशब्दस्य दृष्टः प्रयोगः कपोते मयूरे च। महान् कपोत उच्यते कपिञ्जलोऽयं न पोत इति। तथाल्पो मयूरः कपिञ्जलोऽयं न मयूर इति॥ ३९॥ पूर्व० आ०

भक्त्येति चेत्॥ ४०॥

आह। भक्त्या तत्र कपिञ्जलशब्दः प्रयुज्यते। न च भाक्ते प्रयोगे शब्दार्थशङ्का भवति॥ ४०॥ आ० नि०॥

तथेतरस्मिन्॥ ४१॥

इतरस्मिन्नपि चत्वारो ब्राह्मणा इति लक्षणया प्रयुज्यत इत्युक्तम्। न च लक्षणाप्रयोगे शब्दार्थशङ्का भवति। अपि च प्रातिपदिकार्थस्य या संख्या सा चानेनाभिधीयते। यथा ब्राह्मणा इति। प्रातिपदिकार्थ एव वा यथा द्वावेक इति। न च त्रित्वं प्रातिपदिकस्यार्थो, न तत्संख्या इति। तस्माच्चत्वार इति बहुवचनं न प्राप्नोति। अथोच्यते। अस्ति चतुर्षु अवयवभूतं त्रित्वं तदपेक्षं बहुवचनमिति। द्वित्वमपि तत्रास्ति, एकत्वं च। काममनेनैव द्वित्ववचनमेकवचनं चोत्पद्येत। तस्मान्न त्रित्वयोगाच्चतुरादिषु बहुवचनप्रयोगः। बहुत्वादेव तेषां बहुवचनम्। अतः सर्वे त्र्यादयः परार्द्धपर्यन्ता बहुवचनस्यार्थः। सर्वे चेदर्थतः कपिञ्जलानालभेत इति सर्वे प्राप्यन्ते। तस्माद्विकल्पः॥ ४१॥ पूर्व० आ०॥

प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात्॥ ४२॥

प्रथमं वा बहुत्वं त्रित्वं नियम्येत । किं कारणम् । न हि कश्चिच्चतुर उपाददानो न त्रीनुपादत्ते। यत् कारणमनुगतास्त्रयश्चतुर्षु वोपात्तेषु कृतः शब्दार्थो बहूनालभेतेति श्रुतम्, आलब्धव्याश्च बहवः । एवं सति कारणादतिक्रमः स्यात्। यदि च यथाश्रुतानुपादाने किञ्चिदन्यत् कारणं त्रित्वातिक्रमे स्यात्ततोऽतिक्रमः। न तदस्ति । तस्मात् त्रित्वं नियमेन । ननु फलभूयस्त्वं कारणं भविष्यतीति । नैतदस्ति । यत्र बहवः कल्पाः श्रूयन्ते तेषां कश्चिल्लघुः कश्चिद् गुरुः । तत्र गुरोः कल्पस्यानुष्ठानाम्नानसामर्थ्यात् तदनुष्ठानात् फलभूयस्त्वमनुमीयते। यथा एका देया षड्देया द्वादश देया चतुर्विंशतिर्देया इति । इह तु एक एव कल्पो बहूनामालम्भः । स त्रिभिश्चतुरादिभिस्तुल्यः । अतस्तत्र यो लघुमुत्सृज्य गुरुकल्पमातिष्ठेत तस्य फलभूयस्त्वं न भवितुमर्हति ॥ ४२ ॥ सि० ॥

श्रुत्यर्थाविशेषात् ॥ ४३ ॥

यथा पशुमालभेतेति श्रुतये महान्तं महार्घं वा पशुमालभेत, न तस्य फलभूयस्त्वं भवति । यस्तु मांसीयं शिष्टमतिक्रामेत् स यदि तावद्वैदिकीषु हिंसासु प्रत्यवायस्ततः प्रत्यवेयात् । अथाप्रत्यवायस्तथापि शिष्टविगर्हणं च लभेत् । कृते श्रुत्यर्थे मांसीयान् पशून् हन्तीति । तस्मात् त्रयः कपिञ्जला आलब्धव्याः ॥ ४३ ॥ युक्तिः ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४४ ॥

अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, यथा न्याय उपदिष्टः । यथा, कृष्णा याम्या अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः, तेषामैन्द्राग्नो दशम इति। यदि च त्रय एते त्रिकाः,एवं नियोगत ऐन्द्राग्नो दशमः सम्पद्यते। इतरथा पाक्षिकः स्यात् । तस्मात् त्रित्वानियमः ॥४४॥ निदर्शनम् ॥

प्रकृत्या च पूर्ववत् तदासत्तेः ॥ ४५ ॥

प्रकृत्याग्नीषोमीयेणैकत्वं प्राप्यते तस्योत्पत्तिर्भविष्यति 'त्रित्व उपादीयमाने । इतरथा विप्रकर्षः स्यात्। इदं वाऽपि लिङ्गं गृहमेधीये श्रूयते । ओदनानुद्धरतीति । तत्र मध्यमस्येति त्रयाणां निरुपपदं भवति । अन्यत्र सोपपदं पञ्चानां मध्यमः । अष्टानां मध्यम इति ॥४५॥ युक्तिः ॥ कपिञ्जलाधिकरणम् ॥ ७ ॥

उत्तरासु यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ४६ ॥

सान्नाये दोहनं प्रकृत्य श्रूयते। वाग्यतास्तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवागनन्वालभ्योत्तरा दोहयतीति। किमयं विधिरनुवाद इति। किं प्राप्तम्। अपूर्वार्थत्वाद् विधिरिति। अनुवादो ह्यनर्थकः स्यादिति प्राप्ते उच्यते ॥ ४६ ॥ पूर्व० ॥

यावत्स्वं वान्यविधानेनानुवादः स्यात् ॥ ४७ ॥

अनुवादः स्याद्, नायं विधिः। उत्तरा दोहयतीति। अन्योऽत्र विधिरुत्सृष्टवागनन्वालभ्येति। यद्येषोऽपि विधिः स्याद्वाक्यं भिद्येत। उत्तरा दोहयति, ताश्चानन्वालभ्येति ॥ ४७ ॥

अथ कुतः प्राप्तेऽनुवादः ?

साकल्यविधानात् ॥ ४८ ॥

साकल्यमत्र विधीयते गवां दोग्धव्यानाम्। नास्यैतां रात्रिं पयसाग्निहोत्रं जुहुयात् कुमाराश्च न पयो लभेरन्। ननु कुमाराणां पयोदानप्रतिषेधोऽयम्। न हि पयःप्रतिषेधे किञ्चिद् दृष्टमस्ति। अदृष्टं कल्पयितव्यम्। नन्वितरत्रापि लक्षणाश्रयणीया। बाढम्। दृष्टार्थाच्छब्दवृत्तिर्लघीयसीति। तस्मात् साकल्यविधिर्गवां पयःप्रतिषेधं, नायं लक्षणया। ततः प्राप्तेऽनुवादः ॥ ४८ ॥ हेतुः ॥

बह्वर्थत्वाच्च ॥ ४९ ॥

बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविरिति च मन्त्रस्य सर्वासु दुह्यमानास्वपाक्षिकत्वं भविष्यति। बहुत्वं च शक्त्यपेक्षम् ॥ ४९ ॥

अग्निहोत्रे चाशेषवद्यवागूनियमः प्रतिषेधः कुमाराणाम् ॥ ५० ॥

अग्निहोत्रे च श्रूयते। नास्यैतां रात्रिं पयसाग्निहोत्रं जुहुयाद् यथान्यस्यै देवतायै प्रत्तमन्यस्यै देवतायै दद्यात् तादृक् तत् स्याद् यवाग्वा जुहुयादिति। सर्वस्य पयसः सान्नायार्थतां दर्शयति। तथा पयःप्रतिषेधः कुमाराणामिति व्याख्यातम् ॥ ५० ॥ हेतुः ॥

सर्वप्रायिणापि लिङ्गेन संयुज्यते देवताऽभिसंयोगात् ॥ ५१ ॥

वत्सेभ्यश्च ह वा एता मनुष्येभ्यश्च पुराप्यायन्ते अथैतर्हि

देवेभ्य एवैता आप्याययन्ति । सर्वप्राप्तेरेतल्लिङ्गम् । कथम् । यावत्तेभ्यो मनुष्येभ्यश्च पुराप्याययन्ते। तस्मात् सर्वप्राप्तेरेतल्लिङ्गम्।अतो यावत्स्वमुत्तरासु दोहनं स्यात् ॥ ५१ ॥ हेतुः ॥ उत्तरादोहनानुवादाऽधिकरणम् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रधानान्याग्नेयादीनि । तेषामङ्गान्याघारादीनि । तेषु चिन्त्यते । किं तस्य तस्य प्रधानस्य भेदेनाङ्गानां प्रयोगः । अथ वा सर्वेषां तन्त्रेणेति । अथ तत्र किं वृत्तं, क्रतुवच्चानुमानेनाऽभ्यासे फलभूमा स्यादिति । तत्र कृत्स्नौ दर्शपूर्णमासावुद्दिश्य कथा वृत्ता । इह तु तत्तत्प्रधानं प्रति चिन्त्यते । किं प्राप्तम् ।

प्रधानकर्मार्थत्वादङ्गानां तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् ॥ ५२ ॥

अङ्गानां प्रयोगे कर्मभेदः स्यात् क्रियाभेदः। तस्य तस्य प्रधानस्य भेदेनाङ्गानां प्रयोगः। कुतः। प्रधानकर्मार्थत्वात् । प्रधानार्थत्वादित्यर्थः प्रधानार्थेन ह्यङ्गान्युपदिश्यन्ते। अङ्गवन्ति प्रधानानि कथं स्युरिति । अङ्गसम्बद्धे च प्रधानार्थे अङ्गानां सहत्वं न विवक्ष्यते । न हि तत्र प्रधानानि विधीयन्ते । किं तर्हि । अङ्गानि चाविधीयमानस्याऽर्थस्य गुणो विवक्षितो भवति।यथा ग्रहं संमार्ष्टीत्येकत्वम् । एवञ्चैकैकस्य प्रधानस्याङ्गैः सम्बन्धः कर्त्तव्यः । तानि यदि सकृत् क्रियेरन् न विभागेन सम्बद्ध्येरन् । यथा प्रायणीयोदवसानीययोरेकादशिन्यां समस्तैश्च सम्बन्धः कर्त्तव्य इत्युक्तं, विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यत्र । तस्मात् प्रतिप्रधानमङ्गभेदः ॥ ५२ ॥ पूर्व० ॥

क्रमकोपश्च यौगपद्यात् स्यात् ॥ ५३ ॥

प्रधानानि च क्रमवन्ति तानि च यथाक्रमं साङ्गानि कर्त्तव्यानि। तत्र यदि तन्त्रमङ्गानि स्युः, ततोऽकृत्वाग्नेयं साङ्गमग्निषोमीयः प्रक्रान्तः स्यात् । तथा च प्रधानानां क्रमकोपः स्यात् । अथ तु भेदस्ततः साङ्गमाग्नेयमपवृज्याग्नीषोमीयः साङ्गः प्रक्रान्तः क्रियत इति नास्ति क्रमकोपः । अपर आह । यदि तन्त्रं भवेयुरङ्गानि ततो यावत्तनूनपादाग्नेयस्योपकरोति तावत् समिधाग्नीषोमीयस्योपकर्त्तव्यमास एष उपकारः क्रमकोपः।अपि चाङ्गारापोहनादीनि संस्पर्शादीनि प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते तैश्चाघारादीनामवैलक्षण्यं भविष्यति ॥५३॥ आ०॥

तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात् स्याद् विशेषाग्रहणात् ॥ ५४ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरं परिजग्राह। नचैष पक्षः श्रेयान्, भेद इति। किं तर्हि। यौगपद्यं, सकृत् प्रयोगः स्यात्। सकृदेव प्रयुक्तान्यङ्गानि सर्वैः प्रधानैर्युगपत् सम्बध्यन्ते। तुल्यानामेकशब्दोपदिष्टानां चेदमर्थं प्रति विशेषाग्रहणात्। इमानि कर्तृतो देशतः कालतश्च तुल्यानि दर्शपूर्णमासयोः यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विजः। समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेतेति। प्रधानैश्च सहाङ्गानामेकदेशकालकर्त्तृकत्वं वक्ष्यति। अङ्गानि तु विधात्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन्नित्यत्र एकेन च शब्देन प्रधानानि फलं प्रत्युपदिष्टानि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। किमतः,अतस्तेषां फले सम्भूयकारित्वम्। तेन स्वर्गकामस्य सर्वेषां युगपच्चिकीर्षा नैकशः। सर्वचिकीर्षया त्वाघारादीनां क्रियमाणानां तुल्यकर्त्रादीनां न गृह्यते विशेषः, कस्यै तान्याग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य वेति। सर्वेषां च युज्यन्ते। तस्मात् सर्वार्थानि भवन्ति। तस्मादनावृत्तिः ॥ ५४ ॥ सि० ॥

ऐकार्थ्यादव्यवायः स्यात् ॥ ५५ ॥

यच्च क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यादिति। तत्र ब्रूमः। ऐकार्थ्यादव्यवायः स्यात्। न क्रमकोपः। कुतः। ऐकार्थ्यात्। सम्भूयकारीण्येतानीत्युक्तम्। तेषां सह क्रिया, नैकशः। न हि तत्रैकेन कृतेन कश्चिदर्थः। एकसम्बन्धक्रियायामानुपूर्व्यं स्यात्। तस्मान्न तेषां प्रयोगे क्रमः, कुतः क्रमकोप इति। यच्चोपकारे क्रमकोप इति, तत्रापि नाघारः कृतमात्र एव प्रधानेषूपकरोति। यत् कारणं तस्मिन् काले प्रधानान्येव न सन्ति। यदा तु सर्वाण्यङ्गानि कृतानि तदा तान्यङ्गान्यऽपूर्वाणि सम्भूय प्रधानेषूपकुर्वन्ति। अङ्गानामपि हि सम्भूयकारित्वमुक्तम्। अथैकार्थ्यादैककर्म्यमिति। तस्मादुपकारेऽपि नास्ति क्रमकोपः ॥ ५५ ॥ आ० नि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५६ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनं भवति यथा न्याय उपादिष्ट इति कामुकायन आचार्यो मन्यते स्म। किं पुनस्तत्। चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो

हूयन्ते त्रयोदशामावास्यायामिति । यद्यावृत्तिः स्यान्न त्रयोदश चतुर्दश वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ५६ ॥ युक्तिः

यच्च संस्पर्शवदाराद्युपकारिणामप्यावृत्तिरस्तीति । तत्र ब्रूमः—

तन्न्यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५७ ॥

स हि न्यायः सम्भूयकारिणां सहक्रियेति सर्वत्रैव । सहक्रियाऽशक्तेस्तु धर्मसंस्पर्शोष्वानुपूर्व्यं स्याद् भेदेन क्रिया । न शक्यते एकस्याङ्गारापोहनेन सर्वेषां पाकः कर्त्तुम् । न चैकस्मिन् पुरोडाशे श्रपिते सर्वे श्रपिता भवन्ति । संस्कारस्य तदर्थत्वात् । संस्कारोऽयं पाकार्थो विधीयते । तत एव प्रत्यक्षोपकारिणः प्रतिप्रधानमावृत्तिः स्यात् । अन्यथा याग एव न संवर्त्तेत ॥ ५७ ॥ आ०नि० ॥

असंसृष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५८ ॥

असंसृष्टोऽप्याघारादिः प्रतिप्रधानमावर्त्तते । कुतः । तादर्थ्यात् । यस्य समीपे कृतस्तदर्थ इति गम्यते विशेषः । आघारादीन्याज्यभागान्तान्याग्नेयस्य स्विष्टकृदादीन्यग्नीषोमीयस्येति गृह्यमाणे विशेषे भेदः । तस्मादुपांशुयाजादीनां समीपे प्रागाघारादीनि ऊर्द्ध्वं स्विष्टकृदादीनि कर्त्तव्यानि । एवं च संस्पर्शिभिरितरेषामवैलक्षण्यं भविष्यति ॥ ५८ ॥ युक्तिः ॥

विभवाद्वा प्रदीपवत् ॥ ५९ ॥

यदुक्तं यस्य सन्निधौ प्रयुक्तानि तस्येमानीति गृह्यते इति विशेषः । तस्मादावृत्तिरिति । नैतद् युक्तम् । विभवात् । कुतः । विभविष्यन्त्येतान्येकस्यापि सन्निधौ क्रियमाणानि सर्वेषामुपकर्त्तुम् । प्रदीपवत् । तद्यथा प्रदीप एकस्मिन् प्रदेशे भुञ्जानानां ब्राह्मणानामेकस्य सन्निधौ क्रियमाणः सर्वेषामुपकारं करोति । तस्मादनावृत्तिः ॥५९॥ निदर्शनम् ॥

अर्थाल्लोके विधितः प्रतिप्रधानं स्यात् ॥ ६० ॥

उपवर्णनापरिहारः पूर्वं न कृत इति स तावद्वर्ण्यते । यदुपवर्णितं प्रदीपवदिति । तदयुक्तम् । अर्थाल्लोके प्रदीपस्य सकृदसकृद्वा क्रिया । यदि सकृत् कृतः सर्वं प्रकाशयति सकृत् क्रियते, अथ न प्रकाशयति ततोऽसकृत् । ततश्चास्य प्रत्यक्षसामर्थ्यम् । अथेह विधित

उपकारोऽनुपकारो वा गम्यते, न प्रत्यक्षेण । न चास्ति विधान-मस्योपकरोतीति सन्निधानाद् विशेषग्रहणाद् गम्यते यस्य सन्निधौ प्रयुक्तस्तस्योपकरोतीति । तस्मादावृत्तिः ॥ ६० ॥ आ० नि० ॥

सकृदिज्यां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ॥ ६१ ॥

अथ यदुक्तं सकृदिज्यां कामुकायन आचार्यो मन्यते । नैवम् । चतुर्दशत्रयोदशेत्याहुतिपरिमाणस्य विरोधः स्यादिति । तस्य कः परिहारः । आभाषान्तं सूत्रम् ॥ ६१ ॥

विधेस्त्वितरार्थत्वात् सकृदिज्या श्रुतिव्यतिक्रमः स्यात् ॥ ६२ ॥

विधीयत इति अङ्गं विधिशब्देनोच्यते । अङ्गस्येतरार्थत्वात् । यदेतत् स्थितं, यत्सन्निधौ यत्कृतं तदर्थमेव तदिति तदावृत्त्याङ्गानां प्रयोगः । तत्र चतुर्दश त्रयोदशेत्याहुतिसंख्या नोपपद्यते । आहुतिविधयस्तु चतुर्दश त्रयोदश । तेषां लक्षणया वचनमुपपद्यते । चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतिविधयः । त्रयोदशामावास्यायामिति । नैतत् संख्याविधानम् । प्रचयेनैव संख्यायाः प्राप्तत्वात् । अनुवादस्त्वयम् । अनुवादश्च लक्षणयोपपद्यते । विदितस्य स भवति । आहुतिविधानां चेयं संख्या विहिता, नाहुतीनाम् । तस्मात्तेषामनुवादः ॥ ६२ ॥ आ० नि० ॥

विधिवत् प्रकरणाविभागे प्रयोगं बादरायणः ॥ ६३ ॥

तन्त्रेण प्रयोगं बादरायणो मन्यते स्म । कुतः । प्रकरणाविभागात् । सर्वेषां प्रधानानामविभक्ता प्रक्रिया सम्भूय कारित्वादित्युक्तम् । तत्रैदमर्थ्यं प्रति न गृह्यते विशेषः । यत्तु सन्निधिप्रयोगेण विशेषग्रहणमुक्तं, तदयुक्तम् । किं कारणम् । विशेषो यः सन्निधिक्रमः स प्रकरणेन बाध्यते । विधिवत् । यथा विधौ तुल्यत्वात् प्रकरणस्य सर्वार्थान्यङ्गानि विज्ञायन्ते, न यस्य सान्निधौ तदर्थानि । क्रमस्य प्रकरणेन बाधितत्वात् ॥ ६३ ॥ सि० ॥

अपि चैकेन सन्निधानमविशेषको हेतुः ॥ ६४ ॥

यद्यपि सर्वार्थाः, तदाप्येकस्य कस्यचिदवश्यं सान्निधौ कर्त्तव्याः । तस्मान्न विशेषः सन्निधेरेकान्ततः शक्योऽवधारयितुम् । अतस्तन्त्रेण प्रयोगः । बादरायणग्रहणं कीर्त्यर्थं, नैकीयमतार्थम् ॥६४॥ हेतुः

क्वचिद् विधानान्नेति चेत् ॥ ६५ ॥

नैतद्युक्तं, सकृत् क्रियेति । कुतः । क्वचित् सहत्वमाहत्य विधीयते । सह वघ्नन्ति सह पिषन्तीति।तदनावृत्तौ सर्वतः प्राप्तायां परिसंख्याऽर्थं भवति । इहैव सहत्वन्नान्यत्रेत्युच्यते ॥ ६५ ॥ आ० ॥

न विधेश्चोदितत्वात् ॥ ६६ ॥

न तत्र परिसंख्या युज्यते । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसंख्यार्थं भवति । न चेह सहत्वं प्राप्तम्। कुतः । भेदेन निर्वापस्य चोदितत्वात् । आग्नेयाग्नीषोमीययोर्भेदेन निर्वापस्तूक्तः । तयोर्भेदेनैवावहननपेषणे प्राप्नुतः । तत्रावश्यं विधेयं सहत्वम । तस्मान्न क्वचित् सहत्वविधानादन्यत्र भेदेन क्रिया विज्ञायेतेति ॥ ६६ ॥ आ० नि० ॥

आघारादीनामङ्गाङ्गानां तन्त्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

क्वचिच्छ्रूयते, आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत, सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायां स्पर्द्धमान इति। तत्र विचार्यते । किं कृष्णग्रीवस्य प्रथमस्य तृतीयस्य सह प्रदानं कर्त्तव्यम् ? अथवा भेदेनेति । किं प्राप्तम् ।

व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमाणविशेषाणाम् ॥ ६७ ॥

व्याख्यातं प्रयोगे यौगपद्यमिति। तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात् स्यादिति । इह तु कृष्णग्रीवयोरेकदेवतत्वात् सह प्रयोगे क्रियमाणे न गृह्यते विशेषः । सहक्रिया चैकफलत्वात् प्राप्ता । तस्मात् सहप्रदानम् ॥ ६७ ॥ पूर्व० ॥

भेदस्तु कालभेदाच्चोदनाव्यवायात् स्याद्विशिष्टानां विधिः प्रधानकालत्वात् ॥ ६८ ॥

भेदस्तु प्रदानस्य युक्तो, न तन्त्रता । कुतः । कालभेदात् । अथ कालभेदः । चोदनाव्यवायात् । सौम्यचोदनया व्यवहिते कृष्णग्रीवचोदने । तत्र पाठक्रमादेकस्य पुरस्तात् सौम्यस्य प्रयोगः प्राप्तः, एकस्योत्तरत्र । तयोर्यदि सह प्रदानं क्रियेत क्रम उपरुध्येत, अन्यतरस्य पुरस्तात् क्रियायामुत्तरस्योपरिष्टात् पूर्वस्य । तस्माद्भेदेन प्रयोगः ॥ ६८ ॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ६९ ॥

अभितः सौम्यमाग्नेयौ भवत इति ॥ ६९ ॥ निदर्शनम् ॥

विधिरिति चेन्न वर्त्तमानापदेशात् ॥ ७० ॥

अथ विध्यभिप्रायं कल्प्येत । श्रुत्यर्थमुत्सृज्य लक्षणार्थः परिगृहीतः स्यात् । तस्मात् प्रदानभेदः ॥ ७० ॥ आ० नि० ॥ कृष्णग्रीवस्य भेदेन ग्रहणाधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ११ ॥ १ ॥

अथ एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ११ ॥ २ ॥

एकदेशकालकर्त्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयादीनि प्रधानानि । तत्र देशकालकर्त्तारः, समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत अमावास्यायाममावास्यया यजेत । दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विज इति । तथा चातुर्मास्ये प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत, वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत । चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विज इति । तत्र विचार्यते । किम् आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्रं देशकालकर्त्तारः । अथवा भेद एवेति । तत एतावत्तु परीक्ष्यम् । किं चोदनाविधिशेषा देशादयो यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येवमादयः । आग्नेयादिचोदनाविधयस्तेषामिमे समादिविधयः शेषाः । आग्नेयोऽष्टाकपाल एवं भवति । एवं सर्वत्र । अथवा, प्रयोगाङ्गं देशादयः । य एषामाग्नेयादीनां प्रयोगः फलसाधनार्थस्तदङ्गानामिति । किञ्चातः । यदि प्रयोगाङ्गं ततस्तन्त्रम् । अथ चोदनाविधिशेषास्ततो भेदेनेति । किं प्राप्तम् । एकदेशकालकर्त्तृत्वं मुख्यानां तन्त्रमित्येषा प्रतिज्ञा । तत एवं तावद्वर्णयति । प्रयोगाङ्गं देशादय इति । कुतः । न तावदृते देशकालकर्त्तृभ्यः प्रयोगो भवति । यच्च येन विना न भवति तत्तदङ्गमित्यवगम्यते । तस्मात् प्रयोगाङ्गं देशादयः । यदा प्रयोगाङ्गं तदा तन्त्रभावः । कस्मात् । एकदेशोपदेशात् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति एकशब्दोपदेशादेकं फलम् । एकफलात् सहप्रयोगः । तत्र न गृह्यते विशेषो देशादीनामिदमर्थं प्रति । अगृह्यमाणे विशेषे तन्त्रभावो युक्तः । तस्मात् तन्त्रं देशादयः ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

अविधिश्चेत् कर्मणामभिसम्बन्धः प्रतीयेत तल्लक्षणार्थोऽभिसंयोगाद् विधित्वाच्चेतरेषां प्रतिप्रधानभावः स्यत् ॥ २ ॥

अविधिश्चेद् यदि चोदनाविशेषो न स्यात् । देशादिविधिस्ततः कर्मणामाग्नेयादीनां भेदेन देशादिभिरभिसम्बन्धो न प्रतीयेत।चोदनाविशेषस्त्वयम् । किं कारणम् । इह समे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येवमादिभिर्वाक्यैर्देशादयो विधीयन्ते । अप्राप्तत्वात् । ते चेद्विधीयन्ते, आग्नेयादीनां दर्शपूर्णमासशब्देनानुवादयितव्यम् । अन्यथा अनेकार्थविधानमेकस्मिन् वाक्ये भवतीति । अनुवादे च तेषां सहत्वं न विवक्ष्यते । विवक्ष्यमाणे वाक्यभेदो भवति। आग्नेयादिना देशादयः । तेषां च सहितानामिति । कथम् । समे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येवमादिभिर्वाक्यैराग्नेयादिषु देशादयो न विधातुं शक्यन्ते। लक्षणार्थोऽभिसंयोगात् । लक्षणार्थेनाभिसंयोगो विज्ञायते दर्शपूर्णमासशब्दः समुदायार्थोऽयम् । समुदायश्च समुदायिलक्षणार्थः शक्नोति साहचर्यात् समुदायिनो लक्षयितुम् । न त्वेवमपि लक्षणाश्रितो भवति । वरं लक्षणा, नैकवाक्यस्यानेकार्थत्वम् । अनेकार्थत्वे अगमकत्वम् । लक्षणानुगामिका । लौकिकत्वात् । अपि च श्रुत्या समुदाये देशादयो विधीयेरन्।न च समुदायस्य देशादिभिः सम्बन्धोऽस्ति। कारकं हि समयः । कारकस्य कर्मणा सम्बन्धो, न कर्मगुणेन । तस्मादपि लक्षणा । यथा पौर्णमासीमभिमृशेदिति हविर्लक्षणा । चोदनाविधित्वाच्चेतरेषां देशादीनां प्रतिप्रधानभावः स्यात् । गृह्यमाणविशेषत्वात् । अथ केन समादय आग्नेयादिषु विधीयन्ते । समे यजेत पौर्णमास्यां यजेतेत्यनेनाख्यातेन । अत्र हि धातुना यागमनूद्य विभक्त्या तेषु समादीनां विधिः कर्त्तारोऽपि, यस्तेषां यागानां रूपविधानार्थो भवति । अच्युतो भवतीति। तेन विधीयन्ते। अथ वा अस्तिर्भवतीति परः प्रथमपुरुषे प्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति ॥ २ ॥ सिद्धान्तः ॥ आग्नेयादीनां न देशकालादितन्त्रताधिकरणम् ॥ १ ॥

एवं स्थितमपर्यवसितं भवत्यतोऽन्तरा चिन्तान्तरं क्रियते । किं पुनः कारणमेतस्मिन्नपर्यवसिते चिन्तान्तरमारभ्यते । एतस्मिन्न्याये स्थिते तस्याश्चिन्तायाः पूर्वपक्ष उत्तिष्ठति । अतोऽसौ एतस्माद्-

नन्तरमुच्यते ॥

अङ्गेषु च तदभावः प्रधानं प्रति निर्देशात् ॥ ३ ॥

अङ्गेषु इदानीं विचार्यते । किं तेषां समुदाय एव देशकालकर्त्तारः । अथवाऽनियम इति । किं प्राप्तम् । अङ्गेषु च तदभावः । कुतः । प्रधानं प्रति निर्देशात् । चोदनाविधिशेषत्वेनाग्नेयादीनि प्रधानानि प्रति समादयो निर्दिष्टा नान्यत्र भवन्ति । तस्मादनियमः । यथा द्रव्यदेवतं यत् प्रधानेषु न तदङ्गेषु । एवं देशादयोऽपि । स्थितादुत्तरम् ॥ ३ ॥ पूर्व० ॥

यदि तु कर्मणो विधिसम्बन्धः स्यादैकशब्द्यात् प्रधानार्थाभिधासंयोगात् ॥ ४ ॥

यदि आग्नेयादेः कर्मणः समादिसम्बन्धः स्यात् ततःस्याच्चोदनाविधिशेषत्वं, भेदेन च समादयः । न तु तदस्ति । कुतः । ऐकशब्द्यात् प्रधानार्थाभिधासंयोगात् । यस्मादाग्नेयादीनां समस्तानामेकशब्दो वाचकस्तेन समादीनामभिसंयोगः । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । न ये व्यस्तानां वाचकाः, यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येवमादयः । तत्र प्रत्यक्षं समस्तसंयोगमुत्सृज्य परोक्षो व्यस्तसंयोगः कल्प्यः । सोऽपि लक्षणया । अथ तु प्रधानानामभिसंयोगः क्रियते तत उभयमपि परिहृतं भवति । कः पुनः प्रधानार्थः । प्रधानं फलं, तत्साध्यात् प्रधानार्थो यो व्यापारः । कश्चासौ आग्नेयादीनां प्रयोगः । कथं तेनाभिसंयोगः समादीनां विज्ञायते । उच्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन समस्तानामाग्नेयादीनां फलसाधनाऽर्थः प्रयोग उक्तः । तस्य च यदि पुनः श्रुत्या समादयो विधीयन्ते, याभ्यामेताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ताभ्यां समे यजेतेति, ततो न परोक्षो व्यस्तसम्बधः कल्पितो भवति । न च लक्षणा । तस्मात् प्रयोगे विधिरेतेषाम् । स च सर्वेषां प्रधानानां साधारणः । तत्रैदमर्थ्यं प्रतिगृह्यते विशेषः।तस्मात्तन्त्रं देशकालकर्त्तारः ॥४॥सि०॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

अन्यार्थोऽप्येतमेवार्थं दर्शयति उग्राणि ह वा एतानि घोराणि हवींषि यदमावास्यायां सम्भ्रियन्ते आग्नेयं प्रथममैन्द्रे उत्तरे इति । सम्भरणं पौर्वापर्यं चैककालत्व उपपद्यते । तस्मादपि तन्त्रम् ॥ ५ ॥ निदर्शनम्

श्रुतिश्चैषां प्रधानवत् कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् ॥ ६ ॥

इतश्च प्रयोगचोदना पुनः श्रुतिरियम् । कुतः । श्रुतिस्तेषां समादीनां प्रधानानामिव । कथं कृत्वा । कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् । यात्र कर्मश्रुतिः, दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । सा परार्था । तृतीयायोगात् । तया सामानाधिकरण्यात् । यजेतेति यजिरपि परार्थ एव।तदेतदेवमापद्यते, दर्शपूर्णमासयागेनाऽन्यत् किमपि कुर्यादिति ॥ ६ ॥ हेतुः ॥

कर्मणोऽश्रुतत्वाच्च ॥ ७ ॥

कर्म च न श्रुतं, कार्यं न श्रुतं, प्रधानं न श्रुतमित्यर्थः । तस्य स्थाने समादीनि श्रूयन्ते । प्रधानस्थाने श्रुतत्वात् । श्रुतिरेषां प्रधानवदित्युच्यते । न च तानि प्रधानानि । तत्र यदि आग्नेयादिवाक्यानां पुनः श्रुतिरियं कल्प्येत गुणभावानुवादो भज्येत । न हि तत्र तेषां गुणभाव उक्तः । उत्पत्तिमात्राख्यानानि तानि च किञ्चित् कार्यं निर्देष्टुं यदपेक्ष्यानुक्तोऽपि गुणभावोऽर्थप्राप्तोऽनूद्येत । प्रयोगचोदनायां तु गुणभाव उक्तः । कार्यमपि फलम् । तस्मात् तस्याः पुनः श्रुतिरियम् । तथा च तन्त्रभावः सिद्धः ॥ ७ ॥ हेतुः ॥

अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरँस्तस्मात् स्यादेकदेशत्वम् ॥ ८ ॥

अङ्गेषु स्थितादुत्तरम् । यदा प्रयोगाङ्गं देशादय इत्युपपन्नं तदायमुत्तरः पक्ष उत्तिष्ठति । तस्मात् ततोऽनन्तरमुच्यते । यदुक्तम् अङ्गेषु देशादीनामनियम इति । तन्न । अङ्गेषु समादिनियम इति । कुतः ? । यतोऽङ्गान्यपि प्रधानेन फलसिद्धावुद्दिश्यमानेन सहोपदिश्यन्ते । कथम् । विधानत्वात् । प्रधानानां फलं साधयतां विधानमेतद्यदुपेताङ्गप्रयोगो विधानकल्प इतिकर्त्तव्यतेत्यर्थः । अतो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्राङ्गवान् प्रयोगः प्रधानानां युक्तः।यथा विधिस्तत्रोक्तस्तथा।विधेन पुनः श्रुत्या समादीनां विधिः । अतोऽङ्गानामपि प्रधानैः सहैकदेशकालकर्तृत्वं स्यात् ॥ ८ ॥ सि० ॥

द्रव्यदेवतं तथेति चेत् ॥ ९ ॥

अथ यदुक्तं यथा द्रव्यदेवतं प्रधानानामङ्गानां च भेदेन भवति एवं देशादयोऽपि स्युरिति । तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ आभाषान्तं सूत्रम् ॥ ९ ॥ आ० ॥

न चोदनाविधिशेषत्वान्नियमार्थो विशेषः ॥ १० ॥

नैतदेवम् । कुतः । चोदनाविधिशेषत्वात् । चोदनाविधिशेषो हि द्रव्यदेवताविधिः । तेन प्रधानेषु द्रव्यदेवताविशेषो नियतः। इहाऽग्निः पुरोडाशश्च । इहाज्यमग्नीषोमौ चेति । तथाङ्गेष्वपि आज्येन प्रयाजान् यजति, शेषात् स्विष्टकृतं यजतीति । न चान्यत्र निर्दिष्टोऽन्यत्र भवति। तथेह प्रयोगाङ्गत्वाद् देशादीनाम् । तस्य च प्रयोगस्य साधारण्यात् । तन्त्रिभाव इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्माद्विषमं द्रव्यदेवतेन ॥ १० ॥ आ० नि० ॥

तेषु समवेतानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात्तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ११ ॥

यदि च समानं द्रव्यदेवतमङ्गानां प्रधानानां च स्यात् ततस्तेषु द्रव्यदेवतेषु समानेषु समवेतानामङ्गानां प्रधानानां च समवायात् तदवस्थोऽविशेष इति तन्त्रमिज्या स्याद्भेदस्तु तद्भेदात् । अथ तु भेदो द्रव्यदेवतस्य ततस्तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्।इज्याकर्मणः प्रयोगविशेषग्रहणाद्भेदः स्यात् । तथा चान्यार्थदर्शनं युक्तं भविष्यति चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्यायामिति । तस्मादपि द्रव्यदेवतस्य भेदः ॥ ११ ॥ हेतुः ॥ अङ्गानां प्रधानदेशादिनियमाधिकरणम् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासेष्ट्यां द्वौ समुदायौ दर्शः पूर्णमासश्च । तथा राजसूयेऽनुमत्यादय इष्टयः पवित्रादयः सोमाः । चातुर्मास्येष्वपि पर्वाणि वैश्वदेवादीनि । तत्र विचार्यते । किं दर्शस्य पूर्णमासस्य च तन्त्रेण अङ्गानां प्रयोगः । तथा राजसूयेष्टीनां सोमानां च चातुर्मास्येषु च पर्वाणामुत तन्त्रभेदेनेति । किं प्राप्तम् ॥

इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्म्यादङ्गानां तन्त्रभावः स्यात् ॥ १२ ॥

तत्र तत्र तन्त्रेण प्रयोगः । कुतः । ऐककर्म्यात् । एकफलत्वादित्यर्थः । एकं फलमिह तत्र तत्र श्रूयते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत । राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत । चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो

यजेत । एकत्वात् फलस्यैकः प्रयोगः । तत्र न गृह्यते विशेषः । तस्मात् तन्त्रम् ॥ १२ ॥ पूर्व० ॥

कालभेदान्नेति चेत् ॥ १३ ॥

नैतदेवं, तन्त्रमङ्गानीति । किं तर्हि । भेदेन । कुतः । कालभेदात् । क्वचित् कालभेदः, क्वचिद्देशभेदः।दर्शपूर्णमासयोः कालभेदः, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेतेति। तथा, चातुर्मास्यस्य पर्वणां वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत, वर्षासु वरुणप्रघासैर्यजेत, हेमन्ते साकमेधैर्यजेतेति । राजसूये देशभेदः । बार्हस्पत्यश्चरुर्ब्रह्मणो गृह ऐन्द्रमेकादशकपालो राज्ञो गृहे आदित्यश्चरुर्महिष्या गृह इति। कालभेदाद्देशभेदाच्च गृह्यते विशेषः । पौर्णमासी येषामङ्गानां कालस्तानि पौर्णमास्या उपकुर्वन्ति, नामावास्याया । वैगुण्यात् । तस्माद्भेदः ॥ १३ ॥ आ० ॥

नैकदेशत्वात् पशुवत् ॥ १४ ॥

नैतदेवं भेद इति । कुतः । एकदेशत्वात् ।यत्र फलसम्बन्धस्तत्राङ्गानां चोदना । यत् कारणं फलं साधयतां प्रधानानामङ्गान्युपकारे वर्त्तन्ते । समुदायचोदनायाः फलसम्बन्धः। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति।चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति।नैकदेशचोदनायां पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत,वसन्ते वैश्वदेवेनयजेत, बार्हस्पत्यश्चरुर्ब्रह्मणो गृह इति। न चेत्तत्राङ्गानां प्राप्तिः कुतो भेदेन प्रसङ्गः ।समुदायस्य तु फलैकत्वादेकः प्रयोगः। तस्माद् यस्मिन् कस्मिँश्चिदवयवे क्रियमाणान्यङ्गानि समुदायेन सम्भन्त्स्यन्ते। समुदायस्यावयवैरव्यतिरेकात् । पशुवत् । यथा पशौ भिन्नकालेष्वप्येकदेशेषु वपया प्रातःसवने चरति पुरोडाशेन माध्यन्दिने, अङ्गैस्तृतीयसवन इति नाङ्गानामावृत्तिर्भवति, तद्वत् ॥ १४ ॥ आ० नि० ॥

अपि वा कर्म पृथक्त्वात्तेषां तन्त्रविधानात् साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ १५ ॥

अपि वा न तन्त्रमङ्गानि स्युः । कुतः । कर्मपृथक्त्वात् । तेषां च तन्त्रविधानात् । कर्माणि तावदेतानि भिन्नानि । अन्यः पौर्णमासीसमुदायोऽन्य आमावास्यः । एवं सर्वत्र। तेषां च देशकालभेदः पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्येवमादिः । साङ्गानां च तेषां तत्र

देशकालविधिः नन्तु नैवात्राङ्गानि प्राप्यन्ते इत्युक्तम्। कुतस्तेषां देशकालविधिः। उक्तमेतत्। प्रयोगे पुनः श्रुत्या समादयो विधीयन्त इति। तत्र समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति, समुदायप्रयोगे पुनः श्रुतिः। पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्येकदेशे पुनः श्रुतिः। एवं सति पौर्णमासप्रयोगे कालो विहितः। अविभक्तश्चाङ्गानां प्रधानेन प्रयोगः। तस्मात् पौर्णमास्यङ्गानां पौर्णमासीकालः। अमावास्याऽङ्गानाममावास्याकालः। तत्र गृह्यते विशेषग्रहणाद्भेदः ॥१५॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १६ ॥

चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्रूयन्ते त्रयोदशामावास्यायामिति तन्त्रभावेन पौर्णमास्यां चतुर्दशाहुतयः स्युरमावास्यायां त्रयोदश। भेदे तूभयत्रोभयं भवति तस्माद्भेदः ॥ १६ ॥ हेतुः ॥

तथा तदवयवेषु स्यात् ॥ १७ ॥

यदा चैष न्यायस्तदावयवेष्वप्यवयवेषु देशकालभेदात् तन्त्रभेदः। तत्र चातुर्मास्यावयवयोरनीकवत् सान्तपनीययोर्बर्हिषः साधारण्यवचनमर्थवद्भवति। यदानीकवतो बर्हिस्तत्सान्तपनीयस्येति इतरथा सिद्धत्वात् तदनर्थकं स्यात्। तस्मादपि भेदः ॥ १७ ॥ युक्तिः ॥

पशौ तु चोदनैकत्वात्तन्त्रस्य विप्रकर्षः स्यात् ॥ १८ ॥

यत्तूक्तं पशुवदिति। तत्र ब्रूमः। पशौ युक्ता सकृदङ्गानां क्रिया। तत्र ह्येकमेव तन्त्रं केवलं, प्रचारस्य वचनाद्विप्रकर्षः। तदैक्यन्तु चोदनैकत्वात्। एका तत्र चोदना आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति। कर्म्मचोदनायां ह्यङ्गानां ग्रहणं च प्रचारचोदनायां, तदेव हि प्रधानं विप्रकृष्टकालेन प्रचारद्वयेन निर्वर्त्यते। तदर्थानि च कृतान्यङ्गानि। तेषां पुनः क्रियायां हेतुर्नास्ति। तस्माद्विषम उपन्यासः ॥१८॥ पूर्व० आ० नि० ॥ राजसूयादावङ्गावृत्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

तथा स्यादध्वरकल्पेष्टौ विशेषस्यैककालत्वात् ॥ १९ ॥

इदं श्रूयते- आग्नावैष्णवं प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्, सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुमाग्नावैष्णवमेकादशकपालं माध्यन्दिने, सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुमाग्नावैष्णवं द्वादशकपालमपराह्णे सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुं, यस्य भ्रातृव्यः सोमेन यजेतेति। तत्र चिन्त्य-

ते । किं त्रिषु कालेषु युज्यमानानाम् एतेषां कर्म्मसमुदायानां तन्त्रेणाङ्गानां क्रिया ? उत भेदेनेति । किं प्राप्तम् । तथा स्यादध्वरकल्पायां यथा पशौ तन्त्रमङ्गानां प्रयोगः।कुतः। विशेषस्यैककालत्वात् । अङ्गविशेषः कश्चिदेषां भिन्नकालानां समुदायानामेककालः श्रूयते, पुरावाचः प्रवदितो निर्वपेदिति। कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेषां निर्वापाणामयं कालविधिरिति । सर्वेषां ह्येषामेकफलत्वादेकप्रकरणम् । सैषाऽध्वरकल्पेष्टिः।यज्ञमेवैतया प्राप्नोति चैकशब्देन युगपत् फलं प्रति विधानात् । तस्मान्नैककाले क्रियमाण उत्तरकालयोः समुदाययोर्निर्वापः प्रतिकृष्येत । स प्रतिकृष्यमाणस्ततः प्राग्भाविनामङ्गानां प्रतिकर्षे वर्त्तेत तदा दिवाभिसम्बन्धात्। तदन्तमपकर्षे स्यादिति तानि प्रतिकृष्टानि सर्वेषां तन्त्रं भवन्ति। तेषु तन्त्रेषु उत्तरेषामपि तन्त्रभावो युक्तः। कुतः। यदि सर्वाणि तन्त्रं क्रियन्ते नास्ति तन्त्रभावे क्रमभेदः। अथानुक्रमभेदः । ततः पूर्वस्य सर्वं गुणकाण्डमपवृज्योत्तरस्योपक्रमेण भवितव्यम् । तथा निर्वापात्तेषु प्रतिकृष्यमाणेषु क्रमभेदो भवति। न तत्पूर्वस्य प्रोक्षणादीनि क्रियन्ते यावदुत्तरस्य निर्वापान्तानि न कृतानि। अपि च सहोपक्रमे युगपच्चिकीर्षा। तस्यां च सत्यां यद्यदापतति तत्तदगृह्यमाणविशेषत्वात् साधारणं भवति ॥ १९ ॥ पूर्व० ॥

इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ २० ॥

सैषाध्वरकल्पेष्टिरिति चैकवच्छ्रवणम् । तत्र तावदेकैवेष्टिः। बहव एते यागाः। यदि तु सह क्रियन्ते ततः सैकसमाप्ते यतीभावः पर्य्यवसितो भवतीति एकवदुपचार उपपद्यते । तस्मात्तन्त्रम्। ॥ २० ॥ पूर्व० युक्तिः ॥

नैतदेवं, तन्त्रमङ्गानीति। किन्तर्हि। भेदेन। कुतः।

अपि वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां च तन्त्रविधानात् साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ २१ ॥

कर्माणि तावदेतान्याग्नावैष्णवादीनि पृथग्भूतानि। तेषां तन्त्रविधानं नानाकालेषु प्रातर्मध्यन्दिनेऽपराह्ण इति । तत्रैषां साङ्गानामुपदेशः स्यादतः कालभेदादङ्गानां गृह्यते विशेषः। तस्माद्भेदः ॥ २१ ॥ सि०

यत्तु विशेषस्यैककालत्वादिति। तत्र ब्रूमः—

प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २२ ॥

प्रथमस्य कर्मणो यो निर्वापस्तस्यैतत्कालवचनम् । पुरा वाचः प्रवदितो निर्वपेदिति । ननु प्रकरणात् सर्वेषां प्राप्नोति । न प्रकरणं धर्माणां विशेषकम् । किन्तर्हि । विनियोजकम् । इदमत्र भवतीत्येतत् प्रकरणस्य सामर्थ्यं, नास्येदं, तस्येदमिति । त्रयाणां च निर्वापाणां क्रमप्राप्तस्य पूर्वस्यैव विज्ञायते । तस्मान्नास्ति विशेषस्यैककालत्वम् । कर्मणां च तत्र भेदः कालभेदादिति ॥ २२ ॥ पूर्व० आ० ॥

फलैकत्वादिष्टिशब्दो यथान्यत्र ॥ २३ ॥

यस्त्विष्टिरिति भिन्नानामपि कर्मणामेकफलानां फलस्यैकत्वमपेक्ष्यैकवचनं भवति । फलान्तरत्वादीहायाः । यथा सर्वपृष्ठेष्टिर्मृगारेष्टिः सुमनानामेष्टिरिति ॥ २३ ॥ पूर्व० आ० नि० ॥ आग्नावैष्णवाद्यङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैककालत्वात् ॥ २४ ॥

एकदेवताः पशव उदाहरणम् । सप्तदश प्राजापत्यान् । पशूनालभत इति । अस्ति तु प्रकृतावग्नीषोमीयपशौ वसाहोमः कर्त्तव्यः । याज्यार्द्धर्चौ वसां जुहोतीति । स इह चोदकेन प्राप्यते । तत्र चिन्त्यते । किं भेदेन वसाहोमः कर्त्तव्यः, अथवा तन्त्रमिति । किं प्राप्तम् । वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात् । प्रदानस्यैककालत्वात् । वसाहोमः खल्वेकदेवतेषु तन्त्रं स्यात् । कुतः । प्रदानस्यैककालभावात् । एककालं तेषां प्रदानम् । वैश्वदेवीं कृत्वा प्रचरन्तीति । देवता चैका प्रजापतिः । अतस्तेषामेकप्रदानत्वम् । प्रदानस्यैकत्वाद् एकः सर्वेषां साधारणो याज्यार्द्धर्चान्तः । तत्र क्रियमाणस्य होमस्येदमर्थ्यं प्रति न गृह्यते विशेषः । तस्मात्तन्त्रम् ॥ २४ ॥ पूर्व० ॥

कालभेदात्त्वावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २५ ॥

देवताभेद एकादशिनेषु भिन्नप्रदानेषु भिन्ना याज्यार्द्धर्चान्ताः । तेषु गृह्यते विशेषो यस्य प्रदानस्य याज्यार्द्धर्चान्तः कृतः स तदर्थ इति । तस्मात् तन्त्रभेदः ॥ २५ ॥ सिद्धान्तः ॥ वसाहोमे भेदेनाऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्ते यूपाहुतिस्तद्वत् ॥ २६ ॥

ज्योतिष्टोमे यूपैकादशिनी, एकादश यूपान् छिनत्तीत्याम्नाता। अस्ति तु प्रकृतावग्नीषोमीये पशौ यूपाहुतिः। सा किं भेदेन कर्त्तव्या ? उत तन्त्रमिति। किं प्राप्तम् ? अन्ते यूपाहुतिः। तद्वत्। यद्वत्स्नानादेवतेषु वसाहोमो भेदेन, तद्वदियमपि भेदेन कर्त्तव्येत्यर्थः। कुतः ?। यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति श्रूयते। बहूनां च यूपानां भिन्नान्यन्तिकानि। यस्यैव यूपस्यान्तिके न हूयेत तस्यैव तेन गुणेन वर्जनं स्यात्। तस्माद्भेदेन कार्यम् ॥ २६ ॥ पूर्व० ॥

इतरप्रतिषेधो वा ॥ २७ ॥

अथ वा नैव भेदेन कर्त्तव्येति। किन्तर्हि। तन्त्रम्। कस्मात्। इतरप्रतिषेधोऽयम् आहवनीयप्रतिषेधो, नान्तिकविधिः। कथं ज्ञायते। आहवनीये जुहोतीत्युत्सर्गात् सर्वहोमेष्वाहवनीयः प्राप्तः। तत्राग्निं मथित्वेति वाच्यम्। तदपि मन्थनं प्राग्वंशे कर्मणः प्रवृत्तत्वात् प्राग्वंशे प्राप्तम्। तत्रेदमपि वक्तव्यम्। यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वेति। उभयस्मिंश्चापि विधीयमाने वाक्यभेदो, मन्थनस्य स्वार्थवत्त्वात्। तस्मादन्यतरदविवक्षितं मन्थनमान्तिकं वा। तत्र च मन्थनं विवक्षितमविवक्षितमन्तिकमिति ब्रूमः। कुतः। मन्थनविधिपरत्वाद्वाक्यस्य। एवं ह्याह, यूपमाच्छेत्स्यता होतव्यं, न हि दीक्षितस्याग्नौ जुहोतीति दीक्षितस्याग्नौ होमे दोषं मन्यत इति। तत्परिहारार्थं कल्पान्तरमुक्तं वैष्णवीमनूच्याच्छेत्स्यत इति। तथाप्यहोमे दोषमिव मन्यमानः पुनः पुनराह होतव्यमिति पुरुषस्यैव जुहोत्यायतन इति। तदुभयमपि तत्र न शक्यमितिप्रतिषिद्ध्य तृतीयं कल्पमाह। यूपस्यैवान्तिकेऽग्निं मथित्वा तथा होतव्यम्। तदुभयमपि शक्यं जुहोत्यथ न दीक्षितस्याग्नौ जुहोतीति। तत्र यदि यूपस्यान्तिके जुहोतीत्येतद्विवक्षितं न मन्थनं,तत्रआहवनीयमेव यूपस्यान्तिकं नीत्वा होमः प्राप्नोति। आहवनीये जुहोतीति नियमात्। तत्र, न दीक्षितस्याग्नौ जुहोतीत्येतन्न सम्बद्ध्यते। अथ तु अग्निं मथित्वेत्येतद्विधीयते तत आहवनीयप्रतिषेधो भवति। अन्योऽयमाहवनीयाद् यो मथ्यते। तत्रैतत् समर्थितं भवति, जुहोति च, न चाहवनीये जुहोतीति। तस्माद् मन्थनं विधीयते, नान्तिकम्। अनुवादमात्रमन्तिकस्य। कुतः प्राप्ते-

ऽनुवादः ? । सौकर्य्यात् सहाग्निना यूपान्वेषणं दुष्करणम् । यूपाऽन्तिके त्वग्निं मथित्वा सुकरो होमः । न्यायप्राप्तस्यानुवादः । एवं सति यद्यनान्तिके जुहोति, न दोषः । अथ कस्मान्मन्थनमात्रं कृत्वा आहवनीये एव न हूयेत । अदृष्टं कल्पितं भवति । तस्मात् तन्त्रं यूपाहुतिः ॥ २७ ॥ सि० ॥

अशास्त्रवत्त्वाच्च देशानाम् ॥ २८ ॥

न चान्तिकदेशाः शक्याः शासितुमापेक्षिकत्वादन्तिकस्य । अथ परमान्तिकं शिष्येत तदा यूप उपदह्येत । तच्च प्रतिषिद्धम् । न च शक्यं परमान्तिकेऽग्निमन्थनं कर्त्तुम् । तस्मादप्यविवक्षितत्वमन्तिकस्य ॥ २८ ॥ युक्तिः ॥ यूपाहुतौ तन्त्राधिकरणम् ॥ ६ ॥

अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्न हि तद्धेतुरग्निसंयोगः ॥ २९ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथः तस्मिँश्च श्रूयते । अप्स्ववभृथेन चरन्तीति । तत्र विचार्यते । किं प्रधानमात्रमप्सु कर्त्तव्यमथ वाङ्गान्यपीति । किं प्राप्तम् । अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः । प्रधानमात्रमप्सु कर्त्तव्यम् । कुतः । न हि तद्धेतुरग्निसंयोगः । न ह्यङ्गानां प्रधानहेतुकोऽग्निना संयोगः । यदाहवनीये जुहोतीति होममात्रेऽग्निर्विहितः । स यथा प्रधाने तथाङ्गेषु । आपस्तु प्रधाने केवले विहिताः । अप्स्ववभृथेन चरन्तीति । अवभृथशब्दो हि वरुणदेवतस्यैककपालद्रव्यस्य यागस्य वाचकः । तदुत्पत्तिवाक्ये श्रुतत्वाद्वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्तीति । न चात्र गमनं विधीयते । अथ गृहीतं तदप्सु प्रचारवचनात् । न चावभृथो नाम कश्चिद्देशोऽस्ति, यं वारुणेनैककपालेन गच्छेयुः । न च वारुण एककपालोऽस्ति येन गमनमुच्येत । तस्मादेककपालस्य देवतासम्बन्धकरणमेवात्रोच्यते । स च यागस्तद्वचनोऽवभृथशब्दस्तस्मिन्नापो विहिताः । तासामङ्गेषु कः प्रसङ्गः । द्रव्यदेवतवत् । यथा द्रव्यमेककपालो वरुणश्च देवता प्रधाने विहितत्वान्नाङ्गेषु भवतः । एवमापोऽपि ॥ २९ ॥ पूर्व० ॥

साङ्गो वा प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३० ॥

साङ्गो वावभृथोऽप्सु प्रवर्त्तेत । कुतः । प्रयोगवचनैकत्वात् । नाऽत्रापोऽवभृथे श्रूयन्ते । किन्तर्हि । प्रयोगे । न ह्येतद्वचनमप्स्ववभृथ

इति । कथन्तर्हि अप्स्ववभृथेनेति । द्वे अपि पदे कारकवचने । न च विशेषणविशेष्यता । उभयोश्चरन्तीति क्रियया सम्बन्धो, न मिथश्चरन्तीति प्रयोग उच्यते । तस्मात् प्रयोगाङ्गमापः । अविभक्तश्चाऽङ्गप्रधानानां प्रयोग इत्युक्तम् । अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन्नित्यत्र । तस्मात् साङ्गोऽवभृथोऽप्सूपदिष्टो, न केवलः । अतोऽङ्गान्यपि तत्रैव कर्त्तव्यानि ॥ ३० ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति, अप्सु तृणं प्रास्याघारयतीति । यद्यङ्गानामग्नौ वृत्तिः स्यादुभयं विधीयेत । अप्स्वाघारयति तृणं प्रास्यतीति च । तद्वाक्यभेददोषः स्यात् । अथ यथोक्तो न्यायस्तथाऽप्स्वित्यनूद्य तृणप्रासनं केवलं विधीयत इति नास्ति दोषः ॥ ३१ ॥ हेतुः ॥

अथ यदुपवर्णितं द्रव्यदेवतवदिति । तत्र ब्रूमः—

शब्दविभागाच्च देवता नयः ॥ ३२ ॥

विभक्तशब्दः प्रधानस्यावभृथ इति वाचकः । अङ्गानामाघारादयः शब्दाः । अवभृथशब्दसंयुक्तं च द्रव्यदेवतं, वारुणेनैककपालेनाऽवभृथं यन्तीति । तस्मान्न तदङ्गेषु भवति । आपस्तु प्रयोगाङ्गमित्येवमपदिष्टो हेतुः । अतोऽनुपवर्णनमेतत् ॥ ३२ ॥ पूर्व० युक्ति–नि० ॥ अवभृथाधिकरणम् ॥ ७ ॥

वरुणप्रघासेषु विहारपृथक्त्वमाम्नातं, पृथगग्नी प्रणयतः, पृथग्वेदी कुरुत इति । तत्र श्रूयते अथावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति । मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निति । इह विचार्यते । किं भेदेन दक्षिणविहारेऽङ्गानि कर्त्तव्यानि? अथ वा यान्येवोत्तरे कृतानि तान्येवोत्तरत्राप्युपकुर्वन्तीति । किं प्राप्तम् ।

दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात् सर्वं क्रियते ॥ ३३ ॥

भेदेनाङ्गानि कर्त्तव्यानि । कुतः । देशभेदात् । देशो हि भिद्यते, दक्षिण उत्तर इति । यान्युत्तरे विहारे प्रधानानि तेषां तद्देशान्येवाऽङ्गान्युपकुर्वन्त्यङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् । तस्मात् स्यादेकदेशत्वमिति नान्यदेशाया मारुत्याः । तस्मात् तदर्थं दक्षिणे विहारे भेदेन कर्त्तव्यानीति ॥ ३३ ॥ पूर्व० ॥

अचोदनेति चेत् ॥ ३४ ॥

एवं चेत् पश्यसि देशभेदादङ्गानां पृथक् क्रियेति। नैतद् युक्तम्। यत् कारणमचोदनान्न मारुत्याः। यत्र यागः फलं प्रति चोद्यते तत्राङ्गानि गृह्णाति। न चेह मारुत्याः फलं प्रति चोदना। क तर्हि। चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति। नचेदिह कर्म चोद्यते,अङ्गानां प्राप्तिरेव नास्ति, कुतो भेदस्तन्त्रता वा ॥ ३४ ॥ आ० ॥

स्यात् पौर्णमासीवत् ॥ ३५ ॥

स्यादङ्गानां प्राप्तिः। पौर्णमासीवत्। यथा पौर्णमास्यां यजेतेति, न तावत् कर्मफलं चोद्यते। अन्यत्रैव तच्चोदितम्। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। अथ वा साङ्गप्रधानं पौर्णमास्यां क्रियत इत्येवमिहापि भविष्यति ॥ ३५ ॥ आ०नि० ॥

प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३६ ॥

अथोच्येत प्रयोगस्तत्र पौर्णमास्यां चोद्यते, यजेतेत्याख्यातेन। प्रयोगश्चाङ्गप्रधानानां विवक्षितः। प्रयोगाङ्गं च कालः। तस्मात् तत्र साङ्गं प्रधानं पौर्णमास्यां क्रियत इति तत्र ब्रूमः। तथेह ॥ ३६ ॥ आ० ॥

इहापि मारुत्याः प्रयोगश्चोद्यते ॥ ३७ ॥

आसादयतीत्यनेनाऽऽख्यातेन। यथा च कालः प्रयोगाङ्गमेवं देशोऽपि। तस्माद् मारुत्यपि साङ्गा दक्षिणविहारे कर्त्तव्या। ननु न आसादयतिशब्देन याग उच्यते। कथं तस्य प्रयोगं वक्ष्यति। आह। यागार्थमेतदासादनं, यथा प्रकृतौ। तथा दृष्टार्थं भवति। इतरथाऽदृष्टोऽर्थः कल्पयितव्यः स्यात्। यागार्थे चेत् तत्र यागोऽवश्यं कार्यः। सैषा लक्षणया यागचोदना भवति। यथा सौर्यं चरुं निर्वपेत् सौम्यं बभ्रुमालभेतेति। तस्मादिहापि मारुत्याः प्रयोगश्चोद्यते। तथा च प्राप्तानामङ्गानां भेदेन क्रिया ॥ ३७ ॥ आ० नि० ॥

आसादनमिति चेत् ॥ ३८ ॥

आह। नासादयतिशब्देन याग उच्यते। किन्तर्हि। आसादनम्। ननु लक्षणया यागं वक्ष्यति। न श्रुतिम् उत्सृज्य लक्षणाश्रयणीया। आसादनस्य दृष्टार्थत्वेनाश्रयिष्यते। आश्रीयेत यद्यासादनं दृष्टार्थं सम्भवति। यदि दक्षिणेऽग्नौ मारुत्या होमः सिद्धः स्यात्तत्समीपे नयनं दृष्टार्थं भवेत्। स तु असिद्धः। नादृष्टार्थता युज्यते। श्रुत्यर्थ एव ग्राह्यः। तस्मादासादनमासादयतिशब्देनोच्यते,न यागः ॥३८॥ आ०॥

नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ३९ ॥

नैतददृष्टार्थमासादनम् । कुतः । उत्तरेणैकवाक्यत्वात् । अदृष्टायोत्तरे विहारे हवींषि आसादयति अनेनोत्तरविहारसम्बन्धेन पदसङ्घयेन मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्नित्येतस्मिन्नेकवाक्यत्वादेव ज्ञायते, यथा नासादनमदृष्टार्थमिदम् । तत् कथं कृत्वा ? । आहवनीयद्वये अव्यवस्थया हविषां होमः प्राप्तस्तदनुविधानादासादनमपि तथैव प्राप्तम् । तत्र व्यवस्थामात्रमनेन क्रियते । यथा प्राप्तस्य च, वसाहोमाय च प्राप्तं, नादृष्टाय । तस्माद्धोमार्थमासादनम् । अपर आह । एकस्मिन् वाक्य एक एवाऽयमासादयतिशब्द उभयोर्विहारयोरासादनमाह । उत्तरस्मिंश्च व्यक्तं तद्धोमार्थम् । तस्मिंश्चोच्चारणे दक्षिणे होमार्थं न भविष्यतीति एतन्नोपपद्यते । तस्मादुभयत्र होमाऽर्थम् । अथोच्येतासादनमेवेदं विधीयते । यतो दृष्टार्थं भवति । तत्र दृष्टार्थे, यत्र न सम्भवति तत्रादृष्टार्थमिति । तच्च न विध्यनुवादयोर्यौगपद्यसङ्गात् । यत्र दृष्टार्थं तत्रानूद्यते, प्रकृतितः प्राप्तत्वात् । यत्राऽदृष्टार्थं तत्र विधीयते । तदुभयं युगपन्न सम्भवति । तस्मादयुक्तमेतत् । अथ होमार्थत्वे सति कस्माद् यागचोदना कल्पते । नासादनमात्रमेवेत्याह । होमश्चान्यत्रेति । नैवम् । आसादनं हि होमार्थं भवति । नान्यत्रासाद्यमानमन्यत्र होमार्थं भविष्यति ॥ ३९ ॥ आ० नि० ॥

अपि च ।

अवाच्यत्वात् ॥ ४० ॥

न च होमार्थमासादनं वक्तव्यं, सति होमे प्रकृतित एव प्राप्नोति । यागस्तु वक्तव्यः । स च सति होमे शक्यते लक्षणयानेन वक्तुम् । तस्मादत्राप्यासादयतिशब्देन पौर्णमासीवद् यागस्य प्रयोग उच्यते । तथा च तन्त्रभेदः ॥ ४० ॥ हेतुः ॥

आम्नायवचनं तद्वत् ॥ ४१ ॥

वैदिकवचनं तद्वद् युक्तं भविष्यति यद्वन्न्यायोपदिष्टः । यदेवाध्वर्युः करोति तत् प्रतिप्रस्थाता करोतीति । तथा यस्मिन्नेव होमस्तस्मिन् ब्रूते देवतायजनमिति । दक्षिणेऽपि विहारे देवतायागं दर्शयति । तद् यागार्थमासादयतिशब्दो युज्यते । तस्मादप्येवम् ॥ ४१ ॥ युक्तिः ॥ वरुणप्रघासादिषु विहाराधिकरणम् ॥ ८ ॥

कर्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ४२ ॥

तत्रैव चिन्त्यते। किं कर्त्तारो भेदेन ? उत तन्त्रमिति । किं प्राप्तम् । कर्तृभेदस्तथा यथाङ्गभेदः । अष्टानां हविषां साङ्गानां कर्त्तृभिरुत्तरे विहारे प्रचरितव्यमितरैर्दक्षिणे । एवं यथादेशं साङ्गानि प्रधानानि कृतानि भवन्ति । तेनोत्तरवैहारिकाः कर्त्तारो गृह्यमाणविशेषा दक्षिणे विहारे नोपकुर्वन्ति । तस्मात् कर्त्रन्तरैर्भावितव्यम् ॥ ४२ ॥ पूर्व० ॥

न समवायात् ॥ ४३ ॥

नैतदेवमङ्गवत् कर्त्तृभेद इति । किन्तर्हि । तन्त्रेण कर्त्तारः स्युः । कुतः । समवायात् । वचनेन हि कर्त्तारः समवयन्त्यत्र। चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विज इति । समुदायसम्बन्धेऽपि सत्यवयवा एककर्तृभिः सम्बद्ध्यन्ते । वरुणप्राघासानाञ्च तदवयवत्वात् पञ्चभिरभिसम्बन्धोऽभ्युपगम्यते । एकश्चायं वरुणप्राघासानां प्रयोगः । एककालत्वात् । समानोपक्रमोपसंहाराच्च । तद् यावद्वचनं तावदेवात्रभेदेन कर्त्तव्यं, नान्यदपि । न च कर्त्तृणां भेद उक्तः । तस्मात् तन्त्रेण भवन्तीति । तत्रैतत् स्यात् । प्रधानभेद उक्तोऽप्यङ्गानां भेदोऽभ्युपगम्यते । कुतः ? । अङ्गानां प्रधानगामित्वात् । यथैव हि प्रयाजादीनां मारुत्या भेदाद्भेदेन क्रिया एवमङ्गभूतत्वात् कर्त्तृणां प्रयाजादिवत् । कस्मान्न भेदोऽध्यवसायत इति । तत्रोच्यते । अङ्गत्वाविशेषेऽपि सति अन्यथाजातीयोपकारोऽन्यजातीयोऽन्यस्य प्रयाजादीनि ? उत दृष्टेनोपकारसम्बन्धेनोपकुर्वन्ति ? । बर्हिरादीनि यागद्रव्यधारणेन अपराण्यधिकरणसंस्कारद्वारेण । तानि यागदेशाऽधिकरणभेदाद्भिद्यन्ते । कर्त्तारस्तु क्रियानिर्वृत्त्योपकुर्वन्ति । तेन ते देशभेदेऽपि सति प्राकृतोपकारे प्रत्यभिज्ञानतन्त्रेण क्रियानिर्वृत्तिं शक्नुवन्ति कर्त्तुमिति, न भिद्यन्ते । कः पुनः प्राकृते उपकार ? इति। होता तावदग्रतो गार्हपत्यस्य पश्चादाहवनीयादवस्थितो याज्यानुवाक्यावचनेन सम्बोधयन् यागस्य कर्त्तेत्युच्यते। शक्नोति तद्देशाऽवस्थित एव सामीप्यात् तन्त्रेण क्रमप्राप्तं यागं कुर्वाणमध्वर्युवत् प्रतिप्रस्थातारमपि सम्बोधयितुमित्यतो न भिद्यते । तथाग्नीध्रः समानत्वादुत्करदेशस्य, तत्रावस्थित एव प्रत्याश्रावणेनाग्नौ कर्त्ता-

रावनुग्रहीतुम् । अतोऽसावपि न भिद्यते । तथा ब्रह्मा दक्षिणतोऽवस्थित उभयोराहवनीययोः समानत्वाद् देशस्य य एवोत्तरस्य दक्षिणः स एव दक्षिणस्य दक्षिण इति तत्रावस्थितः कृताकृतप्रत्यऽवेक्षणेनानुज्ञावचनेन च शक्नोत्युभावनुग्रहीतुम् । अतस्तस्याप्यऽभेदः । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोस्तु वचनाद्भेद उक्त एवेत्यदोषः । तस्मान्न कर्त्रन्तरैर्भवितव्यम् ॥ ४३ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । प्रवयसमृषभं दाक्षिणां ददातीति दक्षिणैक्यमाह । तदेककर्त्तृत्वेनोपपद्यते । अन्यत्र दक्षिणाभावान्न याजयेयुः । नन्वन्वाहार्येण याजयिष्यन्ति । न ज्ञायते कान्वाहार्यः, कर्षभ इति । विशेषाग्रहणादुभयत्रर्षभः । उपादेयत्वेन चोदितस्यैकत्वं विवक्षितम् । तस्माद् दक्षिणैक्यम् । तथा च तन्त्रं कर्त्तारः ॥ ४४ ॥ हेतुः ॥

वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४५ ॥

अथोच्येत वेदिसंयोगो हेतुः श्रूयते अन्तर्वेद्यन्यः पादो होतुर्भवति बहिर्वेद्यन्य इति । एकश्च होतुः पाद उभयत्रोपकर्त्तुमसमर्थस्तस्मात् कर्त्तृभेदः ॥ ४५ ॥ आ० ॥

न देशमात्रत्वात् ॥ ४६ ॥

नैतदेवम् । कस्मात् । देशमात्रत्वात् । नात्र हेतुः पादो वेदेरुपकारार्थत्वेनोपदिश्यते । किन्तर्हि । देशमात्रमेताद्विधीयते । तस्मिन् देशे होत्रा स्थातव्यं, यत्रास्यैकः पादोऽन्तर्वेदि भवति बहिर्वेद्यन्य इति ॥ ४६ ॥ आ० नि० ॥

कुतः ?

एकवाक्यत्वात् ॥ ४७ ॥

एकमिदं वाक्यं युक्तं सन्निध्यनुग्रहाद् एकार्थत्वाच्च । यदि च होतुः पादो वेद्यङ्गत्वेनोपदिश्येत एकस्मिन्नन्तर्वेदिनिहिते कृतः श्रुत्यर्थ इति द्वितीयस्याऽनियमः स्यात् । सोऽपि विधातव्यो बहिर्वेद्यन्य इति । कथं पुनरेकोऽन्तर्वेदीत्युक्ते द्वितीयोऽपि तत्र प्रसज्ज्येत ? । अप्रतिषिद्धत्वात् । यदि द्वयोरन्तर्वेद्यन्यतः प्राप्तिः स्यात्तत एकस्य वचनं द्वितीयनिवृत्त्यर्थम् । न चास्ति प्राप्तिः । तस्मादस्तिप्रसङ्गः । तथा च वाक्यभेदः । अथ तु देशविशेषविधानार्थमेतत्ततस्तदेताभ्या-

सुभाभ्यां सम्भूय क्रियत इत्येकार्थत्वाद् एकवाक्यत्वमुपपन्नम् । तस्मान्न होतृपादो वेदेरपकारकः । नोभयत्र विधेयः ॥ ४७ ॥ हेतुः ॥ कर्तृतन्त्रताधिकरणम् ॥ ९ ॥

एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यात् ॥ ४८ ॥

इदमपरं तत्रैव चिन्त्यते । किमापराग्निका होमास्तन्त्रं कार्याः ? उत भेदेनेति । किं प्राप्तम् । तन्त्रमिति । कुतः । एकाग्नित्वात् । पौर्वाऽग्निकानामग्निभेदाद् भेद उक्तः । इह स हेतुर्नास्ति । एकाग्नित्वादेतेषाम् । तस्मादेते तन्त्रं भवेयुः ॥ ४८ ॥ पूर्व० ॥

नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ४९ ॥

नाना भवेयुः । कुतः । कर्तृभेदात् । मारुत्या यान्यङ्गानि तानि प्रतिप्रस्थातुः कर्माणि, इतराण्यध्वर्योः । तन्त्रभावेऽन्यतरेषां कर्तृकृतं वैगुण्यं स्यात् । तस्माद्भेदः ॥ ४९ ॥ सिद्धान्तः ॥ अपराग्नितन्त्रताऽभावाधिकरणम् ॥ १० ॥

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद् ब्रह्मसाम्नि चोदनापृथक्त्वं स्यात् ॥ ५० ॥

वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते, तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति ब्रह्मसाम्नालभन्त इति । तत्र विचार्यते । तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीति । किमयं कर्मशेषप्रतिषेधो ब्रह्मसाम्नालभत इति कर्मान्तरचोदना । अथ वा पूर्वः पर्यग्निकरणात् परेषां संस्काराणां प्रतिषेधार्थः ? । उत्तरश्च तेषामेव कालान्तरे प्रतिप्रसवार्थ इति । किं प्राप्तम् । कर्मोत्सर्गः । कर्मशेषप्रतिषेध इत्यर्थः । श्रुतिसामान्यादारण्यवत् । यथा पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्ययं कर्मशेषप्रतिषेध इत्युक्तं, शेषप्रतिषेधो वार्थाभावादिडान्तवदिति । तया श्रुत्या तुल्येयं श्रुतिः । किमनयोस्तुल्यम् । तत्र कर्माणि चोदितानि।वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेति । तेषु सर्वेषु प्राकृतगुणाः प्राप्ताः । तेषु प्राप्तेषु पर्यग्निकरणान्तं गुणकाण्डं पुनः पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीति निर्गुणं पुनर्वचनमितरपरिसंख्यायकं भवतीति कर्मशेषस्य प्रतिषेधकं विज्ञायते । एवमिहापि प्राजापत्यानालभेतेति चोदितानां कर्मणां तथैव सर्वाङ्गेषु प्राप्तेषु इदं पर्यग्निकरणान्तस्य गुणकाण्डस्य निर्गुणं

पुनर्वचनं कर्मशेषस्य निवर्त्तकम् । यस्माच्चैवं तस्माद् ब्रह्मसाम्नालभत इति कर्मान्तरचोदना स्यात् । पूर्वापेक्षया ब्रह्मसाम्नालभते सप्तदश प्राजापत्यानिति ॥ ५० ॥ पूर्व० ॥

संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥५१॥

न वा कर्मशेषप्रतिषेध इति । किं तर्हि । संस्काराणां प्राप्तावसराणाम् । तस्मादवसरात् प्रतिषिद्धब्रह्मसाम्नि प्रतिप्रसवः ॥ ५१ ॥ सि० ॥

किं कारणम् ।

वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥ ५२ ॥

एकमिदं वाक्यं, तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति ब्रह्मसाम्नालभत इति । कथं ज्ञायते । आलभत इति द्रव्यदेवतस्याश्रवणात् । समाने च क्रतौ वाक्यैकत्वं भवति । यथा हि केवल आलम्भो वक्तव्यो, द्रव्यदेवतस्योक्तत्वात् । अथ वाक्यभेदः स्यात्, ततः पूर्वेण कर्मशेषः प्रतिषिद्ध्येत, परेण कर्मान्तरं चोद्येत । तत्र द्रव्यदेवतं वक्तव्यम् । यत्तु पूर्वोक्तं सम्भन्त्स्यत इति । तत्तत्रैव कृतार्थत्वादिह न सम्बद्ध्येत । तस्मादेकं वाक्यम् । मन्येकस्मिन्नपि क्रतौ पूर्वेण संस्काराः प्रतिषिद्ध्यन्ते, परेण विधीयन्त इति । अर्थभेदाद्वाक्यभेद इत्येवं भवति । न हि ब्रह्मसाम्ना लभत इत्युक्ते अर्थादेव पर्यग्निकरणान्त उत्सर्गः सिद्धः । स न विधीयते । तमनूद्यालम्भः केवल उत्कृष्येतेति । नास्ति क्रतुसामान्ये वाक्यभेदः ॥ ५२ ॥ हेतुः ॥

वपानां चानभिघारणस्य दर्शनात् ॥ ५३ ॥

सव्या वा एतर्हि वपा यदनभिघृता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यद् ब्रह्मसाम्नालभते तेनासव्यास्तेनाभिघृता इति । यदि संस्कारप्रतिषेधः, ततो जुह्वाः सवनीयप्रचारेण चिरत्वात् प्रयाजशेषो नास्ति । तदभावादनभिघृतत्वं युज्यते । अथ कर्मप्रतिषेधस्ततो ब्रह्मसाम्नालम्भः कर्मान्तरे । तत्र प्रयाजाः पुनरिज्यन्ते । तेषां शेषोऽस्ति । तेनाऽभिघारणं स्यात् । अनभिघारणदर्शनं नोपपद्येत । तस्मादपि संस्कारप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥ युक्तिः ॥ पर्यग्निकृतोत्सर्गाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अस्ति पञ्चशारदीयोऽहीनो मारुतीयः पञ्चशारदीयो, यः कामयेत बहु स्यामिति स एतेन यजेतेति । तत्र श्रूयते । वैशाख्याममावास्यायां सप्तदश मारुतीस्त्रिवत्सा अपचिता उपाकरोतीति ।

सप्तदश पृश्नीनुक्ष्णस्तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितानितरा आलभन्ते प्रेतरानुत्सृजन्तीति। ततः संवत्सरे राजीवा आनयन्ति तांश्चैवोक्षणस्तान् पर्यग्निकृतानितरा आलभन्ते प्रेतरानुत्सृजन्तीति। तत्र सैव चिन्ता। किमुक्ष्णामुत्सर्ग आरण्यवत् कर्मशेषप्रतिषेधः। अथ वा प्राजापत्यवत् संस्कारकर्मप्रतिषेधः। तेषां च सुत्यासु प्रतिप्रसवः। त्रींस्त्रीनुक्ष्ण एकैकस्मिन्नहन्यालभन्ते। पञ्चोत्तम इति। यदि कर्मशेषप्रतिषेधः, प्रतिवर्षमन्ये उक्षाणः। अथ संस्कारप्रतिषेधः, ततस्त एव पञ्चवर्षाण्युपरुद्धयन्ते, पुनः पुनः संस्क्रियन्ते। अन्त्यासु सुत्यास्वालभ्यन्त इति। किं तत्र प्राप्तम्?

पञ्चशारदीयास्तथेति चेत् ॥ ५४ ॥

इति चेत् पश्यसि। कथम्?। पञ्च शारदीया इति। पञ्च शारदीयास्तथा यथानन्तराः। प्राजापत्यासंस्कारप्रतिषेध इत्यर्थः। एवं प्रकृतप्रत्ययो भवति। स एवमनुग्रहीष्यते। इतरथा प्रकृतहानमप्रकृतप्रत्ययश्च भवेत्। एवञ्च तांश्चैवोक्ष्ण इत्यपेक्षावचनं युक्तं भविष्यतीति। प्रायश्चित्तविधानं च यदि कूटः काणो वा भवेद् बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेत्, यदि प्रापतेद्वायव्यं चरुं, यद्यवसीदेन्नैर्ऋतं चरुमिति निरुद्धानामेतानि निमित्तान्युत्पद्येरन्। तस्मात् संस्कारप्रतिषेधः॥५४॥

न चोदनैकवाक्यत्वात् ॥ ५५ ॥

नैतदेवं संस्कारप्रतिषेध इति। कथं तर्हि। कर्मशेषप्रतिषेधः। कुतः। चोदनैकवाक्यत्वात्। सप्तदश मारुतीः पृश्नीरुपाकरोतीति कर्मचोदनैषा। द्रव्यदेवतासम्बन्धात्। तयैकवाक्यमेतत्। सप्तदश पृश्नीनुक्ष्ण इति। कथं ज्ञायते। सप्तदश पृश्नीनुक्ष्ण इत्येतावदपरिसमाप्तम्। तत् पूर्वापेक्षया परिसमाप्यते मारुतानालभन्त इति। एवं सत्यनुषङ्गोऽवश्यं भवति। तथा च समत्वाद्वाक्यभेदः। किमुच्यते। चोदनैकवाक्यत्वादिति। आह। यद्यसावश्यशेषत्वेनापेक्ष्यते ततोऽनुषङ्गः। अथायं तस्य, तत एकवाक्यत्वम्। इदं तस्य शेषत्वेन अपेक्षिष्यामहे। एतच्चात्र युक्तं, यदयं तस्य शेषः स्याद्, नासावस्य। तच्छेषत्वे अपेक्षामात्रमितरत्रापेक्षयानुषक्तव्यं, स्वार्थेन च सम्बद्ध्येत। सप्तदश च पृश्नीर्मारुतीरुपाकरोति। सप्तदश च पृश्नीनुक्ष्ण इति चार्थो न वक्तव्यः। प्रचयादेव गम्येत। तस्मादेकेनानेन वाक्येन

चतुस्त्रिंशदेतानि कर्माणि चोद्यन्ते।तेषां सप्तदशानां पर्यग्निकरणान्त उत्सर्गः क्रियते। सप्तदशसु यथाप्रकृति । एवमुत्तरास्वपि चोदनासु। न चोत्सृष्टानां कर्मान्तर उपयोगो युज्यते । अश्वत्वात् ॥ ५५ ॥ सि० ॥

यातयामत्वाच्च ॥ ५६ ॥

तस्मादारण्यवत् कर्मशेषप्रतिषेधः । अन्ये चान्ये चोक्षाणः । पूर्वेषामुक्ष्णामभावात् प्रकृतहानम् । प्रायश्चित्तमप्युपाकृतानां प्रागुत्सर्गात् । अपेक्षावचनमपि तेषामभावादन्यांस्तादृशानेवापेक्ष्य भवेत्, पृश्नीर्मरुतीश्च । यथा तामेव यवागुं त्र्यहं पिबतीति । तान्येवौषधानि । स एव तित्तिरिरिति ॥ ५६ ॥ हेतुः ॥

संस्काराणां च तद्दर्शनात् ॥ ५७ ॥

संस्कारांश्च प्रतिवर्षं दर्शयति । तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितानितरा आलभन्ते प्रेतरानुत्सृजन्तीति । ननु वचनमेतद्भविष्यतीति । न वाक्यभेदप्रसङ्गात् । पर्यग्निकरणं करोति पर्यग्निकृतांश्चोत्सृजन्तीति । अपि च वत्सतरीणामुक्ष्णां च युगपत्पर्यग्निकरणमुच्यते । तद् वत्सतरीषु प्रकृतितः प्राप्तत्वादनूद्यते । इतरेष्वप्राप्तत्वाद्विधीयते । एतन्नोपपद्यते । सत्सु संस्कारेषु । एतदुभयं न युज्यते । यागे च स्वत्वम् । तस्मादुभयत्र यागः ॥५७॥ हेतुः ॥ पञ्चशारदीयाधिकरणम् ॥ १२ ॥

राजसूयेऽभिषेचनीयदशपेयावेकाहौ । तत्र चिन्त्यते । किं तयोस्तन्त्रयोगः, अथ वा भेदेनेति । किं प्राप्तम् ।

दशपेये क्रयप्रतिकर्षात् प्रतिकर्षस्ततः प्राचां तत्समानं तन्त्रं स्यात् ॥ ५८ ॥

समानं तन्त्रमनयोः । कुतः । दशपेयस्य क्रयः प्रतिकृष्यते । सह सोमं क्रीणात्यभिषेचनीयदशपेययोरिति । अभिषेचनीयस्य पूर्वकालीनत्वात् क्रयकाले दशपेयक्रयस्य प्रतिकर्षः । स प्रतिकृष्यमाणस्ततः प्राग्भाविनः पदार्थान् प्रतिकर्षति । तदादि वाभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षे स्यादिति । अतस्तयोरेकाहयोस्तन्त्रं क्रमः । तन्त्रप्रक्रान्तयोः प्रवृत्तितस्तन्त्रमेव समाप्तिर्युक्ता । तस्मात् समानतन्त्रौ ॥५८॥ पूर्व० ॥

समानवचनं तद्वत् ॥ ५९ ॥

समानो वा एष यज्ञो यद्दशपेयश्चाभिषेचनीयश्चेति तन्त्रस्य स-

भानत्वाद् यज्ञयोः समानत्वमात्मनाभिन्नत्वात् ॥ ५९ ॥ पूर्व० हेतुः ॥

अप्रतिकर्षो वाऽर्थहेतुत्वात् ॥ ६० ॥

सहत्वं विधीयते । न वा प्रतिकर्षः क्रयस्य । कुतः । अर्थहेतुत्वात् । द्वाविमौ क्रयौ । एकोऽर्थहेतुकोऽन्यः शब्दकृतः । यत्र प्राक् क्रतुप्रवृत्तेर्यज्ञसाधनोपार्जनकाले सोमविक्रयिणा सह संवादः सोमस्य परिक्रयणं मूल्यपरिच्छेदः सोऽर्थादवश्यं करणीयः । तस्मिन्नकृते क्रतोरत्र प्रवृत्तिर्न युक्ता । कुतः । क्रतुकाले कदाचित् सोमो न स्याद्, विक्रेता वास्य नार्थेण वा दद्यात् । तथा क्रतुरेव न संवर्त्तेत । तस्यैतत् सहत्वमुच्यते । किं कारणम् । मुख्यत्वात् । तत्रैव च क्रयो निर्वृत्तकल्पो मूल्यापणमात्रं परिशिष्टम् । यदन्यत् तत्र कल्प्यते क्रीणामीत्येवमादि तद्धर्ममात्रम् । परतन्त्रत्वादेव विक्रेतुः । एवञ्च सति भिन्नकालयोर्यथाकालमेवाङ्गानि भविष्यन्ति । दृष्टश्च तस्मिन्नुपसंवादे क्रयार्थे क्रीणातेः प्रयोगो, देवदत्तेन सहास्माभिर्धान्यं क्रीतम्, उपसंवृत्ता इति । अतस्तस्य वादः । स च बहिः क्रतोर्वर्त्तते । तस्मान्नास्ति प्रतिकर्षः । कालभेदाद् यथोक्त एव तन्त्रभेदः ॥ ६० ॥ सि० ॥

पूर्वस्मिँश्चावभृथस्य दर्शनात् ॥ ६१ ॥

पूर्वस्मिँश्चाभिषचेनीये अवभृथदर्शनं भवति । कथं समानं वा एतद्यज्ञं विच्छिन्दन्ति यदभिषेचनीयस्यावभृथमभ्यवयन्तीति । तदेवमवभृथदर्शनं पूर्वस्मिन्नुपपद्येत । यदि भेदेन तन्त्रप्रवृत्तिरितरथा दशपेयान्तोऽवभृथः स्यात् । दीक्षाणां चोत्तरस्य दशपेयस्य च पृथग्दीक्षाणां दर्शनं तथाभिषेचनीयस्य दीक्षा वर्द्धयेयुर्यथा दशमेऽहनि दशपेयः सम्पद्यते । सद्योदीक्षयति सद्यः सोमं क्रीणातीति । इतरथा अभिषेचनीये या एव दशपेयस्यापि दीक्षाः स्युस्तत्रैव दर्शनं नोपपद्यते ॥ ६१ ॥ हेतुः ॥

यत्तु समानवचनं तद्वदिति, तत्र ब्रूमः—

समानः कालसामान्यात् ॥ ६२ ॥

एकस्मिन् ऋतावेतौ सोमौ वर्त्तेते तत उत्तरे संवत्सरादूर्ध्वमेतत् कालसामान्यमपेक्ष्य तत्सामान्यवचनं नान्यथोपपद्यत इति । तस्मात्तन्त्रभेदः ॥ ६२ ॥ पूर्व० हेतु–नि० ॥ दशपेयाधिकरणम् ॥ १३ ॥

वरुणप्रघासेषु श्रूयते, वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमभ्यवयन्तीति । तत्र विचार्यते । किं प्रदानं विप्रकर्षोऽयमुत कर्मान्तरचोदनेति । किं प्राप्तम् ।

निष्कासस्याऽवभृथे तदेकदेशत्वात् पशुवत् प्रदानविप्रकर्षः स्यात् ॥ ६३ ॥

प्रदानविप्रकर्षोऽयम् । कुतः । तदेकदेशत्वात् । वरुणं प्रत्यामिक्षोत्पन्ना मारुत्यामिक्षा वारुण्यामिक्षेति । सा द्विधा प्रतीयमाना दृश्यते । एकदेशोऽस्या आवापस्थाने, एकदेशः समिष्टयजुरूर्ध्वम् । उभयत्रापि वरुणदेवता । तेन प्रदानविप्रकर्षो विज्ञायते । पशुवद् । यथा सवनीयस्य पशोर्वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन मध्यन्दिने, अङ्गैस्तृतीयसवन इति । अवभृथशब्द इदानीं किमर्थः ? । भक्त्यानुवादमात्रम् । देशसामान्याद्देवतासामान्याच्च । अथ धर्मातिदेशकोऽग्निहोत्रपदवदेव कस्मान्न भवति । अशक्यत्वात् । अनेनैव प्रदानविप्रकर्षोऽनेनैव धर्मातिदेश इत्यशक्यमेकस्य वाक्यस्य । प्रदानविप्रकर्षं कृत्वा कृतार्थस्य धर्मानतिदेष्टुं न शक्तिरिति ॥ ६३ ॥ पूर्व० ॥

अपनयो वा प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् ॥ ६४ ॥

न वायं प्रदानविप्रकर्षः । किन्तर्हि । अपनयो निष्कासस्य पूर्वकर्मणः कर्मान्तरोपदेशः । किं कारणम् । प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् । प्रसिद्धेन नामधेयेनावभृथशब्देन संयोगाद् निष्कासेनावभृथमभ्यवयन्तीति । ननु भाक्तोऽयमनुवादमात्रमित्युक्तमनुवादः सन्नप्रवृत्तिकरोऽनर्थकः स्याद्, अतिदेशस्तु अर्थवान् । ननु तत्रापि लक्षणा भवति । अस्तु । लक्षणापि हि प्रवृत्तिविशेषकरत्वादर्थवती । यथाऽग्नौ तिष्ठत्यवटे तिष्ठति । अनेकार्थता तर्हि दोषो भवति । पूर्वकर्मचोदनायामसौ दोषः । यथैतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । कथं पुनरनेन शक्यते अपूर्वं कर्म चोदयितुम् । उच्यते । वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमपोऽभ्यवयन्तीति श्रूयते । न चावभृथः शक्यतेऽभ्यवेतुम् । तत्रैवं विज्ञायते । निष्कासेन तुषैश्चावभृथं कर्त्तुमपोऽभ्यवयन्तीति । यथा शाटकं कर्त्तुं सूत्राणि वयन्तीति लक्षणया । यथा, य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्तीति ॥ ६४ ॥ सि० ॥

प्रतिपत्तिरितिचेन्न कर्मसंयोगात् ॥ ६५ ॥

अथान्यशेषत्वान्निष्कासस्यावभृथगमनं प्रतिपत्तिर्भवत्विति। तन्न। कुतः। कर्मसंयोगात्। अर्थकर्मणा ह्यस्य गुणभूतस्य संयोगो विज्ञायते। तृतीयासामर्थ्यात्। प्रतिपत्तौ हि द्रव्यप्राधान्याद् द्वितीयया, निरदेक्ष्येत। यथा चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति। अथ वावभृथशब्दकेनास्य कर्मणा संयोगात्। यदि च प्रतिपत्तिः स्यात्ततोऽवभृथशब्दोऽनर्थक एव भवेत्। अयमवभृथशब्दो धर्मानतिदिशेत्। न च प्रतिपत्तौ प्रधानकर्मणां धर्माः शक्या अतिदेष्टुम्। वैषम्यात्। तथा हि अवभृथेन प्रतिपादयतीत्युक्तं स्यात्। न वावभृथेन किञ्चित् प्रतिपादितं, यदतिदिश्येत ॥ ६५ ॥ आ० नि० ॥ वरुणप्राघासेऽवभृथाधिकरणम् ॥ १४ ॥

उदयनीये च तद्वत् ॥ ६६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। प्रायणीयस्य निष्काषे उदयनीयमनुनिर्वपतीति। तत्राप्यवभृथवन्निष्कासो गुणतः स्यात्। तत्रापि ह्युदयनीयशब्दकेन प्रधानकर्मणा संयोगो भवति। प्रायणीयस्य निष्काष उदनीयमनुनिर्वपतीति। न च शक्यते उदयनीयो निर्वप्तुम्। अतस्तथेहापि सम्बन्धो विधीयते निष्काषो नोदयनीयं कर्तु हविष्यं निर्वपतीति। लक्षणया वा पूर्ववत्। अपि च द्वितीयासंयोगात् कर्मणः प्राधान्यं विज्ञायते। निष्काषस्य सप्तमीयोगाद् गुणभावः। प्रतिपत्तौ तु कर्मगुणता स्याद् निष्काषप्रधानता। तत्र कर्म तृतीयासम्बद्धं भवेत्। निष्काषो द्वितीयासम्बद्धः। ननु प्रधानभूतेऽपि सप्तमी भवति। यथा, स्वागारे गावो वास्यन्तां, प्रावारे कुसुमानीति। भवति यत्र प्रमाणान्तरेण द्रव्यं प्रधानं विदितम्। यत्र तु शब्दगम्य एवार्थस्तत्र गुणभावो युक्तः। यत् कारणं, कारकविभक्तिरियम्। कारकं च क्रियार्थं भूतं भव्यम्। उच्चारणे हि भूतं भव्यार्थं भवति। दृष्टार्थत्वात्। भव्यस्य तु भूताऽर्थत्वेऽदृष्टार्थता कल्प्या स्यात्। न च दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना सम्भवति ॥ ६६ ॥ पूर्व० ॥

प्रतिपत्तिर्वाऽकर्मसंयोगात् ॥ ६७ ॥

प्रतिपत्तिर्वा उदयनीयः स्याद् निष्काषस्य, न गुणभावः। कुतः। अकर्मसंयोगात्। नात्र निष्कासस्योदयनीयकर्मणा संयोगः। केन

तर्हि निर्वापेण । निष्काषे निर्वपतीति । ननु मुख्यत्वादुदयनीयस्यैतेन सम्बन्धो न्याय्यः । न हि मुख्यसम्बन्धे साकाङ्क्षमेतद्भवति, निष्काष उदयनीयं किं करोति । तत्रावश्यं निर्वपतीत्यनेन परिसमापयितव्यम् । उदयनीयं निर्वपतीति । न चोदयनीयस्य निर्वापेण सह सम्बन्धोऽस्तीत्युक्तम् । तदेतदवश्यं तथैवापद्यते । उदयनीयं कर्तुं प्रायणीयस्य निष्काषे हविष्यं निर्वपतीति । निष्काषश्च प्रायणीयशेषः । निष्काषशब्दश्च शेषवचन एव, यदुखायां लग्नकं तदनेनोच्यते । शेषस्य चार्थान्तरगमनं प्रतिपत्तिः । तच्च सामवायिकमङ्गं भवति । तच्च प्रधानेन दृष्टसम्बन्धमारादुपकारकत्वेऽनुमेयसम्बन्धं, सप्तमी च विभक्तिः प्राधान्ये न दृष्टा । तस्मात् प्रतिपत्तिः । नन्वेवमपि कर्मान्तरचोदनावभृथवत् प्राप्नोति । भवेद्यदि न चोदितं कर्म भवेत् । चोदितस्तूदयनीय आदित्यः प्रायणीयश्चरुर्भवत्यादित्य उदनीयो दिशां प्रज्ञप्ता इति । तं कर्तुं प्रापणीयनिष्काषे निर्वपेदिति तत्रैव प्रज्ञायते । तस्मान्न कर्मान्तरचोदनेयम् ॥ ६७ ॥ पूर्व० ॥

अर्थकर्म वा शेषत्वाच्छ्रयणवत्तदर्थेन विधानात् ॥६८॥

अर्थकर्म वा निष्काषे निर्वापो, न प्रतिपत्तिः । कुतः । शेषत्वात् । निर्वापं प्रति शेषभूतो निष्काषः । गुणभूत इत्यर्थः । कथं ज्ञायते । तदर्थेनाविधानात् । तदर्थेन शब्देन सप्तम्या विभक्त्या विधानात् । सप्तमी हि विभक्तिराधारे भवति । आधारश्च क्रियायास्तत्कारकाणां च विशिष्टानां धारणे वर्त्तते । तस्माद् गुणभूतः । ननु निष्काषो धारणेऽसमर्थः । स्थाल्येव तत्र धारणं करोति । पात्रीवदेतद् द्रष्टव्यम् । तद्यथा पाऽयोदनं धारयति, पात्रीं भूमिः । न च पात्री नाधारः । तत्रैतत् स्यात्, न दृष्टमुपकारं करोतीति । पाऽयपि तथा । अपि च हविष्या उदयनीयनिर्वृत्त्या प्रयोजनवन्तस्ते । यदि निष्काषेण संस्क्रियन्ते निष्काषोऽपि प्रयोजनवान् भवति । अथ तु निष्काषः संस्क्रियते, न च तेन कश्चिदर्थः । न हि तेन किञ्चित् करिष्यते । ननु तेनापि प्रायणीयो निर्वर्त्तितः । तदर्थस्यापि संस्कारोऽर्थवान् भविष्यति । नैवमुपयुज्यमानसंस्कारो गरीयानुपयुक्तसंस्कारादपि च निष्काषसंस्कारोऽयं भवन् प्रायणीयस्याङ्गं भवेत् । तत्रोदयनीयसन्निधिर्बाध्येत । तस्मादुदनीयहविष्याणामयं निष्काषसंसर्गेणादृष्ट उपकारः क्रियते ।

श्रयणवत्। तद्यथा पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति धानाभिर्हारियोजनमिति श्रयणैः सोमस्य॥६८॥ सिद्धान्तः॥ उदयनीयाधिकरणम्॥१५॥ (निष्कासशब्दस्य दन्त्यान्त्यत्वमपि)॥ इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ११॥ २॥

अथ एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ११॥ ३॥

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्वचनादन्यकालत्वम्॥ १॥

अङ्गानां मुख्यकालत्वं मुख्यदेशत्वं मुख्यकर्त्तृत्वं चोक्तम्। अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनापदिश्येरन्॥ तस्मात् स्यादेकदेशत्वमिति। एवञ्च सर्वत्र प्राप्तम्। वचनादन्यकालत्वम्। यत्र वचनं तत्रान्यकालत्वमन्यदेशत्वमन्यकर्त्तृत्वमपि भवति। यथा पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति अवभृथेन चरन्ति। अग्नौ सौत्रामण्यां दक्षिणाभेदादन्यकर्त्तृत्वं विज्ञायते। बडवा दक्षिणेति॥ १॥ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ॥ वचनाद्यङ्गानां प्रधानकालाद्यन्यकालत्वाद्यधिकरणम्॥ १॥

द्रव्यस्य कर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात् स्वकालत्वात्॥ २॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति श्रूयते आधानम्। तत्कर्मार्थमित्यभ्युपगमः। किं कारणम्। अफलत्वात्। आहवनीये जुहोति गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति दक्षिणाग्नावन्वाहार्यश्रपणादि करोतीति। तेषामग्नीनां कर्मसु प्रयोगः। तत्र विचार्यते किं तस्य कर्मणोऽर्थेन भेदेनाधानं कर्त्तव्यमथ सर्वेषामैष्टिकपाशुकसौमिकदार्विहोमिकानां कर्मणां तन्त्रमिति। किं प्राप्तम्। द्रव्यस्याग्नेरकर्मकालनिष्पत्तेः, वसन्ते ग्रीष्मे शरदीति प्रयोगः। आधानं सर्वार्थं स्यात्। कुतः?। स्वकालत्वात्। स्वोऽस्य कालो वसन्तादिः। न कस्यचित् कर्मणः कालं श्रूयते। तत्र न गृह्यते विशेषोऽस्मै कर्मण इदमाधानमिति। नास्मा इत्यगृह्यमाणविशेषत्वाच्च तन्त्रभावो न्याय्यः। नन्वाधानानन्तरं यस्य कर्मणः प्रयोगस्तदर्थं तदाधानमिति इति गृह्यते विशेषः। स खलु गृह्यते विशेषः किन्तु आनन्तर्यमकारणम्। यदापि सर्वार्थं तदाप्यवश्यं कस्यचित् कर्मणः पूर्वप्रयोगो यौगपद्यस्यासम्भवात्। तदेकेनानन्तर्ये समो हेतुः। सर्वार्थत्वे च एकार्थत्वं च समत्वादहेतुर्भवति। न चाऽऽधानेन कर्मा-

ण्युपक्रम्यन्ते । यथा प्रणयनेन । यद्युपक्रम्येरँस्ततो यदनन्तरं कर्म तस्योपक्रमो विज्ञायेत, नोत्तरेषाम् । तेन व्यवहितत्वात्तदपवर्गे वाऽपवृज्येत, प्रणयनवत् ! न ह्यनेन किञ्चित् कर्म प्रक्रम्यते । अप्राप्तकालत्वात् । अत उत्तरकाला हि कर्मश्रुतयः । किन्तर्हि अनेन क्रियते । द्रव्यमर्ज्यतेऽग्निविशेषः । यथा कश्चिल्लोहं सुवर्णं वार्जयेदनेन स्वाधीनेन यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीतिं । स तेन यथाकालमिष्टं दात्रादि करोति । एवमयमग्निविशेषमर्जयाति । अनेन स्वाधीनेन यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति । तत्र न गृह्यते विशेषोऽस्मै कर्मण इदमर्जितम्, अस्मै नेति । सर्वेभ्यश्च युज्यते । तस्मात् सर्वार्थम् । अपि च नित्यकाम्यनैमित्तिकानि कर्माणि यथोपपत्तिकालानि । तेषां वसन्ते आहितेनाग्निना कार्यत्वम् । न चान्यस्मिन् ऋतौ । शक्यो वसन्तेऽग्निराधातुम् । सोऽयमसंयोगो भवति भेदेनाधाने । अथ तु सर्वकर्मणामर्थे तन्त्रमाधानं, नैष निरोधो भवति । तस्मादपि तन्त्रम् ॥ २ ॥ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ॥ आधानादेस्तन्त्रताधिकरणम् ॥ २ ॥

यूपश्चाकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे पशवः, अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्याः । तेषां यूपः खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नाति रोहितके बध्नातीति श्रुतेः । तत्र विचार्यते । किं त्रयाणां पशुबन्धानां भेदेन यूपः, अथ वा तन्त्रमिति । किं प्राप्तम् । भेदेनेति । किं कारणम् । अग्नीषोमीये तावत् प्रयोगवचनेन गृह्यते यूपः । उत्तरयोरपि चोदकेन प्राप्यते । कर्मशेषावसायिनश्चोदकप्रयोगवचानाद्भेदेन यूपं प्रापयति । तस्माद्भेदः । एवं प्राप्ते उच्यते । यूपस्य तन्त्रं भवेत् । अकर्मकालत्वात् । नास्य पशुकर्मकाल उत्पत्तिः । किं तर्हि ? पृथक्काले दीक्षासु यूपं छिनत्ति क्रीते वा राजनीति । तत्रोत्पद्यमानस्य न गृह्यते विशेषोऽस्मै पशुबन्धाय यूपोऽयमस्मै नेति । सर्वेभ्यश्च प्रयुज्यते । तस्मात् सर्वार्थो भवति ॥ ३ ॥ पूर्व०सि० ॥

एकयूपं च दर्शयति ॥ ४ ॥

एकं यूपं त्रयाणामपि पशूनां साधारणं दर्शयति । सवनीये पशौ त्रिवृता यूपं परिवीयेति त्रिवृता परिव्याणं विदधाति । यदि नानायूपा भवेयुस्ततः पूर्वस्य यूपस्यापवर्गाद्यूपान्तरे चोदकेनैव प्राप्ते त्रिवृता

परिव्याणं न विधातव्यं भवेत् । अथ तन्त्रं यूपे, ततः संस्कारा अपि तन्त्रमित्यग्नीषोमीय एव परिवीतस्य कृतार्थत्वात् पुनः सवनीयपरिव्याणं न प्राप्नोति। तद् विधातव्यं भवति।विधीयते च। तस्मादपि तन्त्रम् ॥४॥ हेतुः ॥ अग्नीषोमीयादिपशौ यूपतन्त्रताधिकरणम् ॥३॥

संस्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थकालत्वात् ॥ ५ ॥

यूपसंस्कारा ये पशुतन्त्रमध्ये क्रियन्ते,यथा प्रोक्षणमञ्जनमुच्छ्रयणं परिव्याणं च, तेषु चिन्त्यते। किं तस्य तस्य पशोर्भेदेन कर्त्तव्याः, अथ वा तन्त्रमिति। किं प्राप्तम्। संस्कारास्त्वावर्त्तेरन् यूपस्य न तथा यूपाः,तन्त्रं यथा स्युः। किं कारणम्। अर्थकालत्वात्। अर्थः पशोर्नियोजनम्। तत्काला एते संस्काराः। तत्र गृह्यते विशेषः। यस्य पशोर्नियोजनकाले कृतास्तदर्था इति। इतरयोश्च पश्वोरप्राप्तकालत्वात्तादर्थ्येन नास्ति प्रयोगः। तस्मादावर्त्तेरन्। यथाग्नेः संमार्जनम् ॥ ५ ॥ पूर्व० ॥

तत्कालस्तु यूपकर्मत्वात्तस्य धर्मविधानात् सर्वाऽर्थानां च वचनादन्यकालत्वम् ॥ ६ ॥

सत्यमावर्त्तेरन्, यद्येते नियोजनकाला भवेयुः। तत्कालास्त्वेते दीक्षाकालाः। कथं ज्ञायते। यूपकर्मत्वात्। नैते नियोजनार्थाः। यूप एतैः क्रियते। यूपो नियोजनार्थः। स च दीक्षासु कर्त्तव्यः। दीक्षासु यूपं छिनत्तीति वचनात्। संस्कारैश्च स क्रियते। तस्माद्दीक्षाकाला एवैते संस्काराः। ननु छेदनमात्रं तत्र यूपस्य श्रूयते, न यूपक्रिया। उच्यते। न किञ्चिद्द्रव्यं यूपाख्यमस्ति यस्य छेदनमुच्येत। तदेतदेवं ज्ञायते। दीक्षासु छेदनाभिर्यूपं करोतीति। छेदग्रहणं च मुख्यत्वात् प्रदर्शनार्थम्। यत् कारणं नासौ छेदनेन केवलेन यूपो भवतीति। एवं चेद्दीक्षाकाला एवैते संस्काराः। सर्वार्थानां वसतां वचनात् केषाञ्चिदन्यकालत्वं कृतम्। यथाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति। तस्माद्यूपवत् संस्कारा अपि तन्त्रम्। यूपकर्मत्वादित्यस्याऽपरा व्याख्या। यूपकर्म तद्य एते संस्काराश्छेदनाद्याः। यूपोऽयमेतं क्रियते तक्षणादिव्यापारेण। यथा वाजपेयेन सम्राट् सकृत् कृतश्चेत्तस्य पुनः क्रिया निरर्थिका। तस्मादनावृत्तिः। नन्वेवं सति निरूढपशावपि कामं स एव यूपः कर्त्तव्यो भवेत्। बाढं भवेद्यदि

निरिष्टिकेन यागप्रतिषेधो न स्यात् । अस्ति तु स प्रतिषेधः । तस्मा॰न्न भवति । यथा, न तैरेव दर्भैः प्रयोगान्तरमपि क्रियते । अथ वा यदर्थं स यूपः कृतस्तत्कर्मापवृक्तम् । तस्यापवर्गे यूपोऽप्यपवृक्तः ॥६॥ सि॰

सक्कुम्मानं च दर्शयति ॥ ७ ॥

त्रिवृता यूपं परिवीय सवनीयं पशुमुपाकरोतीति । परिव्याणेन यूपधर्मानुक्रममाणः सकृन्मितं खातं यूपं दर्शयति । इतरथा मुख्यत्वात् प्रोक्षणेनोपक्रमेत । आनन्तर्यार्थमिति चेत्, न । प्रतीतितः सिद्धत्वात् । तस्मादपि तन्त्रं संस्काराः ॥ ७ ॥ हेतुः ॥ यूपसंस्कार-तन्त्रताधिकरणम् ॥ ४ ॥

अस्ति स्वरुः, यूपस्य स्वरुं (शकलम्) करोतीति श्रुतः । स किं सर्वपशूनां तन्त्रं भेदेन वेति । किं प्राप्तम् ।

स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ८ ॥

स्वरुः खलु तन्त्रे तन्त्रे अपवृज्येत । अस्वकालत्वात् । नास्य स्वः काल उत्पत्तौ । कर्मकालेऽयमुपादीयते । स्वरुणा स्वधितिना वा पशुं समनक्तीति यस्य पशोः समञ्जनकाल उपात्तस्तदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेषः । तस्माद्भेदः । ननु यूपस्य स्वरुं करोतीति स्वकालैवास्योत्पत्तिः । न खल्वेषाप्यन्तःप्रयोगैव । अपि च कार्यवचनोऽत्र स्वरु-शब्दः । स्वरुं करोति, स्वरुकार्यं करोति । यत् कारणं स्वरुर्न ज्ञायते, स्वरुकार्यं तु ज्ञायते पशोरञ्जनम् । ननु कृत्वन्ते स्वरोः प्रतिपत्ति-र्दृश्यते । संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति, स्वरुं वा यज्ञवैशसायेति । सत्यमस्ति दर्शनम् । तत्तु स्वरुमात्रस्य, न तु स्वरुविशेषस्य । तत्रा-ऽग्नीषोमीय उपात्तस्य तन्त्रतया प्रवृत्तस्य दर्शनं सोमान्ते स्यात् । अथ वा चोदकप्राप्तस्यानुबन्ध्याकालस्येति संशये, किं न्याय्यं, यद-ऽनुबन्ध्याकालस्य दर्शनं भवेन्न तन्त्रतया प्रवृत्तस्येति । कुतः । यत उक्तो न्यायः स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यात् अस्वकालत्वादिति । न च दर्शनं केवलं साधकं भवति । यथासम्भवे तु दर्शनं कल्पितम् । तदेवं यथा प्रस्तरस्यानुबन्ध्याकालस्य दर्शनं तद्वत् स्वरोरपि भविष्यतीति ॥ ८ ॥ पूर्व॰ ॥

साधारणे वानुनिष्पत्तिस्तस्य साधारणत्वात् ॥ ९ ॥

नैतदस्ति, प्रतितन्त्रं स्वरुभेद इति । किं तर्हि । साधारणः स्यात् ।

कुतः । यतोऽयमनुनिष्पद्यते यूपः साधारणः सर्वपशूनाम् । तस्य साधारणत्वादयमपि साधारण एव न्याय्यः । यथैक एव यूपः सर्वपशूनां साधारणः । एवमयमप्यगृह्यमाणविशेषत्वात् साधारणो भविष्यति । नैतद् युक्तम् । अङ्गप्रकर्षवचनादगृह्यमाणविशेषत्वाद् यूपस्य साधारण्यमुपपद्यते, न तु स्वरोः प्रतिकर्षे किञ्चन वचनमस्ति यतो गृह्यमाणविशेषत्वादस्यापि साधारण्यमुपपद्येत । यदेतद् यूपस्य स्वरुं करोतीति तदन्तःप्रयोगसम्बद्धं स्वरुकार्यमङ्गं कर्त्तुं यमुपादत्ते तं यूपादिति । न चान्यस्य साधारण्यं युक्तम् । सम्भवन्ति ह्येकस्यापि बहवः शकला इति । चोदकप्रयोगवचनाश्च भिद्यमाना अन्तःप्रयोगसम्बद्धमङ्गमात्मीयं प्रतितन्त्रं प्रापयन्ति गृह्यमाणविशेषादित्यतो भेद एव युक्त इति । तत्रोच्यते । यद्यप्यस्य नास्ति प्रतिकर्षवचनं प्रत्यक्षम् । न चान्यस्मिन् प्रतिकृष्यमाणेऽन्यस्य प्रतिकर्ष इति । नैतद्युक्तम् । असम्बद्धयोर्हि तदेवं भवति, न सम्बद्धयोः । अयं च शकलो यूपमनुनिष्पद्यते । तदस्य यूपप्रतिकर्षादेव सिद्धः प्रतिकर्षः । अतो यत्र यूपस्तत्रायमपि । यच्च यूपस्य स्वरुं करोतीत्यन्तःप्रयोगसम्बद्धा श्रुतिरिति । तदपि नैवम् । द्वौ हि कालौ द्रव्यस्य— एक उपादानकालः, एक उपात्तस्य प्रयोगकालः । यद्धि उपादातव्यं, न हि तदनुपादाय कश्चित् प्रयोगमारभते । न ह्यनुपादाय व्रीहीन् प्रस्तुत्य प्रयोगं व्रीहीन् मृगयति । एवं कुर्वाणस्य प्रयोग एव न संवर्त्तेत । अयं च यूपं छिद्यमानमनुनिष्पद्यते । अतो यत्र छेदनं तत्रायमपि । यच्चाप्येकस्यापि यूपस्य बहवः स्वरवः सम्भवन्तीति । स्यादेवं, यदि प्राथम्यविशिष्टस्य नोपादनं भवेत् । विशिष्टं तु उपादानमुक्तम् । ततो यः प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरुः कार्य इति वचनाद् बहूनां च प्राथम्याभावाद् बहवो न सम्भवन्ति । तस्मादेक एव साधारणः स्वरुरिति ॥ ९ ॥ सि० ॥

सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ १० ॥

सोमान्ते चास्य प्रतिपत्तिर्दृश्यते । संस्थिते सोमेऽग्नौ प्रस्तरं प्रहरति स्वरुं वा यज्ञवैशसायेति । तत् साधारण्य एवोपपद्यते । तन्त्रापवर्गे ह्यग्नीषोमीयान्त एव स्यात् । तस्मादपि साधारणः । तत्कालो वा प्रस्तरवदिति यदुक्तं तत परिहर्त्तव्यम् ॥ १० ॥ हेतुः ॥

न चोत्पत्तिवाक्यत्वात् प्रदेशात् प्रस्तरे तथा ॥ ११ ॥

नास्य नूनं बन्ध्याकालस्य स्वरोः प्रहरणम् । किं कारणम् । इदमेव प्रहरणस्योत्पत्तिवाक्यम्।सोमान्ते प्रस्तरं प्रहरति स्वरुं वा यज्ञवैशसायेति । अनेन क्रमादग्नीषोमीयकालस्य प्रहरणं गम्यते । स यदि साधारणस्ततः सर्वपशूनां कृतार्थे कर्मणि अन्ते अस्याग्नौ प्रहरणस्य दर्शनमुपपद्यते । अथ तु पृथक् स्यात्ततोऽग्नीषोमीयस्यान्त एव दृश्येत । अथ वचनमिदं कस्मान्न भवति । अग्नीषोमीयान्ते प्राप्तस्य सोमान्ते वचनात् । नैतदेवम् । वचनेन द्वावुत्सर्गस्य विशेषावुच्येयाताम् । अग्नौ च प्रहरणं, सोमान्ते च । तथा च वाक्यभेदः स्यात् । तस्मान्नैतद्वचनम् । यत्तु प्रस्तरवदिति । प्रदेशात् प्रस्तरे तथा। प्रस्तरस्य दर्शपूर्णमासयोः प्रहरणमुक्तमाशीर्भिः प्रस्तरं प्रहरतीति । चोदकेन प्रतिपशु प्राप्यते । तत्रानुबन्ध्याकालस्य दर्शनं युज्यते, न स्वरुप्रहरणस्यैतदस्ति । तस्माद्विषमोऽयमुपन्यासः ॥११॥ पूर्व० आ० नि० ॥ स्वरुतन्त्रताधिकरणम् ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षितव्रतमाम्नातं, कृष्णविषाणया कण्डूयतीति । तत्रैव च पुनः श्रुतं, नीतासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति । तद् उभयं द्वादशाहे चोदकेन प्राप्तम् । तत्र विचार्यते । किमन्ते प्रथमे वाऽहनि कृष्णविषाणायाः प्रासनं कर्त्तव्यम्, अथ वान्त्य एवेति । किं प्राप्तम् ।

अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्ते प्रथमे वाहनि विकल्पः स्यात् ॥ १२ ॥

विकल्पः कर्त्तव्यः । अन्ते प्रथमे वाहनि प्रासनम् । कुतः । धर्मविप्रतिषेधात् । यदि प्रथमेऽहनि करिष्यते । उत्तरेष्वहःसु प्राग्दक्षिणानयनादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मो बाध्यते । अथान्ते ततः पूर्वेषामह्नां दक्षिणानयनादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां हस्तकण्डूयनं बाध्येत । स एष धर्मविप्रतिषेधः । तस्माद्विकल्पः ॥१२॥ पूर्व० ॥

पाणेस्त्वश्रुतिभूतत्वाद्विषाणानियमः स्यात् प्रातःसवनमध्यत्वाच्छिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात् ॥ १३ ॥

नैतदेवं,स्याद्विकल्प इति । किं तर्हि।विषाणानियमः स्यात् । विषाणाकण्डूयनं सर्वस्मिन्नहर्गणे नियम्येत । अन्तेऽहनि प्रासनं स्यात् ।

कस्मात्। प्रातःसवनमध्यत्वाद्। बहूनि प्रातःसवनानि अस्य अहर्गणस्य मध्ये। तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मोऽनुगृहीतो भविष्यति। नन्वितरयोः सवनयोर्हस्तकण्डूयनं धर्मः। स बाधिष्यते। नैतद्दोषः। नैवं श्रूयते। पाणिना कण्डूयितव्यमिति। अर्थात् प्रत्यासत्त्या क्रियते। यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थः। एवमप्युत्तरयोः प्रत्यासत्त्या हस्त एव प्राप्नोतीति ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

अत्र ब्रूमः।

शिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात् ॥ १४ ॥

प्रातःसवनशेषे कण्डूययनस्य शिष्टत्वादुत्तरयोरपि विषाणाकण्डूयनमेव नियम्येत। अभिप्रवृत्तत्वात्। अभिप्रवृत्तस्य नियमस्योत्सर्गे आचारविरोधः स्यात्। अथ प्रकृतौ कथमुत्सर्गः। विषाणाया अभावात्। अन्या विषाणा। कस्मात्। कण्डूयनार्थेन बोत्पाद्यते। पूर्वविषाणायाः प्रासनं धारयत् तद्विमोकार्थं दृष्टं तद् यद्यन्या विषाणा आनीयेत। तस्माद् धारणमदृष्टार्थम्। तस्या अदृष्टोऽर्थः कल्पयितव्यः स्यात्। इह तूत्तरप्रातःसवने धारयितव्या विषाणा। यस्यां सत्यां नास्ति नियमोत्सर्गे कारणम्। तस्मादाद्यस्याह्नो दक्षिणानयनकालादूर्ध्वं विषाणाकण्डूयनमेव स्यात् ॥ १४ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ कृष्णविषाणाप्रासनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

वाग्विसर्गो हविष्कृता बीजभेदे तथा स्यात् ॥ १५ ॥

राजसूये नानाबीजिकेष्टिः। अग्नये गृहपतये आशूनामष्टाकपालं निर्वपेत्, सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुं, सवित्रे प्रसवित्रे सतीनानामष्टाकपालमिति। नानाबीजेष्वेकमुलूखलं विभवादिति युक्तम्। अतस्तस्यां क्रमेणाऽवहन्तिः क्रियते। प्रकृतौ च श्रूयते, अपः प्रणेष्यन् वाचं यच्छति तां सह हविष्कृता विसृजन्तीति। हविष्कृद्ग्रहणं च काललक्षणार्थमित्युक्तम् ॥ १५ ॥ पूर्व० ॥

यथाह्वानमपीति चेत् ॥ १६ ॥

न कालविधिश्चोदितत्वादिति। इहानेको हविष्कृदाह्वानकालः। तत्र पूर्वेव विचारणा। किमन्ते प्रथमे वा हविष्कृत्काले वाग्विसर्गः, अथ वान्त्य एवेति। तथैव च पूर्वः पक्षः। प्राग्घविष्कृत्कालाद् ये पदार्थास्तेषां वाग्यमो धर्मः। स बाध्येत, यदि पूर्वस्मिन् वाग्विसर्गः

क्रियते । अथोत्तरस्मिंस्ततो हविष्कृत्कालादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां व्याभाषणकरणं धर्मस्तद् बाध्येत । तथैव चोत्तरः पक्षो व्याभाषणस्याश्रुतत्वाच्छिष्टे च वाग्यमस्याभिप्रवृत्तत्वादिति । अधिकरणप्रदेशोऽयम् ॥ १६ ॥ सिद्धान्तः ॥ वाग्विसर्गाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पशौ च पुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ॥ १७ ॥

अग्नीषोमीये पशौ पशुः पुरोडाशश्च । तयोः पाशुकं पौरोडाशिकं च तन्त्रम् । अत्रापि सैव चिन्ता । किं पाशुककर्मार्थं हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गः कर्त्तव्यः ? उत पौरोडाशिककर्मार्थं इति । तथैव पूर्वोत्तरपक्षौ योज्यौ । अयमप्यधिकरणप्रदेश एव । ननु नैव पशौ हविष्कृदस्ति औषध्यर्थत्वात् । सर्वार्थत्येवं कृत्वा चिन्त्यते । कृत्वा चिन्तेयम् ॥१७॥ सि०॥ पशुपुरोडाशयोस्तन्त्रताधिकरणम् ॥८॥

अङ्गप्रधानार्थो योगः सर्वापवर्गे च विमोकः स्यात् ॥१८॥

अग्नौ श्रूयते । अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोति । अग्निमेव तद्युनक्तीति । पुनरिमं स्तनं मधुमन्तन्धयामीत्यग्निविमोकं जुहोतीति । तत्र विचार्यते । किमङ्गप्रधानार्थो योगः, सर्वापवर्गे विमोकः कर्त्तव्यः ? उत प्रधानार्थो योगः, प्रधानापवर्गे विमोक इति । किं प्राप्तम् । अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात् संस्कृतकर्मणः परेषु साऽङ्गस्य । तस्मात् सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् ।

किं कारणम् । अविशेषेण श्रूयते । अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोत्यग्निमेवैतद्युनक्तीति । न च श्रूयते । तस्मै अस्मै वा कर्मणे इति । अविशेषात् सर्वार्थं इति विज्ञायते । अपि च तस्मिन् युक्तेऽग्नावङ्गानि प्रधानानि च क्रियन्ते । तस्मादपि सर्वार्थं चेत् सर्वाऽपवर्गे विमोकः कर्त्तव्यः । तदा हि योगकार्यमवसितं भवति । योगाऽपवर्गार्थश्च विमोकः ॥ १८ ॥ पूर्व० ॥

प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ॥ १९ ॥

न वा सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् । किं तर्हि प्रधानापवर्ग एव । प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते । पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तमालभत इति यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति विज्ञायते । तस्मात् प्रधानार्थो योगः प्रधानार्थश्चेत्तदपर्गे योगकार्यमवसितं भवति । तस्मात्तत्र विमोकः । अविशेषविधानं यज्ञसंयोगेन विशेषेण युज्यमानं

विशेषार्थे भवति ॥ १९ ॥ सि० ॥

अवभृथे च तद्वत् प्रधानार्थस्य प्रतिषेधो-ऽप्रवृक्तार्थत्वात् ॥ २० ॥

एवं च कृत्वा अवभृथे आर्षेयवरणस्य होतृवरणस्य च प्रतिषेधो युक्तो भविष्यति, न होतारं वृणीते, नार्षेयमिति। यथान्यायोपदिष्टः। सोमार्थं हि होतृवरणं कृतम्। यद्धोतारं वृणीते जगन्ति तद्वृणीते इति। एतस्मिन्न्याये असति तदप्यङ्गप्रधानार्थमिति अवभृथेऽपि प्रसज्येत। तत्र कृतार्थत्वात् प्राकृते होतृवरणं नैव प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधोऽनर्थकः। सति त्वेतस्मिन्न्याये तदपि प्रधानार्थमेव। तत्रापि हि यज्ञसंयोगो यद्वृत्वा वषट् कुर्युः भ्रातृव्यं यज्ञस्याशीर्गच्छेत् यद्वृता वषट् कुर्वन्ति एकधा तद् यजमाने यज्ञस्याशीः प्रतिष्ठतीति। प्रधानार्थं चेत्तदपवर्गे तत्कार्य्यमवसितमिति अवभृथे प्राकृतं होतृवरणं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। उच्यते च। तस्मात् प्रधानार्थो योगः प्रधानापवर्गे विमोक इति ॥ २० ॥ दृष्टान्तः ॥

अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात् तदर्थत्वात् ॥ २१ ॥

अहर्गणे च द्वादशाहे प्रत्यहं योगविमोकौ दर्शयति। स वा अहरहर्युनक्ति अहरहर्विमुञ्चतीति। तदुपपद्यते यदि प्रधानार्थो योगः। इतरथा आद्येऽहनि योगः स्याद्, अन्ते विमोकः। तदा हि सर्वापवर्ग इति ॥ २१ ॥ दृष्टान्तः ॥ अग्नियोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्वादशाहे उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानं प्रति चिन्त्यते। किं भेदेन कर्त्तव्यमन्ते वा तन्त्रेणेति। कर्मभेदाद्भेदेनेति प्राप्ते उच्यते–

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥ २२ ॥

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं स्यात्। कुतः। अन्यकालत्वात्। कर्मयोगात्। पृथक्कालेयम्। तत्र न गृह्यते स विशेषः। अगृह्यमाणे विशेषे तन्त्रभावो युक्तो दीक्षावत्। तद् यथा दीक्षा पृथक्कालत्वात्तन्त्रं भवति, तथेयमपि ॥ २२ ॥ पूर्व० ॥

तत्कालत्वादावर्तेत प्रयोगतो विशेषसंयोगात् ॥२३॥

तस्मिन्नेव द्वादशाहे तत्काला या सुब्रह्मण्या सा त्वावर्त्तेत, भेदेन स्यात्। कुतः। प्रयोगं प्रति तस्या विशेषसंयोगो भवति, अद्य सुत्यामागच्छेति। अद्येत्युक्ते श्वः परश्वो वेति नोक्तो भवति। तत्रापि

प्रकृत्यनुद्देशाद् वक्तव्यम् । तस्मादावर्त्तेत ॥ २३ ॥ सि० ॥

अप्रयोगाङ्गमिति चेत् ॥ २४ ॥

इति चेत् पश्यसि अद्येति विशेषसंयोगादावृत्तिरिति । नैतद्युक्तम् । कुतः । यतोऽप्रयोगाङ्गमेतद् यदद्येति वचनम् । इदं हि प्रकृतौ एकत्वादह्नोऽविवक्षितमर्थादेव सिद्धत्वादनङ्गीकृतत्वाच्च चोदकेन न प्राप्येत । यावदुक्तं स्यात् सुत्यामागच्छेति तावदेवाद्येति । सुत्यात्वं सर्वेषामह्नामविशिष्टम् । तस्मात्तन्त्रं स्यात् ॥ २४ ॥ आ० ॥

प्रयोगनिर्देशात् कर्तृभेदवत् ॥ २५ ॥

स्याद्भेदः । प्रयोगनिर्देशात् । यद्यप्यद्यशब्दस्यार्थो न विवक्षितस्तथापि यस्मिन्नहनि प्रयुज्यते तत्कालस्य प्रधानस्योपकरोति । नान्यकालस्य कर्तृभेदवत् । तद् यथाऽष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति । मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निल्यौत्तरवैहारिकाण्यङ्गानि देशभेदान्मारुत्या नोपकुर्वन्ति । यथा तानि देशभेदान्नोपकुर्वन्ति । एवमिदमपि कालभेदादन्यकालस्य नोपकरिष्यन्ति । तस्मादावर्त्तेत ॥ २५ ॥ आ०नि० ॥

तद्भूतस्थानादग्निवदितिचेत् तदपवर्गस्तदर्थत्वात् ॥ २६

अथोच्येत । एकस्मिन्नहन्याहूता देवता आह्वानसंस्कृता भवति । एक एवासौ । तस्याः पुनराह्वानमनर्थकमग्निवद् । यथाग्नेः सकृदाधाने संस्कृतस्य न पुनः कर्मणि संस्कार एकस्य क्रियत इति । तन्नायुक्तम् । तत्कारणं प्रतिकर्मापवर्गः । यस्मिन् कर्मण्याह्वानं क्रियते तदर्थं तद्भवति तस्य कर्मान्ते अपवर्गो यथा अन्येषां सुत्याकालानां संस्काराणामग्निसंमार्गादीनाम् । तस्मादावृत्तिः ॥ २६ ॥ आ० नि० ॥

अग्निवदिति चेत् ॥ २७ ॥

इति यदुक्तं यथाग्नेराधानं सर्वकर्मणि तन्त्रं भवति एवमिदमपीत्येतस्य कः परिहारः । आभाषान्तं सूत्रम ॥ २७ ॥ आ० ॥

न प्रयोगसाधारण्यात् ॥ २८ ॥

नैतदाधानेन तुल्यमाधानस्य स्वकालत्वात् । स्वकाले हि तत् क्रियते । तत्र न गृह्यते विशेषः । इदं पुनः कर्मकालमाह्वानं तद् यस्य कर्मणः काले क्रियते तदर्थमिति गृह्यमाणविशेषम् । तस्मान्नैतदाधानेन तुल्यम् ॥ २८ ॥ आ० नि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २९ ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । प्रत्यहं सुब्रह्मण्याह्वानमिति । एवं ह्याह संस्थिते संस्थितेऽहन्याग्नीध्रागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेति प्रेष्यतीति । प्रेषणमाह्वानक्रियार्थम् । तस्मादपि प्रत्यहमाह्वानम् ॥ २९ ॥ हेतुः ॥

तद्धि तथेति चेत् ॥ ३०

तदित्यनेन यूपाहुतिं प्रतिनिर्दिशति । तद्धि यूपाहुतिकर्म यथा यूपैकादशिन्यां तन्त्रं भवति । तथा इदमपि भविष्यति । किं तस्य वास्य च सादृश्यम् । तत् क्रियमाणमवश्यं कस्यचिद् यूपस्यान्तिके भवति । सर्वसाधारणस्यान्तिकस्य दुर्लभत्वात् । यथा तदा कस्यचिद् यूपस्यान्तिके क्रियमाणं सर्वं यूपार्थं भवति । एवमिदमप्येकस्य कस्यचित् सौत्यस्य कर्मणोऽन्तिके क्रियमाणं सर्वार्थं भवतीति ॥ ३० ॥ दृष्टान्त आशङ्का ॥

नाऽशिष्टत्वादितरन्यायत्वात् ॥ ३१ ॥

नैतत् तेन तुल्यम् । कुतः । अशिष्टत्वात् । नात्र यूपान्तिके होमः शिष्यते । अविवक्षितमन्तिकमाहवनीयप्रतिषेधाऽर्थमेतदित्युक्तम् । इतरप्रतिषेधो वा शास्त्रत्वाच्च देशानामिति । इतरन्यायत्वाच्च । इह त्वितरो न्यायः । कालभेदाद् गृह्यमाणविशेषस्यावृत्त्या भवितव्यमिति । तस्माद्विषम उपन्यासः ॥ ३१ ॥ आ० नि० ॥

विध्येकत्वादिति चेत् ॥ ३२ ॥

अथ कश्चित् ब्रूयाद् इह द्वादशाहिको विधिस्तन्त्रदृष्टो वसतीवरीपर्यन्तोऽवभृथादिश्चायमपि च द्वादशाहिको विधिः । तत्सादृश्यादनेनापि तथा भवितव्यमिति ॥ ३२ ॥ आ० ॥

न कृत्स्नस्य पुनः प्रयोगात् प्रधानवत् ॥ ३३ ॥

तन्न । कुतः ? । कृत्स्नस्य पुनः प्रयोगात् । कृत्स्नोऽन्यो विधिः पुनः प्रयुज्यते अभिषवपवमानग्रहचमसस्तोत्रशस्त्रादिः । प्रधानवत् । तद् यथा प्रधानानि प्रत्यहं क्रियन्ते । तथा तत्र वसतीवरीवद्वा सकृत्त्वं स्यात् स्तोत्रादिवद्वा बहुकृत्वः कृतं स्यात् । तत्र बहुकृत्वः कृतमिति न्याय्यम् । तथा सर्वेषामुपकरोति । सकृत् कृतं तु यत्र क्रियते तत्रैव कालभेदादुपकुर्यात् । तस्मादावृत्तिः ॥ ३३ ॥ आ० नि० ॥

सुब्रह्मण्याह्वानाधिकरणम् ॥ १० ॥

लौकिके तु यथाकामी संस्कारानर्थलोपात् ॥ ३४ ॥

इह लौकिकार्था उदाहरणम्। यथा देशः, समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत् । कर्त्तारः- दर्शपूर्णमासयोः यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विजः । स्रुगादीनि च पात्राणि । तेषु विचारः । किं प्रतिप्रयोगमन्यान्युपादेयानि ? उत तानि वा अन्यानि वा उपादाय प्रयोग इति । किं प्राप्तम् । अन्यान्युपादेयानीति । किं कारणम् । निरिष्टिकेन पुनः क्रियां शिष्टा नाचरन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । लौकिकेषु यथाकामी तानि वाऽन्यानि वा, अनियमः । कुतः । संस्कारानर्थलोपात् । न कश्चित् पूर्वस्मिन् प्रयोगे कर्त्रादीनां संस्कारः कृतो योऽन्योपादाने लुप्येत । नाऽप्यर्थलोपः । अन्यैरपि हि शक्यते प्रयोगः कर्त्तुम् । तस्मादनियमः । अथ यदुक्तं निरिष्टिकेन शिष्टा यागं नाचरन्तीति । एतैराचरन्तीति । तस्मान्नैष दोषः । ननु ऋत्विगाचार्यौ नातिचरितव्याविति स्मरन्तीति । पुरुषधर्मोऽसौ, न कर्मधर्मः । कर्मसंयोगाभावात् प्रकरणाभावाच्च । देशेषु कर्तृषु च पर्यवसितं पात्रेषूत्तरा कथा करिष्यते ॥ ३४ ॥ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ॥

यज्ञायुधानि धार्येरन् प्रतिपत्तिविधानादृजीषवत् ॥३५॥

यज्ञपात्राणि तु आन्ताद्धारयितव्यानि । कुतः । प्रतिपत्तिविधानात् । प्रतिपत्तिस्तेषां परिभानाये कर्मणि विधीयते । आहिताग्निमाग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति तदर्थः । ऋजीषवत् । तद्यथा अहर्गणं सर्वेषामह्नाम् ऋजीषोऽवभृथे प्रतिपादनार्थं धार्यते । ऋजीषमप्सु प्रहरन्तीति श्रूयते ॥ ३५ ॥ पूर्वं० ॥

यजमानसंस्कारो वा तदर्थः श्रूयते तत्र यथाकामी तदर्थत्वात् ॥ ३६ ॥

न वेयं पात्राणां प्रतिपत्तिः । किं तर्हि । यजमानसंस्कारोऽयम् । तदर्थस्तेषां पात्राणामर्थः श्रूयते । कथं ज्ञायते । तेषां तृतीयया निर्देशात् । यजमानस्य द्वितीयया । तत्र यथाकामी स्यात् । तेषामन्येषां वा प्रासनम् । तदर्थत्वात् । अर्थकर्मत्वात् पात्राणां, यैः कैश्चिदप्यर्थः सिद्ध्यतीति ॥ ३६ ॥ पूर्वं० ॥

मुख्यधारणं वा मरणस्यानियतत्वात् ॥ ३७ ॥

मुख्यानां वा आद्यानां पात्राणां धारणं, नानियमः । कुतः । मरणस्यानियतत्वात् । अनियतकालं मरणम् । कदाचित्तानि पात्राण्युत्सृष्टानि भवेयुः, मरणं चापद्येत । तत्र यजमानशरीरसंस्कारलोपः स्यात् । एवमपि तावद्धारयितव्यानि यावदपरः प्रयोगः परतस्तदीयैः पात्रैरथ कर्म भविष्यति । पूर्वेषु विद्यमानेषु उपादानमन्येषामनर्थकम् । तस्मान्मुख्यधारणमेव न्याय्यम् ॥ ३७ ॥ सि० ॥

यो वा यजनीये म्रियेत सोऽधिकृतः स्यादुपवेषवत् ॥ ३८ ॥

अथ वा न मुख्यानां धारणम् । यो यजनीयेऽहनि म्रियेत यजमानः सोऽनेन संस्कारेणाधिकृतः स्यात् । तस्य तानि पात्राणि सन्निहितानि । उपवेषवत् । यथा सान्नाय्ययाजिन एवोपवेषोपधानेनाऽधिकारस्तस्योपवेषः सन्निहित इति ॥ ३८ ॥ पूर्व० ॥

न शास्त्रलक्षणत्वात् ॥ ३९ ॥

तदेतन्नोपपद्यते । किं कारणम् । शास्त्रलक्षणं तद् भवति । यथा सान्नाय्ययाजिन एवोपवेषो, नान्यस्येति । तत्र हि सान्नाय्यार्थो शाखा तामनुनिष्पद्यते उपवेषः । तस्या असान्नाय्ययाजिनोऽसम्भवः । अथेदमनियतसंस्कारविधानं यजनीये वाऽहनि अन्यत्र वाऽनारभ्यविधानादाहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति । न चान्यस्मिन्नहनि यज्ञपात्राणामुपवेषवदसम्भवः । शक्यते हि धारणेन सम्पादयितुम् । तस्मादुपवेषोऽदृष्टान्तः ॥ ३९ ॥ सि० ॥

उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ४० ॥

अथ वा न धारणम् । किं तर्हि । संस्कारकाले अन्यानि नवानि पात्राणि उत्पाद्यानि । प्रयोजकत्वात् संस्कारस्य । आशिरवत् । यथा ऋतपेये धृतव्रतौ भवत इति वचनादभावो व्रतदुहोऽन्यां यजमानस्य व्रतदुघास्नाशिरे दुहन्तीति श्रुतेः, आशिरार्थमन्या गौरुपादीयत एवम् ॥ ४० ॥ सि० ॥

शब्दासामञ्जस्यमिति चेत् ॥ ४१ ॥

अथ पश्यस्येवं सति यज्ञपात्रशब्दोऽसमञ्जसो भवति । यज्ञस-

म्बन्धेन हि पात्राणि भवन्ति । न च नवानां यज्ञसम्बन्धोऽस्तीति ॥ ४१ ॥ आ० ॥

तथाशिरेऽपि ॥ ४२ ॥

यासावन्या गौरुपादीयते सा यजमानस्य व्रतधुङ् न भवति । तत्र शब्दस्यासामञ्जस्यमेव । यदि तत्रान्या गौरिहाप्यन्यानि पात्राणि भविष्यन्ति । वक्तव्यो वा विशेष इति ॥ ४२ ॥ आ०नि० ॥

अयमुच्यते ।

शास्त्रात्तु विप्रयोगस्तत्रैकद्रव्यचिकीर्षा प्रकृतावथेहाऽपूर्वार्थवद् भूतोपदेशः ॥ ४३ ॥

शास्त्राद् विप्रयोगस्तत्र शास्त्रेण । तत्र शब्दस्यास्यामञ्जस्यम् । व्रतदुहो विप्रयोगः कृतः । घृतव्रतौ भवत इति । एकद्रव्यंचिकीर्षायां यजमानस्य व्रतयुक्तामाशिरे दुहन्तीति ऋतपेये चोदकेन प्राप्यते । तच्चासम्भवान्निवर्त्तेत । आशिरश्च गां प्रयुङ्क्ते । तस्मात्तत्र शब्दासामञ्जस्यमनुरुद्ध्यते । अथेहापूर्वोऽर्थो नान्यतः प्राप्यते । यज्ञपात्रैश्च दाहोऽविशेषेण प्रत्यक्षश्रुतः । सम्भवति च तेषां सम्पादनं धारणेन । तस्मादिहाकस्मिकं शब्दस्यासामञ्जस्याश्रयणं भवतीति धारणमेव पात्राणाम् । एवं स्थितमपर्यवसितम् ॥ ४३ ॥ दृष्टान्तः ॥

अन्तरा चिन्तान्तरं क्रियते । यज्ञपात्राणि धारयितव्यानीत्युक्तम् । तत्र चिन्त्यते । किं पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यान्युताऽग्न्याधेयादीनीति । किं प्राप्तम् ।

प्रकृत्यर्थत्वात् पौर्णमास्याः क्रियेरन् ॥ ४४ ॥

पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यानीति । कुतः । प्रकृत्यर्थत्वात् । इमानि पात्राणि अनारभ्योक्तत्वाद्दर्शपूर्णमासार्थानि । तत्रैषामुत्पत्तिः । उत्पत्तिप्रभृति च धारणम् । तस्मात् पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यानि ॥ ४४ ॥ पूर्व० ॥

अग्न्याधेये वा विप्रतिषेधात्तानि धारयेन्मरणस्याऽनिमित्तत्वात् ॥ ४५ ॥

न वा पौर्णमास्या आरभ्य धारणम् । किं तर्हि । अग्न्याधेयात् । कुतः । अविप्रतिषेधात् । यद्यपि पौर्णमास्यां विहितानि चोदकेन पवमानहविःषु प्राप्तानि । ततश्च प्रभृति धार्यमाणेषु विप्रतिषेधो

भवति । मरणस्यानिमित्तत्वात् । पौर्णमास्या यदि मरणमापद्येत, यजमानशरीरसंस्कारलोपो भवतिं । आधानाद्धारभ्य धार्यमाणेष्व-ऽविप्रतिषेधो भवति । तस्मादाधानादारभ्य धारणम् ॥ ४५ ॥ सि० ॥ पात्रधारणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

प्रतिपत्तिर्वा यथान्येषाम् ॥ ४६ ॥

स्थितादुत्तरम् । यदुक्तं पात्रैरर्थः क्रियते यजमानस्य संस्कार इति । तत्र किं तर्हि । प्रतिपत्तिरेषां पात्राणामग्नीनां च यजमान-शरीरे । कथम् । यथान्येषां द्रव्याणां सोमलिप्तानां प्रतिपत्तिः । तद्व-त्तुल्यो हेतुः । तान्यपि नानाकर्मरूपयुक्तानि प्रतिपादनार्हाणि । इमान्यपि पात्राण्यग्नयश्च तथैव । तस्मात्तेषामपि प्रतिपत्तिः । ननु तृतीयासंयोग उभयत्र विद्यते । न खलु । यजमानशरीरेऽग्नीनां पात्राणां च निक्षेपणं प्रतिपत्तिः, न दहनम् । आहिताग्नेर्दहने च तृतीया । तत्र तेषां गुण-भाव एव । तैर्हि तत् साध्यते । निक्षेपणे तु द्वितीयैव । यथा दक्षिणे पाणौ जुहूमासादयति ॥ ४६ ॥ युक्तिः ॥ देशकर्तृपात्रतन्त्रताधिकरण-म् ॥ ११ ॥

उपरिष्टात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति ॥ ४७ ॥

तत्र सर्वेषामविशेषादवाच्यो हि प्रकृतिकालः । वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते, उपरिष्टात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति । तत्र विचार्यते । किमार्भवकालेप्रचरितव्यमुत शस्त्रवतां सोमानामुपरिष्टा-दुत विकारस्थाने अथवा सर्वसोमानामुपरिष्टादिति । किं प्राप्तमार्भव-काल इति । कुतः । प्रकृतावार्भवकालेप्रचारो वृत्तः । प्रकृतिवदिहापि तत्रैव कर्त्तव्यः । एवञ्च अङ्गविपर्यासो न कृतो भवति । यदि सर्वसोमाना-मुपरिष्टात् प्रचारः क्रियेत तत आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनमिति । एतदुभयमपि विपर्यस्येत, ना-ऽग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चर्येत । हुत्वा च हारियोजनं परिधयः प्रह्रिये-रन् । सोऽयमङ्गानां विपर्य्यासो विना वचनेन क्रियेत । अथ त्वार्भव-काले प्रचारस्ततो, नैष दोषो भवति । एवं प्राप्ते उच्यते । उपरिष्टात् । सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीत्युक्तेसर्वसोमानामुपरिष्टात् प्रचर्येत । कुतः । अविशेषात् । सोमानामित्युक्ते सर्वसोमानामविशेषवचनात् प्रतीयते । यस्त्वार्भवकालः प्रकृतितः प्राप्यत इति । वाच्यो हि प्रकृति-

कालश्चोदकेनैव प्राप्तस्तदर्थो विधिः। कृतकरोऽनर्थकः स्यात्। तस्मात् सर्वसोमानामुपरिष्टात् प्रचारः ॥ ४७ ॥ पूर्व० सि०

अङ्गविपर्यासो विनावचनादिति चेत् ॥ ४८ ॥

अथ यदुक्तमेवं सत्यङ्गविपर्यासो विना वचनेन कृतो भविष्यतीति। तस्य कः परिहार इत्याभाषान्तं सूत्रम् ॥ ४८ ॥ आ० ॥

उत्कर्षः संयोगात् कालमात्रमितरत्र ॥ ४९ ॥

नैष दोषो युक्तमङ्गविपर्यास इति। कथं कृत्वा। पशुप्रचारे तावदुत्कृष्यमाणे अनुयाजानां परिधिप्रहरणस्य चोत्कर्षो न्याय्यः। संयोगात्। तानि हि पशुप्रचारेण क्रमतः संयुक्तानि। न चाग्निमारुतस्यानुयाजैः सह हारियोजनस्य वा परिधिप्रहरणेन क्रमो विवक्षितः। न हि परिधिप्रहरणं हारियोजनस्याङ्गं, हारियोजने वा परिधिप्रहरणस्य, उभौ वा कस्यचिदेकस्य प्रधानस्य। एवमाग्निमारुतमनुयाजयोश्चा यदि परस्परस्याङ्गभूतानि भवेयुः, एकस्य वा प्रधानस्य, तत एतेन क्रमेणोपकुर्वन्तीति विवक्षितः क्रमः स्यात्। अथ पुनः पशोरङ्गमनुयाजा आग्निमारुतं सोमस्य तथा परिधिप्रहरणं पशोरङ्गं, हारियोजनः सोमेज्या। तेषां क्रमो निष्प्रयोजनः। तस्मादविवक्षितः। कालमात्रमितरत्र। आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति परिवृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनमिति। एतस्मिन् काल इति लक्षणमाग्निमारुतं परिधिप्रहणं च। अनपेतश्च लक्षणापाये कालः। यथाऽग्निहोत्रवेलायामागन्तव्यमिति। यत्राग्निहोत्रं नास्ति, तत्राप्यनपेता वेला। न चैवं लक्षणा भवति। न हि काल एवेह श्रुत्यर्थः। क्त्वा तावत् पूर्वकाल एव स्मर्यते। उर्ध्वशब्दोऽपि देशं कालं वा ब्रूयात्। देशस्यासम्भवात् कालार्थो विज्ञायते ॥ ४९ ॥ आ०नि० ॥

प्रकृतिकालासत्तेः शस्त्रवतामिति चेत् ॥ ५० ॥

इति चेत् पश्यसि सर्वसोमानामुपरिष्टात् प्रचार इति। नैतद्युक्तम्। शस्त्रवतां सोमानामुपरिष्टात् प्रचारो युक्तः। कुतः। प्रकृतिकालासत्तेः। एवं प्राकृतस्यासत्याः कृतः प्रचारो भविष्यति। अङ्गविपर्यासश्चाकस्मान्न कृतो भविष्यति। अथ कतमोऽसौ कालः ?। तार्त्तीयसवनिकस्य वैश्वदेवस्य यदूर्ध्वम् ॥ ५० ॥ आ० ॥

न श्रुतिप्रतिषेधात् ॥ ५१ ॥

एवं सत्युपरिष्टात् सोमानामित्यविशेषश्रुतिर्विप्रतिषिद्ध्यते । केषाञ्चित् सोमानामधस्तादयं प्रचारः स्यात् । न चासत्या प्राकृतः कालो लभ्यते ॥ ५१ ॥ आ० नि० ॥

विकारस्थाने इति चेत् ॥ ५२ ॥

इति चेत् पश्यसि शस्त्रवतामुपरि प्रचारोऽयुक्त इति विकारस्थाने भवतु । कतमत् पुनर्विकारस्थानम् । उक्थ्याद्याः सस्था अग्निष्टोमसंस्थाया विकाराः । तासां यत् स्थानमग्निष्टोमप्रचारादूर्ध्वं तत्र प्रचारो भवतु । ऊर्ध्वं सर्वेषामागन्तूनां प्रचाराणां स्थानम् । अयमपि चागन्तुः । तस्मादयमपि तत्रैव भवति ॥ ५२ ॥ आ० ॥

न चोदनापृथक्त्वात् ॥ ५३ ॥

नैतदेवम् । कस्मात् चोदनापृथक्त्वात् । कर्मपृथक्त्वादित्यर्थः । पृथगेते कर्मणी यच्च सौमिकं, यच्च पाशुकम् । सौमिकानां प्रचाराणामेतत् स्थानं, न पाशुकानाम् । तस्माद् एतस्य वचनात् सर्वसोमानामुपरिष्टात् स्थानम् ॥ ५३ ॥ आ० नि० ॥ सोमप्रचाराधिकरणम् ॥ १३ ॥

उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सोमदेवतानामुत्कर्षः पश्वनङ्गत्वाद्यथा निष्कर्षे नान्वयः ॥ ५४ ॥

अनुयाजा उत्कृष्यमाणाः सूक्तवाकमप्युत्कर्षन्ति । तत्र सवनीयानां पुरोडाशानां देवताः सङ्कीर्त्यन्ते, भृज्यन्निन्द्रायहरिवते धानाः पूष एव ते करम्भमित्यारभ्य । तासामुत्कर्षो ? नेति सन्देहः । किं प्राप्तम् । उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सवनीयदेवतानामुत्कर्षः । कुतः । पश्वनङ्गत्वात् । अनुयाजाः पशोरङ्गमुत्कृष्यमाणाः पश्वङ्गमेवोत्कष्टुमर्हन्ति, न सोमाङ्गम् । सोमाङ्गं च सवनीयदेवताः । तस्मात् तासामनुत्कर्षः । यथा निष्कर्षेऽनन्वयः । यथा पौर्णमास्यां सूक्तवाकस्य प्रयोगे पूर्णमासीदेवतानां निष्कर्षेऽमावास्यादेवतानामन्वयः । इतरत्र चेतसाम् । तत् कस्य हेतोः । इतरेतरस्यानङ्गत्वात् । तद्वदिहाप्यनुत्कर्षः ॥ ५४ ॥ पूर्व० ॥

वाक्यसंयोगाद् वोत्कर्षः समानतन्त्रत्वादर्थलोपादनन्वयः ॥ ५५ ॥

अथ वा उत्कर्ष एव न्याय्यः । कुतः । वाक्यसंयोगात् । सूक्तवाक-

स्यैकदेशभूतानि सौमिकदेवतासंकीर्त्तनानि, भृज्यन्निन्द्राय हरिवते धानाः पूष एव ते करम्भं सरस्वतीवते परिवापम्। अयं यजमान इति सम्बद्ध्यते । तथा इन्द्राय हरिवते धानाभिः पूष एव तं करम्भेण सरस्वतीवते परिवापेण सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवादिति सम्बद्ध्यते। तान्येतानि सूक्तवाकस्य मध्य उच्यमानान्यऽर्थवन्ति निष्कृष्टानि केवलान्यार्थकानि भवन्ति। न च सवनीयानां सूक्तवाकोऽस्ति यत्रैतान्युच्चार्येरन् । पाशुक एव सूक्तवाकस्तेषां प्रसङ्गसिद्धः । अतस्तत्र एतद्देवतानां संकीर्त्तनं युक्तम् । स चोत्कृष्यते। तस्मात्तासामप्युत्कर्षः। आर्षं चैवमनुग्रहीष्यते।यत्तु यथा निष्कर्षेऽनन्वय इति समानतन्त्रत्वादर्थलोपादनन्वयः। समानतन्त्रौ दर्शपूर्णमासौ। तयोः साधारणं सूक्तवाकाम्नानम् । तद्यथार्थं निविशते अर्थलुप्तं चामावास्यादेवतानां पौर्णमास्यां संकीर्त्तनमितरासां चेतरत्र । यत्कारणं या इष्टा देवतास्ताः संकीर्त्तनेन प्रत्यवेक्ष्यन्ते। इयमपीष्टा, न काचिदन्तरितेति । तस्माद्यथा निष्कर्षेऽनन्वय इत्यदृष्टान्तः ॥५५॥ सि० ॥ सूक्तवाकाधिकरणम् ॥ १४॥ इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ११ ॥ ३ ॥

अथ एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११ ॥ ४ ॥

चोदनैकत्वाद्राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि ॥ १ ॥

राजसूये यान्यनुक्तदेशकालानि प्रधानानि, यथा, त्रिसंयुक्ते इष्ट एवमादि चिन्त्यते। किं तत्राङ्गानां तन्त्रभावः ? उत भेद इति । किं प्राप्तम् । राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां प्रधानानामङ्गानि। कुतः । समवायात् । फलनिवर्त्तने तेषां समवायः । समेत्यैतानि फलं साधयन्ति, नैकशः। कथं ज्ञायते । चोदनैकत्वात्। राजसूयेनेत्येकवचनान्तेन शब्देन तानि प्रधानान्युक्त्वा फलसम्बन्धः कृतः । तस्मात् समुदायः फलवान् । यच्च फलवत्तच्चिकीर्षितम् । तदर्थेतिकर्त्तव्यता इतिकर्त्तव्यता चाङ्गानि । तस्मात् तन्त्रम् ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसम्बन्धादिष्टिवदङ्गभूतत्वात् समुदायो हि तन्निर्वृत्त्या तदेकत्वादेकशब्दोपदेशः स्यात् ॥ २ ॥

न चैतदेवं, तन्त्रमङ्गानीति । किं तर्हि । भेदेन । कुतः ? । प्रतिदक्षिणं कर्तृसम्बन्धात् । एतेषु कर्मसु दक्षिणाभेदः श्रूयते । आग्नावैष्णव एकादशकपाल, ऐन्द्रावैष्णवश्चरुः, वैष्णवस्त्रिकपालो वामनो दक्षिणा । सोमापौष्ण एकादशकपालः, ऐन्द्रापौष्णश्चरुः, पौष्णश्चरुः, श्यामो दक्षिणेति । दक्षिणाभेदात् प्रतिदक्षिणं कर्तृसम्बन्धो भवति । वामनक्रीताः पूर्वस्य त्रिसंयुक्तस्य कर्त्तारः, अनड्डुत्तरस्य त्रिसंयुक्तस्य । श्यामपरिक्रीता उत्तरस्य त्रिसंयुक्तस्य कर्त्तारस्तेऽन्यऽनङ्गं पूर्वस्यातः कर्तृभेदादङ्गभेदः । इष्टिवत् । तद्यथा पौर्णमासकालान्यङ्गानि कालभेदान्न दर्शस्योपकुर्वन्ति । एवमिहापि कर्तृभेदान्न परस्परस्य । तस्माद्भेदेन कर्त्तव्यानीति । यत्तु चोदनैकत्वादुत्तरस्याऽपि समुदायो विवक्षित इति उच्यते । समुदायो हि तन्निर्वृत्त्या । समुदायः फलनिष्पत्त्या विवक्षितः । तदेकत्वात् फलैकत्वात् सह वचनं न प्रयोगैकत्वादिष्टिवत् । तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगभेदेऽपि फलैकत्वात् समासवचनम् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति ॥ २ ॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३ ॥

अन्यार्थोऽप्येतमर्थं दर्शयति । पूर्वं त्रिसंयुक्तमुत्तरं त्रिसंयुक्तमिति । तत्र भेदे हि पौर्वापर्यं स्यात् । नन्वेकतन्त्रत्वेऽपि प्रधानापेक्षं पौर्वापर्यं भवेत् । नैवमेतद् । वाक्यशेषेण तु विज्ञायते, साङ्गयोः प्रधानयोरेतत्पौर्वापर्यमिति । एवं ह्याह, यत् पूर्वं त्रिसंयुक्तं वीरजननं तद्, यदुत्तरं त्रिसंयुक्तं पशुजननं तदिति । फलसम्बन्धश्च साङ्गयोर्भवति, न केवलयोः । तस्माद्दर्शनमेवैतत् ॥ ३ ॥ हेतुः ॥ अङ्गतन्त्रताऽधिकरणम् ॥ १ ॥

अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥

तत्रैव विचार्यते, किमुपक्रमे ये कर्त्तारस्त एवान्तादुतानियमः–ते वान्ये वेति । किं प्राप्तम् । अनियमः स्यादिति चेत् । इति चेत् पश्यसि प्रतिदक्षिणं कर्तृसम्बन्ध इति अनियमः । पवित्रदक्षिणाभिर्ये परिक्रीताः पवित्रार्थास्ते भवन्ति । पवित्रान्ते एतेषामपवर्गः । उत्तरे कर्मणि यथा कामिते वान्ये वा स्युः । तस्मादनियमः ॥ ४ ॥ पूर्वं० ॥

नोपदिष्टत्वात् ॥ ५ ॥

नैतदेवं युक्तमनियम इति। किं तर्हि। य एव प्रक्रमे त एव अन्ते स्युः। कस्मात्। उपदिष्टत्वात्। आदावेव वरणकाले यजमानेन तेषामुपदिष्टम्। अनेन मां राजसूयसंज्ञकेन कर्मसमुदायेन याजयेतेति। वरणञ्च प्राक् कर्मप्रवृत्तेः। तदगृह्यमाणविशेषत्वात् तन्त्रान्तेनाऽऽनताः सर्वार्थाः भवन्ति। आह। यदि सर्वमुद्दिश्य व्रियन्ते तत एवम्। अथ पूर्वमवयवं पवित्रमुद्दिश्य ततो न सर्वार्थास्तदर्था एव भवन्ति। किं पुनरत्र युक्तम्?। समुदायमुद्दिश्येति। तथा सति अविघ्नेन कर्त्तुः कर्म निर्वर्त्तते इतरथा पवित्रान्ते उत्तरस्मिन् कर्मणि त एव कामतो न संप्रवर्त्तेरन्। अन्ये च कर्त्तारो नोपपद्येरन्, कर्मविघ्नः स्यात्, कालातिपत्तिश्च। एवञ्च सति लाघवं भवति। इतरथा प्रतिकर्मोपादानम्। तद् गुरुः स्यात्। ऋत्विग्याज्ययोश्चाऽव्यभिचारो धर्मः। तस्मात् समुदायमुद्दिश्य व्रियन्ते तथा च तन्त्रम् ॥५॥ सि०॥

प्रयोजनैकत्वात् ॥ ६ ॥

एकञ्च प्रयोजनमवयवदक्षिणानामपि समुदायसम्पत्तिः। न ह्यवयवेन केवलेन कृतेन कश्चिदर्थोऽवयवैः समुदायः सम्पादयितव्य इति अवयवे परिक्रीयते। तेषां समुदायसम्पत्तौ कृतार्थत्वम्। तस्मात् त एव कर्त्तार आन्तात् स्युः। आह। यदि समुदायसम्पत्त्यै अवयवशः परिक्रयः सकृदेव कर्त्तव्यः, किं पुनरावृत्त्येत्युच्यते ॥ ६ ॥ हेतुः ॥

अविशेषार्था पुनः श्रुतिः ॥ ७ ॥

उभयथा परिक्रये प्राप्ते सकृद्वा प्रत्यवयवं वा परिक्रयविशेषो नियम्यते। प्रत्यवयवं कर्त्तव्यः। द्रव्यसंख्यानियमेन च वामनो दक्षिणा अश्रुतमभिषेचनीये ददातीत्येवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥ ७ ॥ हेतुः ॥ उपक्रमे वृतकर्तृनियमाधिकरणम् ॥ २ ॥

अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्याल्लिङ्गदर्शनाद्वचनात् कामसंयोगेन ॥ ८ ॥

तस्मिन्नेव राजसूये अवेष्टिः। आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा बार्हस्पत्यश्चरुः शितिपृष्ठो दक्षिणेत्याम्नाता। तस्यां चिन्त्यते किमङ्गानां भेदोऽथ तन्त्रभाव इति। किं प्राप्तम्। अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्यात्। तन्त्रतालिङ्गदर्शनात्। लिङ्गं हि तन्त्रभावस्य सूचकंइयह -

ते। यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वाभिघारयेत्। यदि राजन्य ऐन्द्रमिति। यदि वैश्यो वैश्वदेवम्। समस्ते च हविषां मध्ये निधानमुपपद्यते। ऐकतन्त्र्ये च सामस्त्यम्। तस्मादैकतन्त्र्यम्। ननु लिङ्गमुपदिश्यते, कुतः प्राप्तिः। सह चोदनया प्राप्तिः। अथैतां दिशामवेष्टिं, य इमं वा अथ तं लोकं पुनरुपावरोहन्तीति। अवेष्टिरिति चैकवच्छ्रुतेः। एतयैवान्नाद्यकामं याजयेदिति वचनात् कामसंयोगेन। न वा तन्त्रभावः। कुतः। उक्तो न्यायः, प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसम्बन्धः स्यादिति। लिङ्गदर्शनादिति यदुक्तम्। तत्र ब्रूमः। वचनादिति कामसंयोगेनापि श्रूयते। एतयैवान्नाद्यकामं याजयेदिति। तत्रैतद्दर्शनम्। न च तत्र दक्षिणाभेदः। न हि राजसूयिक्यो दक्षिणास्तत्र प्राप्यन्ते। एतयैवान्नाद्यकामं याजयेदिति एकवचनान्तेन शब्देन फलं प्रति निर्देशात् सह प्रयोग एव। तत्रैतद्दर्शनमुपपद्यते। तस्मात्तदपेक्षमेतत्॥ ८॥ पूर्व०॥

क्रत्वर्थायामितिचेन्न वर्णसंयोगात्॥ ९॥

अथ पश्यसि क्रत्वर्थायामेवैतद्दर्शनं भवतु। एवं प्रकृतशेषत्वं भविष्यतीति। तच्च न। कुतः। वर्णसंयोगात्। यदि ब्राह्मणो यजेत यदि वैश्य इति। न च क्रतौ ब्राह्मणवैश्यौ स्तः। राजन्यस्यैव राजसूयः। राजा राजसूयेनेति वचनात्। तस्मादक्रत्वर्थायामेतद्दर्शनम्॥ ९॥ आ० नि०॥ अवेष्टावङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम्॥ ३॥

पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनैकत्वात्॥ १०॥

आधाने पवमानेष्टयः। अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपति। अग्नये पावकायाग्नये शुचय इति। तत्र विचार्य्यते। किमासामैकतन्त्र्यं, भेदो वा इति। किं प्राप्तम्। पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं स्यात्। कुतः। प्रयोगवचनैकत्वात्। एक आसां प्रयोगवचनः। अह्नो निरुप्याणीति। प्रयोगवचनैकत्वात् सहप्रयोगः। तत्र न गृह्यते विशेषः। तस्मादैकतन्त्र्यम्॥ १०॥ पूर्व०॥

लिङ्गदर्शनाच्च॥ ११॥

लिङ्गं च सह प्रयोगं दर्शयति। समानबर्हींषि भवन्तीति। अनुवादोऽयम्॥ ११॥ हेतुः॥

वर्तमानापदेशाद्वचनात्तु तन्त्रभेदः स्यात्॥ १२॥

न चैकतन्त्र्यं स्यात् । किं तर्हि तन्त्रभेदः । स च भवन्नेवं प्रथमायां भेदः । उत्तरयोस्तन्त्रम् । कस्मात् । वचनात् । वचनमिदं भवति । अथ यः कामयेत वर्षीयान् श्रेयान् स्यामिति तस्माग्नये पवमानाय निरूप्य अथ पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानबर्हिषी निर्वपेत् तदेनमग्रहीत् तेन स उत्तरं वर्षीयान् श्रेयान् भवतीति । किमिव वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्मादेवं कर्त्तव्यम् । अथ यदुक्तं प्रयोगवचनैकत्वादिति । तस्य कः परिहारः । नाऽसौ प्रयोगवचनः । कालवचनोऽसावह्नो निरूप्याणीति । तस्मादऽहेतुः स भवति ॥ १२ ॥ सि० ॥

सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् ॥ १३ ॥

यच्चोक्तं समानबर्हींषि भवन्तीति समानप्रयोगं दर्शयतीति । तत्र ब्रूमः । सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् । इदमपरं श्रूयते । यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्य सर्वाणि हवींषि निरूप्याणीति । तस्य सह प्रयोगो भवति । तस्मिन् सहत्वे नित्यानुवादोऽयं स्यात् । समानबर्हींषि भवन्तीति । किं पुनर्निरूप्याणीत्युक्ते सहप्रयोगो गम्यते । निरूप्याणीति बहुत्वयुक्तः प्रयोगो विज्ञायते । तच्च बहुत्वमुपादेयत्वेन चोदितानां विवक्षितम् । न चैकशः प्रयोगो बहुसंयुक्तः प्रयोगो भवति । तस्मात् सहप्रयोगो विज्ञायते ॥ १३ ॥ आ० नि० ॥ काम्यपवमानेष्टिभेदाधिकरणम् ॥ ४ ॥

द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति श्रूयते । तत्र विचार्यते । किमेकैकशः पृथक् पृथग्दीक्षोपसदेनाहः सम्पाद्य द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्त्तव्याः, अथ वा द्वादश साद्यस्काः, अथ वा चतुरहे दीक्षाश्चतुरहे उपसदः, चतुरहे सुत्याः । अथ वा स्वस्थानानां दीक्षोपसत्सुत्यानां विवृद्धिरिति । किं प्राप्तम् । तत् सूत्रेणैव प्रक्रमः ॥

द्वादशाहे तु प्रकृतित्वादेकैकमहरपवृज्येत कर्मपृथक्त्वात् ॥ १४ ॥

एकैकं सदीक्षोपसदमहरहरपवृज्येत द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्त्तव्याः । कुतः । तत्प्रकृतित्वात् । सदीक्षोपसदमहरपवर्जितं ज्योतिष्टोमे यतस्तत् प्रकृतीन्येतानि द्वादशाहानि पृथग्भूतानि कर्माणि पृथक्त्वेनैव धर्मानाकाङ्क्षन्ति तस्माज्ज्योतिष्टोमवत् सदीक्षोपसदमेकैक-

महः कर्त्तव्यमिति ॥ १४ ॥ पूर्व० ॥

अह्नां चाश्रुतिभूतत्वात् तत्र साङ्गं क्रियेत यथा माध्यन्दिने ॥ १५ ॥

न चैतदस्ति यदुक्तं द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्त्तव्या इति । किं तर्हि । द्वादश साद्यस्काः कार्य्याः । किं कारणम्।अह्नां श्रुतिभूतत्वात् । द्वादशाहेनेति द्वादशसंख्याऽह्नां प्रत्यक्षश्रुता । सा बाध्येत, यदि द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः क्रियेरन्। तस्माद् द्वादशस्वहःस्वेकैकं प्रधानं प्रयुज्येत । प्रधानकालत्वाच्च अङ्गानाम् । तत्कालं तदीयं दीक्षोपसदम् । यथा माध्यन्दिने। तद् यथा सान्तपनीयस्य माध्यन्दिने निरूप्यन्त इति वचनान्मध्यन्दिनकालान्येवाङ्गानि भवन्त्येवमिहापि तस्माद् द्वादश साद्यस्काः कर्त्तव्याः ॥ १५ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा फलकर्तृसम्बन्धात् सहप्रयोगः स्यादाग्नेयाग्नीषोमीयवत् ॥ १६ ॥

अपि च, नैवं स्याद् द्वादश साद्यस्का इति । कथं तर्हि । सह॰ प्रयोगः स्यात् । चतुरहे दीक्षाश्चतुरहे उपसदश्चतुरहे सुत्याः । कुतः । फलकर्तृसम्बन्धात् । फले कर्तृषु चैतेषां, प्रधानकर्मणां समेतानां सम्बन्धो द्वादशाहशब्देन समुदायवचनेन संयोगात् फले सम्बन्धः सत्रे स्वयङ्कर्तृत्वादहीने च दक्षिणैक्यात् । कर्तृषु चैकफलत्वादेककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो भवति । आग्नेयाग्नीषोमीयवत् । यथाग्नेयाऽग्नीषोमीययोरेकफलत्वादेककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो भवति । सहप्रयोगे च विशेषाग्रहणात्तन्त्रं दीक्षोपसदं द्वादशाहश्रुतिश्चानुग्राह्या। तदुभयमेवमुपपादितं भवति सहप्रयोगोऽहःसंख्या च । तस्मादेष पक्षः श्रेयान् ॥ १६ ॥ पूर्व० ॥

साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा स्वस्थानानां विकारः स्यात् ॥ १७ ॥

अथ चैतदपि न युक्तम् । कुतः । साङ्गकालश्रुतित्वात् । यद्यत्र प्रधानानामेव कालश्रुतिः स्यान्नाङ्गानां, तत एवं स्यात् । अत्र तु साऽङ्गानां कालः श्रुतः । द्वादश दीक्षा, द्वादशोपसद इति दीक्षाणामुपसदां च पृथक् पृथक् कालः श्रुतः । यदि चतुरहे क्रियेत, ततो

बाध्येत । तस्मात् स्वस्थानानां विवृद्धिः । तदपेक्षं च द्वादशत्वम् । दीक्षोपसत्सुत्यापेक्षं प्रथमं दीक्षाः । तासां तत्रैव द्वादशत्वम् । तत उपसदस्तासामपि तद्देशानामेवान्ते सुत्या, तस्या अपि तत्स्थानाया एव वृद्धिः । तदपेक्षं द्वादशत्वम् ॥ १७ ॥ सि० ॥

दीक्षोपसदां च संख्या पृथक् पृथक् प्रत्यक्षसंयोगात् ॥ १८ ॥

अपि च द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्युक्त्वा त्रिवृदादित्यनुक्रान्तानि । तस्मादपि तदपेक्षा द्वादशसंख्या ॥ १८ ॥

वसतीवरीपर्यन्तानि पूर्वाणि तन्त्रमन्यकालत्वादवभृथादीन्युत्तराणि दीक्षाविसर्गाऽर्थत्वात् ॥ १९ ॥

एवं वसतीवरीपर्यन्तानि पूर्वाण्यन्यकालत्वादगृह्यमाणविशेषाणि तन्त्रं भवति । अवभृथादीनि चोत्तराणि । तस्यावभृथस्य दीक्षाविसर्गार्थत्वात् । स हि दीक्षोन्मोचनार्थः। एवं ह्याह । अप्सु दीक्षां प्रवेशयित्वा देवाः स्वर्गलोकमायन् यदप्सु स्नान्ति तामेव दीक्षामालभते अथ यदपोऽवभृथमभ्यवयन्ति तामेव दीक्षां पुनरप्सु प्रवेशयन्तीति तन्त्रं च दीक्षोत्पन्ना, सा तन्त्रमेवोत्स्रक्ष्यते । विशेषाग्रहणात् । ॥ १९ ॥ हेतुः ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २०॥

एवं च सत्यन्यार्थदर्शनमिदं युक्तं भविष्यति षड्त्रिंशदहो वा एष द्वादशाह इति ॥ २० ॥ उदाहरणम् ॥

चोदनापृथक्त्वे त्वैकतन्त्र्यं समवेतानां कालसंयोगात् ॥ २१ ॥

यच्चाग्नेयाग्नीषोमीयवदिति । युक्तम् । यदाग्नेयाग्नीषोमीययोश्चोदनापृथक्त्वेऽप्यैकतन्त्र्यं सहप्रयोगः । कुतः । समवेतानां कालसंयोगात् । समवेतानामङ्गप्रधानानां कालसंयोगात् पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत साङ्गयेति । तस्मात्तन्त्रम् । पौर्णमास्यामेवाङ्गानि च प्रधानानि च क्रियन्ते । इह पुनः साङ्गकालश्रुतित्वादित्येवमपदिष्टो हेतुः । तस्मादत्र द्वादशाहेऽङ्गप्रधानानि पौर्णमासीवत् सह कार्याणि ॥ २१ ॥

पूर्व० आ० नि० ॥ द्वादशाहे दीक्षाद्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ यानि प्रधानैरपृथक्कालान्यङ्गानि तेषु चिन्त्यते । किं तान्यऽपि तन्त्रम् । अथ वा भेदेनेति । किं प्राप्तम् तन्त्रमिति । किं कारणम् । एवं सहत्वस्य वक्ता प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते । द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति । तदुक्तं, विधिवत् प्रकरणाविभागे प्रयोगं बादरायण इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः-

भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥ २२ ॥

भेदस्तु स्यात् । कुतः । तद्भेदात् । तदित्यनेन पूर्वसूत्रनिर्दिष्टः कालः प्रतिनिर्दिश्यते । कालभेदात् । काले भिद्यमाने तन्त्रभेदो भवति । यथा दर्शे पूर्णमासेऽपि । इहापि कालभेदः । अद्य श्वः परश्व इति । तत इहापि कर्मभेदः स्यात् । करणभेद इत्यर्थः । कथं पुनरङ्गानां कालभेदो विज्ञायते । तेषां प्रधानशब्दत्वात् । प्रधानशब्दगृहीतान्यङ्गानि यत्र प्रधानं तत्र विज्ञायन्ते । यदद्यप्रधानं तस्याद्यकालान्यङ्गानि । यत् श्वस्तस्य श्वःकालानि तस्माद्भेदः ॥ २२ ॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २३ ॥

पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त इति भेदेनाह्नां पत्नीसंयाजान्ततां दर्शयति ॥ २३ ॥ हेतुः ॥

श्वासुत्या वचनं तद्वत् ॥ २४ ॥

संस्थिते संस्थिते अन्वदग्नीदाग्नीध्रागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेति प्रेष्यतीति । संस्थिते संस्थित इति वीप्सावचनात् सुब्रह्मण्याभेदं दर्शयति ॥ २४ ॥ उदाहरणम् ।

पश्वतिरेकश्च ॥ २५ ॥

पश्वतिरेकश्च दृश्यते, य एकः पशुरतिरिच्यते स ऐन्द्राग्नः कार्यः न तावदतिरिच्यते, एको न भवति एकादशैते पशवो द्वादशाहानि । तत् पश्वालम्भभेद उपपद्यते । तन्त्रभावे सकृदेवैकादशिनामालभेत । तस्मादपि भेदः ॥ २५ ॥ हेतुः ॥ प्रधानापृथक्कालाङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ २६ ॥

उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वाने चतुरहे सुत्यामागच्छ मघवन्निति । द्वादशाहे चोदकेन प्राप्यते । तत्रेदं विचार्यते । द्वादशाहे सुत्याहान्युपलक्षयितव्यानि, उताविकारेणैव प्रयोगः कर्त्तव्य इति । किं प्राप्तम् । सुत्याविवृद्धावेतस्यां सर्वेषामह्नामुपलक्षणं कर्त्तव्यम् । कुतः । प्रकृत्यन्वयात् । प्रकृतौ सौत्यमहरुपलक्षितम् । सर्वाणि चैतानि तत्प्रकृतानि । अतः सर्वाण्युपलक्षणीयानि । नन्वेकैवासौ देवता इन्द्रः सकृदुपलक्षणेन संस्कृतः संस्कृत एव । तस्य पुनरुपलक्षणमनर्थकमित्युच्यते । आद्योपलक्षणकृतः संस्कारः सोऽद्यतनस्य प्रधानस्याङ्गम् । तस्मादुत्तरार्थं पुनः पुनरुपलक्षयितव्यः । आवाहनवत् । तद् यथाऽऽग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायस्पर्द्धमान इति एकत्वेऽप्यग्नेर्देवतायाः कर्मभेदाद्भेदेनाङ्गानि क्रियन्ते । एवमिहापि ॥ २६ ॥ पूर्व० ॥

अपि वेन्द्राभिधानत्वात् सकृत् स्यादुपलक्षणं कालस्य लक्षणार्थत्वात् ॥ २७ ॥

अपि वा न स्यात् सर्वेषामुपलक्षणम् । अविकारेणैव प्रयोगः स्यात् । कुतः । इन्द्राभिधानात् । इन्द्रोऽत्रोपलक्षणेन संस्क्रियते । स सकृत् संस्कृतः संस्कृत एव, न पुनः संस्कर्त्तव्यः । ननु चतुरहेऽसौ संस्कृतश्चतुरहे सुत्यामागच्छेति वचनात् । अविवक्षितोऽत्र काल इन्द्र आगच्छेत्येतावदेव विवक्षितम् । विवक्षिते सति काले वाक्यं भिद्यते । आगच्छ मघवन् चतुरह आगच्छेति सकृदुच्चरितागच्छेति विभक्तिरुभौ सम्बन्धौ न शक्नोति वदितुम् । अथ कस्मादिन्द्रागमनसम्बन्धो विवक्षितो, न पुनः कालाभिसम्बन्धः । आगच्छ मघवन्निति प्रत्यक्षः संयोगः । चतुरह आगच्छेति परोक्षः । सुत्याशब्देन व्यवायात् । ननु च सुत्यामागच्छेत्यपि सविवक्षितो भवतु । नैव कश्चिद्विरोधः । सुत्यात्वस्याविशेषात् । ननु चतुरह इति सुत्याविशेषोऽवगम्यते । न खलु । किं कारणम् । कालस्य लक्षणार्थत्वात् चतुरहकालोऽत्र सुत्यालक्षणार्थः । चतुरहादिसुत्यामागच्छेति । यत् कारणं नात्र देवतागच्छति । यजतौ तूद्देशेन केवलमङ्गी भवति । स यजता-

वङ्गभावोऽयमुपलक्ष्यते। सर्वसुत्यासु चासौ तुल्यः। तत्र चतुरह-वचनं प्रदर्शनं मुख्यत्वाद् मुख्येन हि प्रदर्शनं भवति। यथेडान्तातिथ्या सन्तिष्ठते, नानुयाजान् यजतीति ॥ २७ ॥ सि० ॥

अविभागाच्च ॥ २८ ॥

अथ यदुक्तमावाहनवदिति। तत्र ब्रूमः। विभक्तः कालः कृष्ण-ग्रीवयोः सौम्येन व्यवायात्। तत्र गृह्यते विशेषः। पूर्वस्य कृष्ण-ग्रीवस्यैतद्देवतावाहनं नोत्तरस्येति। अथेह विभक्तिकालाः सुत्या अव्यवेताः केनचित्। तासु न गृह्यते विशेषः। चतुरहग्रहणं वा विशेषकमित्युक्तम्। तस्मादविकारेण प्रयोगः ॥२८॥ हेतुः ॥ ऊहरूप-तन्त्रवापाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां प्रभुत्वात् तन्त्रभावः स्यात् ॥ २९ ॥

वाजपेये प्राजापत्येषु पशुषु कुम्भ्याः शूलस्य वपाश्रपण्याश्च तन्त्रभावः स्यात्। विभुत्वात्। विभवत्येका कुम्भी सर्वपशूनामव-दानानां श्रपणे। शूलं हृदयानां वपाश्रपणी वपानाम्। तस्मात्तन्त्रं स्युः ॥ २९ ॥ पूर्व० ॥

भेदस्तु सन्देहाद्देवतान्तरे स्यात् ॥ ३० ॥

एकादशिनेषु तु भेदेन कुम्भ्यादीनि स्युः। सन्देहात्। एकस्यां कुम्भ्यां पशूनां सन्देहः स्यात्। कस्य पशोः कान्यवदानानीति। एवं हृदयादीनां वपानां च ॥ ३० ॥ पूर्व० ॥

अर्थाद्वा लिङ्गकर्म स्यात् ॥ ३१ ॥

अथ वा न स्याद्भेदः। कुतः। सह प्रयोगात्। यत्तु सन्देहादिति। अर्थाच्चिह्नं किञ्चित् करिष्यते, येन विशेषग्रहणं भविष्यति ॥३१॥ पूर्व०

प्रतिपाद्यत्वाद्वसानां भेदः स्यात् स्वयाज्या-प्रदानत्वात् ॥ ३२ ॥

कुम्भ्यास्तन्त्रभावो न घटते। आयाज्यत्वाद्वसानाम्। याज्यार्द्ध-र्चान्ते वसां जुहोतीति श्रुतं प्रकृतौ। तत्र स्वयाज्यार्द्धर्चान्ते वसा हुता। इहापि तथैव होतव्या। न च वसानां लिङ्गं कर्तुं शक्यम् ॥ ३२ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा प्रतिपत्तित्वात् तन्त्रं स्यात्
स्वत्वस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३३ ॥

अपि वा तन्त्रं कुम्भी स्यात् । प्रतिपत्तित्वात् । शेषभूता वसास्तासां प्रतिपत्तिरियम् । प्रतिपत्तिश्च द्रव्यं न प्रयोजयति । कुतः । तद्धारणार्थं पात्रम् । अत्यन्तसंसृष्टाश्च वसास्ताः स्वयाज्यार्द्धर्चान्त एव हुता भवन्ति । ननु परयाज्यार्द्धर्चान्तेऽपि प्रसज्ज्यन्ते । अत्रोच्यते । स्वत्वस्याश्रुतिभूतत्वाद् नात्र श्रूयते स्वयाज्यार्द्धर्चान्ते होतव्या, न परयाज्यार्द्धर्चान्त इति । तस्मात् परत्र होमो न दोषाय, नाभ्युदयाय । अतस्तन्त्रमेव कुम्भ्याः स्यात् ॥ ३३ ॥ पूर्व० ॥

सकृदिति चेत् ॥ ३४ ॥

इति चेत् पश्यसि सहत्वं न श्रुतमिति । तेन तर्हि सकृदेव होमः प्रथमे याज्यार्द्धर्चान्ते भवत्वेवं सहत्वं चानुग्रहीष्यते, याज्यार्द्धर्चान्ते च हुतं भविष्यति । स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥ ३४ ॥ आ० ॥

न कालभेदात् ॥ ३५ ॥

नैतदेवं प्रथमेऽर्द्धर्चान्त इति । किं तर्हि प्रत्यर्द्धर्चान्ते होतव्याः । कुतः । कालभेदात् । भिन्ना याज्यार्द्धर्चान्ताः । निमित्तसप्तमी चेयं याज्यार्द्धर्चान्त इति । अधिकरणस्यासम्भवात् । निमित्तावृत्तौ च नैमित्तिकावृत्तिर्यथा भिन्ने जुहोतीति । तस्मात् सर्वयाज्यार्द्धर्चान्तेषु होमः ॥ ३५ ॥ आ० नि० ॥ पशौ कुम्भ्यादीनां तन्त्रताधिकरणम् ॥८॥

पक्तिभेदात् कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां भेदः स्यात् ॥३६॥

अस्ति सौत्रामणी । तत्राश्विनो यो धूम्रः, सारस्वतो यो मेषः, ऐन्द्रं ऋषभ ऐन्द्रस्यैवंविधाः पशवः सन्ति । तेष्वपि तन्त्रभावः प्रभुत्वात् प्राप्तोऽपोद्यते । सौत्रामण्यामेवञ्जातीयेषु ॥ ३६ ॥ पूर्व० ॥

जात्यन्तरेषु भेदः स्यात् पक्तिवैषम्यात् ॥ ३७ ॥

एकादशिनेषु तु नानाजातीयेषु कुम्भ्यादीनां भेदः स्यात् । पक्तिवैषम्यात् । विषमा हि पक्तिः, आजानामाविकानाञ्च मांसानाम् । यावता कालेनाजानि पच्यन्ते तावताविकानि विलीयन्ते । तत्रावदानसम्भेदो भवति । तस्मात् पात्रभेदः स्यात् ॥ ३७ ॥ सि० ॥

वृद्धिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥

वृद्धिश्च सौत्रामण्यां शूलानां गोऽजाविषु दृश्यते। शूलैश्च मासरेण वाऽवभृथमभ्यवयन्तीति । तस्मादपि भेदः ॥ ३८ ॥ हेतुः ॥ पाककालभेदाद् वसानां पात्रभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसंख्यानाम् ॥ ३९ ॥

अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां वारुणाश्चतुष्कपालाः पुरोडाशा अश्वसंख्याः श्रूयन्ते । यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतश्चतुष्कपालान् वारुणान्निर्वपेदिति । तत्र विचार्यते । किं दीर्घेषु कपालेषु सर्वेषां श्रपणं कर्त्तव्यम्, अथ वा प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेद इति । किं प्राप्तम् । कपालानि कुम्भीवत् । यथा प्राजापत्येषु कुम्भी तन्त्रम्, एवं तुल्यसंख्यानां पुरोडाशानां कपालानि तन्त्रमित्यर्थः ॥ किं कारणम् । एवं सहत्वेनानुग्रहीष्यते । सर्वेषु चतुर्षु कपालेषु संस्कृता भविष्यन्ति ॥ ३९ ॥ पूर्व० ॥

प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत् ॥ ४० ॥

प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेदः । एवं यथाप्रकृति कृतं भवति । प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः प्रतिपुरोडाशं कपालानि भिन्नानि इहापि तद्वदेव भेत्तव्यानि चोदकानुग्रहाय । अपि च यदि कपालानि तन्त्रं भवेयुः । नैकोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालेषु संस्कृतः स्यात् । सर्वे कपालावयवेषु पक्वा भवेयुः । तत्र कपालशब्दो बाध्येत । तस्माद्भेदः ॥ ४० ॥ सि० ॥

सर्वेषां वाभिप्रथमं स्यात् ॥ ४१ ॥

इदं च श्रूयते यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयतीति । तच्चाशक्यं तन्त्रभावे सम्पादयितुम् । तस्मादपि भेदः ॥ ४१ ॥ युक्तिः ॥ कपालभेदाधिकरणम् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते व्रीहीनवहन्तीति । तत्र मन्त्रः, अवरक्षो दिवः सपत्नं बध्यासमिति । तस्मिन् विचार्यते । किं प्रतिप्रहारं मन्त्रः उत सकृदेवादाविति । किं प्राप्तम् ? । प्रतिहारमिति । कुतः प्रहारात् प्रहारः कर्मान्तरापत्तेः पर्यवसानं, कर्मभेदे च सति गृह्यते विशेषः । येन कर्मणा सन्निपतितो मन्त्रस्तदर्थ इति । गृह्यमाणे च विशेषे भेदो दृष्टः । तस्मात् प्रतिप्रहारं मन्त्र इत्येवं प्राप्ते उच्यते,

एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वात् ॥ ४२ ॥

तस्मिन्मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्य सकृत् प्रयोगः स्यात्। एकस्मिन् द्रव्ये व्रीह्यादौ संस्काराणामवहन्त्यादीनां व्याख्यातमेककर्मत्वम् आतण्डुलनिर्वृत्तेरेकमिदं कर्मेति सर्वेषां त्वेककर्म्यादेतेषां च तद्गुणत्वादिति । ननु प्रतिप्रहारं कर्मभेद इत्युक्तमेकस्यैव कर्मणोऽयमभ्यासः फलस्याभ्याससाध्यत्वात सोमयजिवत् । तस्मिन् मन्त्रार्थनानात्वाद्यावृत्तौ मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः । यत्र मन्त्रार्थस्य नानात्वन्तत्रास्यावृत्तिर्भवति । यथाग्नौ लोकम्पृणायाः । यत्र पुनरेक एव मन्त्रार्थस्तत्रावृत्तिरनर्थिका । इह चैको मन्त्रार्थः । कथं ज्ञायते करणोऽयं मन्त्रः । करणश्च कर्त्तव्यस्य वस्तुतोऽभिधानार्थः समधिगतः । समस्ताश्चैते प्रहाराः कर्त्तव्याः । समस्ता हि कार्यं साधयन्ति, न व्यस्ताः । उप्तानां व्रीहीणां तण्डुलविवेचनं यत्तच्चिकीर्षितं, तदभिसन्धातव्यम् । तस्मात् सर्वप्रहाराणां क्रिया मन्त्रेणाभिसंहिता । तत्रावृत्तिरनर्थिका तस्मान्मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ ४२ ॥ सि० ॥ अवघातार्थमन्त्राणां तन्त्रताधिकरणम् ॥ ११ ॥

द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात् तस्य पुनः प्रयोगान्मन्त्रस्य च तद्गुणत्वात् पुनः प्रयोगः स्यात्तदर्थेन विधानात् ॥ ४३ ॥

राजसूये नानाबीजेष्टिः । अग्नये गृहपतये आशूनामष्टाकपालं निर्वपेत्, सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्येवमादि । तस्यामवहन्तिः समन्त्रकश्चोदकेन प्राप्यते । अत्रापि पूर्वेण न्यायेन सकृन्मन्त्रस्य प्रयोगः प्राप्तः। सर्वबीजानां वितुषीकरणं, चिकीर्षितं, तदभिसन्धीयत इति । तथा प्राप्ते उच्यते । द्रव्यान्तरे बीजान्तरे पुनः प्रयोगः स्यान्मन्त्रस्य । कुतः । कृतार्थत्वात् । पूर्वस्मिन् बीजे योऽवहन्तिः स कृतार्थः । सन्निपत्योपकारी हि सः । सच येन बीजेन सन्निपतितस्तदेव संस्करोति । तदेव चेत् संस्करोति उत्तरसंस्कारार्थं पुनः प्रयोक्तव्यः । तस्य पुनः प्रयोगान्मन्त्रस्यापि पुनः प्रयोगः । तद्गुणत्वात् । तस्यापि बीजान्तरे, तस्यावहन्तेः स मन्त्रो गुणस्तदर्थेन विधानात्तस्याप्यसौ प्रतिकर्मावसायिना चोदकेन विहितस्तस्मात् प्रतिबीजं मन्त्रस्यावृत्तिः ॥ ४३ ॥ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ॥ नाना-

बीजेष्टौ मन्त्रभेदाधिकरणम् ॥ १२ ॥

निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत् प्रयोजनैकत्वात् ॥ ४४ ॥

दर्शपूर्णमासयोश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति । तस्य मन्त्रो देवस्य त्वेति । तत्रैव च दर्भाणां लवनमन्त्रः । बर्हिर्देवसदनं दामीति । तथा स्तरणमन्त्रः, ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामीति । आज्यग्रहणमन्त्रः, धाम-नामासीति । तेषु सन्देहः । किं मन्त्रस्य सकृत प्रयोगः । अथ वा प्रतिमुष्टि प्रतिदानं प्रतिधातु प्रतिग्रहणम् । किं प्राप्तम् । निर्वपण-लवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत् प्रयोजनैकत्वात् । निर्वपणादिषु एकद्रव्यवत् स्यात् सकृत प्रयोग इत्यर्थः । कुतः । प्रयोजनैकत्वात् तत्र तत्रैकं प्रयोजनं निर्वपणे तावद्धविष्याणामावापनम् । लवने वेदिः स्तरणयोग्यस्य बर्हिष उपसादनं, स्तरणे वेद्याच्छादनम् । आज्य-ग्रहणे यागयोग्यस्याज्यस्योपादानम् । यावता प्रयोजनं तच्चिकी-र्षितं तदर्थो मन्त्र इत्युक्तम् ॥ ४४ ॥ पूर्व० ॥

द्रव्यान्तरवद्वा स्यात् तत्संस्कारात् ॥ ४५ ॥

द्रव्यान्तरवद्वा स्यात् । नैकद्रव्यवद्भेदः स्यादित्यर्थः । कुतः । तत्संस्कारात् । ये व्रीहय एकेन मुष्टिना निरुप्तास्ते संस्कृताः संन्निप-त्योपकारित्वान्निर्वापस्य । द्वितीयो मुष्टिरप्यन्यान् व्रीहीन् संस्करोति। तत्र यदि मन्त्रो न प्रयुज्येत,मन्त्रकृतेन संस्कारेण तेषां वर्जनं स्यात्। एवं सर्वत्र । तस्मात् तत्र तत्र मन्त्रस्यावृत्तिः ॥ ४५ ॥ ॥ सि० ॥

निर्वापादिषु मन्त्रभेदाधिकरणम् ॥ १३ ॥

वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ॥४६॥

वेदिप्रोक्षणं श्रूयते, त्रिः प्रोक्षतीति । तस्य मन्त्रो वेदिरसि बर्हिषे त्वेति । तत्र चिन्त्यते । किं प्रत्यावृत्ति मन्त्रोऽथवा सकृदेवेति । किं प्राप्तम् । वेदिप्रोक्षणे मन्त्रस्याभ्यासः । कुतः । कर्मणः पुनः प्रयोगा-त् । यस्मिन् कर्मप्रयोग उक्तो मन्त्रस्तदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेष-स्तस्मादावृत्तिः ॥ ४६ ॥ पूर्व० ॥

एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात् तस्मात् सकृत् प्रयोगः स्यात् ॥ ४७ ॥

सकृदेव प्रयोगः । कुतः । द्रव्यैकत्वात् । एकं तद्वेदिद्रव्यं सकृदुक्तेन मन्त्रेण संस्कृतम् । तत्र भूयो मन्त्रकार्यं नास्ति । ननु कर्मद्वारेण मन्त्रो द्रव्यं संस्करोति । तच्च कर्म भिन्नम् । अत्रोच्यते । नैतद्भिन्नमावृत्तिस्तस्य गुणः । क्रियाभ्यावृत्तौ हि कृत्वसुजर्थः प्रत्ययो, न क्रियाभेदे ।तन्मन्त्रवदावृत्तिः । तच्च कर्त्तव्यम् । सकृदुक्तेन मन्त्रेण मन्त्रवत् कृतम् । आवृत्तिसम्पादनार्था पुनः क्रिया । तस्मात् सकृत् प्रयोगः ॥ ४७ ॥ सि० ॥ वेदिप्रोक्षणे मन्त्रतन्त्रताधिकरणम् ॥ १४ ॥

कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात् स्यात् ॥ ४८ ॥

ज्योतिष्टोमे कण्डूयनार्थो मन्त्रः । कृषिसु श्याम कृष इति । यदाऽनेकस्मिन्नङ्गे युगपत् कण्डूरुत्पद्यते तदा चिन्ता । किं प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः, अथ वा सकृदेव प्रयोग इति । किं प्राप्तम् । प्रत्यङ्गं मन्त्र इति । कुतः । कर्मभेदात् । अङ्गेऽङ्गे कण्डूयनं कर्म भिन्नं, यजेः पर्यवसानाद् गृह्यते विशेषः । तस्मादावृत्तिः ॥ ४८ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ॥ ४९ ॥

अपि वा नैवं स्यात् । न ह्यत्र कण्डूयनं चोद्यते । अर्थात् क्रियते कण्डूपनयनार्थम् । किमतः । यदि चोद्यते । अदृष्टार्थं स्यात् । अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति । प्रतिप्रयोगं चादृष्टभेदात् कर्मनानात्वं भवेत् । तथा गृह्येत विशेषः । अथ पुनरर्थगृहीते कण्डूयने यावतोत्पन्ना कण्डूरपनीयते तावच्चिकीर्षितम् । तत्र विशेषो न गृह्यते । ननु यस्याङ्गस्य निष्कर्षणं कृतं तत् संस्कृतमङ्गान्तरे पुनः कर्त्तव्यम् । उच्यते । नाङ्गनिष्कर्षणार्थोऽयं यत्नः । किं तर्हि । कण्डूपनयनार्थः । सा च कण्डूरात्मनो न शरीरस्य । तत्र न गृह्यते विशेषः । तस्मात् सकृदेव प्रयोगः ॥ ४९ ॥ सिद्धान्तः ॥ प्रत्यङ्गं कण्डूयने मन्त्रतन्त्रताधिकरणम् ॥ १५ ॥

स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवम् ॥५०॥

ज्योतिष्टोमे स्वपनार्थो मन्त्रः, त्वमग्ने व्रतपा असीति । तत्रैव नदीतरणार्थः, देवीराप इति । तथाभिवृष्टस्य, उन्दतीरोजो धत्ते । अमेध्यप्रतिमन्त्रणस्य, अदब्धं चक्षुरिति । स यदा पुनः प्रतिबुद्धः स्वपिति, अनेकस्रोतसं वा नदीन्तरति, सन्तानेन वाभिवृष्यते, अनेकं वा मेध्यमेककालं पश्यति, तत्र किं मन्त्रस्यावृत्तिः ? अथ वा

सकृदेव प्रयोग इति । तत्र विशेषाग्रहणादावृत्तौ प्राप्तायामुच्यते । स्वप्नादिषु चैवम् । यथा कण्डूयने सकृत्प्रयोग इत्यर्थः । कृत्स्नां रात्रिमसावुद्दिश्य स्वप्नमन्त्रं प्रयुङ्क्ते,नैकान्निद्राम् । तथा सर्वस्रोतांसि तितीर्षुः सर्वाभिवर्षाणि सर्वामेध्यानि च युगपत् सर्वेषामुपगमात् तत्र न गृह्यते विशेषः । तस्मादनावृत्तिर्मन्त्रस्य ॥ ५० ॥ सि० ॥ स्वप्न-नदीतरणादिमन्त्रतन्त्रताधिकरणम् ॥ १६ ॥

प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः ॥ ५१ ॥

दीक्षितस्य प्रस्थितस्य प्रयाणमन्त्रः । भद्रादभिश्रेयः प्रेहीति । तत्र विचार्यते । किं विश्रामे पुनः पुनः प्रतिष्ठमानो मन्त्रं प्रयुञ्जीत सकृदेवादाविति । विशेषाग्रहणात् प्रतिप्रस्थानमिति प्राप्ते, उच्यते । प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः । अर्थमसावुद्दिश्य प्रतिष्ठते । आर्थनिर्वृत्तेस्तस्य प्रस्थानाभिसम्बन्धः । तस्मात् सकृदेव प्रयोक्तव्यः ॥ ५१ ॥ सि० ॥ प्रयाणे मन्त्रतन्त्रताधिकरणम् ॥ १७ ॥

उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याल्लोकवद् बहुवचनात् ॥ ५२ ॥

ज्योतिष्टोमे उपरवमन्त्रः, रक्षोहणो बलगहनो वैष्णवान् खनामीति । तत्र सन्देहः । किं सर्वोपरवेषु सकृदेव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः ? उत प्रत्युपरवमिति । किं प्राप्तम् । उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्यात् । सकृदेव प्रयोक्तव्यः । कुतः । बहुवचनात् । बहुवचनान्तोऽयं, वैष्णवान् खनामीति । यदि प्रत्युपरवं प्रयुज्येत, एकस्मिन् बहुवचनान्ताभिधानं न साधयेल्लोकवत् । यथा लोके एकस्मिन्नर्थे बहुवचनं न प्रयुज्यते । अपि च सकृदुक्त एकः शक्नोति सर्वोपरवानभिधातुम् । शक्नोति चेदावृत्तिरनर्थिका । तस्मात् सकृदेव प्रयोक्तव्यः ॥ ५२ ॥ पूर्व० ॥ पीठपादचतुष्टयाकारो बाहुमात्रो गर्त्तभेद उपरवः ॥

न सन्निपातित्वादसन्निपातिकर्मणां विशेष-ग्रहणे कालैकत्वात् ॥ ५३ ॥

नैव तन्त्रं स्यात् । कुतः । सन्निपातित्वात् । सन्निपातिखनन-कर्मणा येनोपरवेण सन्निपतितं तदर्थमेव विज्ञायते । मन्त्रोऽपि चा-ऽर्थसन्निपाती मन्त्रान्तेन । कर्मादिसन्निपातादतो यस्योपरवस्यायं मन्त्रः सन्निपतितस्तस्यैव मन्त्रकारितः संस्कारो, न सर्वेषा-म् । अतो न सकृत् प्रयोक्तव्यः । असन्निपातिकर्मणां विशेषा-

ग्रहणे कालैकत्वात् सकृद्वचने ये त्वसन्निपातिकर्मणां मन्त्राः यथा सुब्रह्मण्याह्वाने देवा ब्रह्माणइति औपवसथ्येऽहनि तेषामेककालत्वादगृह्यमाणविशेषाणां सकृद्वचनं स्यात्। यत्तु न बहुवचनान्त एकस्याभिधायक इति। प्रातिपदिकार्थोऽभिहितो विभक्त्यर्थश्च कर्मत्वम्। वचनार्थः केवलो नाभिहितः। स च नैवाभिधानमर्हति। अभिधायकस्य शब्दस्याभावात्। एकस्यैव वा पूजार्थं बहुवचनम्। तस्मादविरोधः ॥ ५३ ॥ सि० ॥ उपरवमन्त्रभेदाधिकरणम् ॥ १८ ॥

हविष्कृदध्रिगुपुरोऽनुवाक्यामनोतस्यावृत्तिः कालभेदात् स्यात् ॥ ५४ ॥

इदं सूत्रं पूर्वसूत्रप्रत्युदाहरणार्थम्। कालैकत्वादिति। किमर्थं हविष्कृदध्रिगुपुरोऽनुवाक्यामनोतस्यावृत्तिः कालभेदात् स्यादिति। अथ वा अधिकरणान्तरम्। ज्योतिष्टोमे प्रतिसवनं सवनीयाः पुरोडाशास्तेषु हविष्कृदाह्वानम्। वाजपेये क्रतुपशवः प्रजापत्याश्च। तत्राध्रिगुप्रैषः। कृष्णग्रीवयोः पुरोऽनुवाक्यामनोतासूक्तं च। तेषु चिन्ता। किं तस्यतस्य सकृत्प्रयोगः, अथवाऽऽवृत्त्येति सहत्वानुग्रहाय सकृदिति प्राप्त उच्यते। आवृत्तिः स्यादिति। कुतः। कालभेदात्। प्रातःसवने यद्धविष्कृदाह्वानमध्रिगुप्रैषश्च तस्य कालभेदाद्गृह्यते विशेषः। प्रातःसवनीयानां पुरोडाशानामयं हविष्कृत्क्रतुपशूनां चाध्रिगुरिति। तथा कृष्णग्रीवयोः सौम्येन व्यवायात्पूर्वस्य कृष्णग्रीवस्येयं पुरोऽनुवाक्यामनोता चेति। सर्वत्र कालो न भिद्यते। कालभेदाद् गृह्यते विशेषः। तस्मादावृत्तिः ॥ ५४ ॥ प्रत्युत्तरम् ॥

अध्रिगोश्च विपर्यासात् ॥ ५५ ॥

अध्रिगोश्चायमपरो विशेषो विपर्यासः स्यात्। तन्त्रभावे अध्रिगोर्यें पुरस्तात् पदार्थाः प्राजापत्यानां यथा पश्वालम्भ आश्रुते प्रत्याश्रुते अजैदग्निरिति मन्त्रः। ते यदि तावत् प्रातःसवने क्रियन्ते पर्यग्निकरणान्तं काण्डमोत्सृष्टं भवति। अथ मा भूदेष दोष इति ब्रह्मसाम्नि क्रियन्ते, तथापि विपर्यासः कृतो भवति। पुरस्तादध्रिगोः कर्त्तव्यानां पुरस्तात् करणेन। तस्मादप्यावृत्तिः ॥५५॥ प्रत्युत्तरम् ॥

किञ्च,

करिष्यद्वचनात् ॥ ५६ ॥

वा चेयमग्निगोर्विभक्तिः, आरब्धमुपनयतेति । सा प्राप्तकालं करिष्यमाणं ब्रूते । स यदि प्रातःसवन उच्यते अप्राप्तकालत्वात् पदार्थस्यासमर्थः स्यात् । अथ प्रेषणार्था, तथापि प्रेषणं वृत्त्यर्थम् । न च प्राजापत्येषु तत् प्रवृत्त्यर्थं युज्यते । बहूनां कर्मराशीनां व्यवायान्नष्टः प्रेषणप्रत्ययो भवति । तथाप्यसमर्थः । तस्मादप्यग्निगोरावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ५६ ॥ ॥ हेतुः ॥ हविष्कृदादिमन्त्रभेदाऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ११ ॥ ४ ॥ एकादशोऽध्यायश्च सम्पूर्णः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १२ ॥ १ ॥

एकादशेऽध्याये तन्त्रावापलक्षणं व्याख्यातम् । अधुना प्रसङ्गलक्षणं द्वादशे व्याख्यायते। प्रसङ्गशब्दार्थोऽन्यैरुक्तः । एवमेव प्रसङ्गः स्याद् विद्यमाने स्वके विधाविति । अन्यत्र कृतस्याप्यन्यत्राऽऽसक्तिः प्रसङ्गः । यथा प्रदीपस्य प्रासादे कृतस्य राजमार्गेऽप्यालोककरणम् । तदिह प्रसङ्ग एवादौ विचिन्त्यते । अग्नीषोमीयपशौ पुरोडाशः । अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालन्निर्वपेदिति । किं तस्य पृथक्त्वेनाङ्गानि कर्तव्यानि? उत यानि पशौ कृतानि तस्याप्युपकुर्वन्तीति । ततः सूत्रेणैवोपक्रमः।

तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामैकतन्त्र्यमतुल्येषु तु भेदः स्याद् विधिप्रक्रमतादर्थ्यात् श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥

तन्त्रं साधारणो धर्मग्रामः । यथा दर्शपूर्णमासयोराज्यभागादिः पूर्वः, स्विष्टकृदादिरुत्तरः । स येषां प्रधानानां तानि तन्त्रीणि प्रधानानि । तेषां तु समवाय एकदेशकालकर्तृत्वे चोदनातः । समानानामेकवाक्यचोदितानामेकतन्त्रत्वं भवति । यथा दर्शपूर्णमासयोर्यथा च चित्रायामिष्टौ । अतुल्येषु तु भेदः स्यात् ॥

यानि तु चोदनातो न तुल्यानि, नाना वा वाक्यैश्चोदितानि तेषु तु भेदः स्यात् तन्त्रस्य । यथाऽत्रैवाग्नीषोमीयं पशुमालभेत अग्नी-

षोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीति । किं कारणम् । विधिप्रक्रमतादर्थ्यात् । विधिर्विधानं तदङ्गानां प्रयोगः । तस्य प्रक्रमः तदर्था प्रवृत्तिः । विधिप्रक्रमतादर्थ्यं विज्ञायते । अयं पश्वर्थो विधिप्रक्रमो, न पुरोडाशार्थ इति । कथं पुनः पश्वर्थत्वं विधिप्रक्रमस्य तादर्थ्यम् ? । श्रुतिकालनिर्देशात् । श्रुत्या तत्र कालो निर्दिश्यते । अग्नीषोमीयप्रणयनादनन्तरं पशोः कालः । तत्र तस्य चोदना । वपाप्रचारादूर्ध्वं पुरोडाशस्य कालः । पशोरवसरे यो विधिप्रक्रमः स केवलः पश्वर्थो विज्ञायते, पुरोडाशस्याप्राप्तत्वात् । अतस्तस्य पृथक् तन्त्रं कर्त्तव्यम् । लिङ्गञ्च पश्वर्थतां तन्त्रस्य दर्शयति । यदेकादश प्रयाजान् यजति पशुमेव तत् प्रयजति । यदेकादशानुयाजान् यजति पशुमेव तदनुयजतीति । एवकारकरणादवधारणं विज्ञायते, पशुमेव, न पुरोडाशमिति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ २ ॥

अपि च पाशुकाः प्रयाजानुयाजा गुणतः कालतश्च विकृता एकादशसंख्याः । पशावुभये वा पञ्चभिश्च प्रयाजैस्त्रिभिरनुयाजैः पुरोडाशस्य कार्यम् । तथा पृषदाज्येनानुयाजाः पशोरिज्यन्ते केवलेन आज्येन च पुरोडाशस्यार्थः कालविकारेऽपि चासन्ने हविषि पौरोडाशिकैः प्रयाजैर्भवितव्यम् । पाशुकास्तु तिष्ठति पशौ वर्त्तन्ते । तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति वचनात् । उभयेऽपि पुरोडाशस्य पृथक्त्वे वा क्रियमाणा यथा सम्पादिता भवेयुः । तस्मादपि तन्त्रभेदः ॥ २ ॥ आ० ॥

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अथ वा नैव भेदेन पुरोडाशस्य तन्त्रं कर्त्तव्यम् । किं तर्हि मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात् । पाशुकमेव तन्त्रं पुरोडाशस्योपकुर्यात् । किं कारणम् । तन्त्रमध्ये विधानात् । पाशुकस्य तन्त्रस्य मध्ये पुरोडाशो विहितः । अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालन्निर्वपतीति । किमतस्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वं भवतीति । तन्त्रस्यार्थस्तन्त्रार्थः । अङ्गकृत उपकारः । सोऽत्राविशिष्टः पुरोडाशस्य च सन्निधानाऽविशेषात् पशावपि क्रियमाणान्यङ्गानि पुरोडाशस्य सन्निहितानि । सन्निधानाच्च पशोरप्युपकुर्वन्ति प्र-

दीपवद्। यथा प्रासादे कृतः प्रदीपः सन्निधानाद्राजमार्गेऽप्युपकरोति। विषम उपन्यासः। स खलु प्रत्यक्षेण ज्ञायते। अयं पुनरप्रत्यक्षोऽङ्गोपकारः कथं शक्यो विज्ञातुमिति। अयमपि शास्त्रदृश्यः शास्त्रप्रत्ययाद्गम्यते। शास्त्रं चेद् दर्शपूर्णमासवत् कर्त्तव्यानीति। तद्यचेत् कृतानि किमिति नोपकरिष्यन्ति। दर्शपूर्णमासयोः स्वप्रधानैरेकदेशकालकर्तृकाणि क्रियमाणान्युपकृतवन्ति। इहापि तथाविधान्येव क्रियन्ते। तस्मादिहापि तद्वदेवोपकुर्वन्तीति विज्ञायते। आह। नेह तद्विधानानि दर्शपूर्णमासयोः स्वप्रधानान्युद्दिश्य कृतान्यङ्गानि। इहापि तद्वदेव कर्त्तव्यानि। न च पुरोडाशमुद्दिश्य कृतान्यङ्गानीहापि तद्वदेव कर्त्तव्यानि। न च पुरोडाशमुद्दिश्येह क्रियन्ते। किं तर्हि। पशुम्। तस्मात् पुरोडाशस्य न प्रकृतिवद् विकृतानि भवन्तीत्युच्यते। प्रकृतौ न शब्द उपदेशः। नहि तत्र श्रूयते, प्रधानान्युद्दिश्याङ्गानि कर्त्तव्यानीति। किं तर्हि। अर्थात् क्रियन्ते। तेषां तत्र चिकीर्षितत्वात्। न चार्थात् कृतं चोदकेन प्राप्यते, यत्कारणं विध्यन्तरम्। तत्राक्षेपात् कृतान्यङ्गानि इहापि तद्वदेव कर्त्तव्यानि। न च पुरोडाशमुद्दिश्य तेन समुच्चितं तत्प्राप्यते न पाठाद् बाह्यम्। तस्मात् त्वनुद्दिश्यापि क्रियमाणानि प्रकृतिवत् कृतानि भवन्ति। एवं सिद्धा प्रसङ्गादुपकारनिर्वृत्तिः। नन्वेवं सति तत्र लक्षणविशिष्टमेव भवति। न खलु तन्त्राङ्गमेव साधारणम्। इह त्वङ्गकृत एवोपकारः। सोऽपि न साधारणः। अन्यकृतोऽन्यस्य भवति॥ ३॥ सि०॥

विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात्॥ ४॥

अथ यदुक्तं गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यादिति। तत्र ब्रूमः। विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात्। अथाङ्गजनित उपकारः स न विकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोः। स एव कथं ज्ञायते। तदुच्यते। प्रयाजानुयाजास्तावदेते दार्शपौर्णमासिकाः। तत्र प्रयाजानुयाजशब्दौ प्रज्ञायेते। ते च चोदकेनेह प्राप्ताः सन्निहिता विद्यन्ते। प्रकृतिगामित्वं च शब्दस्य न्याय्यम्। न चैकः शब्दोऽनेकार्थो युक्तः। तस्माद्दार्शपौर्णमासिका ह्येतदुपकारोऽप्येषां दार्शपौर्णमासिक एव। स हि तेषां प्रज्ञातः। यदि च प्रकृतादुपकारादुपकारान्तरं प्रकुर्युः। ततोऽप्राकृतकार्य्यत्वान्नैव चोदकेन प्राप्येरन्। अपूर्वा भवेयुः। यथा सत्रे

गौग्गुलवादिभिरभ्यञ्जनम् । अप्राप्तौ वाऽनेनैव प्रयाजा विधीयन्ते। अनेनैव प्राप्येरन् । तत्र द्विकरः शब्दः स्यात्। न च सकृदुच्चरितः शक्तो ह्यर्थद्वयं विधातुम्। अपूर्वत्वे चैतेषाम् अकृता अपि चोदकेन प्राप्येरन्। तत्र वैश्वदेवे त्रिंशत् सम्पत्तिराहुतीनां न युज्यन्ते। न च प्रयाजाद् न चानुयाजाद्वाज्यभागौ अष्टौ हवींषि अग्नये समवद्यति वाजिनो यजत्याहुतीनां सम्पत्त्यै त्रिंशत्त्वायेति। तस्माद् गुणविकारेऽप्यविकृतः प्राकृतोऽङ्गोपकारः। तत्कृता एव पुरोडाशस्याप्युपकुर्वन्तीति न गुणकालविकारं तन्त्रभेदः। तदानीं तमुभौ प्रार्थयेते पशुः पुरोडाशश्च। उभयोश्च प्रकृतिवत् क्रियन्तेऽङ्गानि। तस्मात् सकृत्कृतान्येवोभयोरुपकुर्वन्ति। विकार इदानीं किमर्थः, पश्वर्थः। पाशुकेषु हि प्रयाजानुयाजेषु श्रूयन्ते, न तु पशोः पुरोडाशस्य च। न चाऽसाधारणान्यङ्गानि पाशुकान्येव सन्निधानात् पुरोडाशस्याप्युपकुर्वन्तीत्युक्तम्। अपि च, पृषदाज्येनापीज्यमाना अनुयाजा आज्येनेष्टा भवन्ति। न हि पृथक्त्वे आज्यत्वं नाशयति। यस्य क्षीरेण भोजनमुदितं भवति, यदि तस्मै सशर्करं दीयते न कश्चिद्विरोधो भवति। सशर्करमपि पय एवेति। तथा य एकादश प्रयाजान् यजतीति। असौ तदन्तर्गतान् प्राकृतान् पञ्च यजेभ्योऽधिकाः षट् न तैरिज्यमानैः पञ्च प्राकृता नष्टा भवन्ति। एवं तिष्ठत्यपि पशौ क्रियमाणाः प्रयाजाः कृता एव पुरोडाशस्य भवन्ति। क्रमस्तेषां प्राकृतो हापितो गुणमात्रञ्च क्रमः। न च गुणानुग्रहार्थं प्रधानस्यावृत्तिर्युक्ता। न च गुणवशवर्ति प्रधानं कामं क्रमविपर्य्यासनिमित्तं प्रायश्चित्तं भवेत्। नावृत्तिः। प्रायश्चित्तं तत्तर्हि कर्त्तव्यम्। क्रियते यो ह्यग्नौ साति सर्वं प्रायश्चित्तं जुहोतीति प्रासङ्गिकत्वाद्वा प्रायश्चित्ताभावः। तस्मादविरोधः॥ ४॥ पूर्व० आ० नि०॥

एकेषां वा शक्यत्वात् ॥ ५॥

एकेषां वा शक्यभेदेन क्रिया। यथा वेदेरग्न्युद्धरणस्य व्रतोपायनस्येति। वेदिः कृता नवपृक्ता तिष्ठति न शक्या कर्तुम्। न ह्यर्थः कृतः सन् कर्तुं शक्यते। अथोच्यते। अन्यां करिष्यतीति॥५॥ आ०॥

आहोपुरीषकं स्यात् ॥ ६॥

तिर्यक् चासौ भवेत्तत्र दिक् संयुज्येत। विहारपृथक्त्वे वाऽश्रुत-

मापद्येत। तत्रैकदेशकालकर्तृकत्वमङ्गप्रधानानामिति स्थितो न्यायः प्रत्युद्ध्रियेत। एवमप्युद्धरणं तदाहवनीयनिवृत्त्यर्थम्। सकृदुद्धारणेन च निवर्त्तितोऽसौ। न च निवर्त्तिते शक्यो निवर्त्तयितुम्। यथा कृतः कर्तुं न। अथोच्यते। अन्यं निवर्त्तयिष्यतीति। न तस्मिन्ननुपरते द्वितीयस्तत्राहवनीयोऽस्ति। यत्कारणं गार्हपत्याहवनीयावुभावेकार्थौ। आहवनीयेऽपपातिते परिशिष्टो गार्हपत्यो भवति। यथा सर्वसाधारणध्रौवादाज्यादुपांशुयाजार्थेऽपपातिते परिशिष्टमन्यदेतदर्थं भवति। विहारपृथक्त्वं च पूर्ववदापद्यते। तत्र पूर्वोक्ता एव दोषाः। तथा व्रतं यद् गृहीतं न तत् पुनरुत्सृष्टं शक्यते ग्रहीतुम्। अनुत्सृष्टश्च तद् आप्रधानापवर्गात् ॥ ६ ॥ आ० नि०॥

एकाग्निवच्च दर्शनम् ॥ ७ ॥

एकाग्निं पशोः पुरोडाशस्य च दर्शयति। मध्येऽग्नेराज्याहुतीर्जुहोति पुरोडाशाहुतीः पश्वाहुतीश्चेति नाग्न्युद्धरणस्य भेदः। तस्मात् पाशुकं तन्त्रं पुरोडाशे प्रयुज्यत इति ॥ ७॥ हेतुः ॥ पशुपुरोडाशाऽधिकरणम् ॥ १ ॥

जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्वतन्त्रः प्रतिषेधः स्यात् ॥८॥

तस्मिन्नेव पशुपुरोडाशे चिन्ता। किमाज्यभागौ कर्तव्यावुत नेति। आह। तत एतत् परीक्ष्यम्। किं प्रसङ्गेन चोदको बाध्यते। उत प्रयोगवचन इति। यदि चोदको बाध्यते। ततो न कर्त्तव्यावथ प्रयोगवचनस्ततः कर्त्तव्याविति। किं पुनरत्र युक्तम्। चोदको बाध्यत इति। किं कारणम्। आनुमानिकश्चोदकः, प्रत्यक्षः प्रयोगवचनः प्रत्यक्षं चानुमानाद् बलीयः। दुर्बलस्य च बाधो न्याय्यो, न च बलीयसः। एवं चेन्न कर्त्तव्यौ। चोदकेन हि तौ प्राप्येयाताम्। स चेह बाधितत्वान्नास्तीति। एवं प्राप्ते उच्यते। जैमिनेराचार्यस्य मतं, कर्त्तव्यावाज्यभागाविति। कुतः ?। यतः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात्। यस्य स्वस्य तन्त्रस्य कार्यं परतन्त्रमापद्यते तस्य प्रतिषेधः स्यात्। यथा पौरोडाशिकानां पाशुकम्। यस्य तु न किञ्चित् परकीयं कार्यमापद्यते तत्प्रतिषेधो न युक्तः। यथा देवदत्ते यज्ञदत्तयानमारूढे देवदत्तयानं निवर्त्तते। न वस्त्रालङ्कारः। न चेह आज्यभागयोः कार्यं हीयते। न च किञ्चित् पाशुकमङ्गमापद्यते। त-

स्मात्तयोरनुवृत्तिः । यत्तु प्रयोगवचन इति । नैवात्र प्रयोगवचनस्य प्रवृत्तिः सा ह्यङ्गान्यप्रतिगृह्णीयात् पाशुकैरेव चाङ्गैः पुरोडाशोऽङ्गवान् । प्रत्यक्षो ह्ययं नाज्यभागौ गृह्णाति । प्रकरणसन्निहितमङ्गं प्रयोगवचनेन गृह्यते । न च पशौ आज्यभागौ विद्येते । प्रतिषिद्धत्वात् । तौ न सौम्येऽध्वरे न पशाविति।अपि च क्रमे तत्प्रयोगवच उत्पन्नानामङ्गानां ग्राहकश्रुत्या चोदको ग्राहकश्च । तस्मात् स बलवान् ॥ ८ ॥ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ॥ पशुपुरोडाशे आज्यभागाधिकरणम् ॥ २ ॥

नानार्थत्वात् सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां वेदिकर्म स्यात् ॥ ९ ॥

सोमे यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि महावेद्यां वर्त्तन्ते तेषु चिन्ता । तेषां वेदिर्भेदेन कर्तव्या ? उत नेति । किं प्राप्तम् । भेदेन कर्तव्या । किं कारणम् । चोदकं प्रापयति । एवं चोदकानुग्रहो भवति । ननु सौमिके च प्रसङ्गात् कार्यं साधयेत् । अत्रोच्यते । न साधयेत् । कस्मात् । नानार्थत्वात् । नानार्थे एते वेदी दार्शपूर्णमासिकी हविषामासादनार्था । सौमिकी प्रधानार्था । तत्र प्रसङ्ग उपपद्यते। यत् तन्त्रिणोऽङ्गमध्यपात्यङ्गं न कार्यं तत् प्रसज्यते । यथा पाशुकाः प्रयाजाः पौरोडाशिकेषु।न त्विह तथा।तस्माद्वेदिः कर्त्तव्या ॥९॥ पूर्व०

अकर्म वा कृतदूषा स्यात् ॥ १० ॥

न वा कर्त्तव्या दार्शिकी वेदिः।कुतः । कृतदूषा स्यात्। सा क्रियमाणा केवलं सौमिक्यादेः कृताया दूषणं स्यात् । न किञ्चित् स्वार्थं साधयति । ननु हविषामासादनं तत् करिष्यते । शक्यं तु तन्महावेद्यामपि कर्त्तुम् । नन्वन्यार्था सेत्युक्तम् । अन्यार्थापि सती हविषामासादनेऽधिकरणं भवितुं प्रभवति । वेद्यां हविषामासादनं श्रुतम् । इयमपि च वेदिः, न तत्र तदर्थायामतदर्थायां वेत्येष विशेषः श्रूयते । तस्मान्न कर्त्तव्या ॥ १० ॥ सि० ॥ सोमे वेद्यभेदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्धोमार्थत्वात् ॥ ११ ॥

सोम एव यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि ग्रहचमसे प्रयुक्ते वर्त्तन्ते । यथा सातत: पशुः सावनाः पुरोडाशाः सोम्यश्चरुरिति । तेषु विचार्यते । किं तेषां ग्रहैश्चमसैर्वा होमः कर्त्तव्यः, अथ वा दार्शिकैः स्रुवादिभिः पात्रैरिति । तत्रोच्यते । पात्रेषु च प्रसङ्गः स्यात् । कुतः ।

होमार्थत्वात्। होमार्थानि तानि पात्राणि। स च होमो ग्रहचमसेनाऽपि निर्वर्त्यते। सोमतन्त्रमध्यपतितानि कर्माणि। तेषु ग्रहैश्चमसैर्वा होमः कर्त्तव्यः॥ ११॥ पूर्व०॥

न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वादप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात्॥१२॥

न्याय्यानि वा दार्शपूर्णमासिकानि स्युः। तैर्होमः क्रियते। कुतः। प्रयुक्तत्वात्। प्रयुक्तानि तानि विद्यन्ते। यद् गृहीत्वाज्यान्यासादयन्ति न यजमानमुपहन्तीति प्रथमं तावत्तेषां प्रयोगः। प्रोक्षणं संमार्जनं च। तत आज्यग्रहणम्। तान्येवाज्यप्रयुक्तानि विद्यन्ते। अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात्। यन्मध्यपातिनोऽङ्गं न प्रयुक्तं तत्कार्यं तन्त्रिणोऽङ्गं प्रसज्ज्यते। स्वस्याभावे हि परकीयमुपजीव्यते। असन्निहितेऽपि स्वस्मिन् याने देवदत्तो यज्ञदत्तयानमारोहति। सन्निहिते तु स्वयानेनैव हि याति। तत्र हि तस्य यादृशं स्वातन्त्र्येण गमनसुखं न तादृशं परयाने। पुरोडाशानामपि दार्शिकैः पात्रैर्यादृशं सादृगुण्यं तादृशं ग्रहचमसैर्न। न तत्र प्राकृत्यो वृक्षजातयः प्रोक्षणादयश्च संस्कारा लभ्यन्ते। ग्रहचमसे तेषामभावेऽपि सौमिकास्तैः पुरोडाशानामसम्बन्धः। यदि पुनर्दार्शिकान्यप्रयुक्तानि भवेयुः। किं ग्रहचमसं प्रसज्ज्येत। नेति ब्रूमः। दार्शिकान्येव प्रसज्ज्येरन्। तन्त्रं तन्त्रिणोऽङ्गं क्रियमाणमितरस्यापि कृतं भवति। तत्र प्रसङ्गो यथा पाशुकेषु प्रयाजेषु क्रियमाणेषु पौरोडाशिकाः। इह तु ग्रहचमसे प्रयुक्तो,नेतराणि प्रयुक्तानि भवन्ति। न हि सोमे हूयमाने पुरोडाशा हुताः। तस्मादस्त्यत्र प्रसङ्गः। किं तर्हीदमुच्यते। अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यादिति। यदि प्रयोग एषां नोपपद्यते, प्रतिषिध्येत। तावतः प्रसङ्गः स्यादित्यर्थः। अपि च न्याय्यानि दार्शपूर्णमासिकानि, न ग्रहचमसम्। किं तेषां न्याय्यत्वं दर्शपूर्णमासयोः। तानि शब्देनोक्तानि। ततश्चोदकेन पुरोडाशे अतिदिश्यन्ते। अस्ति शब्दसंस्पर्शः। ग्रहचमसेन, न तु हविर्यज्ञेन कश्चिद्धोमः श्रुतः। अर्थात् क्रियते। असति शब्दोक्तेऽर्थक्रिया भवति। दर्शयति च। एतानि पात्राणि युनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति। ध्रुवामभिमृशति। युनज्मि वाचमन्तरिक्षेण ते सहेत्युपभृतं युनज्मि वाचं सह दिवा सूर्येणेति जुहूमिति। तस्मादेतैर्होमः कर्त्तव्यः॥ १२॥ सि०॥ दार्शिकपात्राधिकरणम्॥ ४॥

शामित्रे च पशुपुरोडाशो न स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ १३ ॥

पुरोडाश एव चिन्ता । किमेतस्य शामित्रेऽग्नौ श्रपणं कर्तव्यमुत शालामुखीय इति । तत्र स एव न्यायः । इतरस्य प्रयुक्तत्वादिति । गार्हपत्ये च हविषां श्रपणं श्रुतम् । स च प्रयुक्तो विद्यते शालामुखीये,एषोऽत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवतीति । तस्मात्तत्र श्रपणं कर्त्तव्यम् ॥ १३ ॥ सि० ॥ शामित्रे पशुपुरोडाशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

श्रपणं वाऽग्निहोत्रस्य शालामुखीयेन स्यात् प्राजहितस्य विद्यमानत्वात् ॥ १४ ॥

कौण्डपायिनामयने अग्निहोत्रे चिन्त्यते । किं तदीयस्य द्रव्यस्य शालामुखीये श्रपणमथवा प्राजहित इति । प्राजहित इति गार्हपत्यस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । अत्रापि स एव न्यायः । गार्हपत्ये श्रपणं श्रुतम् । स एव प्रयुक्तो विद्यते । अप्रयुक्ते च प्रसङ्गः स्यादिति । भूयांश्चात्र परिहारः । चोदकेन शालामुखीयः प्राप्यते । ज्योतिष्टोमे हि तस्य गार्हपत्यत्वं श्रुतम् । तच्च चोदकपरम्परया कौण्डपायिनामयनमागतम् । नामधेयेन तु प्राजहिते श्रपणं प्राप्यते । चोदकाच्च नामधेयशब्दो बलवत्तरः । तस्मात्तत्र श्रपणं कर्त्तव्यमिति ॥ १४ ॥ सि० ॥ प्राजहिते श्रपणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

हविर्द्धाने निर्वपणार्थं साधयतां प्रयुक्तत्वात् ॥ १५ ॥

कृते हविर्द्धाने यान्योषधगुणकान्यैष्टिकानि कर्माणि वर्त्तन्ते यथा, पशुपुरोडाशः, सवनीयाः पुरोडाशाः, सौम्यश्चरुः । तेषु विचार्यते । किं तेषां निर्वापो हविर्द्धाने कर्त्तव्यः ? अथवा नान्तरमुपादेयमिति । किं प्राप्तम् । हविर्द्धाने निर्वपणार्थं साधयेयाताम्, एकं वा । कुतः । प्रयुक्तत्वात् । प्रयुक्तमस्ति, शक्नोति च तेषां निर्वापं साधयितुम् । अन्यस्योपादाने केवलमनर्थको व्यापार आपद्यते । तस्मात्तयोरन्यतरेण निर्वापः कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥ पूर्व० ॥

असिद्धिर्वाऽन्यदेशत्वात् प्रधानवैगुण्यादवैगुण्ये प्रसङ्गः स्यात् ॥ १६ ॥

असिद्धिर्वा हविर्द्धानाभ्यां निर्वापस्य, न ताभ्यां साधयितव्यम् ।

कुतः। प्रधानावैगुण्यात्। निर्वापस्य देशः। अपरेण गार्हपत्यं प्रागीषमनोवाञ्छितं भवति। तस्य दक्षिणचक्रमारुह्यानसोपाधि निर्वपतीति। यदि हविर्द्धाने निर्वापः क्रियते तद्देशं तन्नीयेत। तथा प्रधानं सोमकर्म विगुणं भवेत्। हविर्द्धानयोर्मन्त्रवच्च नियमवच्च प्रवर्तनं च कृतं तत् सर्वमनर्थकं स्यात्। अथ च पुनः क्रियेते, तथाप्यावृत्तिरश्रुतानुष्ठीयेत। अवैगुण्ये च प्रधानस्य प्रसवो युक्तः। यत्कारणं प्रधानस्य यो धर्मस्तमितरं न यथाश्रुतमुपजीवन्तीति। परवशत्वात्। यदि यथाश्रुतेनास्य कार्यं न सिद्ध्यतीति ततः कामं कार्यलोपो भवेत्। स्वं वा साधनं प्रयुञ्जीत, न शक्नुयात् प्रधानकार्यं व्यावहृत्य स्वार्थं साधयितुम्। अथ कस्माद्धविर्द्धाने देशे निर्वापो न क्रियते। एवमपि तेषां कर्मणा वैगुण्यं भवेत्। सन्त्युत्तरतन्त्रोपजीवीन्येतानि यथावस्थितं परतन्त्रमुपजीवितुमर्हन्ति। यथा पाशुकान् प्रयाजानन्यकालानपि पशुपुरोडाश उपजीवन्ति। उच्यते। उक्तं तत्र प्रकृतास्ते प्रयाजाः। न च कृतस्य क्रमानुग्रहार्थं पुनः क्रिया न्याय्या। अयं पुनः करिष्यमाणो निर्वापः शक्यते कर्तुम्। स यदि सगुणः शक्यते कर्तुम्। तथा सगुणः कर्त्तव्यः। शक्यते च नोत्तरमुपादेयं तस्मान्न हविर्द्धानयोर्निर्वापः ॥१६॥ सि०॥ हविर्द्धानयोर्निर्वापाधिकरणम् ॥७॥

अनसाश्च दर्शनात् ॥ १७ ॥

अनोबहुत्वश्च दृश्यते। अनांसि प्रवर्त्तयन्तीति। तस्मादप्यनोऽन्तरमुपादेयमिति ॥ १७ ॥ सि० ॥ अनोऽन्तराधिकरणम् ॥ ८ ॥

तद्युक्तत्वश्च कालभेदात् ॥ १८ ॥

सोमदीक्षाकालरात्रिजागरणमाम्नातम्। यां प्रथमां दीक्षितो रात्रिं जागर्ति तया स्वप्नेन व्यावर्त्तेत इति। दर्शपूर्णमासयोरप्यौपवसथ्येऽहन्येवमाम्नातं तत् प्रायणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते। तेषां तत्र मध्यपातिदीक्षाकालेनैव जागरणेन प्रसङ्गात् कार्यसिद्धौ प्राप्तायामिदमुच्यते। तद्युक्तश्च दीक्षायुक्तश्च जागरणं, नेतरेषु प्रसज्ज्येत। कुतः। कालभेदात्। यदि तावद् यज्ञाङ्गानां रक्षणायाप्रसादार्थं ततो दीक्षाकालेषु रक्षितेषु नेतराणि रक्षितानि भवन्ति। इति तद्रक्षणार्थं प्रायणीयादिषूपवसथकाले भेदेन कर्त्तव्यम्। अथाप्यदृष्टार्थम्। तथाप्यौपवसथी रात्रिस्तस्य निमित्तम्। निमित्तप्राप्तौ नैमित्तिकं कर्त्तव्यम्। तस्माद्भेदेन कर्त्तव्यम् ॥ १८ ॥ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ॥ दीक्षाजागरण-

भेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

मन्त्राश्च सन्निपातित्वात् ॥ १९ ॥

वरुणप्रघासेषु विहारपृथक्त्वे सति ये मन्त्राः सन्निपातिनो यथाज्यग्रहणे प्रोक्षणेऽभिमर्शने, तेषां किं तन्त्रेण प्रयोगः ? अथ वा भेदेनेति । तन्त्रावापचिन्तेयं, न प्रसङ्गचिन्ता । तत्र प्रयोगवचनानुग्रहाय तन्त्रभावे प्राप्ते, उच्यते । मन्त्राश्चाज्यग्रहणादयो भेदेन कर्त्तव्याः । कुतः । सन्निपातित्वात् । सन्निपत्योपकारिण एते मन्त्रा उपस्थितं कर्माऽभिदधति । पृथक्कर्माण्यध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावुपतिष्ठेते । तस्मात् पृथक् प्रयोक्तव्याः। अपि च कारणानां मन्त्राः। तेन कर्मादिसन्निपातं वक्ष्यति । मन्त्राणां कारणार्थत्वात् । तत्र कर्मादिसन्निपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वादिति । तथा सति येन कर्म्मणा सन्निपतितो मन्त्रस्तदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेषः । तस्मादप्यावृत्तिः ॥ १९ ॥

विहारपृथक्त्वे तन्त्रावापाधिकरणम् ॥ १० ॥

धारणार्थत्वात् सोमेऽग्न्यन्वाधानं न विद्यते ॥ २० ॥

सोमे दीक्षणीयादिष्वैष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्राप्तमग्न्यन्वाधानं किं कर्त्तव्यमुत नेति । कर्त्तव्यम् । एवं चोदकोऽनुगृहीतो भविष्यति । एवं प्राप्ते, उच्यते । न कर्त्तव्यम् । कुतः? धारणार्थत्वात् । विधृतस्याग्नेर्धारणार्थं तत् सोमार्थेन च विधृतस्य तत्कृतम् । तेन धृतोऽग्निः । न च धृतस्य धारणकार्य्यमस्ति । नन्वमन्त्रकं तत् । सत्यममन्त्रकमपि तु तत्कृतम् । न च कृतस्य मन्त्रार्थे पुनरावृत्तिरस्ति । तस्मान्न कर्त्तव्यम् ॥ २० ॥ सि० ॥ सोमेऽग्न्याधानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ २१ ॥

तत्रैव दार्शपौर्णमासिकं व्रतं चोदकप्राप्तं तथैव न क्रियते यथाऽग्न्यन्वाधानमुपेतत्वात् । न ह्युपेतमनपवृक्तं सच्छक्यमुपेतुम् अप्राप्तस्य हि प्रापणमुपगमनं तत्प्राप्तस्य न शक्यम् ॥ २१ ॥ सि० ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति वरणतो वचनं विप्रतिषिद्धम् । वर्त्तमानस्य भविष्यद्वचः ॥ २२ ॥ हेतुः ॥

सत्यवदिति चेत् ॥ २३ ॥

अथ सत्यवत् कस्मान्न भवति । यथा सत्यवचनं व्रतं पुरुषधर्म-

त्वादनुवर्त्तमानमपि दर्शपूर्णमासयोः पुनरुपेयत इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण चोदयति ॥ २३ ॥ आ० ॥

न संयोगपृथक्त्वात् ॥ २४ ॥

तत्र पुरुषसंयोगः कर्म्मसंयोगश्च । पुरुषार्थमुपेतं कर्म्मार्थे पुनरुपेयते । नन्विहापि संयोगपृथक्त्वात् सोमार्थमुपेतमैष्टिकार्थे पुनरुपेयते इति । नेह उपगमनेनार्थः । यत् सोमार्थं तदेवेतरत्र प्रसङ्गात् कार्यं साधयति । नन्विहापि तद्वदेव साधयिष्यति । साधयेद् यदि कर्मार्थता तस्याज्ञाताचेत् । सा त्विहैव ज्ञाप्यते । ऐष्टिकानां तु प्रकृतौ ज्ञाता । तस्मिन् सत्यदृष्टान्तः।किमर्थम्।ज्ञानस्य तु प्रयोजनं प्रायश्चित्तविशेषस्तृतीयाध्याये व्याख्यातः॥२४॥ आ०नि० ॥ दार्शपौर्णमासिकव्रताधिकरणम् ॥ १२ ॥

ग्रहार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥

पूर्वोक्तमग्न्यन्वाधानं सौमिकं प्रसङ्गादैष्टिकेषु कार्यं साधयतीत्युक्तम् । तदिदानीमाक्षिप्यते । धारणार्थत्वात्तस्य प्रसङ्ग उक्तः। न च तत्केवलं धारणार्थं, किं तर्हि, धारणार्थश्च देवतापरिग्रहार्थश्च । एवं हि दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्विति पूर्वमग्निं गृह्णाति देवता एव तत्पूर्वेद्युर्गृहीताः श्वो भूते यजते इति । तत्र यद्यपि धारणार्थं सौमिकेन प्रसङ्गादेतत् सिद्ध्यति । देवतापरिग्रहार्थं तद्दार्शपौर्णमासिकमैष्टिकेषु कर्म्मसु कर्त्तव्यम् । आह। नैतद् युक्तम् । देवतापरिग्रहार्थमपि प्रसङ्गादेव सिद्ध्यति । कुतः । इष्टेस्तदर्थत्वात् । सोमेऽपि दीक्षणीयेष्टिर्देवतापरिग्रहार्था श्रूयते । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः । अग्निः प्रथमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता यज्ञश्च तदुभयतः परिगृह्य दीक्षन्त इति । सैव देवतापरिग्रहणार्था प्रसङ्गादैष्टिकानां साधयिष्यतीति ॥ २५ ॥ आ० ॥

शेषवदिति चेन्न वैश्वदेवो हि स्याद् व्यपदेशात् ॥ २६ ॥

उच्यते, न सिद्ध्यति, दीक्षणीया, न देवतापरिग्रहणे वर्त्तते । शेषास्त्वङ्गाङ्गानां देवता अपरिगृहीतास्तत्परिग्रहार्थं दार्शपौर्णमासिक-

मैष्टिकेषु कर्त्तव्यमिति चेन्न कर्त्तव्यम् । दीक्षणीयैव प्रसङ्गाद्देवतापरिग्रहार्था सेत्स्यति । ननु प्रधानदेवतापरिग्रहार्था दीक्षणीयेत्युक्तम्। प्रधानदेवतार्था सत्यङ्गदेवतां गृह्णाति। कथम्। वैश्वदेवो हि। अस्ति सोमे वैश्वदेवो ग्रहयज्ञः। तत्र सर्वदेवता इज्यन्ते। तन्मध्ये चाङ्गदेवता अपि। तस्मात्ताः परिगृहीताः। अनेन तत्परिग्रहार्थेनैष्टिकेनाग्न्यन्वाधानार्थेन नार्थः स्याद् व्यपदेशात्। स्याद्वार्थः। ऐष्टिकेनाग्न्यन्वाधानेन नाङ्गदेवतापरिग्रहणम्। ननु विश्वेदेवा इज्यन्त इति परिगृहीताः। न तत्र सर्वा देवता इज्यन्ते। किं तर्हि ? विशेषदेवतागणः। यथा साध्या वसवो रुद्रा इति। कथं ज्ञायते। व्यपदेशात्। व्यपदेशो भवति। अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रैर्मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वेदेवैरिति वस्वादिभ्योऽप्यन्तरभूतान् विश्वेदेवान् दर्शयति। यदि च सर्वे देवा उच्येरन् विश्वेदेवशब्देन तेभ्योऽर्थान्तरभूता न स्युः। तस्माद्विश्वेदेवशब्दो गणवचन एव। एवं वेदपरिगृहीता अङ्गदेवतास्तदर्थमैष्टिकमग्न्यन्वाधानं कर्त्तव्यम् ॥ २६ ॥ आ० ॥

न गुणार्थत्वात् ॥ २७ ॥

नानेन व्यपदेशेन गणो विश्वेदेवः शक्यः कल्पयितुम्। गुणाऽर्थोऽयं व्यपदेशो बृहस्पतिप्रसङ्गार्थः। अग्न्यादयो वस्वादिभिः केवलैः समेताः। बृहस्पतिस्तत्सर्वैस्तैश्चान्यैश्चेति। यथा सेनापतिर्भृत्यबलेन सहागतः समाहर्त्ता निजेन बलेन राजा तु सर्वैर्बलैस्तैश्चान्यैश्चेति। अपि च। वैश्वदेवो गणः कल्प्यः। सर्वे तु देवाः शब्दादेवाऽवगम्यन्ते। तथाच दीक्षणीययागदेवतापरिग्रहेऽपि प्रसङ्गात् सिद्ध्यतीति न कर्त्तव्यं दार्शपौर्णमासिकमैष्टिकेष्वग्न्यन्वाधानम् ॥ २७ ॥ हेतुराशङ्कानिरासश्च ॥ देवतापरिग्रहाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सन्नहनञ्च वृत्तत्वात् ॥ २८ ॥

पत्न्याः सन्नहनं च दर्शपूर्णमासयोः समाम्नातम्। योक्त्रेण पत्नीं सन्नह्यतीति। तत् सोमाङ्गभूतेष्वैष्टिकेषु कर्मसु चोदकेन प्राप्तमपि न कर्त्तव्यम्। कुतः। वृत्तत्वात्। दीक्षाकाले सोमार्थे पत्न्याः सन्नहनं वृत्तं योक्त्रेण पत्नीं संनह्यति। मेखलया दीक्षितो मिथुनत्वायेति। यदाम्नातं सन्नहनं च वाससो धारणार्थं सर्वार्थमसौमिकेनेवाऽकर्मापवर्गात् प्रसङ्गेन सिद्ध्यतीति ॥ २८ ॥ सि० ॥ पत्नीसन्नहनाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं वृत्त्यर्थम् ॥ २९ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनमाम्नातम्। यदारण्यानश्नाति तेनारण्यानथो इन्द्रियमेवात्मनो धत्ते इति तत्प्रायणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते। प्राप्तमपि सन्न कर्त्तव्यम्। किं कारणम्। अन्यविधानात्। यद्दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनं तद्वृत्त्यर्थम्।सोमेऽप्येतदाम्नातं, पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति। तदपि दृष्टकार्य्यत्वाद् वृत्त्यर्थमेव तयोः सौमिकं प्रत्यक्षं श्रुतत्वात् प्राधान्याच्चावश्यं कार्यम्। तेन वृत्तौ प्रसङ्गात् सिद्धायामितरन्निवर्त्तते ॥ २९ ॥ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ॥ आरण्यभोजनाधिकरणम् ॥ १५ ॥

शेषभक्षास्तथेतिचेन्नान्यार्थत्वात् ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासयोः शेषभक्ष ऐडादिः सोमे वैष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्राप्तः। सोऽपि सौमिकेन व्रतेनारण्यवन्निवर्त्तत इति चेद् न। कस्मात्। न स वृत्त्यर्थः। न ह्यलं वृत्तये संस्कारार्थोऽसौ उपयुक्तशेषत्वाद् भक्षणमिति द्वितीयानिर्देशाच्च। यजमानपञ्चमा ऋत्विज इडां भक्षयन्तीति। तस्मात् कर्त्तव्यम् ॥ ३० ॥ पूर्व०नि० ॥ शेषभक्षाधिकरणम् ॥ १६ ॥

भृतत्वाच्च परिक्रयः ॥ ३१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः परिक्रयोऽन्वाहार्य्य आम्नातः, इह चोदकेन प्राप्तः सन्न कर्त्तव्यः। कुतः। भृतत्वात्। भृतास्त ऋत्विजः सोमार्थेन परिक्रयेण, तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति। एकदेशकालकर्तृत्वं चाङ्गप्रधानानाम्। तस्मात्तैरेवाङ्गानि कर्त्तव्यानि। अतो न पृथगङ्गानां परिक्रयः। तस्मादन्वाहार्य्यो निवर्त्तते ॥ ३१ ॥ सि० ॥

शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ ३२ ॥

अथ शेषभक्षा अपि तथा निवर्त्तेरन् यथा अन्वाहार्य्य इति चेत्, परिक्रयार्थः शङ्क्योच्यते ॥ ३२ ॥ आ० ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥

नेति निवर्त्तेरन्। न ह्येते परिक्रयार्थाः। अन्वाहर्य्येण किमर्थेयमानतानां निर्वृत्तिर्भूयिष्ठे कर्मण्येते। न चाऽलमानमनाय। तस्मान्नैते परिक्रयार्थाः, किन्तु संस्कारार्थाः। अतस्तदर्थं कर्त्तव्याः ॥ ३३ ॥ आ० नि० ॥ परिक्रयाधिकरणम् ॥ १७ ॥

प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्रवरणात् प्रतितन्त्रवरणं होतुः क्रियेत ॥ ३४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्होतुर्वरणमाम्नातम् । अग्निर्देवो देव्यो होता देवान् यक्षदिति । तच्चादकैरैष्टिकेषु कर्म्मसु सोमाङ्गभूतेषु चोद्यते । अस्ति तु सोमेऽपि होतुर्वरणम्, अग्निर्होता स मे होता होतस्त्वं मे होताऽसीति । होतारं वृणीत इति । तत्र विचार्य्यते । किमैष्टिकेषु कर्म्मसु दार्शपौर्णमासिकं होतुर्वरणं कर्त्तव्यम्, उत नेति। किं प्राप्तम् न कर्त्तव्यमिति कस्मात् । करणं तावदानत्यर्थं, सौमिकेन च वरणेनानतिर्होतुः । साऽङ्गस्य सोमस्य करणेन चानतस्यानमनकार्य्यमस्ति । तस्मान्न कर्त्तव्यम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रवृत्तवरणान् प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियते । नैतदस्ति । सौमिकं वरणं प्रसङ्गाद्दर्शपूर्णमासिकस्य कार्यं साधयिष्यतीति । प्रवृत्ते वरणात् प्रवृत्ते कर्म्मणीति दार्शपौर्णमासिकं वरणं क्रियेत। अतस्तन्नानत्यर्थं, किं तर्हि, कर्म्ममात्रं, नचेत् क्रियेत तेन गुणे वैगुण्यं स्यात् ।तस्मात् प्रतिकर्म्मभेदेन कर्त्तव्यम् ॥३४॥ पूर्व०सि०

ब्रह्मापीति चेत् ॥ ३५ ॥

इति चेत् पश्यसि प्रवृत्तवरणाद्धोतुर्वरणं प्रति कर्म्म कर्त्तव्यमिति । ब्रह्मापि प्रवृत्ते कर्म्मणि क्रियते प्रणीता प्रणयनकाले तस्मात्तस्यापि वरणं धर्ममात्रम् । अतस्तदपि प्रतिकर्म्म कर्त्तव्यम् । वक्तव्यो वा विशेषः ॥ ३५ ॥ आ० ॥

न प्राग् नियमात्तदर्थं हि ॥ ३६ ॥

न ब्रह्मवरणं कर्त्तव्यं, किं कारणं, प्राङ्नियमात् प्राग् वरणादित्यर्थः । सत्यम् । प्रवृत्ते कर्मणि ब्रह्मणो वरणं प्राग्वरणान्न किञ्चिद् ब्रह्मत्वमस्ति वरणादुत्तरकालं ब्रह्मणः कर्म्म, तदर्थं वरणं कर्म्मार्थम् । ततस्मान्न धर्म्ममात्रम् । किमर्थं तर्हि । आनत्यर्थमेव । सौमिकेन वरणेनाऽऽनतः । तस्माद् ब्रह्मवरणं न कर्त्तव्यम् ॥ ३६ ॥ आ० नि० ॥

निर्दिष्टस्येति चेत् ॥ ३७ ॥

अथोच्येत । अस्त्यमावास्यायामौपवसथ्येऽहनि वेदि कर्म्मनिर्दिष्टं पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीति । तत्र वेदिपरिग्रहे प्रसवो ब्रह्मणा क्रियते । तेन ब्रह्मापि वृत्तवरण इति ॥ ३७ ॥

नाश्रुतत्वात् ॥ ३८ ॥

पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिकरणं श्रुतं, न परिग्रहणम्। अश्रुतत्वात्। यथाकालमेव वृते ब्रह्मणि परिग्रहः करिष्यते, वरणस्य कर्मार्थत्वात्। न प्राग् वेदिकरणात् पूर्वं परिग्रहः। तत्रापि ब्रह्मणा प्रसवो दातव्यः। बाढम्। अयं तर्ह्यन्यः परिहारः। दर्शपूर्णमासप्रकरणे हविषामधिवासनादूर्ध्वं वेदिकरणमाम्नातम्। ब्रह्मवरणमपि प्रणीताप्रणयनकाले प्राग् जन्मत्वप्रवृत्ते दृष्टार्थत्वाद्दानत्यर्थम्। एवं स्थिते अमावास्यायां वेदिकरणं वचनेनोपदिष्टम्। तस्मिन्नपकृष्यमाणे परिग्रहोऽप्यपकृष्टः प्रसवोऽपि ब्रह्मवरणमपि प्रधानदेशकालत्वाद् गुणानाम्। एवं सति पौर्णमास्यां प्रणयनकाले ब्रह्मवरणममावास्यायां पूर्वेद्युरुभयत्राप्रवृत्ते ब्रह्मत्वे। तस्मादुभयत्रानत्यर्थम्। अतो न प्रतिकर्म ब्रह्मवरणं कर्त्तव्यम्। सौमिकेनैव वरणेनानतत्वाद् ब्रह्मणः॥ ३८॥ आ० नि०॥

होतुस्तथेति चेत्॥ ३९॥

इति चेत पश्यसि। यद्यपि प्रवृत्ते कर्मणि ब्रह्मणो वरणं, न च वरणात् प्राक् किञ्चिद् ब्रह्मणः कर्मास्ति। तस्मान्न प्रवृत्तवरणे ब्रह्मेति। होतुस्तथा होतुरपि प्राग् वरणान्न किञ्चित् कर्मास्ति। तस्यापि वरणं न धर्ममात्रम्॥ ३९॥ आ०॥

न कर्मसंयोगात्॥ ४०॥

अस्ति होतुः प्राग्वरणात् सामिधेनीकर्मणा संयोगः प्रवृत्तः। सामिधेनीरन्वाहेति। तस्माद्धोतृवरणमदृष्टार्थम्। तदैष्टिकेषु कर्मसु दीक्षादिषु कर्त्तव्यम्। ब्रह्मवरणं तु दृष्टार्थम्। तत् सौमिकेनैव कृतत्वान्न कर्त्तव्यमिति॥ ४०॥ आ० नि०॥ होतृवरणाधिकरणम्॥ १८॥

यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्मप्रयोगभेदात्। प्रतितन्त्रं क्रियेत॥ ४१॥

सोमे श्रूयते। यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्येति। तत्र यन्निष्ठितस्य बर्हिषो लूनस्य क्रियते तथा प्रोक्षणमग्राणामपपातनं मूलानामवसेचनं तत् किमातिथ्यादिप्रयोगभेदेन कर्त्तव्यम्। अथ वा यदातिथ्यायां कृतं तदेवेतरत्र प्रसज्यते। किं प्राप्तम्। यज्ञोत्पत्त्युपदेशे एकस्मिन् यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदामिति। यन्नियतमिति कर्म क्रियेत। तत्प्रयोगभेदाद्भिन्नम्। भिन्नप्रयोगाण्येतानि आतिथ्यादीनि कर्माणि, तेषु गृह्यते विशेषः। यद् यस्य प्रयोगे प्रोक्षणादि-

कृतं तदर्थमिति तस्मादन्यार्थमावर्त्तयितव्यमिति।एवं प्रतिकर्माभ्यासः न चात्र प्रसङ्गो युज्यते । न ह्यातिथ्यायास्तन्त्रमध्यपातिता उपसद अग्नीषोमीयो वा । न च कृतत्वादुपदेशो हि । न वा प्रोक्षणादि कर्त्तव्यम् । कुतः ?। कृतत्वात् । कृतं तदातिथ्यायां बर्हिषः। तेन संस्कृतं तद् बर्हिः पुनःक्रियायां हेतुर्नास्ति । ननु कर्मार्थाः संस्काराः । न कर्म भिन्नम् । अतो यस्मिन्नेव कर्माणि क्रियन्ते तदर्था भवन्ति । कर्मार्था अप्येते सन्तानास्कन्दपातिका यत्र कर्माणि न सम्बद्ध्यन्ते । किं तर्हि बर्हिर्द्वारेण यदीयं बर्हिः तेन सम्बद्ध्यते । साधारणं चेदमातिथ्यादीनां बर्हिः । कथं ज्ञायते । तदुपदेशो हि यदातिथ्यायां बर्हिरित्यनेन वाक्येन तेषां बर्हिषः साधारण्यमुच्यते । न धर्मातिदेशः। न हि निरिष्टिकोपदेश इत्युक्तम्। अपि वोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थसम्बन्धो विशिष्टानां प्रयोगैकत्वे हेतुः स्यादिति । एवं चेदातिथ्यायामपि क्रियमाणाः संस्काराः सर्वार्था एव भवन्ति। तस्मान्न प्रतिकर्त्तव्या इति ॥४१॥ पूर्व० सि० ॥ बर्हिःप्रोक्षणाधिकरणम् ॥१९॥

देशपृथक्त्वान्मन्त्रो व्यावर्त्तेत ॥ ४२ ॥

तत्रैव स्तरणमन्त्रश्चिन्त्यते । किमग्नीषोमीये भेदेन कर्तव्यः ? अथवा आतिथ्यायां प्रयुक्तः स एव प्रसज्ज्यत इति । साधारणे बर्हिषि प्रयोगात् पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रसङ्गे प्राप्ते, उच्यते । मन्त्रो व्यावर्त्तेत । भेदेन कर्त्तव्य इति । कुतः । देशपृथक्त्वात् । पृथगेतौ देशौ उत्तरवेदिसमीपं प्राग्वंशश्च । देशभेदात् स्तरणमावर्त्तेत । स्तरणाङ्गश्च मन्त्रः । ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामीति स्तरणावृत्तौ मन्त्रस्य व्यावृत्तिर्न्याय्या । प्रधानतन्त्रत्वाद् गुणानामपि च स्तरणं देशसंस्कारकम् । तेनातिथ्यायां प्राग्वंशदेशः संस्कृतो, नोत्तरवेदिदेशः । तत्र यदि मन्त्रो न प्रयुज्येत विगुणस्तस्य संस्कारः स्यात् । तस्मादावृत्तिस्तरणमन्त्रस्य ॥ ४२ ॥ पूर्व० सि० ॥ तत्र स्तरणमन्त्रस्याऽप्रसङ्गाधिकरणम् ॥ २० ॥

सन्नहनहरणे तथेति चेत् ॥ ४३ ॥

अग्नीषोमीय एव देशान्तरं नीयमानस्य बर्हिषः सन्नहनहरणमन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ वा नेति चिन्त्यते। तत्राह। सन्नहनहरणमन्त्रौ तथा यथा स्तरणमन्त्रः । भेदेन प्रयोक्तव्यावित्यर्थः । कुतः । उक्तो न्यायः

सन्नहनहरणमन्त्रौ कर्माङ्गे । ते च कर्माणि आवर्त्तेते । अतो मन्त्रयोरावृत्तिर्न्याय्या । तस्माद्भेदः ॥ ४३ ॥ पूर्व० ॥

नान्यार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

नैतद्युक्तम् । कुतः । अन्यार्थत्वात् । लूनस्य बर्हिषो ये सन्नहनहरणे ते उपादानार्थे । तथाहि स्वीक्रियमाणस्यैवोपवर्णनारूपं, पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातु बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीति । इमे पुनः स्वीकृतस्य देशान्तरप्रापणार्थे अन्यार्थत्वादप्राकृतकार्येण मन्त्रं गृह्णीतः । यथा तत्रैवातिथ्यायां यदा गार्हपत्यदेशादाहवनीयदेशं प्रोक्ष्य बर्हिर्नीयते न तदाहरणमन्त्रः प्रयुज्यते । एवमिहापि ॥ ४४ ॥ सि० ॥ सन्नहनहरणमन्त्राधिकरणम्॥२१॥ इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १२ ॥ १ ॥

अथ द्वादशाध्याये द्वितीयः पादः ॥ १२ ॥ २ ॥

विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत् प्रभुत्वात् ॥ १ ॥

विहार इति गार्हपत्यादिरग्निस्त्रेतोच्यते विहरणात् । स लौकिकानां कर्मणां पर्वणां स्थालीपाकादीनामन्येषां वा अग्निसाध्यानां पचनदहनप्रकाशनादीनामर्थं साधयेद् निर्वृत्तिं कुर्यात् प्रभुत्वात् । प्रभवति ह्याहुतिप्रक्षेपणे पाकादौ च संयुक्तं च केनाचित् प्रयोजनेनाग्निद्रव्यमुत्पन्नं, वसन्तेऽग्नीनादधीतेति । तत्सामर्थ्याद् यत्र यत्रोपयुज्यते तत्र तत्रोपयुज्यते । एवं तस्योत्पत्तिरर्थवती भवति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २ ॥

मांसपाकप्रतिषेधो भवति तद्वत् । यद्वन्न्यायोऽपदिष्टः, मांसं न पचेयुः । यस्मिन्नग्नौ ये च पचेयुः क्रव्यादं कुर्युरिति । लौकिके हि पाके मांसप्रसङ्गो, न वैदिके शामित्रे मांसपाकः ॥ २ ॥ हेतुः ॥

निर्देशाद् वा वैदिकानां स्यात् ॥ ३ ॥

वैदिकानां वा कर्मणां विहारोऽर्थं साधयेन्न लौकिकानाम् । कुतः। निर्देशात् । निर्दिश्यते, गार्हपत्यादीनां कार्यम् । यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीत्येवमादिभिर्वाक्यैर्यासावुत्पन्ना कार्याकाङ्क्षा सा एतैर्वचनैर्निवर्त्तिता एवमर्थं वैषामुत्पत्तिः । तस्मान्न लौकिकेषु प्रसज्ज्येरन् । माठरादीनामयं परिहारो, न स्थालीपा-

कादीनाम्। तेषामप्याहवनीय एव होमः प्राप्नोति। नैष दोषः। यदाहवनीये जुहोतीति नियमार्थ एष वादः। अन्तरेणापि हि वचनमाहवनीये होमोऽन्यत्र च प्राप्तः। तदेतद् नियमशासनं यत्रानियमप्रसङ्गस्तद्विषयो विज्ञायते। वैदिकेषु चानियमप्रसङ्ग आगतः। आयतनस्यानिर्दिष्टत्वात्। लौकिकानां तु निर्दिष्टमायतनम् औपासनोऽग्निः। तस्मान्न तान्याहवनीये प्रसज्ज्येरन्॥ ३॥ सि०॥

सति चोपासनस्य दर्शनात्॥ ४॥

सति च विहारे औपासनोऽग्निर्दृश्यते, यः कामयेत राष्ट्रमस्य प्रजायै स्यादिति। तस्यौपासने प्रतिहतमन्या जुहुयादिति। राजसूये प्रवृत्ते कर्मणि एतद्वचनम्। तस्मिँश्च काले विहारोऽस्ति। यदि च तत्रैव लौकिकानां कार्यं साधयेत्। यदि च सत्यां तस्यां नोपासनकार्यभावात् स्यात्॥ ४॥ हेतुः॥

अभावदर्शनाच्च॥ ५॥

मांसपाकस्य च वैहारिकेऽग्नावभावं दर्शयति। मांसीयति वा एतस्याहुतस्याग्नयो यजमानस्य ते यजमानमेव ध्यायन्ति। यजमानं सङ्कल्पयन्ति पचन्ति ह वा अन्येष्वग्निषु वृथामांसमप्येतेषां नातोऽन्या मांसाशा विद्यते। अन्यत्र पशुबन्धान्मांसस्याशनमेव वैहारिकाणामग्नीनां परिहरति। तस्मादपि न लौकिकेषु विहारप्रसङ्गः॥५॥हेतुः

मांसपाको विहितप्रतिषेधः स्यादाहुतिसंयोगात्॥ ६॥

यत्तु मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वदिति। तद्विहितप्रतिषेधः स्यात्। आहवनीये वपाया; श्रपणं विहितम्। तस्यायं प्रतिषेधः। कस्मात्। प्राप्तत्वाद् आहुतिसंयोगाच्च। तस्मान्नाग्नौ मांसं पचति, यस्मिन्नाहुतीर्जुहोति। संयोगवाक्यशेषे श्रूयते। आहवनीये चाहुतयो हूयन्तेऽस्माद्वपाश्रपणस्यायं प्रतिषेधः॥ ६॥ आ०नि०॥

वाक्यशेषो वा दक्षिणस्मिन्ननारभ्य विधानस्य॥ ७॥

अथवाऽयमन्यः परिहारः। दक्षिणाग्नौ व्रतश्रपणवाक्यस्यायं विशेषः। अन्यत्र मांसादिति। या सरस्वतीवेशमतीति पशुपुरोडाशो न स्यात्। न कर्त्तव्यः। कुतः। छिद्रापिधानार्थत्वात्। योऽसौ दक्षिणाग्नौ होमस्तत्रैतच्छ्रूयते। तस्माद्दक्षिणाग्न्यभिप्रायं विज्ञायते॥७॥आ०नि०

विहारे लौकिककार्यप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ १ ॥

सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात् पशुपुरोडाशो न स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् ॥ ८ ॥

पशुपुरोडाशो न कर्त्तव्यः । कुतः । छिद्रापिधानार्थत्वात् । पशोश्छिद्रापिधानार्थः स एवं प्रस्तूयते, सुषिरो वैतर्हि पशुर्बर्हिर्वपामुत्खिदति यद् व्रीहिमयः पुरोडाशो भवत्यपिधानायाऽसुषिरायेति । अन्येषां चैवमर्थत्वात् तच्छिद्रापिधानमन्यैरेव क्रियते सवनीयैः पुरोडाशैः । तत्रापि श्रूयते अनुसवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्ते पिहित्यै अच्छिद्रताया इति । अतः कृतार्थत्वात् पशुपुरोडाशो निवर्त्तते ॥ ८ ॥ पूर्व० ॥

क्रिया वा देवतार्थत्वात् ॥ ९ ॥

कर्त्तव्यो वा पशुपुरोडाशः । कुतः । देवतार्थत्वात् । देवतासंस्कारार्थोऽयमित्येतदुक्तम् । अपि वा शेषभूतत्वात् संस्कारः प्रतीयेत स्वाहाकारवदङ्गानामर्थसंयोगादिति। न च पुरोडाशश्छिद्रापिधानार्थः प्रत्यक्षविरोधात् । अर्थवादमात्रं तत् पुरोडाशपिधानार्थे वादमात्रे सवनीयेष्वित्येवमेवायात्तस्माच्चोदकप्राप्त्या कार्यः पुरोडाशः ॥९॥सि०

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥

यथा प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने अङ्गैस्तृतीयसवन इति । तन्त्रविप्रकर्षपरे वाक्ये पुरोडाशं दर्शयति । तस्मादपि कार्यः ॥ १० ॥ हेतुः ॥ पशुपुरोडाशाधिकरणम् ॥ २ ॥

हविष्कृत्सवनीयेषु न स्यात् प्रकृतौ यदि सर्वार्था पशुं प्रत्याहूता सा कुर्याद् विद्यमानत्वात् ॥ ११ ॥

सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानं न कर्त्तव्यम् । कुतः । पशुं प्रत्याहूताऽसौ, पशुमध्यपतिताश्च सवनीयाः । तेषु सैव विद्यमानत्वात् प्रसङ्गादुपयोक्ष्यते । नार्थः पुनराह्वानेन । नैव पशोर्हविष्कृदस्ति औषधार्था अवहननार्था वा । यथा पत्नीवत् तुल्यवच्छ्रूयत इति । सङ्कर्षे वक्ष्यति । प्रकृतौ यदि सर्वार्था आद्यौषधिसान्नाय्यार्थेत्येवं कृत्वा चिन्त्यते । कृत्वा चिन्तेयम् ॥ ११ ॥ पूर्व० ॥

पशौ तु संस्कृते विधानात् ॥ १२ ॥

तार्त्तीयसवनिकेषु पुरोडाशेषु तु सौम्याश्विनयोर्ह्यभेदेन हवि-

ष्कृत् स्यात् । कुतः । पशौ संस्कृते विधानात् । पक्वे पशावेते विधीयन्ते । तस्मिन् काले पाशुकी हविष्कृत् कृतार्थत्वादपवृत्ता । तस्मादन्या ह्वातव्या ॥ १२ ॥ पूर्व० ॥

योगाद्वा यज्ञाय तद्विमोके विसर्गः स्यात् ॥ १३ ॥

न वान्या आह्वातव्या, सैव कुर्याद्विद्यमानत्वात् । न तु कृतार्थत्वादपवृक्तासौ नापवृज्यते । कुतः । यज्ञायासौ पशुबन्धापवृक्ता आदावेव न केवलं, सा यज्ञाङ्गानि सर्वाणि साधयितुम् । कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तीत्येवमादिना मन्त्रेण यज्ञार्थं युक्ता तस्या यद्विमोको विसर्गो न्याय्यः, तत् कारणं कस्याञ्चिदापदि पुनस्तथा कदाचित् कार्य्यं भवेत् । तस्मान्न भेदेनाह्वातव्या ॥ १३ ॥ सि० ॥ सवनीयेहविष्कृदाह्वानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

निशियज्ञे प्राकृतस्यापवृत्तिः स्यात् प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ १४ ॥

इदं श्रूयते । अग्नये रक्षोघ्नेऽष्टाकपालं निर्वपेद् यो रक्षोभ्यो बिभीयादिति । पुनरपि तत्रैवामावास्यायां निशि यजेतेति । तस्मिन् किममावास्या तन्त्रं निशि प्रसज्ज्यते, उत नेति चिन्तायां पक्षः परिगृह्यते । निशियज्ञे प्राकृतस्यापवृत्तिरिति । अस्मिंन्निशियज्ञे प्राकृतस्य तन्त्रस्यातन्त्रस्यापवृत्तिर्न प्रसज्ज्येत । कुतः । प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । प्रत्यक्षशिष्टा इयमिष्टिः । अग्नये रक्षोघ्नेऽष्टाकपालं निर्वपति यो रक्षोभ्यो बिभीयादिति उक्तम् । किमतः । तत एवं विज्ञायते । स्वतन्त्रेयमुत्पन्ना, न कस्यचित् कर्मणस्तन्त्रं मध्ये, यथा पशुपुरोडाशोऽग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालन्निर्वपतीति । यथा वैष्णवो वैश्वदेवस्य यदधोऽवमृद्येतया स्फचया आश्लिष्येत तद्विष्णव उरुक्रमायावद्येदिति । न त्वमावास्यायामित्यमावास्या कर्मणो मध्ये श्रुता । नामावास्याशब्दःकर्मवचनः । किं तर्हि । कालवचनः । काले श्रुतिः, कर्मणि लक्षणा । श्रुतिश्च लक्षणातो न्याय्या । न चेत् कस्यचित् कर्मणो मध्ये श्रूयते कस्य तन्त्रं ग्रहीष्यते । न तस्मात् स्वतन्त्रा ॥ १४ ॥ पूर्व० ॥

कालवाक्यभेदाच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १५ ॥

कालभेदाद् वाक्यभेदस्तावदमावास्यायां रात्रौ निशि यज्ञः ।

प्रतिपद्यहन्यमावास्या । कालभेदेन वैगुण्यान्नामावास्यातन्त्रं निशि यज्ञस्योपकर्त्तुमर्हति। कथं तर्हि । पाशुकाः प्रयाजास्तिष्ठति पशौ क्रियमाणाः सन्तस्तस्य पुरोडाशस्योपकुर्वन्ति । उक्तस्तत्र न्यायो, न कृतस्य गुणानुग्रहार्थमावृत्तिरस्तीति । इह पुनरकृतामावास्या । तस्मादऽवैगुण्याय स्वतन्त्रं कर्त्तव्यम् । वाक्यभेदाच्च भिन्नदेशो चैकवाक्ये अमावास्यायां यजेत, अमावास्यायां निशि यज्ञेनेति । एवं दर्शपूर्णमासप्रकरणे । एवं काम्यास्विष्टिषु । किमतः । यदि समानदेशो स्यातां ततोऽमावास्यायां यजेतेति आमावास्ये कर्मणि काल उपात्तस्तस्मिन्नेव च निशियज्ञश्चोदित इति गम्येत । तत्रामावस्यामध्य एव विहितः स्यात् । यथा पुनर्देशभेदे सति यथामावास्यायां यजेतेत्येकं दर्शपूर्णमासप्रकरणे, एकं काम्यास्विष्टिषु अनुपादेयत्वेन चोद्यते । एवमिहापि । न तुल्यकालत्वे प्रसङ्गो भवति । यथा विकृता इष्टयो दर्शपूर्णमासाभ्यां तुल्यकाला अपि सत्यो न दार्शपौर्णमासिकं तन्त्रमुपजीवन्ति । तस्मात्तन्त्रभेदः ॥ १५ ॥ सि० ॥ निशि यज्ञाधिकरणम् ॥ ४

वेद्युद्धननव्रतं विप्रतिषेधात्तदेव स्यात् ॥ १६ ॥

किमेष एवोत्सर्गः सर्वतन्त्रे भिन्नम् । न खलु वेद्युद्धननं व्रतं तदेव यद्दर्शार्थे वेदेरुद्धननं कृतम् । तेनोद्धतायाः पुनरुद्धनने न हि किञ्चित् कार्यमस्ति । केवलं कृतदूषणं भवेत् । व्रतं चोपेतमनुत्सृष्टं पुनरुपेतुमशक्यम । उपेयमानश्च पिष्टपेषणवदकिञ्चित्करं स्यात् । तस्मादेतदुभयमपि तदेव प्रसज्ज्यते ॥ १६ ॥ पूर्व० ॥

तन्त्रमध्ये विधानाद् वा तत्तन्त्रा सवनीयवत् ॥ १७ ॥

तत्तन्त्रा वा निशीष्टिः स्यात् । आमावास्यातन्त्रेयं, न स्वतन्त्रा । कुतः । तन्त्रमध्ये विधानात् । आमावास्यातन्त्रमध्ये इयं विहिता, आमावस्यायां निशि निर्वपेदिति । न तु कालवचनोऽमावास्याशब्दो, न कर्मवचन इत्युक्तम् । सत्यं, कालवचनः । स तु कालस्तन्त्रमध्ये । तत्र विधीयमानत्वात् तन्त्रमध्ये विहिता भवति, सवनीयवत् । तद्यथा सवनीयाः पुरोडाशाः, न तावत् पशुकर्मोद्दिश्य विधीयन्ते । अथ च पशुतन्त्रमध्ये विहिता भवति । यस्मिन् स्थाने विहिता तत्स्थाने पशुतन्त्रा । इयमपि तन्त्रमध्ये पतिता । सवनीयभेदे च न स्वतन्त्रा भवितुमर्हति ॥ १७ ॥ सि० ॥ वेद्युद्धननाधिकरणम् ॥ ५ ॥

वैगुण्यादिध्मबर्हिर्न साधयेदग्न्यन्वाधानं च यदि देवतार्थम् ॥ १८ ॥

अत्राह । किमेष एवोत्सर्गः । सर्वममावास्यातन्त्रनिशीष्टयर्थं साधयतीति । न खलु इध्माबर्हिर्न साधयेत् । कुतः । वैगुण्यात् । इध्मो नामाग्निसमिन्धनार्थः । स प्रतिपद्याहितः । अमावास्यायां निशि वर्तमानस्य निशि यज्ञस्याग्निसमिन्धनं साधयेद् बर्हिरपि वेदिस्तरणार्थम् । ते यदि प्रसज्ज्येयातां विगुणो निशियज्ञः स्यात् । तस्माद्भेदेन ते कर्त्तव्ये ॥ १८ ॥ पूर्व० सि० ॥ इध्मबर्हिरधिकरणम् ॥ ६ ॥

अग्न्यन्वाधानञ्च यदि देवतार्थम् ॥ १९ ॥

यदि देवतापरिग्रहार्थमग्न्यन्वाधानं, तदपि भेदेन कर्त्तव्यम् । प्राकृतेनाग्न्यन्वाधानेनामावास्यादेवताः परिगृहीताः । न च रक्षोघ्नोऽग्निः । तत्परिग्रहार्थमप्यग्निधारणार्थम् । ततः प्राकृतेनैव धारितत्वादग्नेर्न कर्त्तव्यम् । देवतापरिग्रहार्थता वाक्यशेषे श्रूयते । ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्विति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति । देवता एव तत्पूर्वेद्युः परिगृहीताः । श्वो भूते हि यजत इति ॥ १९ ॥ पूर्व० सि० ॥ देवतार्थाऽग्न्यन्वाधानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अत्राशङ्कते,

आरम्भणीया विकृतौ न स्यात् प्रकृतिकालमध्यत्वात् कृता पुनस्तदर्थेन ॥ २० ॥

वैकृतेषु कर्मसु दार्शपौर्णमासिकारम्भणीया कर्त्तव्या, उत नेति । विचारेण कर्त्तव्येत्युच्यते । किं कारणम् । प्रकृतिकालमध्यत्वात् । प्रकृते दर्शपूर्णमासयोर्यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तन्मध्ये वैकृतानि कर्माणि यत्तत्र कृता पुनस्तदर्थेन कृतस्य यावज्जीविकस्य प्रयोगस्यार्थेन आदौ कृतारम्भणीया ॥ २० ॥ पूर्व० ॥

सकृदारम्भसंयोगात् ॥ २१ ॥

एकः पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगादित्युक्तम् । एवं सैव तेषां प्रसङ्गात् कार्यं साधयिष्यतीति । तस्मान्न तेषु भेदः स्यात् ॥२१॥ हेतुः

स्याद्वा कालशेषभूतत्वात् ॥ २२ ॥

स्याद्वा विकृतिष्वारम्भणीया । कुतः । चोदकेन प्राप्यत इति ।

न तु प्रकृतिकालमध्यपातात् प्रसज्ज्यत इत्युक्तम् । न यावज्जीवकालः । प्रकृतेः शेषभूतत्वात् कर्तृधर्मोऽसावित्युक्तम् । कर्त्तुर्वा श्रुतिसंयोगादिति । योऽसौ कर्तृधर्मनियमः । तस्याकालः । प्रकृतेस्तु दर्शपूर्णमासः स्वकालः । तस्मान्न दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य तन्त्रमध्ये प्रतीमा विकृतयः । अतो न स्वारम्भणीया प्रसज्ज्यते । अन्यथा कृत्वा दोष उक्तोऽन्यथा परिहारः । दार्शपूर्णमासिके यावज्जीवं काल इति कृत्वा दोष उक्तः । नैयमिक इति परिहारः । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति ॥ २२ ॥ सि० ॥

आरम्भविभागाच्च ॥ २३ ॥

विभक्तः प्रकृतिविकृत्योरारम्भस्तदा प्रकृतिरुत्पन्नस्यैव हि कामेन निमित्तेन वा चोद्यते । अतस्तस्याः प्रकृत्यारम्भेणारम्भः । आरम्भभेदाच्च तन्निमित्ताया आरम्भणीयाया भेदः स्यात् । तस्माद्विकृतिष्वारम्भणीया ॥ २३ ॥ हेतुः ॥ आरम्भणीयाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पञ्चदशरात्रे अग्निष्टुदेकाहः प्रथममहः । ततो ज्योतिर्गौरायुरिति अहः । परिशिष्टेष्वेकादशाहिको धर्मः कर्तव्यः, उताग्निष्टुत इति । ननु सिद्धमेतत् । चोदकनामधेययोर्बलाबलपरीक्षायामेकाहिको धर्मः कर्त्तव्य इत्युक्तम् । न च क्रत्वभिधानादधिकानामशब्दत्वमिति । तथा सिद्धन्यायान्तरेणाक्षिप्यते । अथवा नाम्नामेव मिथश्चिन्ता ।

विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वम् ॥ २४ ॥

विप्रतिषिद्धधर्माणामेतेषामग्निष्टुतश्चैकादशानां चाह्नां समवाय एतस्मिन् पञ्चदशरात्रे भूयसामेकादशानामह्नां सधर्मकत्वं स्यात् । तदीयो धर्मः कर्तव्यः । को हेतुः । भूयस्त्वमेव । बहुषु गुणसम्पन्नेषु महत् फलं भवति । एकस्मिन्नल्पं फलम् । एष लोके दृष्टान्तः । लोके एकादशसु प्रदीपेषु तैलवर्त्तिसम्पन्नेष्वेकस्मिन् गृहे महान् प्रकाशो भवति । विपर्यये अल्पः । किं पुनरिहोदाहरणम् । सुब्रह्मण्याग्निष्टुत्याग्नेयी । इतरेष्वहःस्वैन्द्री । तत्रैन्द्री कर्तव्या ॥ २४ ॥ सि० ॥ विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां सधर्मकत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत् ॥ २५ ॥

यत्र तुल्यसंख्यानां प्रधानानां धर्मविप्रतिषेधः । तत्र मुख्यधर्मः

कर्त्तव्यः । यथाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् संग्रामे । सारस्वतीं मेषीं वानस्पतये इति । तत्र मुख्यस्याग्नावैष्णवस्य कल्पो भवति । कुतः । पूर्वचोदनात् । पूर्वचोदितत्वात् । पाठक्रमेणापूर्वमाग्नावैष्णवः कर्त्तव्यः । तस्य धर्मा अप्रत्यनीकाः प्राप्नुवन्ति । उत्तरस्य तु पूर्वेण विरुद्धाः । तदुत्तरकाला हि तस्य प्राप्तिः । तद्धर्माणाञ्च पूर्वस्य कृते कल्पे उत्तरस्य तेनैव कृतार्थत्वात् । स्वकल्पो निवर्त्तते । एकाधिकरण्यं चैके मन्यन्ते । तेषां पञ्चदशरात्रेऽपि मुख्यधर्मोऽनुग्रहणं वा ॥ २५ ॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २६ ॥

अन्यार्थोऽपि पूर्वं प्राप्तस्य बलीयस्त्वं दर्शयति । अध्वरस्येव पूर्वमथाग्नेर्यीज्यते रूपाऽपि ह्येव कर्मवदग्निकर्मेति । इदं चापि यथा वै पूर्वावसायिनो जघन्यावसायिनं नोन्नीयन्ते नावसास्यन्तीत्येवमेवैतदिति ॥ २६ ॥ उदाहरणम् ॥ तुल्यसंख्यानां मुख्यधर्मग्रहणाऽधिकरणम् ॥ १० ॥

अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ २७ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीया । आग्नावैष्णवमेकादशकपालान्निर्वपेद् दीक्षिष्यमाण इति तत्रैव । स सोम्यमहः तयोः पूर्वं कालो य इष्ट्या पशुना सोमेनाग्रयणेन वा यजेत सोऽस्मावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति वचनात् । यदा एका दीक्षा तिस्र उपसद इत्येवमादयः कल्पास्तदा विरोधः । तत्र चिन्ता । किं दीक्षा पर्वणि कर्त्तव्या, अपर्वणि श्रुत्या, उत विपर्यय इति मुख्यत्वाद्दीक्षा कार्येति प्राप्ते, उच्यते । अङ्गगुणेन प्रधानगुणस्य विरोध एतस्मिन्न गुणो बाध्येत । कुतः । तादर्थ्यात् । अङ्गगुणवत् क्रियते प्रधानं सगुणं स्यादिति चेदङ्गे गुणवति क्रियमाणे विगुणमापद्यत, कोऽर्थोऽङ्गेनागुणवता कृतेन । तस्मात् पर्वणि श्रुत्या कर्त्तव्या, अपर्वणि दीक्षा ॥ २७ ॥ पूर्वःसि० ॥ ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाधिकरणम् ॥ ११ ॥

परिधेर्द्व्यर्थत्वादुभयधर्मा स्यात् ॥ २८ ॥

पशुमत्सु चातुर्मास्येषु श्रूयन्ते । परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीति । स परिधिरुभयधर्मा स्यात् । परिधिधर्मा यूपधर्मा च । कस्मात् । द्व्यर्थत्वात् स करोति अग्नेश्च परिधानं पशोश्च प्राबल्यम् । अर्थप्रयुक्ताश्च

धर्माः । तस्मादुभये कर्त्तव्याः । अविरुद्धाश्च ये । यथा, यवमतीभिरद्भिः प्रोक्षणमञ्जनं परिव्याणमिति यूपधर्माः । इध्मसन्नहनं समानं जुह्वा वसुरसीत्येवमादिभिरञ्जनमभ्याश्रावणमिति परिधिधर्माः॥२८॥

यौप्यस्तु विरोधे स्यान्मुख्यानन्तर्यात् ॥ २९ ॥

विरोधे तु सति यूपधर्माः । कस्मान्मुख्यानन्तर्यात् । मुख्यः पशुः । स हि यजिं निर्वर्त्तयति । तस्यानन्तरो यूपः । सन्निपातित्वात् । तेन सोऽन्तरङ्गः परिधिस्त्वग्निना सम्बध्यते, अग्निर्हविषा । स बहिरङ्गः । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चान्तरङ्गं बलीयः । तत् कस्य हेतोः । अत्र हि पूर्वः प्रत्ययो भवेत् । इमे धर्मा अपूर्वार्थाः । तत् साक्षादपूर्वेणासम्बध्यमानास्तदङ्गेषु विज्ञायन्ते । अतस्तत्र बुद्धिरपूर्वाऽसम्भवेन निवर्त्तमानाऽङ्गेषु प्रवर्त्तमाना अन्तरङ्गे तावदापतति । ततो व्यवहितः । बहिरङ्गे च यत्र पूर्वमापतति तत्रैव तिष्ठति । तदतिक्रमे कारणाभावात् । तस्माद्विरोधे ये ये धर्मास्ते कर्त्तव्याः ।कः पुनरसौ तक्षणमुच्छ्रयणं निखननमिति ॥ २९ ॥ पूर्व० ॥

इतरो वा तस्य तत्र विधानादुभयोश्चाङ्गसंयोगः॥३०॥

इतरो वा यूपधर्मो वा अविरोधी कर्त्तव्यः । कुतः ? । तस्य तत्र विधानात् । तस्य यूपकार्यस्य पशुनियोजनस्य तत्र परिधौ विधानात् । परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति, अवस्थाप्य परिधित्वं नियोजनमुच्यते । तस्य परिधित्वानुपमर्देन विज्ञायते तथाभूतोपदेशात् । यथा खलेवाली यूपो भवतीति । यद्युच्छ्रयेत तक्षेद्वा परिधित्वमेव व्याहन्येत । सत्योक्तोऽसावुपशमश्च । तत्र परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीत्येतदेव वा अयथार्थं स्यात् । उभयोश्च पक्षयोरङ्गेनैव धर्मस्य संयोगः । उभयोश्चाङ्गसंयोगो, न क्वचित् प्रधानेन प्रत्यासत्तिरिति । यच्च सत्योपकारविशेषः । तस्मादकरणं सा । अतः परिधिधर्मः कर्त्तव्यः ॥ ३० ॥ सि० ॥ परिध्यधिकरम् ॥ १२ ॥

पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद् वैकृतश्चेदुभयोरश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३१ ॥

सवनीये पशौ सवनीयेषु पुरोडाशेषु पुरोडाशे प्रसङ्गे विकल्पः स्यात्,पाशुकं वा तन्त्रं सवनीयेषु प्रसज्यते । सवनीयतन्त्रं वा पशोः । कुतः । विशेषाभावात् । नात्र पुरोडाशाः पशुतन्त्रे विधीयन्ते, न पशु-

पुरोडाशतन्त्रे । उभयोः स्वतन्त्रम् आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति, अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्त इति । तत्र यदि कस्यचित् प्रत्यक्षशिष्टं स्यात् । कस्यचिदानुमानिकं तदा यस्य प्रत्यक्षशिष्टं स तन्त्री स्यादितरः प्रसङ्गभाक् । उभयोश्चाश्रुतभूतत्वम् । पशुरपि वैकृतः पुरोडाशा अपि । तेनायमपि विशेषो नास्ति । अत उभयोस्तुल्यप्राप्तेरन्यतरेण कृतार्थत्वाद्विकल्पः । ननु वैकृत एवायं पशुः । तत्र वैकृतश्चेति संशयवचनं न युक्तम् । अत्रोच्यते । असंशयितेऽपि संशयवादो भवति । यथा-ईजाना बहुभिर्यज्ञैर्ब्राह्मणा वेदपारगाः * शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युर्यतस्ते परमा गतिः ॥ ३१ ॥ पूर्व० ॥

पाशुकं वा वैशेषिकाम्नानात्तदनर्थकं विकल्पे स्यात्॥३२॥

पाशुकं वा तन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्ज्यते । न विकल्पः स्यात् । कुतः । तस्य वैशेषिकाम्नानात् । पशोर्वैशेषिको धर्मस्तत्राम्नातः सूक्तवाकप्रैषः-अग्निमद्येति । तदाम्नातमनर्थकं विकल्पे सति स्यात् । अन्तरेणापि ह्याम्नानं पक्षे भवत्येव सः । अत आम्नातसामर्थ्यान्नित्योऽसौ । न च पौरोडाशिके तन्त्रे प्रसज्ज्यते । स हि मैत्रावरुणेन प्रैषो वक्तव्यः । न च तत्र मैत्रावरुणोऽस्ति । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इति नियमात् । पशौ तु न सोऽस्ति । पशुतन्त्रे प्रसज्ज्यमाने न किञ्चिद्वैगुण्यम् । पुरोडाशतन्त्रे सति ऋत्विक्संख्या वा वर्जयितव्या, अमैत्रावरुणेन वायं प्रैषो वक्तव्यः । उभयथा प्रकृतिविरोधः । तस्मान्नियमेन पाशुकं तन्त्रं प्रसज्ज्यते ॥ ३२ ॥

पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात् ॥ ३३ ॥

अपि च पशोस्तन्त्रस्य विप्रकर्षो वपया प्रातःसवनेन चरन्ति पुरोडाशेन मध्यन्दिने सवने अङ्गैस्तृतीयसवन इति । तस्य विप्रकृष्टत्वात्तन्त्रमध्ये पुरोडाशानां विधानं युज्यते । प्रातःसवनीयानां तु पुरोडाशानां तन्त्रं प्रातःसवन एवापवृज्यते । अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्त इति वचनात् । तन्मध्ये पशोः पातो न घटते पुरोडाशाङ्गप्रचारयोर्व्यतिरेकात् । इह च प्रातःसवनीयैरेव सह पशोः सन्देहः । इतरे पुनः पुरोडाशा असंशयं पशोः प्रातःसवनीयानां वा तन्त्रमध्ये पतिताः । ननु आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति अनु-

याजानामुत्कर्षात् पौरोडाशिकमपि तन्त्रं प्रवर्तते । नेत्याह । अयमपि पाशुकानामनुयाजानामुत्कर्षः । कथं ज्ञायते । सोमान्तैश्चरोः प्रतिपत्तिर्दृश्यते । संस्थिते यज्ञे प्रस्तरं प्रासयति । चरुमयज्ञवैशसायेति । सा पश्वनुयाजैरुत्कृष्टस्य युज्यते, न पौरोडाशिकैः । तस्योत्कर्षो न प्राप्नोति । प्रासङ्गिकश्च नोत्कर्षेदसंयोगादिति । तेषां हि हविःप्रचारादूर्ध्वमवसरः । तद्वशाश्च उत्कर्षवादः । प्रातःसवनीयानान्तु ये अनुयाजा न ते तद्देशाः । अतो न तेषामुत्कर्षः । तस्मात् पाशुकं तन्त्रम् । अथ वचनमिदं कस्मान्न भवति । परिहृतमेतद्विकारवाक्यं स्यात् प्रतिपत्तिविशेषं कालं च विदधत् । तस्मात् पाशुकं तन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्ज्यते, न विकल्पते इति ॥ ३३ ॥ हेतुः ॥ सवनीयपुरोडाशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

अपूर्वे च प्रकृतौ समानतन्त्रा चेदनित्यत्वादनर्थकं हि स्यात् ॥ ३४ ॥

यदा प्रकृतिर्विकृत्या समानतन्त्रा तदा किं प्राकृतं तन्त्रं कर्तव्यम्, उत वैकृतम् । ननु नैव प्रकृतिर्विकृत्या समानतन्त्राऽस्ति । समानतन्त्रा चेदित्येवं कृत्वा चिन्तेयम् । किं प्राप्तम् । यदि पूर्वं प्रकृतिः प्रयुज्यते तत् प्राकृतम् । अथ विकृतिस्ततो वैकृतम् । किं पुनरत्र युक्तम् । प्रकृतिरिति नित्या प्रकृतिरागन्तुर्विकृतिरिति । कामे वा निमित्ते वोत्पन्ने आगच्छति पूर्वावसायिनश्च बलीयांसो जघन्यावसायिभ्यः । तस्मात् प्रकृतिः पूर्वं प्रयुज्यते । तस्य तन्त्रं कर्तव्यम् । प्राप्तकालत्वात् । तस्मात् प्राकृतं तन्त्रं कर्तव्यमित्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अपूर्वे च वैकृतं तन्त्रं प्रकृतेः प्रसज्ज्यते । समानतन्त्रा चेदनित्यत्वाद्विकृतेः कामे वा उत्पन्ने निमित्तेऽसावागच्छति । नैमित्तिकी चिकीर्षा तान्नित्यां चिकीर्षां बाधते । सत्यां हि नित्यायां सा भवति । अतस्तामबाधमाना नैवोत्पद्यते । यदि न बाध्येत अनर्थकं स्याद्वैकृतं विधानम् । तस्माद्वैकृतं तत्र प्रकृतौ प्रसज्ज्यत इति ॥ ३४ ॥ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ॥ ॥ समानतन्त्रयोः प्रकृतिविकृत्योर्विकृतितन्त्रताऽधिकरणम् ॥ १४ ॥

आग्रयणे द्यावापृथिवीय एककपालः । स वैश्वदेविकैककपालप्रकृतिः । तस्य धर्मः प्रसूनं बर्हिरितरेषां प्रसूनमप्रसूनं वा । तत्र किम-

नियमः, उत प्रसूनमेवेति विचारः । आग्रयणे तु ऐन्द्राग्नस्य मुख्यत्वादनियमे प्राप्ते, उच्यते ।

अधिकश्च गुणः साधारणे विरोधात्
कांस्यभोजिवदमुख्येऽपि ॥ ३५ ॥

साधारण एतस्मिन् दार्शपौर्णमासिके आग्नेयेन्द्रादीनां योऽयमधिको गुणो द्यावापृथिवीयस्य वैशेषिकः सोऽपि मुख्येऽपि सति द्यावापृथिवीये नियम्येत । अविरोधात् । कांस्यभोजिवत् । तद्यथा शिष्यस्य कांस्यपात्रभोजित्वनियम उपाध्यायस्य न नियमः । यदि तयोरेकस्मिन् पात्रे भोजनमापद्यते । अमुख्यस्यापि शिष्यधर्मो नियम्येत मा भूद्धर्मलोप इति । एवमिहापि । तस्मान्न नियमः ॥ ३५ ॥ पूर्व० ॥

तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रस्य नियमः स्याद्यथा
पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ ३६ ॥

तस्य प्रसूनस्य प्रवृत्त्या वैश्वदेविकं तन्त्रं सूक्तवाकस्य प्रैषेण वैशेषिकेण नियतम् ॥ ३६ ॥ पूर्व० ॥

न वाऽविरोधात् ॥ ३७ ॥

न वा नियम्यते । कुतः । अविरोधात् । अविरुद्धोऽयं धर्म इतरेषामपि हविषाम् । तेन न वैशेषिकः । अवैशेषिकत्वान्न ततोऽन्यतरन्नियन्तुं शक्नोति । वैशेषिकस्तु सूक्तवाकः । तस्मात् सोऽन्यतरं नियन्तुमुत्सहते ॥ ३७ ॥ सि० ॥

किञ्च,

शास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ ३८ ॥

न च शास्त्रविहिताः प्रसूनाः । किं तर्हि । चोदकप्राप्ताः । किमतः । यदि शास्त्रविहिता भवेयुः ततस्तेन प्रकृतिलिङ्गेन वैश्वदेविकं तन्त्रं नियम्येत । एवं द्यावापृथिवीयधर्मत्वात् प्राप्तानामेव प्रसूनानां पुनर्वचनमानर्थक्यपरिहारलक्षणं वा वैश्वदेविकस्य तन्त्रस्य विधानं विज्ञायते । प्रसूनादितन्त्रं भवतीति न तच्छास्त्रलक्षणम् । तस्मान्नास्ति तन्त्रस्य नियम इति ॥ ३८ ॥ हेतुः ॥ आग्रयणेष्ट्यधिकरणम् ॥ १५ ॥ इत्याचार्यश्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १२ ॥ २ ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १२ ॥ ३ ॥

विश्वजिति वत्सत्वग्नामधेयादितरथा तन्त्रभूयस्त्वादहतं स्यात् ॥ १ ॥

अस्त्यष्टरात्रोऽहीनः। तस्य विश्वजिदभिजितावग्निष्टोमावभित उभयतो ज्योतिर्मध्ये षडहः पशुकामो ह्येतेन यजेतेति। विश्वजित्येकाहवत् सत्वगवभृथादुदेत्येतस्य परिधानार्थाम्नाता वत्सत्वचं परिधत्त इति, ज्योतिष्टोमे अहतं वासः, अष्टरात्रे उभयं प्राप्यते। तयोः परिधानयोरेकार्थत्वाद्विकल्पे प्राप्ते,

उच्यते। वत्सत्वक् स्यान्न विकल्पः। नामधेयेन वत्सत्वक् प्राप्यते। चोदकेनाहतम्। चोदकाच्च नामधेयशब्दो बलवत्तर इत्युक्तम्। अपिच वत्सत्वग्विधानादधिकानामशब्दत्वमिति यदि नामधेयतः प्राप्तिर्न स्यात्तो भूयस्त्वेन ज्योतिष्टोमप्रकृतीनामह्नामहतं स्यात्। अस्ति त्वसौ। तस्मान्नाहतं भवति। नन्वभिजिज्ज्योतिरिति ज्योतिष्टोमिकधर्मग्राहीण्येतानि नामधेयानि सन्ति। तथापि मुख्यत्वाद्विश्वजित एव बलवत्त्वम् ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

अविरोधो वा उपरिवासो हि वत्सत्वक् ॥ २ ॥

न वा नियमो, वत्सत्वगेवेति। किं तर्हि। समुच्चयः। सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचनोऽनुगृह्यते। ननु नामधेयस्य बलवत्त्वादहतं बाध्यते। विरोधे सति बाध्येत। अविरोधश्चानयोः कथम्?। उपरिवाससः कार्ये वत्सत्वग्भविष्यति। वासोद्वयं पुरुषस्याचारतः प्राप्यते। ननूपरि वाससि परिधत्त इति न भवति। नैतदेवम्। उपरिवाससयपि भवति। यथा, केवलं परिधत्ते, रौरवं परिधत्त इति। तस्मात् समुच्चयः ॥२॥ सि० ॥ विश्वजिति वत्सत्वगधिकरणम् ॥१॥

अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्याच्छिष्टकृद्दर्शनाच्च ॥ ३ ॥

अग्नौ श्रूयते, अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशमनुदेवसुवां हवींषि निर्वपतीति। अनुबन्ध्यायामपि देविकाहवींषि। तत्र भूयस्त्वेन तन्त्रं नियम्यते। अनुनिर्वाप्याणां बहुत्वात्। तत्तन्त्रं पशुपुरोडाशे प्रसज्येत। किञ्च यत् स्विष्टकृच्छब्दकं स्विष्टकृतो वचनं दृश्यते पशुपुरोडा-

शस्य देविकाहविषां चाग्नये स्विष्टकृते समवद्यतीति । तदनुनिर्वाप्याणां तन्त्र उपपद्यते । यदा तु पशुपुरोडाशतन्त्रं तदा स्विष्टकृच्छब्दकं स्यात् । तस्मादनित्यत्वादागन्तुकत्वाद्वा तथा ॥ ३ ॥ पूर्व० ॥

आगन्तुकत्वाद्वा स्वधर्मा स्याच्छ्रुतिविशेषादितरस्य च मुख्यत्वात् ॥ ४ ॥

आगन्तवोऽनुनिर्वाप्याः । श्रुतिविशेषात् । एवं हि श्रूयते, पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति । एवं श्रुते पूर्वं पशुपुरोडाशः, पश्चादनुनिर्वाप्या भवन्तीति स मुख्यः, इतरे तु जघन्याः । अतस्तेषामागन्तुत्वादितरस्य च मुख्यत्वात् पशुपुरोडाशः स्वधर्मा स्यात् ॥ ४ ॥ सि० ॥

स्वस्थानत्वाच्च ॥ ५ ॥

अपि च पशुपुरोडाशस्थानं यद्वपाप्रचारात् परतोऽङ्गैरपि तस्य तत्स्थानैरेव भवितव्यं, प्रधानदेशत्वात्तेषाम् । यद्यनुनिर्वाप्याणां तन्त्रं स्यात् । ततस्तस्मिन् स्थाने तदङ्गानि क्रियेरन् । पशुपुरोडाशाऽङ्गान्यन्यस्थानानि भवेयुः । तेषां स्वस्थानाय पशुपुरोडाशस्य तन्त्रं स्यात् कर्तव्यम् ॥ ५ ॥ हेतुः ॥

स्विष्टकृच्छ्रपणान्नेतिचेद्विकारः पवमानवत् ॥ ६ ॥

स्विष्टकृच्छ्रपणान्नेति चेदिति यदुक्तं तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । विकारः पवमानवत् । एवञ्च पशुपुरोडाशस्य तन्त्रेण अनिरुक्ते स्विष्टकृति प्राप्तो विकारो वचनाद् भविष्यत्यग्नये स्विष्टकृते समवद्यति सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति । यथाग्नये पवमानाय निर्वपतीति वचनात् पवमानशब्दको निर्वापः क्रियते, एवमिहापि ॥ ६ ॥ आ० नि० ॥

अविकारो वा प्रकृतिवच्चोदनां प्रतिभावाच्च ॥ ७ ॥

अविकारः । अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यं, प्रकृतिवदतिदेशाद्यन्तवचनादिति नात्र विकारो विधीयते । किं तर्हि । समवदानम् । देविकाहविषामग्नये स्विष्टकृते समवद्यतीति । तत्र विकारेऽन्यस्मिन् विधीयमाने वाक्यं भिद्यते । कथं तर्हि । स्विष्टकृद्वचनम् । चोदनां प्रतिभावाच्च । दर्शपूर्णमासयोर्नास्ति स्विष्टकृच्चोदना सा स्विष्टकृच्छब्दिका । तत् प्रत्येतद्वचनं तदुपलक्षणाय । तस्मादग्नये योऽग्नौ शेषभागितया तदुक्तं स्यात्तावदग्नये स्विष्टकृत इति । यथा शरमयं बर्हि-

भवतीति नवनीतमाज्यमिति प्राकृते कार्ये ह्येते प्रकृतिलिङ्गेन द्रव्यशब्देन । एवमिहापि स्विष्टकृच्छब्देन प्राकृती लक्षणया देवतानूद्यते ॥ ७ ॥ सि० ॥ अनुनिर्वाप्याधिकरणम् ॥ २ ॥

एककर्मणि शिष्टत्वाद् गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ८ ॥

य एकस्मिन् कर्मणि गुणा बहवः शिष्यन्ते तेषां सर्वेषां क्रिया स्यात् । समुच्चय एव सर्वेषां शासनमर्थवद् भविष्यति । सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुगृह्यते । यथाऽऽघारे ऋजुमाघारयति सन्ततमाघारयति प्राञ्चमाघारयति च ॥८॥ सि० ॥ आघारे ऋजुत्वादिसमुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

एकार्थास्तु विकल्पेरन् समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात् प्रधानस्य ॥ ९ ॥

ये त्वेकार्था एककार्यार्थास्ते विकल्पेरन् । यथा व्रीहियवौ, यथा खादिरादीनि यूपद्रव्याणि । बृहद्रथन्तरे ते विकल्पेरन् । तस्मात् समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात् प्रधानस्य । एकेन कार्ये कृते यदि द्वितीय उपादीयते । आवृत्तिः प्रधानस्य भवेत् । सा चायुक्ता । किं कारणम् । प्रधानं हि फलाय वा क्रियते फलवदुपकाराय वा, नाङ्गम् । सकृत् कृतेन च कृतं कार्यम् । तस्य निरर्थिका आवृत्तिः ॥ ९ ॥ सि० ॥

अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत् ॥ १० ॥

इति चेत् पश्यसि अनर्थकोऽभ्यास इति । नानर्थको, गुणान्तरं स तस्यार्थवत्त्वायाभ्यस्येत ॥ १० ॥ आ० ॥

नाश्रुतत्वाद्धि विकल्पवच्च दर्शयति कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥ ११ ॥

नैतद्युक्तम् । कुतः । अश्रुतत्वात् । अश्रुतोऽभ्यासः । तस्य प्रमाणं नास्ति । केन करिष्यति ? । गुणान्तरशासनस्यार्थवत्त्वं वक्ष्यति । कालान्तरे अर्थवत्त्वं स्यादिति । अभ्यासशास्त्रं क्वचिद् भवति, संसव उभे कुर्यात् । गोसव उभे कुर्य्यात् । अभिजित्यवश्यैकाहे श्रूयते । उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादिति । तत् समुच्चये सति न स्यात् । तस्मादपि च विकल्पवच्च दर्शयति । विकल्प इव दर्शनं भवति । बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वाऽन्येषां यज्ञक्रतूनां यूपा भवन्ति तथैतस्य खादिर एव कार्य इति वाजपेये खादिरं नियच्छन्नन्यत्र

विकल्पमनुवदति । तस्मादपि विकल्पः कालान्तरे अर्थवत्त्वं स्यात्। यच्च गुणान्तरशासनस्यानर्थक्यमिति कालान्तरे प्रयोगान्तरेऽर्थवत्त्वं तस्यापि भविष्यति । तस्मिन्नर्थवति नाभ्यासस्य प्रमाणम् । ननु विकल्पस्यापि नास्ति प्रमाणम् । विकल्पेन किञ्चिदश्रुतं क्रियते । व्रीहिभिर्यजेतेति श्रुतैरिज्यते । यवैर्यजेतेत्यपि श्रुतम् । तैरपीज्यते । एकस्मिन् प्रयोगे कार्याभावान्नोभाभ्यामिज्यते । अथ कस्मान्न मिश्रीयते तेन । तदुक्तम् । एकैकस्य निरपेक्षस्य साधकत्वं श्रुतम् । तस्मिन् मिश्रीभावे बाध्येत । तस्माद्विकल्पः ॥ ११ ॥ आ० नि० ॥ विकल्पाऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात् सर्वस्य निर्घातः ॥ १२ ॥

प्रायश्चित्तानि द्विःप्रकाराणि । कानिचिद्वैगुण्यस्य प्रमादादापतितस्य समाधानार्थानि, कानिचिन्निमित्ते कर्माङ्गानि । तत्र समाधानार्थानि यथा यम् ऋक्तो यज्ञ आर्त्तिमियाद् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादथ यदि यजुष्टो दक्षिणाग्नौ भुवः स्वाहेति, यदि सामतः स्वः स्वाहेत्याहवनीय एवेति । आर्त्तिमियाद्विनाशमियादित्यर्थः । कः पुनर्यज्ञस्य विनाशः । शिष्टस्याक्रिया, प्रतिषिद्धसेवनं च । कथं पुनर्ज्ञायते, विनष्टस्य समाधानार्थं तत् प्रायश्चित्तमिति । वाक्यसंयोगात् । यद्यार्त्तिमियादिदं कुर्यात् । यदि तस्मिन् कृते यदि नष्टमेव कोऽर्थस्तेन कृतेन । यस्त्वत्र ब्रूते । आर्त्तौ निमित्ते कर्माङ्गं प्रायश्चित्तमिति । स च वक्तव्यः । अङ्गं नाम तद् यत् प्रधानं फलवत् करोति । प्रधानविनाशादफलत्वमापन्नम् । यदि तदनेन फलवत् क्रियते तत एतदङ्गम् । यच्चेदं फलं प्रयुक्तमेतेन फलवत् क्रियते हन्त तर्हि जातस्य विनष्टस्य समाधानार्थम्, अथ न क्रियते न तर्हि कर्माङ्गम् । तत्र यदुच्यते निमित्ते कर्माङ्गमिति तदेव नास्ति । अपि च तत्र तत्र समाधानमेव वाक्यशेषे श्रूयते । अग्निर्वै देवानां पथि कृतः स्वेन भागधेयेनोपासीरन् स एवं पन्थानमपि नयति स एवं व्रतमालम्भयतीति । तस्मादेते दोषनिर्घातार्थाः । तेषु विकल्पः स्यात् । कुतः । ऐकार्थ्यात् । कथमैकार्थ्यमेतेषां निष्पन्नेन दोषेण केवलस्य तस्य तस्याभिसंयोगो यद्युक्तो यज्ञ आर्त्तिमियाद् भूः स्वाहेति जुहुयादिति । तस्मात् सर्वस्य दोषस्यैकेन निर्घातः । एकेन चेन्निर्हतो दोषो द्वितीयादीनि प्रयोगान्तरा-

ऽर्थानि भवन्ति । एवं स्मार्त्तेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥ पूर्व० ॥

समुच्चयस्तु दोषार्थः ॥ १३ ॥

यानि तु दोषनिर्घातानि तेषु समुच्चयः । कानि पुनस्तानि । यानि श्रुतस्याक्रियया प्रतिविद्धानि वा तानि उच्यन्ते । यथा यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदयान्मैत्रं चरुं निर्वपेत् सौर्यमेककपालं यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदयादित्यादि अग्निं समाधाय वाचं यत्वा दम्पती सर्वाहमुपासीयातामिति । तत्र दोषो न दृश्यते । दोषस्याभावान्निर्घातार्थता नास्ति । केवलमभ्युदये निमित्ते कर्मविधीयते । तन्नैमित्तिकं कर्मणः प्रकरण उत्पन्नत्वात् कर्माङ्गं विज्ञायते । यावन्ति चोद्यन्ते तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते, तेषां समुच्चयः ॥ १३ ॥ सि०॥ प्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥ ५ ॥

मन्त्राणां कर्मसंयोगः स्वधर्मेण प्रयोगः स्याद् धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ १४ ॥

कर्मणि प्रयुज्यमानानां स्वधर्मेण प्रयोगः स्यात् । य एषां ग्रहणकाले धर्माः— पर्वणि नाध्येयं, वाते नाध्येयं, स्तनयित्नौ नाध्येयमित्यादयः । धर्मस्य तन्निमित्तत्वाद् । धर्मोऽयं मन्त्रप्रयोगनिमित्तः । अयमपि च मन्त्रप्रयोगः । तस्मादत्रापि न भवितव्यम् ॥ १४ ॥ पूर्व० ॥

विद्यां प्रति विधानाद्वा सर्वकारणं प्रयोगः स्यात् कर्मार्थत्वात् प्रयोगस्य ॥ १५ ॥

अध्यायेऽनध्यायेऽपि । कुतः । विद्यार्थोऽयं प्रयोगः । यं प्रत्येतद्धर्मविधानं स एव ग्रहणस्य धर्मः । तस्माद् ग्रहणं गुणवत् करोति । कः पुनर्ग्रहणस्य गुणः । अविघ्नेन निर्वृत्तिः । कथं पुनर्ज्ञायते, ग्रहणार्थोऽयं धर्म इति । ग्रहणकाले श्रूयते, न कर्मकाले । मा भूत् कर्मधर्मो, मन्त्रधर्मो भविष्यति । मन्त्रधर्मश्च स यत्र मन्त्रस्तत्र प्राप्नोति । उच्यते । न धर्मो मन्त्रेषु विधीयते । किं तर्हि । ग्रहणे । एवमभिनिर्वर्त्यते, तेनैव मन्त्रो भवति । तस्माद् ग्रहणधर्मः । न च कर्मणि ग्रहणार्थः । प्रयोगः । किं तर्हि । कर्मार्थः । तस्मात्तत्र धर्मस्याप्राप्तिः । अपि च पर्वणि चाध्ययनस्य प्रतिषेधः । यद्यमन्त्रकं कर्म क्रियते प्रयोगानर्थक्यम् । अथापर्वणि तथापि स एव श्रुत्यनुरोधेन प्रयोगः प्राप्नोति स्मृत्यनुरोधेनाप्रयोगः । श्रुतिश्च स्मृतितो बलीयसी । तस्मान्नाद्रत्यः

प्रयोगानियमः ॥ १५ ॥ सि० ॥ अनध्याये मन्त्रपाठाधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाषास्वरोपदेशो ऐरवत् प्रायवचनप्रतिषेधः ॥ १६ ॥

भाषिकेण स्वरेण केचिन्मन्त्रा ब्राह्मण उपदिष्टाः । मन्त्रसमाम्नाये त्रैस्वर्येण पठिताः । यथा इमामगृभ्णान्नित्यश्वमेधे । कः पुनर्भाषिकः स्वरः । उच्यते—

छन्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः ।

उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते, इति । तेषु मन्त्रेषु प्रायवचनस्य स्वरस्य प्रतिषेधः स्यान्निवृत्तिः । कस्मात् । स्वरान्तरोपदेशात् । ऐरवत् । यथा इरापदस्योपदेशात् कर्मकाले गिरापदेऽस्य निवृत्तिः । कथं पुनर्ज्ञायते स्वरस्यायमुपदेशो, न मन्त्रस्येति । मन्त्रो नोपदेष्टव्यः । रूपादेव प्राप्नोति । स्वरस्त्वनुपदिष्टो, न प्राप्नोति । तस्मात्तस्योपदेशः ॥ १६ ॥ पूर्व० ॥

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्रायोपपत्ते-र्भाषिकश्रुतिः ॥ १७ ॥

मन्त्रस्य वायमुपदेशो, न स्वरस्येति । कथं ज्ञायते । मन्त्रोपदेशरूपोऽयं शब्दः । किमस्य तत्सारूप्यम् । इत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्याह । मन्त्रेण वा साऽभिधीयते । न भाषिकेण स्वरेण । मन्त्रोपादानं प्रत्याययति । नेतरस्य । कस्मात्तर्ह्युच्चार्यते । प्रायापत्तेर्भाषिकश्रुतिः । भाषास्वरो ब्राह्मणे प्रवृत्तः । तन्मध्ये यदि प्रवचनेन पठ्यते । भाषिकस्वरसन्तानो विच्छिद्येत तत्परिहारार्थं भाषिकेणोपदेशः । यथा गायना गीतवस्तुकानि यानि गीतकेषु प्रक्षिपन्ति तान्यपि तेनैव गीतिस्वरेणैवोच्चारयन्ति । मा भूत् स्वरसन्तानस्य विच्छेद इति । तस्मान्न भाषिकस्वरोपदेश इति ॥ १७ ॥ सि० ॥

विकारः कारणाग्रहणे तन्न्यायत्वाद् दृष्टेऽप्येवम्॥१८॥

इरापदेन तु गिरापदस्य विकारो युक्तः । कारणाग्रहणात् । यथा भाषिकस्यानुपदेशेन कारणेनोक्तंनैव गिरापदस्यानुपदेशे किञ्चित् कारणं गृह्यते । तस्मात्तस्योपदेशः । स कर्मकाले विधानात् समाम्नाये प्राप्तं गिरापदं बाधते । तस्मात्तत्र विकारः । तन्न्यायत्वाद् दृष्टेऽप्येवम् । यो मन्त्रो मन्त्रसमाम्नाये त्रैस्वर्येण दृष्टस्तस्य तथैव प्रयोगः । यस्तु न दृष्टो ब्राह्मणे, न च भाषिकेणोपदिष्टः । यथा तं

प्रोहेद्वानस्पत्योऽसीति । तत्र का प्रतिपत्तिरुच्यते । तन्न्यायत्वात् । अदृष्टेऽपि योऽपि योऽसौ न्याय उक्तः । मन्त्रोपदेशोऽयं तद्रूपत्वाच्छब्दस्येति। तेनैव न्यायेनादृष्टेऽपि मन्त्रोपदेश एव, न भाषिकोपदेशः। तस्मान्न तस्यापि प्रवचनेनैव स्वरेण प्रयोगः ॥ १८ ॥ पूर्व० ॥

तदुत्पत्तेर्वा प्रवचनलक्षणत्वात् ॥ १९ ॥

तदुत्पत्तेर्वा मन्त्रस्य भाषिकेण प्रयोगः स्यात् । प्रवचनलक्षणत्वात् । प्रवचनं मन्त्राणां लक्षणं यथा प्रोच्यते तथाविधा विज्ञायन्ते । ते च भाषिकस्येत्यपरा व्याख्या । इमामगृभ्णन्निति नैतस्योपदेशः। किं तर्हि।आम्नेन प्रतीकेन लक्षणेनासौ यथोत्पन्नो लक्ष्यते, प्रावचनेन स्वरेणोत्पन्ना । तस्मात्तद्विधाया उपदेशः । यस्तु ब्राह्मणोत्पत्तिरेव मन्त्रः । तत्र लक्षणस्याभावान्न लक्षणा । यथाश्रुति प्रयोगः ॥ १९ ॥ सि० ॥ मन्त्रस्वराधिकरणम् ॥ ७ ॥

मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ २० ॥

पदार्थकरणमन्त्राः– यथा इषे त्वेति छिनत्ति, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे इत्यादत्त इति । तेषां मन्त्रान्ते न कर्मादिसन्निपातः, यस्मिन् कर्मण्युपयुज्यते । किं कारणम् । सर्वस्य वचनार्थत्वात् । सर्वो मन्त्रः समस्तं वचनार्थं करोति । कः पुनर्मन्त्रस्य वचनार्थः । प्रयोगकाले पदार्थस्योपस्थानम् । मन्त्रेणोपस्थितः पदार्थः कर्त्तव्यो विज्ञायते । तदर्थस्य मन्त्रस्य आम्नानसामर्थ्याद् वचनाच्च कचिदिति । आदत्ते निर्वपतीति मन्त्रान्ते तस्योपस्थानम् । उपस्थितः पर्य्याप्तो यावन्न भ्रश्यत इति । तस्मान्मन्त्रान्तेन कर्मादिः सन्निपातकरणमन्त्रेषु ॥२०॥ सि० ॥ कर्मसु मन्त्रकरणप्रयोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सन्ततवचनाद्धारायामादिसंयोगः ॥ २१ ॥

श्रूयते, सन्ततं वसोर्द्धारां जुहोतीति । अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेन तथैव प्राप्ते, उच्यते । धारायामादिसंयोगः कर्मादिमन्त्रादिश्च संनिपत्य सन्ततवचनात् । समित्येकीभावः । ततोऽतिविस्तारः द्वयोर्यत्र सहतननं भवति तत्र सम्पूर्वस्तनोऽपि वर्त्तेत । इह कर्मवन्मन्त्रश्च सन्निपात्यः । तस्मात्तयोः सहतननमुच्यते । तच्चाद्योः सन्निपाते भवति । तस्माद्‌ादिसंयोगः ॥ २१ ॥ पूर्व० ॥

कर्मसन्तानो वा नानाकर्मत्वादितरस्याऽशक्यत्वात् ॥ २२ ॥

कर्मणां वा सन्तानोऽयं, सन्ततं जुहोति इति हि होमस्य केवलस्य हि सन्तान उच्यते । नात्र मन्त्रसङ्कीर्त्तनमस्ति । न तु द्वयोः संयोगे संशब्दो भवति, एकश्च होम उच्येतेति । नैष दोषः । नानाकर्मत्वात् । बहून्येतानि कर्माणि तेषामनुपरमेण क्रियासन्तानो भवति, कर्मनानात्वं वचनात् द्वादश द्वादशानि जुहोतीति । न तु द्रव्यसंख्येयानीत्याह । नात्र द्रव्यसङ्कीर्तनमस्ति । होमोऽत्र संख्यया युज्यते । द्वादश द्वादशानि जुहोतीति । एवंसंख्यान् होमान् करोतीति । किञ्च इतरस्य च मन्त्रकर्मणोः सन्तानस्याशक्यत्वात् क्षणिकं कर्म न मन्त्रेण सहतनितुं शक्यते । तदत्रापि कर्मादिसन्निपात एव ॥ २२ ॥ सि० ॥ वसुधाराधिकरणम् ॥ ९ ॥

आघारे च दीर्घधारत्वात् ॥ २३ ॥

दर्शपूर्णमासयोराघारं प्रकृत्य श्रूयते । सन्ततमाघारयतीति । तत्रापि क्षणिकत्वान्मन्त्रेण कर्मणः सहतननं घटते । एकत्वात् कर्मसन्तानो नास्ति । तस्माद् द्रव्याभिप्रायः सन्तानशब्दः । सन्ततं घारयतीति दीर्घधारया जुहोतीति दीर्घपरत्वात् सन्तानशब्दः ॥ २३ ॥ सि० ॥ आघाराधिकरणम् ॥ १० ॥

मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यात् ॥ २४ ॥

ये मन्त्रा एककार्या यथा पुरोडाशविभागार्थाः, पूषा वां विभजतु । अर्यमा वां विभजत्वित्येवमादयः । तेषां विकल्पः । कुतः । सन्निपातित्वात् । करणा एते । करणानां च मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपात उक्तो मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्यादिति । न च विकल्पमन्तरेण सर्वेषामन्ते कर्मादिसन्निपातः कर्तुं शक्यः । किं वचनमेतत् । न हि । न्यायः । सर्वस्य वचनार्थत्वादिति । यद्येवं समुच्चयेऽपि स मन्त्र उच्यते । तत्रापि वचनार्थः सिद्ध्यति । एकेन तु कृते कर्मणि द्वितीयस्य प्रयोगोऽनर्थकः । तदेतत् कार्य्यत्वे भवति । तस्मादेकार्थत्वाद्विकल्पः । तच्च पूर्वमेवोक्तम् । एकार्थास्तु विकल्पेरन्निति । ततस्तत्प्राप्तिसूत्रमिदम् उत्तरचिन्तार्थम् ॥ २४ ॥ सि० ॥ मन्त्रसन्निपाते विकल्पाधिकरणम् ॥ ११ ॥

संख्याविहितेषु समुच्चयोऽसन्निपातित्वात् ॥ २५ ॥

संख्यया ये विधीयन्ते मन्त्राः यथाग्नौ चतुर्भिरादत्ते द्वाभ्यां खनति षड्भिराहरति तेषु समुच्चयः स्यात्। किं कारणम्। संख्या शब्देनोच्यते। साऽङ्गीकर्तव्या। न च समुच्चयादृते सा शक्याऽङ्गीकर्तुम्। आह। समुच्चयेऽपि यः कर्मणां सन्निपातः, तेन तत् कर्म कृतं भवति। ये व्यवहिताः, न तैः सह असन्निपातात्। तथा सति न संख्या कर्मण्यङ्गीकृता भवति। नैष दोषः। अर्थाभिधानेन मन्त्रोऽङ्गीकृत इति। सर्वैवेते तमर्थमभिदधति। अनन्तरेण रूपं क्रियते इतरे जपवददृष्टार्था भवन्ति। उच्यते। नादृष्टार्था भविष्यन्ति। सर्वे तदेव कर्म सकृदभिधास्यन्ति। भवति हि कारणार्थस्य मन्त्रस्यासकृत् प्रयोगः। यथा कुरु कुरु, करवाणीति। तत्र यथा अभिधानार्थस्य मन्त्रस्याम्नानसामर्थ्यादभिहितमभ्युदयकरं भवति। एवं चतुर्भिरादत्त इति वचनाच्चतुरभिहितं कृतमभ्युदयकारि भवतीति। तस्मात् समुच्चयेऽपि नादृष्टार्थता समुच्चयश्च सिद्धः ॥ २५ ॥ सि० ॥ मन्त्रसमुच्चयाधिकरणम् ॥ १२ ॥

ब्राह्मणविहितेषु च संख्यावत् सर्वेषामुपदिष्टत्वात् ॥ २६ ॥

ब्राह्मणे च ये मन्त्रा विधीयन्ते यथा उरुप्रथा उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयन्तीति। तेषु च समुच्चयः स्यात्। सर्वेषामुपदिष्टत्वात्। न प्रयुज्यते। तस्योपदेशो बाध्यते। सर्वाङ्गसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते। संख्याविहितवच्च सर्वेषामसकृदभिधानेन अर्थवत्ता भविष्यति। तस्मात् समुच्चयः ॥ २६ ॥ पूर्व० ॥

याज्यावषट्कारयोश्च समुच्चयदर्शनं तद्वत् ॥ २७ ॥

समुच्चय एव याज्यावषट्कारयोः। समुच्चयोऽवगन्तव्यः। समुच्चयवद् दर्शनं भवति। याज्याया अधिवषट्करोतीति। समुच्चये हि पौर्वापर्यं भवति। तस्मादपि समुच्चयः ॥ २७ ॥ पूर्व०नि० ॥

विकल्पो वा समुच्चयस्याश्रुतित्वात् ॥ २८ ॥

विकल्पो वैष मन्त्राणां, न समुच्चयः। कुतः। उक्तो न्यायः। मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यादिति। न तु संख्याविहितवदेकार्था अपि सन्तोऽसकृदभिधानेन समुच्चेष्यन्ते। नैतद्यु-

कम । कुतः । समुच्चयस्याश्रुतित्वात् । यथा तत्र संख्याश्रवणात् । कृतकरणमप्यसकृदभिधानमाश्रितं, नैवं समुच्चयश्रवणमस्ति । तस्माद्यथान्यायमेकार्थत्वाद्विकल्पः ॥ २८ ॥ सि० ॥

गुणार्थत्वादुपदेशस्य ॥ २९ ॥ ॥

यश्च सर्वेषामुपदेशोऽर्थवान् भविष्यति । अहेतुः सः । गुणार्थत्वादुपदेशस्य । नैवासौ मन्त्रप्राप्त्यर्थ उपदेशः । किं तर्हि । गुणार्थः । अर्थवादो गुणं विधास्यतीति । तदुक्तं– गुणार्थेन पुनः श्रुतिः परिसंख्या अर्थवादो वेति । यदि तर्हि नैवायं मन्त्रोपदेशः । किमिदमुच्यते । सर्वेषामुपदिष्टत्वात् । एवं तर्हि कृत्वा चिन्तेयम् । मन्त्रोपदेश इति कृत्वा चिन्त्यते । अथवा उदाहरणान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ हेतुः ॥ उरु प्रथस्वेतिमन्त्रे विकल्पाधिकरणम् ॥ १३ ॥

वषट्कारे नानार्थत्वात् समुच्चयो हौत्रास्तु विकल्पेरन्नेकार्थत्वात् ॥ ३० ॥

वषट्कारः प्रदानार्थो, याज्या देवतोपलक्षणार्था । तयोर्नानार्थत्वात् समुच्चयः । सर्वोपदेशात् । हौत्रास्तु विकल्प्येरन्नेकार्थत्वात् । हौत्रास्तु ये मन्त्रा, यूपोच्छ्रयणीया वा, उच्छ्रयस्व वनस्पते इति, यूपपरिव्याणार्था वा, युवा सुवासा इति । ते विकल्प्येरन् । कुतः । एकार्थत्वात् । एकार्था एते उच्छ्रयणस्य परिव्याणस्य वाऽभिधायकाः । एकैकश्च तेषामितरानपेक्षस्तदभिदधाति । तस्माद्विकल्पः ॥३०॥ पूर्व०

क्रियमाणानुवादित्वात् समुच्चयो वा हौत्राणाम् ॥ ३१ ॥

क्रियमाणानुवादित्वात् । करणानां विकल्प उक्तः । न चैते करणाः क्रियमाणानुवादिनः, एवं कर्त्तव्यमिति । कथं कृत्वा । उच्यते । अध्वर्योस्तावत् करोमीत्येतेन प्रत्ययेनार्थः । असति ह्येतस्मिन् क्रियैव न प्रवर्त्तते । एष प्रत्ययः सति पूर्वस्मिन् प्रत्यये भवति । यो हि स्मरतीदं मया कर्त्तव्यमिति, स तत् करोति । क्रियमाणानुवादिनश्चाऽध्वर्युणा क्रियमाणमर्थमनुवदन्ति । युञ्जन्ति त्वामध्वरदेवायं न इति । सोऽनुवादोऽलमध्वर्योः स्मृतिं कर्तुम । अतस्तत् स्वरूपम । तेन च कर्मणाकाङ्क्षितत्वात् । स्मरणार्था एते विज्ञायन्ते । स्मरणार्थस्य मन्त्र-

स्याम्नानसामर्थ्यात् स्मारितं कृतमदृष्टार्थाय भवति । यथा प्रततं कृतम् । ननु विधिशब्दादेव स्मृतिर्भवति । सत्यं विधेः शब्दादपि सामर्थ्याद्भवति । मन्त्रादपि भवति । मन्त्रस्याम्नानसामर्थ्यान्मन्त्रेण कर्त्तव्याः । प्रततेषु च कर्म्मसु स्मृतिसन्तानेनार्थ इत्यनेकस्यापि क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्यैकस्मिन्नेव प्रयोगे स भवति । क्रियमाणाऽनुवादित्वाद्धौत्राणां समुच्चयः ॥ ३१ ॥ सि० ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ ३२ ॥

त्रिः प्रथमामन्वाह ज्योतिष्मतीरनुब्रूयादिति । अनेकसन्निपाते चैतद्भवति प्रथमा उत्तमेति । तस्मात् समुच्चयः ॥ ३२ ॥ उदाहरणम् ॥ वषट्कारे समुच्चयाधिकरणम् ॥ १४ ॥ इत्याचार्यशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १२ ॥ ३ ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १२ ॥ ४ ॥

जपाश्चाकर्मयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीः पृथक्त्वात् ॥ १ ॥

वैष्णवीमनूच्य वाग् यन्तव्या सारस्वतीमनूच्य वाग् यन्तव्या बार्हस्पत्यमनूच्य वाग् यन्तव्येति स्तुतयः । अग्निर्मूर्द्धा दिव इति आशिषः । आयुर्दाग्ने अस्यायुर्मे देहीति विधानादेषोऽसि स्वेषोऽसीति । अथ जप इति कः शब्दार्थः । जप व्यक्तायां वाचीति । जप्यत इति जपः । यद्येवमग्निर्मूर्द्धा दिव इति । अयमपि जप्यते । सत्यमयमपि जपः । स्तुतिरपि त्विष्यते । अयं तु जप एव केवलः । इतरैः स्तुत्यादिभिः समुच्चार्यमाण एतस्मिन् जपे अकर्मसंयुक्ताः स्तुत्याऽऽशीरभिधानाश्चेति केवला जपाः प्रतीयन्ते ॥

यथा ब्राह्मणाः परिव्राजका ब्रह्मचारिणश्च निर्गच्छन्तीति उक्ते केवलब्राह्मणा ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते, तद्वत्। ननु इदं विष्णुर्विचक्रम इति स्तुतिरियम्। न खलु नामास्ति शब्दो, नापि किञ्चित् स्तोतव्यमस्ति। न च विष्णुः । न च विष्णुना स्तुतेन कश्चिदर्थोऽस्ति । न स्तुत्यो विष्णुः कचिदङ्गीक्रियते। नापि स्तुतिः कर्त्तव्या। चोदितवचनमात्रन्तु चोदितं वैष्णवीमनूच्येत । तत्र कर्त्तव्यं वचनं जपनमिति समानार्थौ, यस्माज्जप व्यक्तायां वाचीति स्मर्यते। तेन यत्र वचनमात्रं मन्त्रस्य क्रियते, न स्तूयते, नाऽऽशास्यते स जपः । अथ जपस्याभि-

धानार्थस्य च को विशेषः । जपे वचनमात्रम् । मन्त्रस्य अभिधानेन तु जपतः सता असता वा गुणो नातिदिश्यते । एषोऽसि त्वेषोऽसीति न तत्र । तत्रैकार्थत्वाद्विकल्पे प्राप्ते, उच्यते । समुच्चयः । कुतः । आशीः पृथक्त्वात् । स्तुतिपृथक्त्वात् । अभिधानपृथक्त्वाच्च । न हीदं विष्णुरिति योऽर्थोऽभिधीयते स एव पावमानः सरस्वतीत्यनेन । एवं सर्वत्र । तस्मान्नानार्था एते । अत एषां समुच्चयः स्यात् ॥ १ ॥ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ २ ॥

शास्त्रानुवचनयोस्त्रिः प्रथमामन्वाहेति त्रिरुत्तमामन्वाहेति । समुच्चये च सति प्रथमा च विद्यते न विकल्पे । तस्मादपि समुच्चयः । यजमाने स्थितिप्रायिको निर्देशः । एकस्मिँश्च मन्त्रे त्रितयमपि सम्भवति, स्तुतिरभिधानं जपश्च । यथा इदं विष्णुर्विचक्रम इति यदि विष्णुर्बोध्यते ततः स्तुतिः । अथान्यस्यै वृत्तान्त आख्यायते ततोऽभिधानम् । अथात्मनावबोध्यते ततो जपः ॥२॥हेतुः॥ जपसमुच्चयाऽधिकरणम् ॥ १ ॥

याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्याद्देवतोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ३ ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मण्यनेकं याज्यानुवाक्यायुगलमाम्नातम् । इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती इत्येकम् । अयं वां परिषिच्यते सोम इन्द्राबृहस्पती । बृहस्पतिर्नः परिपातु पश्चादित्यपरम् । तयोः किं समुच्चयो, विकल्प इति विचारः । तत्रोच्यते । याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्यादिति । कस्माद्देवतोपलक्षणार्थत्वात् । कर्मणि गुणभूता देवता याज्यानुवाक्याद्वयेन कर्मसिद्ध्यर्थमुपलक्ष्यते। सकृदुपलक्षणेन च तत् सिद्ध्यति । कर्मसिद्धौ कर्मणि उपलक्षणकार्यं नास्तीति द्वितीयं वै याज्यानुवाक्याद्वयं प्रयोगान्तरार्थं भवति । तस्माद् विकल्पः ॥ ३ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

लिङ्गं चेदमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । क्रतुर्वै देवानां याज्यानुवाक्ये एकया प्रत्यागच्छति गमयत्यन्यया अथात्र तिस्रः कार्या इति पितृयज्ञे याज्यानुवाक्यात्रयविधानस्य परे वाक्ये

तयोस्त्रिद्वित्वमुचितं दर्शयति । तथा न सर्वाणि सह यज्ञायुधानि । प्रकृत्या तु मानुषं न क्रियते, नैकैकमेत्य । पितृदैवकं तत् । द्वे द्वे सहप्रकृते याज्यानुवाक्ययो रूपमिति । तस्मादपि विकल्पः । अथ तयोरेव मिथः । कस्माद्विकल्पो न भवति । एकार्थत्वात् प्राप्नोति । अन्यतरस्यापि हि देवतोपलक्षणं सिद्ध्यति । उच्यते । समाख्यया पुरोऽनुवाक्ये इति पुरोऽनूच्यत इति पुरोनुवाक्या । आपेक्षिकपूर्वशब्दो याज्यामपेक्ष्य भवति । समुच्चये चैतदुपपद्यते । तस्मात् समुच्चयः । ननूपलक्षिते रूपलक्षणकार्याभावादर्थलाभादन्यतरस्याः प्रयोगो न प्राप्नोति । उच्यते । समाख्यासामर्थ्यात् । विरूपलक्षणसाध्यं कर्म भविष्यति । यथा द्वाभ्यां खनतीति वचनसामर्थ्याद्दाभिधानं साध्यम् । तस्मादविरोधः ॥ ४ ॥ हेतुः ॥ याज्यानुवाक्यासु विकल्पाधिकरणम् ॥ २ ॥

क्रयेषु त्वविकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ५ ॥

सोमक्रयणार्थानि द्रव्याणि समाम्नातानि । अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणातीत्येवमादीनि । तेषु क्रयणेषु विकल्पः स्यात् । सर्वाणि हि क्रयणस्य साधनत्वेन निरपेक्षाणि विधीयन्ते । यथा व्रीहियवौ यागेषु । तथा अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणाति तान्येकार्थानि भवन्ति । तस्मात्तेषु विकल्पः ॥ ५ ॥ पूर्व० ॥

समुच्चयो वा प्रयोगद्रव्यसमवायात् ॥ ६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति, विकल्प इति । किन्तु, समुच्चयः । कस्मात् । प्रयोगे द्रव्यसमवायात् । क्रयणस्य प्रयोगे अधिकस्यापि द्रव्यस्य समवाय उपपद्यते । तत्र विक्रेतुर्मूल्येनानमनं क्रियते, तद् बहुभिः सुकरतरं भवति । तस्य तस्य द्रव्यस्याम्नानमापेक्षिकं सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते । अपि च विषमाण्येतानि, अश्वशफेन क्रीणातीति समुच्चयेनानतिं कर्तुं शक्नुवन्ति, न विकल्पेन । विकल्प्यमानानामानर्थक्यमापद्यते । तस्मात् समुच्चयः ॥ ६ ॥ सि० ॥

समुच्चयञ्च दर्शयति ॥ ७ ॥

तं वै दशभिः क्रीणाति दशाक्षरा विराट् विराजमेव प्राप्नोतीति क्रीणात्यनुवादोऽयम् । स एतेन न्यायेन प्राप्तानां स्यात् । तस्मादपि

समुच्चयः । अथार्थवादेन विधिः कस्मान्न विज्ञायेत। तथाप्यनुवादरूपं बाध्यते । तत्र सति सम्भवे न बाधितव्यम् । तस्मादनुवादः ॥ ७ ॥ हेतुः ॥ सोमक्रयद्रव्यसमुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमीये पशौ गुदेनोपयजनमाम्नातं, गुदेनोपयजति प्राणो वै गुद इति । एकादशिनेषु पशुष्वनेकगुदसन्निपाते विचारः प्रभवति । किमुपयजनगुदानां समुच्चयो विकल्पो वा। यद्यर्थकर्मोपयजनं ततो विकल्पः । अथ प्रतिपत्तिस्ततः समुच्चयः । किं पुनरत्र युक्तम् अर्थकर्मेति । कुतः । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्याय दृष्टार्थत्वाद् भवति पदार्थकर्म तदेकेनायत्नात् सिद्ध्यतीति बहूनामेकत्र प्राप्तानां विकल्पो भवति । एवं प्राप्ते, उच्यते—

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

संस्कारोऽयं, प्रतिपत्तिरित्यर्थः । कुतः । उपयुक्तशेषत्वात् । अग्नीषोमीययागार्थः पशुरुत्पन्नः। तन्निवृत्तेस्तच्छेषाः प्रतिपादनार्थाः । तस्माद् गुदस्य प्रतिपत्तिनियमोऽयं दृष्टार्थः । नन्वर्थकर्मपक्षेऽपि दृष्टाऽर्थैव हेतुरुक्तः । तुल्योऽसौ प्रतिपत्तावपि हि प्रतिपाद्यमानाः कर्म साधयन्ति । तस्माद् वैशेषिकोऽसौ । यदा प्रतिपत्तिस्तदा समुच्चयः। तत्प्रधानत्वाद् द्रव्यसंस्कारार्थं कर्म । यस्यैव पशोर्गुदो न संस्क्रियते तस्यैव तेन संस्कारेण हानिः स्यात् । तस्मात् समुच्चयः ॥८॥ सि० ॥ गुदोपयजनसमुच्चयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

संख्यासु तु विकल्पः स्याच्छ्रुतिप्रतिषेधात् ॥ ९ ॥

आधाने दक्षिणाविधयः। एका देया षड् देया द्वादशदेया इत्येवमादयः । तेषां समुच्चयो विकल्पो वा इति, विचारणम् । तन्त्राङ्गभूयस्त्वाय सर्वाङ्गग्राहिणा प्रयोगवचनेन समुच्चये प्राप्ते, उच्यते । संख्यासु तु विकल्पः स्यात्। कुतः। श्रुतिविप्रतिषेधात् । एका देयेत्येकसंख्यापरिच्छिन्नं द्रव्यं परिक्रयसाधनं श्रूयते । तथा षड् देयेति षट्संख्यापरिच्छिन्नम् । यद्येका च षट्सु समुच्चीयेत संख्यान्तरप्राप्तसंख्योत्पद्यते । तत्परिच्छिन्नेन द्रव्येण परिक्रयवतः स्यात् । तत्रैकश्रुतेः षट्श्रुतेश्च विप्रतिषेधः स्यात् । ननु नैवात्र परिक्रयः श्रूयते । किं तर्हि । दानम् । एका देया षड् देया इति । अत्रोच्यते । दानं नात्मीयस्य परस्वत्वापादनम् । तत्र परस्वत्वात् स्यादित्येवमर्थः ।

स्ववानसौ। तस्यार्त्विज्यम् । तेन चास्य दातुरर्थः । एवं दृष्टार्थो भवति। अथ दानमात्रं कल्प्यते। ततोऽदृष्टं कल्पयितव्यम्। परिक्रय एवैकादीनां श्रवणम् । तत्र यः सप्तभिः परिक्रीणीते, न तेनैकया षड्भिः परिक्रीतो भवति । न हि ते एकेत्यामनन्ति, नषडिति। किं तर्हि। सप्तेति। स एष श्रुतिविप्रतिषेधः। तस्माद् विकल्पः संख्यासु ॥ ९ ॥ सि० ॥ आधाने दक्षिणासंख्याविकल्पाधिकरणम् ॥ ५ ॥

द्रव्यविकारात्तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात् तया विकल्पेन नियमप्रधानत्वात् ॥१०॥

जाघन्यां पत्नीः संयाजयन्तीति श्रूयते। तत्र पशुगुणेषु विचारो भवति। किं जाघन्यादीनां समुच्चयः ? उत विकल्प इति। अत्रापि पूर्वन्यायः। यद्यर्थकर्म ततो विकल्पः। अथ प्रतिपत्तिस्ततः समुच्चय इति । किं प्राप्तम् । द्रव्यविकाराच्च पूर्ववदर्थकर्म स्यात्। पूर्ववदेतत् कर्म यज्जाघन्या पत्नीसंयाजनं दर्शपूर्णमासपूर्वकं चोदकपरम्परया पशुगुणप्राप्तदर्शपूर्णमासयोश्चैतदर्थकर्म। न हि तत्र काचिच्छेषभूता जाघन्यस्ति यस्याः प्रतिपत्तिः स्यात् । लौकिकास्तु तत्राज्येन सह विकल्पश्चोदकेनाग्नीषोमीयः पशुः प्राप्तः। तत्रापि श्रूयते जाघन्या पत्नीः सयाजयन्तीति। सा श्रुतिर्विकल्पे प्राप्ते नियमार्था भवति। यथाप्राप्तयोश्च नियमः। गुणभूता च प्राप्ता । तस्मादग्नीषोमीये गुणभूता जाघनी कर्मप्रधानम्। यथा अग्नीषोमीये तथा पशुगुणेषु। तस्मात्तत्राप्यर्थकर्मणि चैकार्थानां जाघन्यादीनां समुच्चयो न युक्तः। तस्माद् विकल्पः ॥ १० ॥

द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयो द्रव्यकर्मनिष्पत्तेः प्रतिपशु कर्मभेदादेवं सति यथाप्रकृति ॥ ११ ॥

यद्यपि जाघनी गुणभूता कर्मणि एवमपि समुच्चयो युक्तः। कुतः द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः । जाघनी द्रव्यं कर्मणा विशसनेन निष्पन्नमिति। तत्र प्रयोजनापेक्षा भवति । इदं च श्रूयते। जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति। तदेवं विज्ञायते। इदमस्य प्रयोजनम्। पशुगुणे च प्रतिपशुकर्मभेदस्तस्य तस्य पशोः कर्मनिष्पत्तिः। जाघनी द्रव्यमत स्तत्रापि तत् पत्नीसंयाजार्थमेव कर्त्तव्यम् । एवं सति यथाप्रकृति कृतं भवति। तस्मादर्थकर्मण्यपि समुच्चय एव ॥ ११ ॥ पूर्व० ॥

कपालेऽपि तथेति चेत् ॥ १२ ॥

इति चेत् पश्यसि कर्मनिष्पत्तित्वाज्जाघनीनां समुच्चय इति । तेन तर्हि कपालेऽपि समुच्चयः प्राप्नोति । पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति । तदपि कर्मणा प्रयुज्यते । तस्यापि तुषोपवपनं प्रयोजनं भवितुमर्हति । तथा पुरोडाशगणे तस्य तस्य पुरोडाशस्य कपालेन तुषोपवपनं कर्त्तव्यम् । वक्तव्यो वा विशेषः ॥ १२ ॥ आ० ॥

न कर्मणः परार्थत्वात् ॥ १३ ॥

नैतदेवम् । कुतः । कर्मणः परार्थत्वात् । परार्थश्च कपालानां प्रयोगकर्म पुरोडाशश्रपणार्थम् । तदर्थमुपात्ते कपाले तुषोपवपनमप्यन्वासज्ज्यति तद्यथा । काष्ठान्याहर्तुं प्रस्थिते पुरुषे शाकाहरणमप्युपाधिः क्रियते । शाकमप्याहरेदिति । तस्य गमनं शाकार्थमपि भवति । कथं पुनर्ज्ञायते पुरोडाशार्थे कपाले तुषोपवपनमन्वासज्ज्यते । तेन तदुभयार्थमिति उक्तोऽत्र न्यायो भविष्यति । सङ्गस्य तन्निमित्तत्वादिति । न चेत् तुषोपवपनार्था कपालानामुत्पत्तिर्नावश्यं सर्वैस्तुषोपवपनं कर्त्तव्यम् । अथवा उभयोरपि प्रतिषेधो, यतः कर्मणः परार्थत्वादिति । कपाले व्याख्यातं जाघन्यामपि कर्मणा परार्थत्वम् । हृदयादीनां निष्पत्त्यर्थं विशसनकर्म, न जाघन्याः । अपिच, हृदयादिभिरवदानैर्यष्टुं पशोरालब्धव्यविशसनकर्मापि तदर्थमेव । तस्मान्न जाघन्या निष्पत्त्यर्थं विशसनम् । नचेत्तदेवं नैवात्र प्रयोजनाकाङ्क्षा । कुतः सम्बन्धः । हृदयादीन्यनुनिष्पन्ना जाघनी, सा पत्नीसंयाजनिर्वृत्त्यर्थमुपदिष्टा एकया च तया ते निर्वर्त्यन्ते । तस्मात् पशुगुणे जाघनीनां विकल्पः ॥ १३ ॥ आ०नि० ॥

प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वात् ॥ १४ ॥

भवेद्विकल्पो यद्यर्थकर्म स्यात्।प्रतिपत्तिस्त्वेषा।कस्माच्छेषत्वात्।पशुना निर्वर्तिते यागे शेषभूता जाघनी निष्प्रयोजना, न क्वचिन्निक्षेपार्हा।तस्या निक्षेपः पत्नीसंयाजेषु क्रियते, न जाघनी विधीयते, न पत्नीसंयाजाः। उभये विहितः सम्बन्धो, न विहितः। स विधीयते । तत्र च जाघन्याः प्राधान्यं सूक्तं, न गुणभावः । गुणभावेऽस्यानेकत्र गुणभावः स्यात् । तत्र को दोषः । अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्येषा चोदना बाध्येत । नानादेवतोऽयं तदा भवति । एकदेशोऽस्याग्नीषोमीयः । एकदेशः

पत्नीसंयाजदेवतानामिति । तस्मात् प्रतिपत्तिः । प्रतिपत्तौ यस्यैव पशोर्जाघनी न प्रतिपाद्यते, तस्यैव तेन संस्कारेण वर्जनं स्यात्। तस्मादपि समुच्चयः ॥ १४ ॥ पूर्व० ॥

श्रृतेऽपि पूर्ववत् स्यात् ॥ १५ ॥

श्रृते चरौ दध्यंश्चरुमित्यत्रापि प्रतिपत्तिः स्यात्। कुतः। पूर्ववत् स्यात् । अन्यपूर्वकं श्रृतं दधि चेन्द्रायोत्पन्नम् । तस्यार्थान्तरगमनं विष्णुं शिपिविष्टम् । तस्मात् तस्याप्युत्पत्तौ येन संयुक्तं तत्र तदर्थे श्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यादित्यनेन न्यायेन प्रतिपत्तिः प्राप्नोति। वक्तव्यो वा विशेषः ॥ १५ ॥ पूर्व० ॥

विकल्पोऽन्वर्थकर्मनियमप्रधानत्वाच्छेषे च कर्मकार्यसमवायात्तस्मात्तेनार्थकर्म स्यात् ॥ १६ ॥

सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते। प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वादिति च श्रृते च पूर्ववत् स्यादिति च । यत्तावदुच्यते जाघन्याः प्रतिपत्तिरिति। तत्र ब्रूमः । विकल्पः । प्रतिपत्तौ जाघन्या आज्येन सह पशौ च, तथैव विकल्पे प्राप्ते नियमप्रधाना पुनः श्रुतिः जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीत्याज्यस्य निवर्त्तकत्वात् कृतार्था भवति। जाघन्या अर्थकर्म न वारयति । वस्तुशेषत्वादिति । अशेषस्यापि वचनादेकत्र गुणभावो भवति । यथा प्रस्तरस्य । यच्च श्रुतस्यान्यार्थे उत्पन्नस्यान्यत्र गमनं प्रतिपत्तिरिति। तदप्ययुक्तम्। कुतः। शेषे च कर्मकार्यसमवायात्। य उपयुक्तः शेषस्तस्मिन् कर्मकार्यं समवैति। किं पुनस्तत्संस्कारः। स हि कर्मणा क्रियते। न चैतच्छ्रुतम्। दधि वा कचिदुपयुक्तम्। यस्मै यागायोत्पन्नं स नैव भवेन्निर्वपेत्। तस्मात् तेन जाघनीद्रव्येण दधिघृताभ्यां चार्थकर्म स्याद्, नप्रतिपत्तिः ॥१६॥ सि०॥ जाघनीविकल्पाधिकरणम् ॥ ६ ॥

उखायां काम्यनित्यसमुच्चयो नियोगे कामदर्शनात् ॥ १७ ॥

अस्त्यग्नावुखाग्निः। सन्तापेनाग्निं जनयतीति। तं प्रकृत्य श्रूयते। वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्याहृत्यान्वादध्यात्। भ्राष्ट्रादन्नाद्यकामस्याहृत्यान्वादध्यात। वैद्युताद् वृष्टिकामस्येति। तत्र विचार्यते किं काम्यस्य नित्यस्य वा अग्नेः समुच्चयः ? अथवा काम्येन

नित्योऽग्निर्विक्रियत इति । तत्रोच्यते । उखायां काम्यनित्ययोरन्येभ्यो वा समुच्चयः कृतः । एवं सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते। ननु नैमित्तिकं तु प्रकृत्य तद्विकारः संयोगविशेषादित्यनेन न्यायेन काम्योऽग्निर्नित्यस्य विकारको भविष्यति, न भविष्यति । किं कारणम्। नियोगे कामदर्शनात् । अग्नेर्निर्यापने अयं कामः श्रूयते । आहुत्यान्वादध्याद् ब्रह्मवर्चसकामस्य ह्यग्निहोमार्थो भवतीति । एवं चेदाहुत्याभिधानात् फलं भविष्यति । होमस्तु यथाप्राप्तमुख्य एव, सन्निधानाच्च अग्न्योः समुच्चयः । असति वा संस्कृतेषु कर्म स्यात् । यदि च काम्येन नित्योऽग्निर्विक्रियेत स नैव स्यात् तस्मिँश्चासत्यसंस्कृतेषु भ्राष्ट्रादिषु कर्म स्यात् । तथा तस्य कर्मार्थता बाध्यते । तस्मादपि समुच्चयः ॥ १७ ॥ पूर्व० ॥

तस्य च देवतार्थत्वात् ॥ १८ ॥

अपि चाग्न्यन्वाधाने तद्देवतापरिग्रहणं यदि सोऽग्निरुत्सृज्येत ततो देवता अपरिगृहीता भवेयुः । अग्न्यन्वाधाने न अग्निर्धार्येत । तदक्षताऽग्निधारणाद् देवतापरिग्रहः ॥ १८ ॥ हेतुः ॥

विकारो वा नित्यस्याग्नेः काम्येन तदुक्तहेतुः ॥ १९ ॥

नैमित्तिकं तु प्रकृते तद्विकार इति । सामान्येनैतदुक्तं, यदाहवनीये जुहोतीति । वृष्टिकामो वैद्युतादिति विशेषणम् । तेन सामान्यं बाध्येत । किं कारणम् । स्वाश्रये वृत्तिर्विशेषस्य सामान्यस्य । ततोऽन्यत्रापि वृत्तिसम्भवात् । विशेषस्य चान्यपरिच्छिन्नस्य एकावयविनस्तदसम्भवे विषयाभावात् प्रसङ्गादुपदेशवैयर्थ्यं मा भूदिति । अथ यदुक्तं नियोगे कामदर्शनादिति । तत्र ब्रूमः । भ्राष्ट्रादाहुत्यान्वादध्यादिति नित्यस्यैव होमार्थस्यान्वाधानस्यायं विशेषकामसंयोगः । शब्दादाहुत्यान्नाद्यकामस्येति आदध्यादिति पुनः श्रुतिः । यद्यन्वाधाने कामश्रुतिः स्यादाधानं विधीयेत, नाधीयमानं कामस्य साधनत्वेन युज्यते । तस्मिँश्च विधीयमाने विशेषश्च स चेत्यनेकार्थत्वाद् वाक्यं भिद्येत । तस्मान्न नियोगे कामश्रुतिः । किं तर्हि । होमायैवायं नित्यनियोगः । अग्निविशेषविधानार्थमनूद्यते । यावदुक्तं स्पष्टम् । वैद्युतमग्निं होमार्थं कुर्यादिति तावदेवम् । एवं चेन्नैमित्तिकस्तस्मिँस्तस्मिन् कार्ये नित्यमग्निं करोतीत्युपपन्नम् ॥ १९ ॥ सि० ॥

वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यादिति ॥ २० ॥

तत्र ब्रूमः । वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यादिति किमिव वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । यथा पदे जुहोतीति ॥२०॥सि०॥

संसर्गे चाऽपि दोषः स्यात् ॥ २१ ॥

अपि च यदि समुच्चयः स्यात् प्राधान्येन सह संसर्गः स्यात् । वैहारिकस्य तु तत्र दोषः श्रूयते । अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निः प्रधानेन सह संसर्गः संगृह्येत । शुचितर एष योऽग्निर्यः प्रदातव्यः ॥ २१ ॥ आ० ॥

वचनादिति चेदथेतरस्मिन्नुत्सर्गापरिग्रहः कर्मणः कृतत्वात् ॥ २२ ॥

आह । नैष दोषः । वचनात् संसर्गो, न वाचनिके क्रियमाणे दोष उच्यते । अथेतरस्मिन् । इतरस्मिन्नपि पक्षे वाचनिके असंस्कृतेषु होमः । एवमुभयत्र वाचनिकत्वाद् दोषाभावे सति नैमित्तिकत्वाद् विकार आश्रीयते, न समुच्चयः । उत्सर्गोऽपि नित्यस्याग्नेर्देवतापरिग्रहो, न विरुद्धः । कर्मणः कृतत्वादग्न्याधानेन देवताः परिगृह्यन्ते । नाग्निना । एवं श्रूयते । यः पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति स वै श्वोभूते देवता अभियजत इति । तच्च कृतमग्नेर्ग्रहणम् । तेन परिगृहीता देवता अग्न्यन्तरे वचनाद्यक्ष्यन्ते । तस्मादविरोधः ॥ २२ ॥ आ० नि० ॥ उखाग्निविकल्पाधिकरणम् ॥ ७ ॥

स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ २३ ॥

यश्चासौ वैहारिकोऽग्निः स आहवनीयः स्यात् । कुतः । आहुतिसंयोगात् । एत्य हूयते यस्मिन् स आहवनीयः । हूयते चास्मिन्नित्येतस्मादयमप्याहवनीयः ॥ २३ ॥ पूर्व० ॥

अन्यो वोद्धृत्याहरणात्तस्मिंस्तु संस्कारकर्म शिष्टत्वात् ॥ २४ ॥

अन्यो वा आहवनीयात् स्यान्नाहवनीयः । कस्मात् उद्धृत्याहरणात् । लौकिकोऽयमुद्धृत्य हूयते भ्राष्ट्रादाहरेत् । प्रावास्यादाहरेदिति । आहवनीयशब्दश्च संस्कारनिमित्तः संस्कारेषु तत्सद्भावात् । अभावाच्च प्राहुतेभ्यः । यच्चाहुतिसंयोगादिति सिद्धे आहवनीयत्वे

आहुतयो विधीयन्ते यदाऽहवनीये जुहोतीति, न तेनासां विधानात् । कृतं तद् भवति । तस्मान्नाऽहवनीयः प्रयोजनमाहवनीयधर्माभावः । तस्मिन् संस्कारकर्म्मशिष्टत्वात् । तस्मिन् वैहारिकेऽग्नौ आधानिकाः संस्काराः कर्तव्याः । शिष्टत्वात् । सर्वकर्म्मार्थाहिते आधानस्य सर्वशेषत्वात् । यदि न क्रियेरन् कर्म्म तेनाङ्गेन हीनमफलं स्यात् ॥२४॥सि०

स्थानात्तु परिलुप्येरन् ॥ २५ ॥

परिलुप्येरन् आधानिकाः संस्काराः । कस्मात् स्थानात् । तस्य संस्कृतस्याग्नेः स्थानेऽयमसंस्कृतः श्रुतः । स वैशेषिकत्वात् तस्य निवर्त्तकः । स चेन्निर्वृत्तः किमर्थं संस्काराः कारिष्यन्ते । न संस्कृतः स्यादित्येवमर्थं ते क्रियेरन् । असंस्कृतेन चार्थः । तस्माल्लुप्येरन्॥२५॥ हेतुः ॥ उख्याग्नेराहवनीयत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मात् प्रतिषेधः स्यात् ॥ २६ ॥

तस्मिन्नेवोख्ये चिन्ता । किमयं नित्यं धार्यो, न वा । अथ वा, नैव धार्येतेति । तत्रोऽच्यते । नित्यधारणे विकल्पः, धार्यो वा न वा । कुतः । न ह्यकस्मात् प्रतिषेधः स्यात् । धारणात् प्रतिषेधस्तस्य भवति । प्रतिसमिधीत भ्रातृव्यमस्मै जनयतीति श्रुतिर्धारणप्रसङ्गे च प्रतिषेधार्थत्वाद् भवति न यथा गन्तव्यं भोक्तव्यमिति सति गमनप्रसङ्गे भोजनप्रसङ्गे च भवति । न च श्रुतिमन्तरेण प्रसङ्ग उपपद्यत इति नित्यसाधारणस्य विधायिका श्रुतिरनुमीयते । तया प्राप्तिः । प्रतिषेधेन निवृत्तिः । तस्माद् विकल्पः ॥ २६ ॥ पूर्व० ॥

नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः ॥ २७ ॥

यदि कदाचित् प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रसङ्गो न स्यात् । अतोऽर्थादनुमीयेत । अस्ति तु नित्यधारणस्य प्रसञ्जिका गतश्रियः श्रुतिः । नित्यवृत्त आहवनीयो गतश्रिय इति आहवनीयस्थानापन्नत्वादुख्यस्याऽपि नित्यधारणं प्रसक्तम् । तत्प्रतिषेधार्थेयं श्रुतिः । तस्मान्न श्रुत्यन्तरस्यानुमानं भवति । अतो नित्यधारणस्याविधानात् कार्याभावाच्चाधारणमेव स्यात् ॥ २७ ॥ सि० ॥ उख्याग्नेर्नित्यधारणाभावाऽधिकरणम् ॥ ९ ॥

परार्थान्येकः प्रतियन्तिवत् सत्राहीनयोर्यजमान-गणेऽनियमोऽविशेषात् ॥ २८ ॥

यानि परार्थानि कर्माणि यथा शुक्रं यजमानोऽन्वारभेत यजमानसम्मितौदुम्बरी भवति । तान्येको यजमानः कुर्यान्न सर्वे । कस्य हेतोः । परार्थत्वादेव । न तत्कर्मणा यजमानस्य कश्चिदुपकारः क्रियते । ततश्च न स्वस्वोपकाराय सर्वे कुर्युः । यजमानेन तु तत्कर्म क्रियते । तदेकेनैव कृतमिति द्वितीयानां प्रवृत्तौ हेतुर्नास्ति । तस्मादेकः कुर्यात् ॥

तत्रैकस्यानियमो यः कश्चिदेकः कुर्यात् । कुतः । अविशेषात् । नात्र शब्दकृतो वाऽर्थकृतो विशेषो गृह्यते । तस्मादनियमः । अहीने मुख्यस्याभावादेवमवस्थितम् ॥ २८ ॥ पूर्व० ॥

मुख्यो वा विप्रतिषेधात् ॥ २९ ॥

सत्रे तु मुख्यः कुर्याद् गृहपतिः । कुतः । विप्रतिषेधात् । कुर्वतो विप्रतिषेधः । न हि तेनार्त्विजः पदार्थाः कर्त्तव्याः । ऋत्विजां तु स्वपदार्थसन्निपाते विप्रतिषेधः स्यात् । एवं हि गृहपतेरर्थवत्त्वं कृत्वर्थानि याजमानानि ॥ २९ ॥ सि० ॥ सत्राहीनयोरेकैककृतत्वे सर्वेषां करणाधिकरणम् ॥ १० ॥

सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्धौत्रवदाम्नायवचनाच्च ॥ ३० ॥

अथ यानि याजमानानि संस्कारार्थानि कर्माणि तान्यपि किं सत्रे गृहपतिनैव कर्त्तव्यानि, उत सर्वैरित्युच्यते । गृहपतिना कर्तव्यानि । कुतः । असंयोगादेवं गृहपतिरिति समाख्याया अन्वर्थेनासंयोगो न भवति । अन्वर्था भविष्यतीत्यर्थः । कथं कृत्वा । तत्रोच्यते । इहानेन गृहशब्देन कर्मोच्यते, न शाला । शालायामभिधीयमानायामविशेषः स्यात् । सर्वे हि ते शालायाः पतयः । ननु च कर्मणोऽपि ते सर्व एव पतयः सत्यमेवं समाख्यानात् प्रकर्षावगातिर्विज्ञायते । यथा देवदत्तो मथुरायां ब्राह्मण इति । प्रकर्षश्च कर्मभूयस्त्वाद्वा स्यात् फलभूयस्त्वाद्वा । तत्र कर्मभूयस्त्वन्नोपपद्यते । यत इतरेषां बहुतरं कर्म फलभूयस्त्वन्तु युज्यते । यजमानसंस्काराणां तस्याधिक्यात् । तस्माद् गृहपतिसमाख्याया अर्थवत्त्वात् पुरुषार्थानां गृहपतिः कर्त्तेति हौत्रवत् । तद्यथा हौत्रमिति समाख्याया अर्थवत्त्वाद्धोता

हौत्रस्य कर्त्ता भवत्येवमिहापि आम्नायवचनाच्चाम्नायैकवचनं गृहपतेः फलभूयस्त्वे भवति । यो वै सत्रे बहूनां यजमानानां गृहपतिः स सत्रस्य प्रत्येता । स हि भूयिष्ठामृद्धिमृध्नोतीति तथेति । तस्मादेव कारणात् ॥ ३० ॥ पूर्व० ॥

सर्वैर्वा तदर्थत्वात् ॥ ३१ ॥

सर्वे वा यजमानाः पुरुषार्थानि कुर्युः, न गृहपतिरेव । कुतः । तदर्थत्वात् । सर्वार्थमेव हि कर्म अविशेषेण हि श्रुतं द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति । यस्त्वेषां संस्कारैर्न युज्यते । तस्य गुणहीनमफलं कर्म भवेदिति तत्राविशेषश्रुतिर्बाध्येत, गृहपतिरिति समाख्यासामान्यात् । यथा गृहपतिः । स्वयं कर्म न करोत्यन्ये तस्य कर्मकारा भवन्त्येवमस्यापीत्यनेन सामान्येन स्वामित्वप्रकर्षःफलप्रकर्षाभावात् ॥३१

ननु स्वार्थलाभेन यजमानाः क्रत्वर्थं परिहापयन्ति । अत्रोच्यते–

विप्रतिषेधे परम् ॥ ३२ ॥

यत्र क्रत्वर्थेन पुरुषार्थत्वाद् विप्रतिषेधः । तत्र स्वार्थं करिष्यति । विप्रतिषेधे तु परकीयं क्रत्वर्थम् । किं कारणम् । क्रत्वर्थे ह्यक्रियमाणे क्रतुरेव न संपद्यते । पुरुषार्थे तु हीने पुरुषो विगुणः । अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति क्रत्वर्थो बलवान् । तस्मात् कर्तव्यः ॥ ३२ ॥ हेतुः ॥

हौत्रे परार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

यत्तु हौत्रवदिति । हौत्रे परार्थः पुरुषः, न कर्म पुरुषार्थम् । तदेकेन केनचित् कर्तव्यं, न सर्वैः । तत्र समाख्या नियामिका स्यात् । इह पुनर्गृहपतिरिति समाख्यानिवृत्तिं शक्नोति कर्तुम् । अतोऽन्यथापि युज्यते । अयुज्यमानाऽपि काममनर्थिका स्यात् । नैव निवर्तयितुं शक्नुयात् । निवर्तकस्य वचनस्याभावात् ॥ ३३ ॥ दृष्टान्तवैषम्यम् ॥

वचनं परम् ॥ ३४ ॥

यच्च दर्शनमुपदिष्टं सत्रस्य प्रत्येता इति । न तद्दर्शनम् । किं तर्हि । वचनम् । तत्फलभूयस्त्वस्याप्राप्तेः । प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति ॥३४॥ हेतुः ॥ सत्रे याजमानकर्मणा सर्वेषां कर्तव्यताधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्रभुत्वादार्त्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ ३५ ॥

ऋत्विक्त्वं सर्ववर्णानां ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां स्यात् । कुतः ।

प्रभुत्वात् । प्रभवन्ति सर्वे, शक्नुवन्ति कर्तुम् । सर्वेऽध्ययनवन्तो विद्वांसश्च । न ह्यविद्वान् विहितोऽसौ करणाय । कारणं सर्वेषां कर्मप्रदर्शनार्थं ब्राह्मण इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥ पूर्व० ॥

स्मृतेर्वा स्याद् ब्राह्मणानाम् ॥ ३६ ॥

ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यं स्याद्, नेतरयोर्वर्णयोः । कुतः । स्मृतेः । एवं शिष्टाः स्मरन्ति । याजनाध्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्मणस्यैव वृत्त्युपाया इति । स्मृतिश्च प्रमाणमित्युक्तम् । अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् । तस्माद् ब्राह्मणा एव याजयेयुः ॥ ३६ ॥ सि० ॥

फलचमसविधानाच्चेतरेषाम् ॥ ३७ ॥

इतरेषां राजन्यवैश्यानां फलचमसौ विधीयेते । स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स, यदि सोमं विभक्षयिषीत न्यग्रोधवल्लरीराहृत्य ताः सम्पिष्य दधन्युन्मृज्य ता अस्मै भक्ष्यं प्रयच्छेन्न सोममिति । यदि क्षीरे सति तक्रं दीयते । तत्र यदि चाक्षीराभावो विज्ञायते यदि वा भोक्तुरक्षीराभागित्वमिहापि सोमे विभक्षयिषिते फलानि दीयन्ते तत्रापि सोमाभावो वा यदि वा भोक्तुरसोमपत्वं विज्ञायते । तत्र सोमस्तावत् सन्निहितः । तस्मान्न सोमाभावो भोक्तुस्त्वसोम पत्वं विज्ञायते, न वाऽसोमपाभ्यां शक्यत आर्त्विज्यं कर्तुम् । नियमात् सोमभक्षस्य । तस्मान्न राजन्यवैश्ययोरार्त्विज्यम् ॥ ३७॥ हेतुः ॥

सान्नाय्येऽप्येवं प्रतिषेधः सोमपीथहेतुत्वात् ॥ ३८ ॥

अपि च सान्नाय्ये भक्ष्ये राजन्यवैश्ययोः प्रतिषेधं तु सोमपीथहेतुमाह । न राजन्यो न वैश्यो वा सान्नाय्यं वा पिबेत्, असोमपीथो ह्येव इति ब्रुवन् सोमपीथाभावे राजन्यवैश्यानामार्त्विजनाभावं दर्शयति ॥ ३८ ॥ हेतुः ॥

चतुर्धाकरणे च निर्देशात् ॥ ३९ ॥

दर्शपूर्णमासयोश्च पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणे ब्राह्मणा एव निर्दिश्यन्ते । ब्राह्मणानामेवेदं हविः सोम्यानां सोमपीथिनां नेह ब्राह्मणस्यास्तीति शेषभक्षणार्थं चतुर्धाकरणमित्युक्तम् । शेषभक्षाश्चर्त्विजः यदि राजन्यवैश्ययोरप्यार्त्विज्यमस्ति, न ब्राह्मणानामेवेदं हविः स्यात् । राजन्यवैश्ययोरपि पक्षे स्यात् । तत्रेदमवधारणमसमर्थं भवेत् ॥ ३९ ॥ हेतुः ॥

अन्वाहार्य्ये च दर्शनात् ॥ ४० ॥

दर्शपूर्णमासिक्यां चान्वाहार्य्यदक्षिणायां ब्राह्मणा एव दृश्यन्ते त एते वै देवा अहुतादो यद् ब्राह्मणा यदन्वाहार्य्यमाहरन्तीति त नेव तेन प्रीणातीति । दक्षिणा च ऋत्विग्भ्यो दीयते । तस्मा ब्राह्मणानामार्त्विज्यम् । यस्मादित्थं लक्षणा स्मृतिः । तान्येतानि दर्शनान्युपोद्बलयन्ति तस्मादार्त्विज्यं ब्राह्मणानामेव स्यान्नेतरयोर्वर्णयोरिति ॥ ४० ॥ हेतुः ॥ आर्त्विज्ये ब्राह्मणमात्राधिकरणम् ॥ १२ ॥

इत्याचार्य्यभट्टशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये
द्वादशस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥
सम्पूर्णः ॥ १२ ॥ ४ ॥
मीमांसाशास्त्रञ्च सम्पूर्णम् ॥